

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВИПУСК 38

Львів
Національна академія сухопутних військ
2022

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
Erih Plus, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 27.10.2022 року № 4)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія KB № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор (головний редактор); Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора); Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куромія Гуроакі, доктор історичних наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор (Польща); Крушинські Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент; Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор (Польща); Трофимович Ллія, кандидат історичних наук, доцент; Возний Ігор, доктор історичних наук, професор; Маушалір Вадим, доктор історичних наук, професор; Мачюліс Дангірас, доктор гуманітарних наук з історії (Литва); Дурбас Малгожата, доктор габілітований, професор (Польща); Турчак Олександр, доктор юридичних наук, професор; Надрага Марта, кандидат історичних наук, старший дослідник; Харук Андрій, доктор історичних наук, професор; Виздрик Віталій, доктор історичних наук, професор; Куцька Олеся, доктор історичних наук, доцент; Соляр Ігор, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор; Литвин Микола, доктор історичних наук, професор; Чьєвск Генріх, доктор габілітований, професор (Польща); Войтович Леонтій, доктор історичних наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Сухий Олексій, доктор історичних наук, професор; Франц Мацей, доктор габілітований, професор (Польща); Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Дем'янюк Олександра, доктор історичних наук, професор; Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент (науковий редактор); Щеглов Андрій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

В 53 **Військово-науковий вісник. Випуск 38.** Львів: НАСВ, 2022. 356 с.
ISSN № 2313-5603

38-й випуск «Військово-історичного вісника» містить статті з історії України та всесвітньої історії. Вперше запроваджено рубрику «Історія сучасної російсько-української війни», де аналізуються різноманітні аспекти широкомасштабної російської агресії проти України і героїчного спротиву Збройних Сил України та народу спробі поневолення.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного, 2022

УДК 94(0)477.6(1941)

VOITOVYCH L.

<https://orcid.org/0000-0002-9191-65371>

KRYVYZIUK L.

<https://orcid.org/0000-0001-9094-4061>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.3-24>

WHERE DID THE SOVIET TANKS DISAPPEAR IN THE SUMMER OF 1941? (THE TANK BATTLE ON THE MARKET SQUARE IN THE CITY OF MYKOLAIV NEAR THE DNIESTER RIVER ON JULY 1, 1941)

Historical science is still looking for a detailed explanation of the phenomenon of the complete defeat of the Soviet tank troops in the summer of 1941, which had an absolute numerical and technical advantage over the tank troops of the Wehrmacht. The article shows the specific reasons for this terrible defeat of the Soviet army at the beginning of the Soviet-German war, using the example of the tank battle on Rynok Square in the city of Mykolaiv, Lviv region, which took place on July 1, 1941. The battle is well documented thanks in part to surviving German frontline photographs. An attempt was made to explain under what conditions the German 101st light infantry division, which did not have a single tank, and mobility was ensured by movement on pods and bicycles, could successfully advance against the Soviet units, which included the most powerful KV tanks at the time 1 and KV-2. The picture of repressions inflicted on the local population by the Soviet punitive bodies at the beginning of the war is also presented. The reasons for the mistakes and actual inaction of the Soviet command, which turned out to be unable to determine the direction of the enemy's main strikes and resist these strikes, having a complete advantage in both manpower and equipment, are analyzed. Against this background, the heroism of ordinary soldiers who remained faithful to their duty until the end, in particular the tankers who died during this battle, paid for the miscalculations of the command with terrible losses.

Particular attention is paid to the peculiarities of tank combat in the conditions of urban development, when the Germans managed to disable a combat vehicle with the help of a 28-mm anti-tank gun, which was difficult to knock out even with an 88-mm anti-aircraft gun placed at direct fire.

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантистики, Львівський національний державний університет імені Івана Франка, Львів.

Кривизюк Леонід Петрович, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри військової підготовки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Войтович Л. В., Кривизюк Л. П., 2022

Key words: the beginning of the Soviet-German war, Mykolaiv, crimes of the NKVD, tank battle, battle in the conditions of urban development.

Formulation of the problem. The complete defeat of the Soviet tank troops in the summer of 1941, which had an absolute numerical and technical advantage over the tank troops of the Wehrmacht, especially on the South-Western Front, is still a matter of debate. Large campaigns, battles and consist of separate battles, which sometimes in their details reflect all their problems, causes and consequences. Such battles include the tank battle on July 1, 1941 on Rynok Square in the city of Mykolaiv, Lviv region, the details of which allow us to follow the sources, while revealing almost all sides and causes of the tank defeat in the summer of 1941. This already determines the relevance of this intelligence, dedicated to this battle, in the process of investigating the problem of where the Soviet tanks disappeared in the summer of 1941.

Analysis of recent research and publications. For the first time, information about the tank battle on July 1, 1941 appeared in the Russian-language version of "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Lviv region", where it was reported that four tanks of the 23rd and 24th tank regiments of the 12th tank division heroically held back the German attack on Mykolaiv for two days. Tank crews died. The names have not been established (*Markevich, Orel, Stasyv: 1978, p. 433*). The authors of the article have heard something about a tank battle. It was established that before the war, the 12th tank division, which included the 23rd and 24th tank regiments. But already on June 23, 1941, the 12th Tank Division was first transferred to the 6th Army, and later to the 4th Army, and from June 25 it was involved in heavy battles in the Brodivsko-Dubnensky direction, where the largest tank battle of the Second world war. On July 1, 1941, most of the machines of this division burned near Brody and Dubno (where the commander of the 24th Tank Regiment, Lieutenant Colonel P. I. Volkov, who is still considered missing, was killed), and the rest went to Proskuriv (*Khmelnyskyi*). The commander of the division, Major General Tymofiy Myshanin, died on June 28, leading the soldiers to attack in foot formation near Brody. Most of the machines were lost at that time. Therefore, they could not be in Mykolaiv.

When the chronicle of the local parish priest Fr. Volodymyr Fedusevych, where this battle is described by an eyewitness, was

published in 1989 and 1998 with comments by L. Voytovych (*Voytovych, 1989; Fedusevych, 1998: 183–184*). L. Voitovych published several reports on this battle (*Voitovych, 2009; Voitovych, Oschypok, 2020: 451–468; Voitovych, 2021: 225–242*). L. Kryvyzyuk and O. Yurchuk also mentioned this battle in their monograph (*Kryvyzyuk, Yurchuk, 2014: 215*). Writer Yaroslav Hnativ and Mykolaiv local historian Ivan Tabachar expressed their own guesses and clarifications about this battle in the local press and in their speeches at conferences, who based their conclusions on the memories of eyewitnesses (Yaroslav Hnativ had the opportunity to see knocked-down cars for several years). Later it turned out that the episodes of this battle were filmed by photographers from the squadron of cyclists of the reconnaissance battalion of the 101st light infantry division of the Wehrmacht. These photographs were published in various German, Italian and Russian collections, including that of the famous Russian military historian Oleksiy Isaev (*Isaev, 2004*), but never once in the captions under these photographs was it indicated that they were taken in Mykolaiv.

Thanks to the perseverance of enthusiasts who, while researching the places of former battles, successively bypassed them from the border to the Kyiv fortified district, in particular Yuri Morgun, Konstantin Kovalyshin, Yehor Okunev, Andriy Karpov, Serhiy Lotarev and Denys Kolokolchikov, these photos were reliably identified as Mykolaiv and entered into the scientific circulation.

The purpose of the article. Using all available sources, analyze in detail the tank battle on Rynok Square in Mykolaiv on July 1, 1941, and use its example to show all sides and reasons for the tank defeat in the summer of 1941.

Presenting main material. The Second World War began on September 1, 1939, with Germany's attack on Poland. Relations between the Polish authorities and the population of Galicia were difficult. The authorities did not take any steps to meet the Ukrainians, which stimulated the growth of activity of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Communist Party of Western Ukraine, which could only be opposed by repression. This led to the fact that with the beginning of the war, a large part of the population did not sympathize with the Polish authorities, although the majority of men were in the Polish army, which was retreating to the east with battles. Therefore, at the call of the OUN Regional Executive, on

September 10–11, 1939, an anti-Polish uprising broke out in the Mykolaiv region. Hitler was unhappy that his ally Stalin had not yet taken action against Poland. J. Stalin avoided responsibility for resolving the world conflict on a level with A. Hitler and delayed the introduction of troops into the territory of Poland (*Kryvyzyuk, 2022: 64*). In order to push his partner, he blackmailed him with the possible declaration of a Ukrainian state like Ukrainian Transcarpathia. In Galicia, it would be dangerous and Stalin did not delay further. The lack of documents does not allow us to state to what extent the actions of the County Executive were related to these moments.

Armed demonstrations also took place in Shchyrechchyna, Stryichyna, Drohobychchyna, and Skolivchyna, so everything happened at the behest of Provod, who sincerely believed in the good intentions and help of the Germans. In the Mykolaiv Oblast, the population was ready for an anti-Polish speech, so there was no need for a big agitation. Another thing is that the speech was not prepared, did not have a leadership core with a clear plan, and most importantly - did not have any support. The epicenter of the uprising became Nadytichi, the movement covered Mykolaiv, Rozdil, PISOCHNA, Berezina, Velyn, Krupsko, Rozvadiv and Ustya. The insurgents disarmed police stations, took over the government in Mykolaiv, where Yaroslav Pryshlyak became the official, formed self-defense units and began disarming scattered Polish units. On September 14, the Polish gendarmerie, reinforced by the military, began an offensive against the rebels. The rebels had nothing to defend against. During the massacre, Krupsko, Nadytichi and Velyn, part of Rozdol and Mykolaiv were burned, many people died (*Pryshlyak, 1991; Pryshlyak, 1998: 27; Skolozdra, 1994; Skolozdra, 1996; Skolozdra, 2002: 29 – 38; Drak, Lyalka, 1999*). Following the secret protocol of the German-Soviet agreement of August 23–24, 1939, Soviet troops entered the territory of Poland on September 17. On September 19, units of the German Wehrmacht passed through Mykolaiv in the direction of Stry, taking under guard the bridges over the Dniester and the station in Rozvadov. Already on September 22, they began to withdraw, surrendering these territories to the Soviet troops. On September 24, tank and cavalry units of the 12th Army under the command of 2nd rank Ivan Tyulyenev entered Mykolaiv. Near by the Krasov, they met with units of the 6th army of Komkor Pylyp Golikov, who accepted the surrender of Lviv on September 22.

A temporary worker-peasant committee was created in Mykolaiv, which included A. Zakharko, S. Voloshchak and Ya. Nevolianskyi. During November-December, the estate of Count Skarbko's refuge (which was dispersed, and a cavalry regiment was stationed in the castle), a brickyard, a mill, a pharmacy, 5 bakeries, 29 shops and 26 largest houses were nationalized. A city workers' guard was organized, headed by S. Levytskyi, a resident of Mykolaiv, who returned after emigrating to Soviet Ukraine. The main task of this formation was the detection of "reactionary" officers and OUN citizens and the protection of nationalized property (*Markevich, Orel, 1968: 446*). Mykolaiv became the center of the Mykolaiv district of the Drohobysk region with all relevant institutions. Private workshops were combined into a household factory. In the premises of the Polish defensive (political police), they began to equip a city hospital. The school became Ukrainian and local Ukrainian teachers got jobs there. 8 more teachers arrived from the eastern regions. Evening training and courses for the illiterate were organized. The club opened. A park was built on the market square in the center of the city, which still exists today. In 1940, the construction of a cement plant began (*Markevich, Orel, 1968: 447*).

But already on December 25, 1939, the first deportations of families of the Polish intelligentsia and massacres of Ukrainian activists began. One of the first victims was Bohdan Kindiy (1919–1940), a student of Lviv University, the son of a Rozvadiv parish priest, and Roman Sas (1913–1940), convicted by the Poles in 1936 for belonging to the OUN for 7 years. Both were tortured in the torture chambers of the NKVD. Antin Odnorig and his wife, land surveyor and city councilor, one of the organizers and board members of the "Prosvita" reading room, did not return from Siberia; Stepan Palidovych, an activist of "Prosvita" and a member of the drama group; Andrii Melnychyn, foreman of the UGA, an employee of the cooperative warehouse in Mykolaiv (*Pryshlyak, 1998: 28–29*).

In Mykolaiv, the NKVD branch was located in the premises of the later district archive on Lesya Ukrainka Street, which had brick basements. The frenzy of bloody repression by the NKVD began immediately with the beginning of the German-Soviet war on June 22–29, 1941. At that time, the main battles were fought in the Brodovo-Dubnen area, where the Germans, in general, were completely inferior to the Soviet troops of the South-Western Front in terms of manpower

and tanks. deployed their main strike forces. No one prevented the punitive authorities from arresting anyone who, in their opinion, looked suspicious. It is clear that this number included primarily intellectuals and priests. On June 27, those arrested in Mykolaiv were taken to Zakladsky forest and shot.

The NKVD car got stuck in the swamp and was abandoned as a kind of evidence of whose crime it was. The hands of the prisoners were twisted with wire. They were put on the ground and shot in the back of the head. One of them, Lev Kuts, an accountant at the agricultural lyceum in Chernytsia, was lucky and the bullet pierced his cheek, hitting only his upper jaw. He survived and reached Demni. After the departure of the Bolsheviks, he showed the scene of the crime. Lawyer Dr. Volodymyr Zdebsky, a well-known activist of Ukrainian institutions in the city, was killed in Zakladsky Forest; Ivan Kharchyshyn, an employee of the cooperative branch of the regional union in Mykolaiv; Antin Gerasimov, teacher of the national school; Stepan Zanevich (1891–1941), former sub-chief of the UGA, activist of "Prosvita", "Native School" and "Silsky gospodar"; Volodyslav Spodar (1892–1941), former deputy of the UGA, director of the school in Rozvadov; Hryhoriy Gontarskyi, notary in Mykolaiv; brothers Ivan and Stepan Goldenbany from Drohovyzh, former deputy chiefs of the UGA; Danylo Fik from PISOCHNA, an employee of the cooperative; Stepan Savaryn from Rozvadov (1897–1941), a telephone technician, and forester Negrush, an Armenian, who was arrested at home in Priyma. Most of them were lured to the building of the NKVD branch under various pretexts and captured. Thus, radio amateur Anton Gerasimiv was asked to help repair a radio receiver, and Ivan Kharchyshyn and Danylo Fik were invited to the opening of a cooperative warehouse. Relatives who came to find out what happened were told that they would all be released soon. The bodies of the dead were brought to the city, placed in separate homes, displayed in the "Prosvit" reading room, and after the service in the church of St. Mykolaiv was buried in a mass grave in Mykolaiv (except for Danylo Fika, whose family took him to PISOCHNAYA). Father gave patriotic speeches at the funeral. Volodymyr Fedusevych and Dr. Dmytro Stasiv (*Tragedy under Demney*, 1989; *Pankiv*, 1990; *Litopis*, 1993: 34–35; *Skolozdra*, 2000; *Skolozdra*, 2002: 43–46).

Of course, compared to Lviv, where the number of victims in Bryhydki, in the prisons on Lontskoi and Zamastyrnov, was counted

in the thousands (on Lontskoi, in particular, Yuriy Fedusevych, the son of pastor Volodymyr Fedusevych, died), Drohobych, where more than 2,000 people perished (incl. Mykolaiv residents Mykhailo Balakym (1920–1941), Yevhen Kichak (1922–1940), Andriy Kobrin (1917–1940), Kornel Koretskyi (1923–1941), Mykola Netyzhak (1921–1940), Andriy Palidovych (1914–1941), Volodymyr Petrivskyi (1917–1941), Mykola Ustianovych (1921–1941) and others (Pryshlyak, 1998: 28–29); Dobromylem, where up to 1,000 people died in the salt mines, Strya, or even in Shchyrka or Komarna, a number Mykolaiv victims are relatively small. But only the list of these people and the circumstances of their death clearly demonstrate the infernal Bolshevik policy, which was carried out methodically and mercilessly, regardless of the circumstances. These executions and torture (cutting off the tongues, ears, breasts of girls, etc.) mostly completely random victims did not make any sense from the German point of view offensive and Soviet defense. It was a systematic destruction of the Ukrainian elite and the Ukrainian spirit in the western regions (in the eastern regions it was done during the Holodomor and repressions of 1937–1939).

And it was these repressions that pushed young Galician intellectuals and students to join the Galicia division in 1943–1944, and their older comrades to evacuate with the German army and wander in camps for displaced persons. We are convinced that the population's activism when joining the division was a result of the Bolshevik repressions in June 1941. True, the division was also joined by Ukrainians from the diaspora, children of emigrants - participants in the liberation struggle, who were never Soviet subjects and were ready to fight for the revival of the Ukrainian state. as Leonid Mukha (1927–2022) (Mukha, 2010), a divisional officer from Mykolaiv, described in his memoirs, but there were relatively few of them. There are also few objective studies devoted to the 14th Grenadier Division of the Waffen-SS "Galichyna" (Hunchak, 1993: 6–150; Kosyk, 1993; Kolisnyk, Mukha, Matseva, 2009; Rudling, 2012: 329–368). However, not only among Russian authors, but also among Ukrainian researchers who flaunt their devotion to the search for truth, there are accusations of collaborationism.

Russian authors should be advised not to shyly silence the total number of Russian formations of the Wehrmacht: from the Cossack Corps of Helmut von Pannwitz, the Separate Cossack Corps of T.

Domanov, the brigade of B. Kaminsky, the 1st Russian National Army of B. Holmston-Smyslovsky, ROA of A. Vlasov to separate battalions and *kampfverbände* (combat units) of voluntary assistants of the "hivi" and personnel from among them in the German units of the Wehrmacht. In July 1943, their number in Wehrmacht formations reached 600,000. According to the statistics from October 2, 1943, there were 2,005 freelancers for 10,708 Germans in the infantry division. At the same time, the Wehrmacht had up to 900,000 "Hivi", while the killed and wounded were replenished from the number of new volunteers. That is, a total of at least 1.2 million people can be included in this category (Chuev, 2004; Drobyazko, 2004; Zhukov, Kovtun, 2009; Zhukov, Kovtun, 2010; Bolyanovskyi, 2013). Such activity of Russian collaborators is due to the policy of Stalin, who refused to recognize his prisoners of war (although most were captured precisely because of him) and to keep them through the Red Cross in accordance with international conventions, as was done by Poland, England or the USA. People were dying of hunger and saw no other way out. In the end, those who endured the horrors of German captivity and even fought as part of the formations of the European resistance movement, then suffered the wanderings of Soviet camps. Ukrainian authors should also compare the number of Ukrainians, who at that time did not have a state and a large part of whom were not Soviet subjects, that is, had the right to choose their fate and place in the struggle (Bolyanovskyi, 2003), with the number of representatives of other nations in German formations, and also pay attention to June 1941 and the Soviet repressive machine throughout the war (Vronska, Lysenko, 2006: 39–50; Lysenko, 2011:541–551; Lysenko, 2017: 134–137).

But let's return to the events of July 1, 1941. The local parish priest Fr. Volodymyr Fedusevych, who was an eyewitness of the events, recorded: "... in the middle of the Market there was an ancient monumental iron cross on top of a stone pedestal, on which there was an ancient inscription in the Church Slavonic language... It stood until 1941, until July 1 that year, when the Germans were pressing on Mykolaiv, and the Bolsheviks were retreating, one of the Bolshevik big tanks drove through the Market Square directly at that figure, and in a few minutes the beautiful, fenced-in raft, eternal monument became a pile of cargo. The iron cross was gutted, the obelisk on which the cross stood was toppled and half-destroyed along its length,

so that it was completely destroyed. The monument ceased to exist, but about three hours later, a German grenade hit that tank and it, split in two, is still lying in the south side of the Market Square, opposite the house b. Vinicha-Shora, a Jew, in whose house was housed the Bolshevik government recording acts of public status... That house was burning from cannon shots, when I found out about it, I involuntarily jumped into that house. He told me to pour water on myself, scalded my hands, but still saved the metrical books of all the churches, churches and synagogues of the Mykolaiv district. Our parish has not lost a single book. With the help of Mr. Ivan Kryska and two other townspeople, I transported those books in a handcart to the church of St. Mykolaiv, and every parish priest took his books from there... metrical books, as I mentioned above, were saved by me on July 1, 1941, when in Mykolaiv at "On the 3rd, German troops entered" (Fedusevich, 1998: 183–184).

Mykolaiv local historian Ivan Tabachar heard from eyewitnesses that the Germans came to Mykolaiv on bicycles. This information is reliable. At 3:00 p.m. on July 1, 1941, units of the 101st Light Infantry Division entered Mykolaiv. Obviously, the first were fighters of the reconnaissance battalion. According to the staff roster, the reconnaissance battalion of the light infantry division had two bicycle squadrons and an anti-tank company armed with 37-mm horse-drawn guns. At that time, a Soviet tank was driving around the Market Square, cyclists went around its side streets, took up positions in the Vynych-Shor building (where the district registry office was located at the time) and from there threw a grenade that killed the caterpillar. The tank fired its cannon at the house and set it on fire. In the photo, where the KV-2 tank is burning from the right side, you can clearly see the traces of a cannon shot into the house, in which the windows and doors are broken. Here, the information from all sources is consistent. I. Tabachar's informants told about two killed Germans who were buried on the square. And about two dead tankers, one of whom shot himself after sitting in a tank for quite a long time. Both tankers were buried at the cemetery by order of Fr. Volodymyr Fedusevych.

The photos also clearly show that the tank exploded and its parts were scattered in different directions (these parts of the tank were lying around until the end of the war and were seen by all Mykolaiv residents who lived in the city at the time). Here, the photos show an

abandoned motorcycle and a staff car. Another photo shows a KV-1 tank with two tankers lying next to it. It is obvious that eyewitnesses told I. Tabachar about these two tankers, one of whom shot himself. Scouts from the 101st German light infantry division could not hit the Soviet KV-2 tank from afar. They just didn't have anything. KV-2 was the most powerful tank in the world at that time. Its 75-mm front armor and 60-mm rear armor could not be penetrated not only by standard 37-mm anti-tank guns, which were in service with the division, but also by 88-mm anti-aircraft guns, which the Germans used against T-34 tanks. But the 101st light infantry division did not have such anti-aircraft guns. Their 37 mm guns could leave only barely noticeable dents in the armor of the powerful KV, which, after all, can be seen in the photographs. It was possible to detonate the caterpillar with a grenade at close range, but this would not have caused the tank to explode.

Yaroslav Hnativ, who saw the tank torn to pieces with his own eyes, believed that German sappers, using a smoke screen, planted a mine on which the tank exploded. But the German scouts were not armed with anti-tank mines. In addition, the Wehrmacht did not have mines capable of destroying a KV tank (the bottom of the tank also had 40 mm armor, which was larger than the frontal armor of German tanks of that time). Photos of the tank after the explosion leave no doubt that the ammunition was detonated (the KV-2 tank had a powerful 152.4-mm ML-20S howitzer with ammunition). Only the explosion of such ammunition could tear such a heavy machine to pieces. But why did the ammunition explode?

The Soviet Union prepared well for the war, having created the most powerful tank troops. True, the creator and organizer of this process was shot by the 2nd rank commander Ivan Halepkyi (1893–1938) and his associates as spies. Most of the designers and directors of tank plants were imprisoned.

As of June 22, 1941, the Workers' and Peasants' Red Army (RSCHA) had 25,886 tanks in service, including 1,225 T-34 tanks and 636 KV-1 and KV-2 tanks, that is, 1,861 tanks whose armor could not be penetrated by German tanks and German anti-tank artillery. All other countries of the world combined did not have so many tanks. As of June 22, 1941, the German Wehrmacht had 6,852 tanks, including tanks of the Pz I series (actually tanks: weight - 5.4 tons, 14-18 mm armor, armament - 2 7.92 mm MG13 machine guns), French and

Czech trophy tanks (Kryviziuk, Yurchuk, 2014: 202–203). Why the Soviet army retreated all the way to Moscow with such forces remains a mystery. "... taking into account such factors as the enormous difficulties of supply that faced the Germans, the underdevelopment of the road network in Russia, the unexpected strength of the resistance, the miscalculations regarding the Russian reserves and the fact that the Germans did not put more than 25 panzer divisions into action, it is worth noting that that the German offensive between June 22 and December 6, 1941 is the most amazing achievement of the armed forces" - wrote after the war, one of the creators of tank forces, the outstanding English tank theorist and historian Major General John Frederick Charles Fuller (1878–1966) (Fuller, 1956: 259).

Against the South-Western Front of Colonel-General Mykola Kyrponos (1892 – 1941), the Germans concentrated the shock 1st Panzer Group of Colonel-General Ewald von Kleist (1881-1954). Kirponos had eight mechanized corps (4, 8, 9, 15, 16, 19, 22, 24), numbered 5,894 tanks as of June 1, 1941 (Kryvyzyuk, 2013: 43-50), including 1,558 tanks T-34 and KV, and more than 400 gun armored cars) and 4 anti-tank brigades with mechanically propelled guns (192 76-mm guns, 192 85-mm guns and 86 107-mm guns). The Germans had three tank corps: a total of 728 tanks, of which only 80 were of the Pz IV series (30–50 mm armor, armament: a 75 mm gun and two 7.92 mm machine guns); 195 – Pz III series (16–40 mm armor, armament: 50 mm gun and two 7.92 mm machine guns); the rest are Pz II series (10-30 mm armor, armament: 20 mm cannon and 7.92 mm machine gun) and Pz I tankettes. None of the German tanks could defeat the T-34 tank, let alone the KV.

The Germans concentrated their tanks on the axis of the main highway Lutsk-Kyiv. There were no tanks at all in other parts of the Wehrmacht in other directions. The Germans did not have any total superiority in the air, which Russian authors still like to write about. The entire 5th Luftwaffe Corps, which supported Army Group South, had seven bomber and five fighter groups, including temporarily disabled machines, as of the morning of June 22, 1941, 266 horizontal bombers (163 Ju-88 and 103 He -111) and 174 fighters (Me-109). On the Soviet side, they were opposed by 944 bombers (not including the outdated TB-3) and 1,166 fighters (including 253 of the latest MiG-3 and YaK-1). Soviet aviation was stationed at 216 airfields, which the

enemy could not suppress with the available forces with a sudden strike.

That is, according to all canons of military art, under any circumstances, the Wehrmacht had no chance. Therefore, it is not easy for military historians to explain the reasons for the terrible defeat, the episode of which was the battle in Mykolaiv on July 1, 1941. At the end of the 20th century, when it was no longer possible to talk about a sudden attack on an unprepared peaceful Soviet Union and the technical superiority of the Germans, in research and well-edited memoirs (including the memoirs of the commander of the 8th mechanized corps, which was stationed in Drohobych and Stryi, Lieutenant General Dmytro Ryabyshev (1894–1985) and his commissar, brigade commissar Mykola Popely (1901–1980), and therefore in the artistic literature and films, a new "canonical" version began to prevail: the General Staff and J. Stalin, not having the correct information, with their directive forced the mechanized corps to attack the enemy, while it was necessary to take up the defense, wait for the concentration of all forces and then calmly start a counterattack. This is wonderful the commander of the district, Colonel-General Mykola Kirponos, and his chief of staff, Lieutenant-General Maksym Purkaev (1894–1953) and their subordinate commanders. But what could they do if the directive of the Headquarters was controlled by Stalin's commissar - a member of the military council, corps commissar Mykola Vashugin (1900–1941), who later realized his mistake and shot himself? It seemed that everything was quite logical. But this is just another propaganda fantasy. To the headquarters of the front in Ternopil, where the Chief of the General Staff, Army General Georgy Zhukov and the First Secretary of the Central Committee of the CP(b) of Ukraine Nikita Khrushchev arrived on the orders of Stalin, indeed, on the night of June 22-23, directive No. 3 of the General Staff arrived, demanding to repel the enemy and lead an offensive on Lublin. In Moscow, it was not without reason that they believed that with a 3:1 advantage (in reality, much more), covered flanks from the Carpathian side (Hungary had not yet entered the war) and the Pripjat swamps, the mechanized corps should break through the 1st tank group at any -what circumstances. The offensive in the direction of Lublin made any German breakthrough dangerous and pointless.

Moreover, the success of such an attack would force the Germans to withdraw troops from the direction of Minsk. But knowing well the Stalinist system, where repression threatened not only ordinary Ukrainians, but also the highest-ranking generals, lulled by the leader's statements, not having reliable information about the enemy, not only the former ensigns of the tsarist army M. Kirponos and M. Purkaev, who took high positions on the eve of the war positions, not having the proper experience, only due to the fact that Stalin shot more experienced and worthy generals, but also those closer to the leader G. Zhukov and M. Khrushchev, simply lost their minds. They did not fulfill Stalin's directive, limiting themselves to order No. 03 dated 06/23/1941 on its implementation, but simply gave the initiative to the enemy, forcing tank and mechanized units to use up motor resources with aimless marches. Corps commissar M. Vashugin had the appropriate military education and experience. Most likely, the reasons for his suicide were the result of the organizational disorder that he saw during his trips to the army, and only then was he blamed for the faults of others. And the main culprit, the creator of the system, Y. Stalin, still remains an icon (*Kryvyzyuk, Yurchuk, 2014: 206–220*). The decision of the headquarters of the front was half-hearted: to defeat the Volodymyr-Volyn group of the enemy and restore the situation on the border. The task was quite possible, based on the real balance of forces. All the more so because G. Zhukov ordered the commander of the 6th Army, Lieutenant General Ivan Muzychenko, to immediately move to the right flank of the army the best-equipped 4th Mechanized Corps of Major General Andriy Vlasov (892 tanks, including 414 KV and T-34). But, as it turned out, Lieutenant-General I. Muzychenko did not carry out this order, leaving the corps to cover Lviv, which at that time was not threatened by anyone, who tried to snatch the 8th mechanized corps for himself, scaring M. Kirponos with hundreds of tanks, which allegedly threatened Lviv.

Mykolaiv was located in the zone of the 26th army of Lieutenant General Fedor Kostenko (1896–1942), whose headquarters was in Dobromyla. The main striking force of the 26th Army was the 8th Mechanized Corps of Lieutenant General Dmytro Ryabyshev (12th and 34th Tank Divisions, 7th Mechanized Division), which had 932 tanks (according to the memoirs of the former commander) or from

858 to 899 tanks (according to various studies), including 100 T-34 tanks, 2 KV-2 tanks and 6 KV-1 tanks and 211 gun armored vehicles. On June 22, 1941, the corps left the places of deployment and advanced to the border. At the same time, the 7th mechanized division moved through Mykolaiv on the evening of June 22. In the morning of June 23, part of the forces of the 12th tank division passed through Mykolaiv. German aerial reconnaissance recorded this movement of a mass of military equipment towards Przemyśl, and the commander of the 17th German Army, which was covering this direction with the forces of the 101st Light Infantry Division, stopped its advance. The forces of the division that had crossed Xiang were turned back. Soviet authors wrote that the border guards defeated the Germans for Xiang on June 23. In fact, the Germans withdrew according to the order of their command. The light infantry division was a unit intended for operations in rugged terrain inaccessible to tanks. Because of this, it had only two infantry regiments and an artillery regiment of a reduced composition (two batteries of 4 guns in each division). The division was formed only on December 10, 1940 and managed to take part in the final stage of the campaign for the occupation of Yugoslavia. All equipment was horse-drawn, and for the mobility of the infantry, peasant carts and bicycles were used.

In this direction, the 101st Light Infantry Division stood near Przemyśl until the morning of June 27, 1941. It was opposed by the 99th Soviet Rifle Division (in 1940, when it was commanded by A. Vlasov, it was the best rifle division of the RSChA). There were no battles in this direction, and the punitive bodies were engaged in their bloody affairs with sadistic pleasure. Meanwhile, the headquarters of M. Kirponos, yielding to the panic calls of the commander of the 6th Army, Lieutenant General I. Muzychenko, overthrew the 8th Corps north of Lviv, which was not threatened by the enemy so far. After aimless marches (the troops did not have topographic maps), having used most of the motor resource (T-34 tanks had a range of up to 400 km on the highway, 350 on rough terrain; KV - 140 and 80, respectively, after which it was necessary to carry out engine maintenance, for which the troops did not have suitable mobile means), and having lost as much as 50% of vehicles without direct contact with the enemy (the corps command reported that the vehicles

had traveled 495 km and the losses of materiel amounted to 50%)., D. Ryabyshev's corps was involved in Brodivsk-Dubensk tank battle. By July 1, 1941, the remnants of the corps retreated to Proskuriv (Khmelnyskyi).

Tanks of the 8th Corps were not supposed to be in Mykolaiv on July 1. All the more KV tanks, invulnerable to the enemy. In addition to them, there were three more abandoned tanks of various modifications of the BT series on the outskirts of the city and two BT tanks on the Market Square in the city. In the 26th army, heavy KV tanks were only part of the 8th mechanized corps. In this way, only the following could happen: the tanks, which for various reasons remained standing on the road and in the reports of the 8th mechanized corps were classified as irreversible losses, actually remained in service. In these machines, the crews were devoted to their duty. At that time, the Soviet army, unlike the Germans, did not have mobile repair and evacuation units. Having repaired the machine on their own or obtained fuel, the crews were ready to perform combat missions. Without radio communication, they could not know that their regiment or division was fighting in the zone of another army (radios were only on command cars), so tank commanders turned to any senior commanders in the zone of the 26th Army and were the last to join their units. Which of the infantry commanders would refuse such tanks? Unfortunately, the lack of archives of the 26th Army, which were lost during the encirclement of the army near Umanya, will not allow us to verify this version.

On June 27, 1941, the Soviet 26th Army began to retreat from the border to the Dniester in the direction of Mykolaiv, where the army headquarters arrived on June 28. The retreat was covered by the 99th Rifle Division. In the vanguard of the German 52nd Army Corps, the same 101st Light Infantry Division was moving on bicycles and tanks. On June 27, it occupied the deserted Przemyśl and entered Dobromyl by the end of the day. The reconnaissance battalion and the 229th infantry regiment moved in the vanguard of the division. On June 28, they reached the town of Rudka, and on June 29 they spent the night in Komarno. The headquarters of the Soviet 26th Army crossed the Dniester and on June 30 left the 206th Rifle Regiment of the 99th Rifle Division to cover the crossing, which as of the morning of July 1

(according to the army headquarters) was occupying the defense on the Drogovyzh–Rozvadiv–Vern line. So Mykolaiv was abandoned. Tanks from among those tanks from the 8th Mechanized Corps that joined the 8th Rifle Corps were left for cover. The tanks were clearly running out of fuel, because three of them from the BT series were abandoned at the entrance to the city from the Drogovizh side.

Two heavy KV machines and two BT tanks drove into the market square of the city, where the future park had just been broken up. A staff passenger car and a motorcycle were also left there (the 206th regiment did not have its own unit providing fuel and lubricants). Tanks took up defensive positions on both sides of the square. They probably received an order to tie up the enemy for a certain time in order to give the 206th regiment an opportunity to move on. We will never know this either. They must have run out of fuel quickly, because not being able to lower the gun to get at the German 37 mm anti-tank gun that was firing at them from the end of what is now Češek Street, the tankers from KV-2 did not take the opportunity to simply crush it with their hull. Seeing that the tanks were not maneuvering, the Germans turned their 37-mm guns at close range and probably easily knocked out both BTs. In my opinion, the KV-2 tank, after shooting the house of Vynych-Shor, where German soldiers died, was detonated by its own crew and exploded after detonating the ammunition (Voitovych, 2009). But after my publication, Yaroslav Mucha published the report of the chief of intelligence of the 101st light infantry division, which was unknown to me. A German officer, reporting on the destruction of four vehicles, called the KV-1 tank "a tank of an unknown type", and the KV-2 - an "assault 15-cm gun" (the KV-2 had a 152-mm M-10T tank howitzer), which "was pierced by an anti-tank gun 41. The crew showed that it surrendered, then threw grenades and was destroyed in close combat. A car fire led to an explosion" (Mukha, 2010). The same report noted the capture of 21 trucks and 3 tanks (abandoned by the crews when entering the city from the Drohovyzh side) and the absence of prisoners (this means that all tankers, including the crews of two BTs, died).

Pic. 1. The enemy equipment on the Drogovizh road

The 41 gun mentioned in the report is a 28-mm sPzB-41 anti-tank gun of the Mauser company (actually a small gun weighing 229 kg, which was serviced by three soldiers), adopted in July 1940. At the time of the start of hostilities against the Soviet troops in the Wehrmacht had only 183 of them (here, the light infantry division, which was formed at the end of 1940, was simply lucky to receive a few units of the latest anti-tank weapons). This rifle-cannon pierced armor up to 52 mm with a cumulative projectile at a distance of 100 m. The location of the KV-2 made it possible to approach the tank even 20 m or closer. Therefore, under such conditions, the scouts from the 101st light infantry division could indeed shoot down the KV-2, but only from a distance of no more than 20 m (Главное артерлийское управление, 1944; Kolomiets, 2006; Lüdeke, 2010: 44–48). This case is unique, such things happened extremely rarely in battle. The tank, which could not always be penetrated by an 88-mm anti-aircraft gun from a normal distance, was hit by an anti-tank gun!

The KV-2 crew consists of six people, one of whom is an officer. The battle on the Market Square lasted three hours, during which time other advanced German units approached. The market was surrounded from all sides and the tankers could not escape. It is unclear what happened to the KV-1 tank. In the photos, it appears intact with only a hole in the side of the gun barrel, which could have been made by a shell from the same 28 mm gun at close range (accidentally, of course, because no one aimed at the 76 mm gun). This tank had no fuel and could not move or fire its guns, but its three 7.62 mm DT machine guns were a serious weapon against German infantry. Why did only two of the six crew members remain there? Perhaps the rest managed to slip away and hide somewhere earlier, and those two shot themselves, defending themselves to the end. Ironically, the tank stopped near the sign "Attention! Walking on the grass, spoiling trees and flowers is strictly prohibited." At the end of the battle, Germans from the 229th regiment entered the city and rushed to photograph the tanks, especially the intact KV-1. Most of them have never seen such tanks. People from Mykolaiv were photographed together with them.

Pic. 2. Market square after a tank battle

The fate of the fighters of the 206th Rifle Regiment of the 99th Rifle Division, whose battle in the center of Mykolaiv allowed them to break away from the enemy, was no better than those who died covering their retreat. The 99th Rifle Division, part of the 8th Rifle Corps, reached Uman, where those who remained alive together with the commander, Major General Mykhailo Snegov (1896–1960), were captured. After the horrors of the fascist camps, Soviet camps awaited them for alleged treason. General M. Snegov was lucky. Among the few generals who returned from captivity (most were shot in 1947-1950), he served in the army even after the filtration camps in 1947-1959. Unfortunately, despite the loud statements that "no one is forgotten...", still not the names of the dead tankers have been established. They could abandon the cars that ran out of fuel, but they stayed and held the enemy, allowing the infantry to break away from him. Already somewhere around 2020, when the anti-Ukrainian forces again began to fabricate the "bloody crimes of Ukrainian bourgeois nationalists", the previously disappeared version of the supposedly "damned" nationalists killed "poor" tankers who were repairing cars in the city center (the best place for repairs just can't find it), and then set fire to the tank itself. This version is from the same series of modern "researchers" who, justifying Y. Stalin, are trying to prove that 85% of the tanks of the Workers' and Peasants' Red Army were faulty and with an exhausted motor resource, especially the KV and T-34, which were just brought from the factories and managed to pass to 5 hours of test run.

Conclusions. An unbiased analysis of one of the many tank battles, which took place on July 1, 1941 on Rynok Square in the city of Mykolaiv on the Dniester, 36 km south of Lviv, made it possible to identify the main reasons for the tank defeat of the Soviet troops in the summer of 1941. Despite the complete numerical and technical superiority the tank defeat was the result, first of all, of improper operational-tactical and organizational use. In the mechanized corps, there were no mobile units for maintenance and provision of fuel and lubricants, and the tanks themselves, except for the commander's, did not have radio communication, due to which the vehicles left on the march, even for minor technical reasons, practically did not have the opportunity to return to their units, and using the motor resource - had even fewer opportunities to restore it. The command, not having the

general situation, actually sabotaged the implementation of the directive of the General Staff on the offensive in the direction of Lublin, and in return forced, for example, the 8th mechanized corps to spend the motor resource of its vehicles on unnecessary movements during June 22–27, 1941, under the attack of enemy aircraft along the front from Peremyshl to Lviv and Brody, where the enemy at that time had no tank forces at all. At that time, the NKVD apparatus carried out its bloody repressions against the local population. The enemy, even without having appropriate anti-tank means against KV and T-34 tanks, managed to take advantage of the mistakes of the Soviet command and destroy combat vehicles. Loyalty to the oath and steadfastness of the tankers could not compensate for the mistakes of the command. This ordinary battle allows us to assert that Soviet tanks in the summer of 1941 disappeared in the chaos of the complete unsuitability of the Soviet system at the beginning of the Soviet-German war.

References

- Bolyanovsky A. (2003). Ukrainian military formations in the armed forces of Germany (1939–1945). Lviv. 685 p.
- Bolyanovsky A. (2013). Foreign military formations in the German Armed Forces (1939–1945). Lviv. 878 p.
- Voytovych L. (1989). Chronicle of Fedusevych. *Lenin's Star (Mykolaiv)*. 24.10; 26.10; 28.10; 31.10; 2.11; 4.11; 16.11; 18.11.
- Voytovych L. (2009). Mysteries of "Mykolaiv" tanks. *Community (Mykolaiv)*. 30.04; 8.05; 13.05; 15.05; 19.05; 26.05; 29.05; 2.06; 5.06; 10.06.
- Voytovych L., Oschypok N. (2020). *Mykolayiv nad Dniester: city and people*. Lviv. 597 p.
- Vronska T., Lysenko O. (2006). Repressions in Western Ukraine at the initial stage of the Second World War. *Historical journal*. Kyiv. No. 3(27). P. 39–50.
- Main Artillery Directorate of the Red Army. 28/20 mm German anti-tank gun model 1941 (1944). Moscow. 34 p.
- Gunchak T. (1993). In enemy uniforms. *Ukrainian army*. Kyiv. No. 9. P. 6–150.
- M. Drak, Ya. Lyalka (1999). Heroic and tragic in Naditychy. *Community (Mykolaiv)*. 21.05, 25.05.
- Drobyazko S. (2004). Under the enemy flags: Anti-Soviet formations in the German Armed Forces 1941–1945. Moscow. 608 p.
- Zhukov D., Kovtun I. (2009). 29th SS Grenadier Division "Kaminsky". Moscow. 304 p.
- Zhukov D., Kovtun I. (2010). 1st Russian SS brigade "Druzhdina". Moscow. 368 p.
- Isaev A. (2004). *Front illustration. 1941. Fighting in Ukraine*. Moscow. 168 p.
- Колісник Р., Муха Л., Мацева Б. (2009). Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях. Львів. 80 с.
- Kolomiets M. (2006). *Wehrmacht anti-tank artillery 1939–1945* Moscow. 80 s.

Kosyk V. (1993). *Ukraine and Germany in the Second World War*. Paris–New York. 660 p.

Kryvyzyuk L. (2013). The use of mechanized corps in the tank battle in Western Ukraine in 1941. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk*. Ternopil: Department of TNPU named after Hnatyuk Vol. 1. Part 1. P. 43-50.

Kryvyzyuk L. (2022). Peculiarities of the use of self-armored troops by the Red Army at the beginning of the Second World War: 1939. *Military-scientific bulletin*. Issue 37. Lviv: NASV. P. 68-82.

Kryvyzyuk L., Yurchuk O. (2014). Tanks and tank troops yesterday, today, tomorrow. Lviv. 361 p.

Lisenko O. (2011). The beginning of the Second World War and the "Ukrainian question". 1941 The country is on fire. Book. 1. Moscow. pp. 541–551.

Lisenko O. (2011). Mobilization in the active army. 1941 The country is on fire. Book. 1. Moscow. pp. 595–601.

Lysenko O. (2017). The Ukrainian factor at the initial stage of the Second World War. *Historical journal of Bohemian and Slovak studies*. Vol. 6. The political backstage of war and peace in the history of Slovaks and Czechs. Uzhhorod P. 134–137.

Chronicle of unconquered Ukraine. (1993). Book 1. Lviv. P. 34–35.

Markevich O., Orel M. (1968). *Mykolaiv*. History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Lviv region. Kyiv. P. 442–449.

Markevich A., Orel M., Stasiv V. (1978). *Nikolaev*. History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Lviv region. Kyiv. pp. 431–436.

Mucha L. (2010). *From Austria to Kolyma*. Memories of a divisional officer. Lviv. 196 p.

Mucha Ya. (2010). *Mykolaiv tanks mysteries*. Returning to the printed. *Community (Mykolaiv)*. 23.11.

Pankiv A. (1990). I bow my head low... *Community (Mykolaiv)*. 14.06.

Prishlyak Ya. (1991). In the vortex of the liberation struggle. *Community (Mykolaiv)*. 3.10.

Prishlyak Ya. (1998). Glorious personalities of the Mykolaiv region. *Mykolaiv–Montreal–Lviv*. 190 p.

Skolozdra R. (1994). *History of Rozvadov*. Uprising in September 1939. *Hromada (Mykolaiv)*. 17.11, 24.11.

Skolozdra R. (1996). *September Uprising*. *Community (Mykolaiv)*. 17.09.

Skolozdra R. (2000). Enlightened people were shot. *Community (Mykolaiv)*. 24.11.

Skolozdra R. (2002). The national liberation struggle in the Mykolaiv region in the 20s–50s of the 20th century. *Mykolaiv Oblast T. 2*. Lviv. P. 29–38.

The tragedy near Demnaya. (1989). *Lenin's Star (Mykolaiv)*. 14.10.

Fedusevych V. (1998). *Chronicle of the parish and city of Mykolaiv-on-Dniester*. *Mykolaiv Oblast Collection of scientific articles*. T. 1. Lviv. P. 173–203.

Fuller D. (1956). *The Second World War 1939–1945* Moscow. 550 p.

Chuev S. (2004). *Cursed soldiers. Traitors on the side of the Third Reich*. Moscow. 135 p.

Lüdeke A. (2010). *Deutsche Artillerie Geschütze: 1933–1945*. Stuttgart. 128 s.

Rudling A. They Defended Ukraine: The 14 Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr 1) Revisited. *The Journal of Slavic Military Studies*. 25: 3. London. P. 329–368.

Voitovych L. (2021). Czołgowy bój na rynku w Mikołajowie nad Dniestrem 1 lipca 1941 roku. *Oblicza wojny*. T. 5. Miasto i wojna. Pod. red. Witolda Jarno i Jarosława Kity. Łódź. S. 225–242.

Войтович Л.В., Кривизюк Л.П.
КУДИ ЗНИКЛИ РАДЯНСЬКІ ТАНКИ ВЛІТКУ 1941 РОКУ?
(танковий бій на площі Ринок у місті Миколаїв над Дністром 01.07.1941 р.)

Історична наука досі шукає докладного пояснення феномену повного розгрому влітку 1941 р. радянських танкових військ, які мали абсолютну чисельну і технічну перевагу над танковими військами Вермахту. У статті на прикладі танкового бою на площі Ринок у м. Миколаєві Львівської області, який відбувся 1 липня 1941 р., показано окремі причини цієї страшної поразки радянської армії на початку радянсько-німецької війни. Бій добре розібраний частково завдяки німецьким фронтовим фотографіям, які збереглися. Здійснена спроба пояснити, за яких умов німецька 101-ша легко-піхотна дивізія, у складі якої не було жодного танка, а мобільність забезпечувалася пересуванням на підводах та велосипедах, могла успішно наступати проти радянських частин, у складі яких були найпотужніші на той час танки КВ-1 та КВ-2. Подана також картина репресій, які завдали на початку війни місцевому населенню радянські каральні органи. Проаналізовані причини помилок і фактичної бездіяльності радянського командування, яке виявилось нездатним визначити напрямки головних ударів противника і протистояти цим ударам, маючи повну перевагу як у живій силі, так і техніці. На фоні цього героїзм рядових солдатів, які до кінця залишалися вірними своєму обов'язку, зокрема танкістів, які загинули під час цього бою, страшними втратами заплатили за прорахунки командування. Окрема увага приділена особливостям танкового бою в умовах міської забудови, коли німцям вдалося вивести зі строю з допомогою 28-мм протитанкової рушниць бойову машину, яку важко було підбити навіть з 88-мм зенітної гармати, поставленої на пряму наводку.

Ключові слова: початок радянсько-німецької війни, Миколаїв, злочини НКВС, танковий бій, бій в умовах міської забудови.

УДК 35.48(477) “1944”

ГУЛАЙ В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>

ДМИТРИШИН Н.М.

<https://orcid.org/0000-0001-8105-5094>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.25-38>

ЛЬВІВ ЛИПНЯ 1944 РОКУ В СТРАТЕГІЧНИХ НАСТУПАЛЬНИХ ПЛАНАХ ТА БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА АРМІЇ КРАЙОВОЇ ПРОТИ ВЕРМАХТУ

Частина 2

Ця стаття є спробою вирішення наукових завдань, поставлених у попередніх публікаціях авторів, із залученням української та польської історіографії й публіцистики, де робиться головний акцент на Бої за Львів між нацистськими військами та Армією Крайовою й Червоною Армією наприкінці липня 1944 р. Зокрема, на завершальному етапі Другої світової війни утримання у складі Польщі Львова як центру східних «кресів» більшість польського населення та діячів підпілля вважали закономірною винагородою за їхню участь у боротьбі проти гітлерівської Німеччини. Забезпечити вагоміші, насамперед військово-тактичні, позиції поляків під час визначення майбутніх східних кордонів Польщі повинна була широкомасштабна операція Армії Крайової під назвою «Буря» (Wzburzenie). В основу роботи покладемо комплекс загальноісторичних та спеціально-історичних методів наукового дослідження на принципах історизму, об'єктивності, альтернативності. Висновки дослідження можна вважати цінними для подальших наукових студій та використання в освітній діяльності, громадсько-просвітницькій та виховній роботі.

Ключові слова: Львів, бойові дії, Червона Армія, Армія Крайова, Вермахт.

Пропонована робота є завершенням актуальної в науково-теоретичному та історико-прикладному аспектах теми (*Гулай, Дмитришин*), що дозволяє через критичний аналіз попередньої радянської історіографії та залучення нових польських наукових та науково-публіцистичних публікацій комплексно представити історичну ретроспективу місця та ролі Львова липня 1944 року в стратегічних наступальних планах та бойових діях Червоної Армії та Армії Крайової проти Вермахту.

Гулай Василь Васильович, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка».

Дмитришин Наталія Мар'янівна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка».

© Гулай В. В., Дмитришин Н. М., 2022

Вузька історична проблематика військово-політичного значення Львова у перебігу бойових дій на завершальному етапі Другої світової війни, з огляду на розгортання широкомасштабної російської агресії від 24 лютого 2022 року, потребує комплексних наукових студій, позбавлених попередньої радянської заідеологізованості та фальсифікацій.

Як слушно пише львівський історик Р. Голик, із наближенням фронту у 1944 р. усі – і приїжджі, і жителі міста, – мусіли розпрощатися з міфологією ідилічного Львова. Для частини з них це розставання означало евакуацію далі на Захід і накладалося на узагальнений образ «наляканого міста», яке рятується від наступу Червоної Армії: «Львів неофіційно, але день-у-день енергійніше евакуюється. Рух вантажних машин, переважно військових, стає безнастанним. Часто видко, як ці машини навантажено ... хатніми, ба навіть кухонними речами, і все це їде кудись на захід розбитими заболоченими дорогами... Дуже тривожно, сумно, підозріло, прикро, заклопотані обличчя, поспішні рухи, нервозність, злість... і знову болото, машини, метушня...». Для тих, хто виїхав дещо пізніше, наближення радянських військ сигналізувало розставання з містом, яке вже піддавали бомбардуванню. Тим, хто залишився, довелося побачити, як Львів перетворюється на плацдарм бойових дій, і відчуті на собі їх наслідки (Голик, 2011: 222).

На завершальному етапі Другої світової війни утримання у складі Польщі Львова як центру східних «кресів» більшість польського населення та діячів підпілля вважали закономірною винагородою за їхню участь у боротьбі проти гітлерівської Німеччини. Забезпечити вагоміші, насамперед військово-тактичні, позиції поляків під час визначення майбутніх східних кордонів Польщі повинна була широкомасштабна операція Армії Крайової під назвою «Буря» (Burza).

План акції «Буря» передбачав активну участь АК у спільних з радянськими військами бойових діях проти німців, направлених на визволення всіх без винятку довоєнних польських земель. Планувалося, що під час відступу німецької армії, підрозділи Армії Крайової разом з радянськими партизанськими формуваннями візьмуть активну участь у боях з відступаючими німецькими військами не лише на території Галичини, але й усіх «південно-східних земель» (Шишкін, 2016: с. 59).

План «Бурі» передбачав мобілізацію відділів АК в часи наближення фронту й відходу німецьких військ, виступу та перебрання влади у конкретній місцевості перед вступом до неї радянських військ (*Czubiński, 1998: 24*). Політичне завдання цієї акції полягало у тому, щоб представити радянській владі загони АК як законних господарів цієї території, представників підпільної Польської держави та польського уряду в екзилі (*Піскунович, 1998: 184*).

На переконання В. В'ятровича, зважаючи на те, що основні німецькі війська були скуті на фронті, найважливішим чинником, який міг завадити реалізації польських планів, було українське підпілля. Щоб послабити його до моменту остаточного протистояння, командування АК намагалося провокувати на антиукраїнські виступи німців. У вказівках щодо реалізації акції «Буря» зазначалося, що спершу антинімецькі диверсії слід проводити лише в українських теренах (*В'ятрович, 2017: 343*). Проте, на нашу думку, такі висновки є занадто категоричними, впливаючи із відомої ідеологічної упередженості вказаного автора, що не підкріплюються джерелами різного походження, комплексно проаналізованими.

Отже, у середині літа 1944 р. головною метою польського збройного підпілля стало захоплення Львова. Військово-політичні пріоритети майбутньої сутички були сформульовані так: «Акція «Буря» розцінюється польськими збройними силами та польською владою як факт політично невігідний для радянської влади. Поза боротьбою з німцями треба опанувати від імені уряду Польщі всім адміністративним, господарським і суспільним життям, принаймні на терені Львова і Дрогобича. У відносинах із радянською владою потрібно якнайдовше зберігати самостійність... і йти на співпрацю лише в питаннях, продиктованих спільною боротьбою з німцями...» (*Węgiński, 1989: 193*).

Останні плани і директиви командування Львівським регіоном АК були видані вже після того, як 23 червня 1944 р. розпочався новий наступ радянських військ. В інструкції від 7 липня Головнокомандувача Польських Збройних сил на Заході генерала К. Соснковського, переданій з огляду на останні події на Східному фронті за посередництвом радіозв'язку у Варшаву коменданту АК генералу Т. Коморовському, йшлося про необхідність власними

силами визволити Львів, а також інші невеличкі місцевості, якщо для цього існуватиме хоча б якийсь шанс (*Льюшин, 2009: 346-347*).

Цілком слушно знаний вітчизняний дослідник проблематики польського збройного підпілля в Західній Україні періоду Другої світової війни І. Льюшин наголошує, що саме останнім актом польського підпілля у здійсненні плану «Буря» у Східній Галичині стали спільні бої 5-ї піхотної дивізії АК (яка нараховувала близько 3 тисяч бійців) і радянських військ за Львів (*Льюшин, 1998: 169*).

Для реалізації таких амбіційних завдань АК могла розраховувати на близько 11 тис. вояків у Львівському окрузі, і зокрема, на 3,6 тис. – у самому місті (*Гулай, 2007: 568-569*). За інформацією радянської військової контррозвідки «СМЕРШ» напередодні підходу Червоної Армії до Львова чисельність АК у місті становила 6 тис. осіб, зокрема, 4 тис. озброєних вояків, а загальна чисельність Львівського обшару досягали 20 тис. осіб (*Польща та Україна, 2005: 380*).

7 липня 1944 р. командувач Львівського обшару полковник В. Філіпковський отримав очікуваний наказ генерала Соснковського розпочати реалізацію плану «Буря»: будь-якою ціною оволодіти Львовом, створити польську адміністрацію, яка репрезентувала б уряд Польщі перед військом 1-го Українського фронту. Для здійснення плану «Буря» В. Філіпковський мав близько 7 тисяч озброєних вояків. Безпосередньо у Львові діяли тритисячна 5-та дивізія піхоти, 14-й полк уланів і кілька загонів місцевих добровольців. Крім того, поза межами Львова були готові до дій так звані «лісові відділи» - бойові групи «Схід» (910 вояків АК), «Південь» (150), «Захід» (550), «Сян» (600) і «Північ» (150), які повинні були паралізувати діяльність транспортних комунікацій (*Науменко*).

Зокрема, за польським автором Г. Піскуновичем, у складі з'єднання 5 дивізії піхоти підполковника «Стефана» були: з'єднання Схід (відділи 14 полку уланів, 19 та 40 пп.) підпол. Францішека Рекуцького «Бакі» в районі Білки Шляхетської і Королівської у Вінничках, поблизу Свижа, Старого Села і Сем'янівки, з'єднання Південь (відділи 40 пп.) капітана Кароля Борковецца «Зена» в районі Зубжа і Сокольник. З'єднання Захід (відділи 19 пп. і 26 пп.) кап. Яна Козіка «Карського» на західному

передмісті Львова. З'єднання Сан (відділи 26 пп.) капітана Вігольда Шредзького «Суліми» в районі Мостиськ і З'єднання Північ (відділ 19 пп) кап. Юліана Бистрона «Годземби» в районі Цешанова-Нароля та з'єднання Місто під командуванням підполковника «Стефана». Всього було змобілізовано кільканадцять тисяч людей (*Піскунович, 1998: 186-187*).

З посиланням на свідчення очевидців в сучасній польській публіцистиці на Інтернет-ресурсах можемо прочитати, що допомога радянським військам з боку частин 14-го уланів була настільки важливою, що вона була відображена в інтерв'ю полковника Єфимова, опублікованому в газеті 1-го Українського фронту «За честь Родины» за 15 серпня 1944 року від імені командуючого 1-м Українським фронтом маршала Конєва, Єфімов також дав високу оцінку 14-му уланському полку Армії Крайової, подякувавши за його «героїчну співпрацю» (*Wyzwolenie Lwowa*).

Цілковито очевидно, що місцем найбільшої ескалації міжетнічного збройного протистояння у цей час став Львів. Відділи АК округу «Львів» перейшли до реалізації плану «Бурі» 18 липня 1944 р. (*Mazur*).

18 липня німецькі адміністративні органи влади виїхали зі Львова. У місті залишилися тільки загони польової жандармерії, які мали регулювати рух від'їжджаючого автотранспорту. 20 липня начебто до Львова повернулися відділи поліції, щоб вивезти останню зброю і спалити останню документацію. У місті було порозклеювано звернення до населення Лемберга (німецька назва Львова) за підписом коменданта місцевої німецької залоги генерала Кіттеля, в якому висловлювалися подяка за дотримання мешканцями міста спокою, а також застереження щодо можливих грабунків. У всякому разі протягом 19-21 липня німецьких військових частин у місті не було. Вони зосереджувалися головним чином поза Львовом. Але це не було використано місцевими польськими загонами для того, щоб захопити найважливіші адміністративні та господарські об'єкти і таким чином цілком опанувати містом, тим більше, що і з українського боку жодного спротиву не передбачалося (*Льюшин, 2009: 355*).

20 липня 1944 р. боївки АК зайняли окремі будинки, школи, вивісивши на них біло-червоні прапори. Ейфорія переповнювала повідомлення окремих командирів АК, як, між іншим, три роки

тому такі ж емоції переживали багато оунівців з приводу Акта 30 червня. Так, командир 14-го полку уланів майор «Драже» (офіцер югославської армії, якому вдалося втекти з німецького полону) доповідав командуванню АК: «Місто зайняте польськими повстанськими відділами. Радянські танкові частини тільки вступають. На всіх будинках видно лише біло-червоні прапори» (*Polskie Siły Zbrojne, 1950: 618*).

Коли німецька окупаційна адміністрація дистрикту «Галичина», установи гестапо та поліції у ніч на 23 липня покинули місто, частини АК вранці атакували колони німецьких 20-ї моторизованої і 101-ї гірської дивізії вермахту, що відступали. Під час боїв полякам вдалося захопити передмістя Голоски, Погулянку, квартали в районах вулиць Кохановського (тепер К. Левицького), де в будинку 23 розмістився штаб повстання, вулиць Зеленої, Яблоновських (тепер Ш. Руставелі), Бема (тепер Я. Мудрого), К. Лещинського (тепер Братів Міхновських), а також деякі об'єкти міста. Особливо відзначився у боях 14-й полк уланів, який навіть здобув кілька німецьких танків (*Науменко*).

Не тільки військове, але й символічне значення мало оволодіння підрозділами Кедиву АК територією та будівлями Львівської політехніки, де 24 липня було вивішено біло-червоні прапори (*Szumczyk*), а тогочасні фотографії нерідко ілюструються польські публікації про Львів.

Популярний виклад боїв АК за оволодіння Львовом знаходимо також у наступній публікації (*Walki we Lwowie*).

24 липня 1944 р. у Львові було розклеєно звернення командування АК із закликом видавати осіб, які переховували «німців та німецьких агентів» із погрозою покарання відповідно до законів воєнного часу (*AAN: 12*).

Як слушно зауважує І. Люшин, складність опису й оцінки липневих боїв загонів АК на Львівщині полягає в тому, що про ці події не збереглося жодного докладного звіту польського командування. Ті звіти, що знаходяться в нашому розпорядженні, мають дуже загальний характер і містять, головним чином, відомості про роззброєння аківців радянськими військами. Зрозуміло, що за умови швидкого і повсюдного роззброювання, арештів та допитів, включення до армії генерала Берлінга та «винищувальних батальйонів» польських партизанів історія не залишала часу для складання подібних звітів. До того ж із серпня 1944 р. вся увага

командувачів АК була повернута до повстання у Варшаві. За наказом генерала Т. Бур-Коморовського від 14 серпня всі аківські загони мали пробиватися на допомогу варшавським повстанцям. Зі зрозумілих причин не знайшла відображення участь львівських формувань АК у боях з німцями і у звітах та спогадах радянських командирів (*Льюшин, 2009: 356*).

У дні відступу німців зі Львова, активного розгортання поляками «Бурі», не припиняли своєї діяльності й українські підпільники. Крім дій із захисту власних структур чи українських населених пунктів, українські боївки проводили випереджальні акції проти польського підпілля (*В'ятрович, 2017: 343*). Зокрема, львівський автор І. Голод із посиланням на окремі джерела окремо зазначає, що нечисленний підрозділ Української повстанської армії боровив у Львові Святоюрський собор – резиденцію глави Української греко-католицької церкви митрополита Андрія Шептицького. Перестороги були не зайвими – командир польського прокомуністичного партизанського загону Сатановський доповідав Москві, що польське населення свого головного ворога бачає не в німцях, а в українцях (*Голод*).

Вартими уваги є також інші спогади, що ілюструє розміщена в Інтернеті публікація щоденника знаного тогочасного львівського літературознавця та архівіста К. Бадецького (*Matwijów*).

У ці дні відбувались сутички з польським та українським націоналістичним підпіллями, як, от за повідомленням газети львівських націонал-демократів «Слово польське» від 27 липня 1944 р., під час боїв за собор Св. Юра, територія якого відігравали не тільки важливе військово-тактичне значення, але й безумовно символічне (*Організація українських націоналістів*). Начальник відділу контррозвідки Львівського обшару Армії Крайової Полячек згодом заявляв радянським органам безпеки, що «... АК по суті справи ніяких дій проти німецьких загартбників у Львові не вела» (*ЦДАГО України: 81*), що, на нашу думку, не відповідало дійсності та очевидно стало фальсифікацією слідчих не тільки в межах конкретної кримінальної справи, але й побудові радянського міфу «звільнення» Львова.

Погоджуючись із польськими колегами про те, що командування АК не скористалося нагодою, щоб впродовж 19–21 липня 1944 р. остаточно опанувати містом і витіснити звідси німецькі війська (*Węgierski, 1989: 210*), варто наголосити, що навіть

успішна реалізація такого задуму була радше короткочасним презентаційним ефектом перед радянською владою, яка не визнала б повернення Львова як центру «звільнених в 1939 р. від польських панів західноукраїнським земель» колишнім володарям, навіть зважаючи на їхню короткочасну й непевну участь як союзників у боротьбі з нацизмом.

Зокрема, 22 липня 1944 р. загони АК, застосовуючи тактику вуличної перестрілки, відтіснили гітлерівців з Верхнього Личакова до вул. Пекарської, а також до північних та північно-західних теренів Львова. Вони перешкодили німецьким саперам створити протитанкову мінну загорожу на вул. Личаківській поблизу костелу св. Антонія. Згодом, у радянській і пострадянській час, сформувався міф про те, що радянські війська врятували Львів від руйнування гітлерівцями (*Чорний, 2012: 143*).

Частини Червоної Армії та Армії Крайової вели бойові дії проти німців спільно, фактично як союзники. У тісній взаємодії з аківцями, які добре знали місто, радянське військо протягом 27 липня оволоділо центром Львова, районом головного вокзалу, Цитаделі. До кінця дня бої за звільнення міста від німців переможно закінчились. У безперечно тенденційному звіті командир 14-го полку уланів майор «Дража» (офіцер югославської армії, який втік з німецького полону і вступив у АК) писав: «Місто зайняли польські відділи повстанців, а советські панцерні одиниці тільки допомагали їм. На всіх будинках було видно лише біло-червоні прапори. Генерал Філіпковський комендант обшару, у новому умундированні перебував зі своїм штабом на вулиці Кохановського, 23. Полковник Червінський, командир округи, був комендантом міста, а порядок утримувала поліція АК». Слід зазначити, що його 14-й полк справді бився завзято, за що отримав подяку радянського командування (*Науменко*).

Протягом двох днів вулиці Львова разом з червоноармійцями патрулювали аківські вояки з біло-червоними пов'язками на руках, а на багатьох будинках були встановлені біло-червоні прапорці. На ратуші з 26 липня майорів польський прапор, а нижче, на рогах вежі – ще чотири: прапори США Англії, Франції і СРСР. Лондонський уряд Польщі вважав здійснення операції «Буря» у Львові надзвичайно успішним. Її керівник полковник В. Філіпковський був підвищений у чині до генерала бригади і у

складі групи провідних офіцерів Львівського обшару нагороджений орденом Вірності Мілітарі (*Науменко*).

Попри ілюзорну ейфорію визволення «польського» Львова радянське командування намагалося використати польські відділи у власних цілях. 25 липня під час зустрічі у штабі радянських військ комендант Львівського округу АК бригадний генерал В. Філіпковський висловив прагнення сформувати піхотну дивізію і продовжити спільну боротьбу проти Німеччини. Наступного дня у штабі округу радянському командуванню було представлено близько 150 офіцерів майбутнього з'єднання. Однак, як тільки 27 липня останні німецькі частини залишили місто, радянське командування зажадало негайного роззброєння польських формувань. 29 липня загопи, що брали участь у боях із німцями, склали зброю (*Гулай, 2007: 569*).

Польський історик Т. Бальбус звертає увагу на те, що після зайняття Червоною Армією Львова, радянськими спецслужбами було реалізовано сценарій, що раніше мав місце в Вільнюсі 17-18 липня 1944 р., коли «запрошені на розмову» офіцери АК були заарештовані органи військової контррозвідки «СМЕРШ» (*Balbus, 2004: 67*).

За архівними даними, майже відразу після вступу Червоної Армії до Львова було заарештовано 47 активних членів АК, зокрема 29 офіцерів інтернували (*ЦДАГО України, 85*).

31 липня 1944 р. УНКДБ по Львівській області було заведено агентурну справу «СЕЙМ» щодо розробки 300 найактивніших учасників польського військово-політичного підпілля (Польща та Україна, 2007: 642). Того самого дня у Житомир для переговорів із командуванням створеної на території СРСР Армії Людової вилетіли В. Філіпковський, комендант Львівського округу АК полковник С. Червінський та інші офіцери, які вже 3 серпня були заарештовані. Передбачаючи такий розвиток подій, В. Філіпковський залишив замість себе підполковника Ф. Янсона, який мав відновити конспіративну діяльність, якби польська військова делегація не повернулася з Житомира протягом найближчих чотирьох днів. У наказі В. Філіпковського наголошувалося, щоб польське підпілля не виявляло своєї структури перед радянською владою (*Гулай, 2007: 569*).

Таким чином, у заключній частині публікації критично проаналізовано передумови, характер та наслідки реалізації воєнно-

політичних планів польської Армії Крайової в умовах розгортання Львівсько-Сандомирської наступальної операції Червоної Армії, що призвело до відновлення сталінським тоталітарним режимом контролю над рештою частини Західної України та відповідно до розгортання репресій проти польського збройного підпілля, яка відзначилося боями із німецькими військами при зайнятті Львова та особливо його передмість та найближчих околиць. Окреслена проблематика варта окремого комплексного історико-джерелознавчого дослідження для цілісного представлення військово-політичного протистояння в Галичині весною-літом 1944 р. через розкриття складних вузлів українсько-польської конфліктної взаємодії під впливом спеціальних служб й військових підрозділів нацистської Німеччини та радянських партизансько-підпільницьких структур НКВС-НКДБ й Червоної Армії із паламітарними формуваннями, підконтрольними вказаним репресивно-каральним органам.

Використані посилання

В'ятрович В. (2017). УПА про АК: польсько-українська війна в Галичині 1943-1944 років. Вісник Львівського університету. Серія історична, Вип. 53. С. 334-349.

Голик Р. (2011). Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 693. С. 216-222.

Голод І. Як «визволяли» Львів 1944-го. «Молода Галичина». [online] 20 липня. URL: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/07/20/181918> [Дата звернення 28.08.2022].

Гулай В. (2007). Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій. Львів: місто–суспільство–культура: зб. наук. пр. Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Вісник Львівського університету. С. 567-575.

Гулай В., Дмитришин Н. (2019). Львів липня 1944 року в стратегічних наступальних планах та бойових діях Червоної армії та Армії Крайової проти Вермахту. Частина 1. Військово-науковий вісник, Вип. 32. С. 77-86.

Льюшин І. (1998). Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997. Варшава, Світовий союз воїнів Армії Крайової Об'єднання українців у Польщі. С. 154-171.

Льюшин І. (2009). Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). Київ. Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія». С. 399.

Науменко К. Вступ радянських військ. Операція «Буря» АК. [online] URL: <http://map.lviv.ua/statti/luckij6.html> [Дата звернення: 29 серпня 2022].

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов, А. В. Кентій, С. В. Кульчицький (відп. ред.), О. Є Лисенко, І. К. Патриляк. [online] URL: <http://www.lucorg.com/UserFiles/File/Part%201.pdf> [Дата звернення: 23 серпня 2022].

Піскунович Г. (1998). Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речіпосполитої у 1939-1945 рр. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997. Варшава, Світовий союз воїнів Армії Крайової Об'єднання українців у Польщі. С. 172-189.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Частина перша (2005). Варшава–Київ: Державний архів Служби безпеки України, Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. С. 1512.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. (2007). Т. 6: Операція «СЕЙМ» 1944–1946. Варшава–Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, Міністерство внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. С. 1353

Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України, оп. 23. С. 926.

Чорний М. (2012). Личаків. Енциклопедія Львова. Т. 4. Львів: Літопис. С. 137-143.

Шишкін І. (2018). Західна Україна у стратегічних планах Армії Крайової у роки Другої світової війни. Збірник наукових праць, Вип. 130. С. 57-60.

Archiwum Akt Nowych. AAN. Zespół Armia Krajowa 1942–1945. Sygnatura 203/XV-1.

Balbus T. Sowiesi i Żymierski a lwowska AK 1944. Biuletyn IPN. 2004. № 4. S. 67-79.

Czubiński A. (1998). Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989). Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM. S. 928.

Matwijów M. Ostatnie dni okupacji niemieckiej i zajęcie Lwowa przez Rosjan w «Dziennikach» Karola Badeckiego (15–28 lipca 1944 r.). [online] URL: <https://www.lwow.com.pl/rocznik/lipiec44.html> [Дата звернення: 22 серпня 2022]

Mazur G. Polskie Państwo Podziemne na terenach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1945. URL: http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/dopovid_gzhegozha_mazura.pdf. [Дата звернення: 17 серпня 2022].

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie Światowej. Armia Krajowa. Т. III (1950), Londyn. S. 972.

Szymczyk J. O fenomenie Politechniki Lwowskiej– matki polskich politechnik w 160-lecie jej powstania (1844–2004). [online] URL: http://elektroenergetyka.pl/upload/file/2004/12/elektroenergetyka_nr_04_12_2.pdf. [Дата звернення: 24 серпня 2022]

Walki we Lwowie 22-27 lipca 1944 roku. [online] URL: <https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2015/07/22/walki-we-lwowie-22-27-07-1944/>. [Дата звернення: 28 серпня 2022].

Węgierski J. (1989). W Lwowskiej Armii Krajowej. Warszawa: Instytut wydawniczyPAX. S.315.

Wyzwolenie Lwowa lipiec 1944. Kapitan Draža Sotirović. [online] URL: <https://www.salon24.pl/u/witas1972/522359,wyzwolenie-lwowa-lipiec-1944-kapitan-draza-sotirovic>. [Дата звернення: 30 серпня 2022].

References

Viatrovych V. (2017). UPA about AK: Polish-Ukrainian war in Galicia 1943-1944 years. Bulletin of Lviv University. The series is historical. 2017, issue 53. (ukr).

Holyk R. (2011). City and war: realities and stereotypes of the period of Nazi occupation in the mentality of Lviv residents. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University, No693 The state and the army, pp. 216-222.(ukr).

HolodI. How Lviv was "liberated" in 1944. "Young Halychyna" on July 20. [online] Available at: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/07/20/181918> [Accessed 28 of August 2022] (ukr).

Hulai V (2007). Poles of Lviv in 1944–1946: the end of national illusions. Lviv: city-society-culture: coll. of science pr. T. 6: Lviv - Krakow: dialogue of cities in historical retrospect. Bulletin of Lviv University. The series is historical. Spec. issue 2007. pp. S.568–569.(ukr).

Hulai V. Dmytryshyn N. (2019). Lviv in July 1944 in the strategic offensive plans and combat actions of the Red Army and the Army Krayova against the Wehrmacht. Part 1, Military-scientific bulletin, issue 32, pp. 77-86. (ukr).

Ilyushin I. (1998). The Polish underground in the territory of Western Ukraine during the Second World War. Ukraine-Poland: difficult questions. Materials of the II International Seminar of Historians "Ukrainian-Polish Relations in 1918-1947" Warsaw, May 22-24, 1997. Warsaw, World Union of Soldiers of the Army Krayova of the Union of Ukrainians in Poland, p. 154-171. (ukr).

Ilyushin I (2009). The Ukrainian Insurgent Army and the Army Krayova. Confrontation in Western Ukraine (1939-1945), Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. P. 399 (ukr).

Naumenko K. Entry of Soviet troops. Operation "Storm" AK. [online] Available at: <http://map.lviv.ua/statti/luckij6.html> [Accessed 29 of August 2022] (ukr).

The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Historical Essays / V. V. Dzyobak, I. I. Ilyushin, G. V. Kasyanov, A. V. Kentii, S. V. Kulchychykyi (Editor-in-Chief), O. Ye Lysenko, I. K. Patrilyak. [online] Available at: <http://www.lucorg.com/UserFiles/File/Part%201.pdf> [Accessed 23 of August 2022] (ukr).

Piskunovich G.(1998). The Polish underground in the southeastern regions of the Second Polish Republic in 1939-1945. Ukraine-Poland: difficult issues. Materials of

the II International Seminar of Historians "Ukrainian-Polish Relations in 1918-1947" Warsaw, May 22-24, 1997. Warsaw, World Union of Soldiers of the Army Krayova of the Union of Ukrainians in Poland. P. 172-189. (ukr)

Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Unknown documents from the archives of special services. (2005). T. 4: Poles and Ukrainians between two totalitarian systems 1942–1945. Part one. Warsaw–Kyiv: State Archives of the Security Service of Ukraine, Archives of the Ministry of Internal Affairs and Administration of the Republic of Poland, Institute of National Remembrance - Commission for the Prosecution of Crimes Against the Polish People, Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 1512 p. (ukr).

Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s: Unknown documents from the archives of special services. (2007). T. 6: Operation "SEIM" 1944–1946. Warsaw–Kyiv: Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Ministry of Internal Affairs and Administration of the Republic of Poland, Institute of National Remembrance - Commission for the Prosecution of Crimes Against the Polish People, Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 1353 (ukr).

Central State Archive of Public Associations of Ukraine. F. 1. Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. Op. 23. Case 926 (ukr).

Chorny M. (2012), Lychakiv. Encyclopedia of Lviv. Vol. 4. Lviv: Litopis, pp. S 137-142 (ukr).

Shishkin I. (2018). Western Ukraine in the strategic plans of the Army Krayova during the Second World War. Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific papers, issue 130. P. 57-60 (ukr).

ArchiwumAktNowych. AAN. ZespółArmiaKrajowa 1942–1945. Sygnatura 203/XV-1.

Balbus T. Sowietci i Żymierski a lwowska AK 1944. Biuletyn IPN. 2004. № 4. S. 67-79.

Czubiński A. (1998). Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989). Poznań: WydawnictwonaukoweUAM. S. 928.

Matwijów M. Ostatnie dni okupacji niemieckiej i zajęcie Lwowa przez Rosjan w «Dziennikach» Karola Badeckiego (15–28 lipca 1944 r.) [online] URL: <https://www.lwow.com.pl/rocznik/lipiec44.html>.

Mazur G. Polskie Państwo Podziemne na terenach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1945. [online]. Available at: http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/dopovid_gzhogozha_mazura.pdf [Accessed 17 of August 2022].

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie Światowej. Armia Krajowa. T. III (1950), Londyn. S. 972

Szymczyk J. O fenomenie Politechniki Lwowskiej– matki polskich politechnik w 160-lecie jej powstania (1844–2004). [online]. Available at: http://elektroenergetyka.pl/upload/file/2004/12/elektroenergetyka_nr_04_12_2.pdf [Accessed 24 of August 2022].

Walki we Lwowie 22-27 lipca 1944 roku. [online]. Available at: <https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2015/07/22/walki-we-lwowie-22-27-07-1944/> [Accessed 28 of August 2022].

Węgierski J. (1989). WLwowskiej Armii Krajowej. Warszawa: Instytut wydawniczy PAX. S. 315.

Wyzwolenie Lwowa lipiec 1944. Kapitan Draža Sotirović. [online]. Available at: <https://www.salon24.pl/u/witas1972/522359,wyzwolenie-lwowa-lipiec-1944-kapitan-draza-sotirovic>. [Accessed 30 of August 2022] (pol.).

Hulai V., Dmytryshyn N.

LVIV IN JULY 1944 IN THE STRATEGIC OFFENSIVE PLANS AND COMBAT ACTIONS OF THE RED ARMY AND THE ARMY KRAYOVA AGAINST THE WEHRMACHT. PART 2

The proposed work is the completion of a topic that is relevant in scientific-theoretical and historical-applied aspects, allowing, through a critical analysis of previous soviet historiography and the involvement of new Polish scientific and scientific-journalistic publications, to comprehensively present a historical retrospective of the place and role of Lviv in July 1944 in strategic offensive plans and combat actions of the Red Army and the Army Krayova against the Wehrmacht. The narrow-historical issue of the military and political significance of Lviv in the course of hostilities at the final stage of the Second World War, in view of the deployment of large-scale russian aggression from February 24, 2022, requires complex scientific studies, devoid of previous soviet ideologization and falsification. This article is an attempt to solve the scientific tasks set in the previous publications of the authors, with the involvement of Ukrainian and Polish historiography and journalism, where the main emphasis is placed on the battles for Lviv between Nazi troops and the Army Krayova, and the Red Army at the end of July 1944. In particular, at the final stage of the Second World War, the majority of the Polish population and underground figures considered the retention of Lviv as part of Poland as the center of the eastern "Kresy" as a natural reward for their participation in the struggle against Hitler's Germany. A large-scale operation of the Army Krayova called "Storm" (Burza) was supposed to secure a stronger, primarily military-tactical, position of the Poles during the determination of the future eastern borders of Poland. The work is based on a complex of general historical and specifically historical methods of scientific research based on the principles of historicism, objectivity, and alternativeness. The research findings can be considered valuable for further scientific studies and use in educational activities, public educational and educational work.

Keywords: Lviv, combat actions, the Red Army, the Army Krayova, Wehrmacht.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕБУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ НАВЕСНІ 1919 р.

У статті розглядаються різноманітні військово-політичні події, які сталися навесні 1919 року та мали вплив на майбутній розвиток українського державотворення під владою Директорії Української Народної Республіки. Визначено головні аспекти у військово-політичній царині, що вплинули на формування політичної складової діяльності українського уряду, бойові дії на території Волинської губернії та суміжних із нею теренах.

З'ясовано ставлення місцевого населення до більшовицької армії, органів влади та суспільно-політичного ладу, який встановлювали більшовики в населених пунктах Східної Волині навесні 1919 року, проаналізовано відомості про наростання невдоволення містян та селян Волині більшовицькою репресивною системою.

Досліджено вплив наступу польського війська та окупацію території західно-волинських повітів, антидержавного виступу отамана В. Оскілка на погіршення державотворчих позицій Директорії УНР та Ради міністрів республіки.

Ключові слова: Українська революція, Директорія УНР, Волинська губернія, Дієва армія УНР, польсько-українська війна, радянсько-українська війна.

Постановка проблеми та її актуальність. За два роки від початку Української революції (березень 1917 – березень 1919) відбулася низка подій, яка суттєво вплинула на державотворчий потенціал української влади. Українські губернії, як фронтова й прифронтова територія, розпад фронту, дезертирство в лавах колишньої російської армії, більшовицький переворот в Росії й дестабілізація в українських губерніях, запрошення українською владою австро-угорського й німецького війська для захисту української державності призвели не лише до кількаразової зміни державної влади в Києві, але й змін державотворчих орієнтирів і боротьби на кількох фронтах. А відтак, зменшення території республіки.

Тому на початок весни 1919 року Директорія УНР відчувала суттєвий тиск більшовицького війська зі сходу та польського – із

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти.

© Дем'янюк О. Й., 2022

заходу. Неспроможність одночасно ефективно воювати на кількох напрямках скорочувала територію, яку контролювало керівництво держави, ускладнювало державницькі процеси.

У зв'язку з військовою агресією Росії навесні 1919 року Директорія УНР та Рада міністрів змушені були мігрувати містами республіки. Кількамісячно державні інституції та армія вимушено перебували на території Волині та Північного Поділля. Генеральний штаб Дієвої армії УНР провів ресорганізацію українського війська: сформовано одинадцять дивізій, у кожній по три полки піхоти, полку артилерії і кінний сотні. Реальна картина навесні 1919 року не завжди співпадала зі штатним розписом.

Втім, головні військово-політичні події весни 1919 року розгорталися саме на території Волинської губернії, яка на короткий час стала осердям боротьби за українську державність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз ступеня вивчення періоду перебування державних інституцій доби Директорії УНР на території Волинської губернії в 1919 році дозволяє говорити про наукову доцільність комплексного вивчення цієї проблеми. Тут є перспектива, адже нові матеріали й критичні дискурси, хронологічно пов'язані з цим періодом, спорадично з'являються в науковому просторі України. Критичне опрацювання праць безпосередніх учасників тих подій та дослідження сучасних вітчизняних науковців дозволяють формувати об'єктивну картину тогочасних подій. Насамперед звертаємо увагу на праці *Б. Мартоса* (залишив спогади та суб'єктивну оцінку про свого політичного опонента Володимира Оскілка) (1958), *В. Винниченка* (аналізує період діяльності Директорії УНР на українських землях, в тому числі на теренах Волині) (1990), *О. Слободича* (деталізує окремі аспекти досліджуваного періоду) (1931), *В. Сергійчука* (розкриває причинно-наслідкові зв'язки рішень С. Петлюри) (2009), *О. Босака*, *О. Красівського* (досліджують воєнне протистояння Польщі та УНР) (2009), *Д. Яневського* (авторський погляд на діяльність С. Петлюри на чолі Директорії УНР) (2010) тощо.

Мета та завдання дослідження. Зважаючи на попередні публікації та послуговуючись матеріалами архівних установ України, розглянемо військово-політичний аспект перебування на території Волинської губернії державних інституцій Директорії УНР навесні 1919 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обставини всередині Української Народної Республіки склалися таким чином, що впродовж 1919 року більшість доленосних рішень для української державності приймалися на території Західної України, зокрема й на Волині. Цьому є низка обґрунтованих пояснень, якщо аналізувати тогочасну військово-політичну ситуацію. Адже бойові дії на території Волинської губернії безперервно тривали від початку антигетьманського повстання. Губернське й повітове міста краю неодноразово переходили під контроль військових підрозділів Директорії УНР, або ж більшовицьких військ.

На фоні цього протистояння, у перший весняний місяць 1919 р. вчинено один із найбільших єврейських погромів на Правобережній Україні. Більшовики, залишивши Житомир 22 березня, випустили із в'язниці майже 300 кримінальних злочинців. Коли до міста увійшло українське військо, то погром був у самому розпалі. На наступний день Головний отаман Симон Петлюра, який прибув до міста, наказав зупинити та покарати погромників (*Сергійчук, 2009:399*).

Начальник штабу залізничної групи Грінченко у телеграмі отаману О. Осецькому та полковнику Є. Коновальцю, прохав їх про виділення зброї населенню Житомира, яке підтримує Директорію УНР. Однією з причин стали більшовицькі погроми: «За время большевицької влади в Житомирі жидами-большовиками вирізано більше 2-х тисяч християн. В селі Сінігурах 23 березня при наступі на Житомир большевики вирізали всіх селян до одного, не пожаліли навіть і жінок і дітей, слабих і старих» (*ЦДАВОВУ, ф. 1092, оп. 1, спр. 11, арк. 136*).

Щойно звільнені від більшовицького свавілля місцеві жителі нерідко зголошувалися до українського війська, створювали своєрідні самооборонні відділи. Вже 28 березня на ім'я повітових військових начальників, повітових комендантів і повітових комісарів Волинської губернії було скеровано телеграму зі штабу Північної групи такого змісту: «Останній тиждень в деяких місцевостях, а особливо в місцях тільки но звільнених од большевицького гніту траплялися вибухи селян проти большевиків і цілим скопом селяни приходили зі зброєю в руках до військової влади і прохали направити для совмісної діяльності з військовими частинами проти большевиків» (*ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1610, арк. 196*).

Втім, вже 7 квітня 1919 року Коростень вкотре захопили озброєні частини більшовиків і розвинули свій успіх у напрямку губернського центру Волині. 12 квітня ними було захоплено Житомир, 20 квітня – Новоград-Волинський (*Ковальчук, 2007:37*). Більшовицька окупація поширилася й на інші населені пункти Східної Волині.

На цих територіях відразу почали формуватися радянські органи влади: у Житомирі створено губернський Військово-революційний комітет, у повітах і волостях відповідні ВРК. Волинянам були нав'язані жорсткі умови господарювання та повсякдення. Щодо місцевих чоловіків посилювалися мобілізаційні заходи, проводилися масові арешти та розстріли мирних громадян. Особливо виділялася житомирська надзвичайна комісія. У місті було закрито усі українські духовні школи, які евакуювалися сюди ще під час Першої світової війни (*ДАВО, ф. 517, оп. 1, спр. 15, арк. 31*), перестала виходити більшість українських газет, майже не працювали легально українські громадські організації.

Невдоволення більшовицькою політикою висловлюють і місцеві селяни. Не можна стверджувати, що це були добре організовані чи масові рухи. Хоча локально вони були помітні. Зокрема, у доповідній записці Головному отаману радників по Київській та Волинській губернських народних радах зазначалося, що «в кінці березня ми бачили, як організоване повстання селян проти большевицької влади в частинах Радомиського і Житомирського повітів і завдяки озброєної допомоги селян залізничні полки, що відступили від Житомира, здобули Житомир» (*ЦДІАЛ, ф. 760, оп. 1, спр. 23, арк. 169–169 зв.*). Змушені констатувати, що починаючи з весни 1919 року й до завершення Української революції, керівництву держави не вдалося об'єднати ці розрізнені виступи у потужну повстанську силу, скоординувати їхню діяльність та скерувати на державницьку боротьбу.

Навесні 1919 року повітовий Луцьк став осередком перебування Головної шкільної військової управи УНР на чолі з генералом М. Юнаківим. Сюди ж були евакуйовані та продовжували свою роботу Київська і Чугуївська піші, гарматна та інструкторсько-старшинська школи (*Лис, 2009*).

На початку квітня на напрямку українсько-польського проти-стояння було створено штаб Холмського фронту, який очолив отаман О. Осецький. У його підпорядкування були передані

Ковельська та Володимир-Волинська групи армії УНР. Він переформував Сіру дивізію в корпус. Уже 14 квітня 1-й та 4-й Сірожупанні полки було передислоковано в район Кременця для ліквідації наступу більшовиків.

Підрозділи Сірої дивізії до 12 травня 1919 року було розміщено на ділянках фронту в межах Луцького повіту: Ворочин – Тристеня – Баб'є – Щурин – Доросині; Ясенівка – Раймісто – Немир; Мар'янівка – Богунівка – Невільне (*Патер, 2007:142*). З місцевих чоловіків призовного віку було сформовано курінь вільного козацтва у складі чотирьох сотень по 60–80 багнетів кожна під загальним командуванням хорунжого Литвишка (*Прохода, 1935:112–113*).

На початку квітня 1919 року Директорія УНР та уряд прибули в м. Рівне. В. Винниченко, який на той час відсторонився від української державної політики, доволі саркастично оцінив становище українського вищого державного апарату: «З Вінниці «влада» розбіглась на всі боки, – частина в Кам'янець, частина в Галичину, частина в Рівне, куди малося перенести «столицю» (*Винниченко, 1990:288*).

Тут 9 квітня було створено новий український уряд на чолі з соціалістом Борисом Мартосом (*Верстюк, 2004:121*), який відразу взяв курс на утворення робітничо-селянських трудових рад. У розповсюдженій декларації нового уряду зазначалося, що «Нове Народне Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів, – у будівні єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки» (*Гунчак, 1993:178*).

Серед членів уряду Б. Мартоса перебували: міністр внутрішніх справ – І. Мазепа, міністр закордонних справ – В. Темницький, міністр військових справ – Г. Сиротенко, міністр справедливості (юстиції) – А. Ливицький, міністр освіти – А. Крушельницький, міністр земельних справ – М. Ковалевський, міністр пошти (зв'язку) – І. Паливода та інші (*Верига, 2005:79*).

Задля впровадження в життя ініціатив уряду Б. Мартоса про створення трудових рад у повітових містах Волинської губернії пройшли з'їзди. Насамперед з'їзди трудових рад відбулися в Рівному, Дубні, Кременці (*Дем'янюк, 2009:32*). Селянський з'їзд відбувся в Рівному. Його делегатами стали 250 осіб. З привітанням на ньому виступив отаман В. Оскілко. Своім рішенням

з'їзд висловлював підтримку тогочасному політичному курсу Директорії УНР та її уряду.

За повідомленнями армійського інформаційного бюро – ставлення населення Волині до української влади прихильне. Принаймні повідомлення подібного змісту надходили з Острозького, Старокостянтинівського, Ковельського, Овруцького, Кременецького повітів (*ДАТО, ф. р-2803, оп. 1, спр. 17, арк. 2 зв.*).

Відчувши свою політичну вагу, соціал-революціонери вимагали від Головного отамана запровадити в державі соціалістичний лад і провести переговори з російськими більшовиками. Натомість права опозиція, до якої входили «самостійники», республіканці на чолі з Є. Архипенком та Є. Петрушевич і О. Андрієвський, висловлювали невдоволення особами С. Петлюри (за режим особистої влади) та Б. Мартоса (за симпатії до більшовиків) (*Киричук, 2001*).

Однак в цю пору, ні новий уряд, ні проголошений ним курс на соціалістичну перебудову України не привели до порозуміння між керівниками Директорії УНР. Швидше навпаки – посилили протиріччя між членами цього колегіального органу. Позаяк вони не змогли, чи можливо й не захотіли зібратися разом. Симон Петлюра, Федір Швець та Андрій Макаренко почергово перебували в Рівному і Здолбунові, а Панас Андрієвський та Євген Петрушевич – у Станіславові. Окрім того особиста неприязнь С. Петлюри до Є. Петрушевича та їхні політичні промахи зробили з Голови Директорії УНР ворога Української соборної держави в очах представників політичних кіл ЗУНР.

У квітні 1919 р. до протистояння правих сил з урядом Б. Мартоса долучився отаман В. Оскілко, який належав до партії соціалістів-самостійників. Останній, який завдяки Головному отаману займав високий пост командувача Північної групи українських військ, не визнавав уряду Б. Мартоса, називаючи його більшовицьким (*Верига, 2005:83*). С. Петлюра, щоб попередити можливий державний переворот, наказав отаманові залишити Рівне і відбути на фронт до свого штабу.

Активний учасник революційних подій в Україні 1917 – 1921 рр. В. Винниченко характеризував останнього як енергійного і здібного молодого хлопця, якому отаманство закрутило голову, через що «спочатку він тільки «одкрив фронт» більшовикам, щоб тим налякати уряд. А коли це не допомогло, силою захопив

«столицю» Рівне й арештував майже все Правительство (крім Директорії, яка була не в Рівному, а в Здолбунові)» (*Винниченко, 1990:292*).

Принагідно зазначимо, що на той момент Північна група військ Директорії УНР складалася з чотирьох піших дивізій полковників Н. Никоніва, А. Пузицького, І. Купрійчука та поручника А. Добрянського, гарматних бригад підполковника М. Омелюсіка і полковника Е. Башинського, окремих спеціальних частин та підрозділів (*Босак О., Красівський О., 2009:36*).

Головний отаман відсторонює В. Оскілка від виконання обов'язків командувача Північною групою та призначає на цю посаду Желіхівського, а начальником штаба Протазанова (*Мартос Б., 1958:13*). Відтак антидержавний виступ В. Оскілка стає неминучим.

У листі до Головного отамана він звинувачував найближче оточення С. Петлюри та військову верхівку у розвалі Північного фронту, зокрема Коростенської групи: «Не своєчасно зроблено розпорядження про допомогу Новоград-Волинській групі через 3 дні і багато інших речей, що й мало наслідком остаточний крах Коростенської групи, яка не маючи тилу, не маючи набоїв змушена була полишити позиції і відійти на Олевськ» (*ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 168, арк. 2 зв.*). А вже 29 квітня 1919 р. його військовики заарештували голову українського уряду Б. Мартоса та більшість міністрів-соціалістів, які тогочас перебували в Рівному. Крім того, за вказівкою В. Оскілка було поширено дезінформацію про арешт урядом УНР Головного отамана в Здолбунові (*Верига, 2005:83*). Натомість до Здолбунова для арешту С. Петлюри він вислав спочатку кінну гвардію на чолі з отаманом С. Гризлом, а згодом кінний загін П. Білоусова.

Проголосивши себе «головнокомандуючим всіма силами Наддніпрянської України», В. Оскілко наполягав на тому, щоби Євгена Петрушевича було призначено президентом УНР. У телеграмі до останнього він запевняв, що «уряд Наддніпрянської України усунутий за зрадницьку діяльність, яка довела наш край до загибелі. Прохаю негайно прибути до Рівного» (*ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1389а, арк. 1*). Учасник тих подій О. Слободич зазначав, що В. Оскілко, в разі відмови Є. Петрушевича від запропонованої посади, не виключав можливості зосередження влади в своїх руках (диктаторства) (*Слободич, 1931:37*). Бунтівному

отаману вдалося до заколоту долучити полковника Гемпеля, керівника контррозвідки Шапулу, начальника штабу Північної групи генерала Агапієва.

В авральному порядку С. Петлюри намагався запровадити контрзаколотницькі дії. Зі Здолбунова ним відправлено радіограму військовим і цивільним керівникам: «Накази за підписом отамана Оскілка та отамана Агапієва вважають недійсними і військам УНР вірними своєму правительству і верховній військовій владі не виконувати» (*ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 168, арк. 4*). Військовим підрозділам, які не підтримали заколот, вдалося швидко ліквідувати антидержавний виступ. В. Оскілко з частиною вояків та грошима зі скарбниці Директорії УНР (близько 10 млн карбованців) втік у Польщу (*Винниченко, 1990:320*). Поки до Рівного добиралися загони підполковника Абази для придушення повстання, полковник Бісик з Січовими стрільцями вже здолали заколотників.

Вочевидь заколот отамана В. Оскілка негативно вплинув на становище українського війська на українсько-російському фронті. Ціною отаманського виступу стала втрата стратегічної лінії фронту Коростишів – Житомир – Бердичів – Жмеринка (*Яблонський, 2001:118*). Стягнуті до Рівного українські війська дозволили більшовицькій армії розвинути розпочатий в перші дні березня наступ. Майже відразу було втрачено Житомир, Коростень, Бердичів (*Дем'янюк, 2008:56*).

Після придушення заколоту отамана В. Оскілка було ресорганізовано Волинську групу. Командувачем було призначено полковника Генерального штабу Всеволода Петріва. Частина командирів підрозділів Волинської групи було усунуто або понижено у посадах. Серед них генерали П. Єрошевич, В. Агапіїв, полковник А. Пузицький.

Отаманщина в ту пору охопила й вищі ешелони влади республіки. Так, міністр фінансів в уряді Сергія Остапенка М. Кривецький, не визнавши нового кабінету міністрів Бориса Мартоса, продовжував керувати міністерством, щоправда зі Станіславава (*Феденко, 1992:88*). Фактично українська політична верхівка поділилася на два табори: з одного боку військове командування і оточення Головного отамана, з іншого – соціалістичний уряд Директорії УНР.

Допоки український політикум долав військово-політичну кризу, польське військо в березні-травні 1919 р. поступово захопило територію Західної Волині. Станом на 1 травня контрольований Директорією УНР простір обмежувався лінією Дністра на півдні, лінією Львів – Сокаль – Луцьк – Сарни на заході, лінією Сарни – Здолбунів – Збараж – Тереховля на півночі та сході (*Яневський, 2010:223*).

Невдовзі, через наступ більшовиків уряд Директорії та штаб Дієвої армії УНР 5 травня евакуювалися у Радивилів, де розмістилися у вагонах на залізничній станції. 9 травня члени Директорії Ф. Швець та А. Макаренко, без погодження з іншими «директорами» О. Андрієнком та Є. Петрушевичем, проголосили С. Петлюру Головою Директорії УНР (*Петрів, 1931:83*). 13 травня «радивилівська» частина Директорії та кабінет міністрів Б. Мартоса прийняли рішення про позбавлення О. Андрієвського членства в Директорії. Останній не погоджувався з рішенням С. Петлюри про створення нового уряду на чолі з соціал-демократом Б. Мартосом, який вважав некомпетентним у державних справах. У листі до Головного отамана він зазначав: «Мене не послухали, Кабінет Мартоса створили виключно з есерів та есдеків, та ще й самих невдалих, це примусило мене де-факто не брати участі в роботі Директорії, бо не міг я підписуватись і відповідати за те, співторцем чого я не був» (*ЦДАВОВУ, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 33.*). Формально зміст цього листа було використано для прийняття відповідного рішення Директорії. Водночас зменшено вплив на керівництво державою Є. Петрушевича.

Поряд зі змінами у керівництві Директорії УНР відбулося пожвавлення на польському фронті. 12 травня 1919 року польська армія розпочала наступ по усій ширині фронту, що згодом призвело до зруйнування тилів армії УНР та її відступу на територію Подільської губернії (*Kaminski, 1928:58*).

Так, 14 травня 1-ша дивізія корпусу польського генерала Д. Одри наступала з Володимира-Волинського в бік Порицька, Іванич, Заболотців вздовж залізничних шляхів на Луцьк та Львів. Їй протистояла 2-га Сіра дивізія, яка під натиском ворога змушена була залишити Порицьк та відійти на лінію Милятин – Самоволя (*Дмитрук, 2005:61*). Жовніри генерала А. Карніцького розгорнули свій наступ у напрямку Луцька; генерал Паврозніцький, захопивши Ратне, Любешів, Камінь-Каширський, Колки, Чорторийськ, підступив до Маневич (*Осауленко, 2007:212*).

У найближчі кілька днів за лінією фронту опинилися міста Ковель, Володимир-Волинський, Маневичі, Рожище.

Станом на 15 травня бойові частини Сірого корпусу на території Луцького повіту зайняли позиції: 1-й полк – Колки – Соколь – Вишеньки – Популя – Дмитрівка – Хорохорин; 2-й полк – Великі Березолипи – Залісці – Михалин – Рожище; 5-й та 6-й полки – Шевелів – Затурці – Торчин; 2-га гарматна батарея на шляху Переспа – Луцьк; об'єднана кінна сотня – в районі Соколь – Колки (*Прохода, 1935:122*). На фоні втрат українського війська, отаман В. Агапіїв отримав наказ про розформування Ковельського та Канівського полків і влиття їх у дивізію сіро-жупанників (*ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 44, арк. 13.*).

На східному фронті, під тиском більшовицької армії, наддніпрянська армія УНР згрупувалася на межі колишнього австрійсько-російського кордону на території Західної Волині: Холмська група в районі Луцька, Північна група біля Сарн, Запорізька група під Кременцем, Січові стрільці в районі Рівного. На захоплених територіях більшовики відразу провели мобілізацію чоловіків 1899 – 1900 років народження. Основний її тягар упав на значну частину Подільської та чотири повіти Волинської губерній. Вона здійснювалася з величезними труднощами та перешкодами з боку місцевого населення. Тому вже у червні при усіх повітових військових комісаріатах було створено відділення з вербовки добровольців.

Надвечір 16 травня військо генерала А. Карніцького вступило до Луцька. Командувач Холмським фронтом отаман О. Осецький змушений був віддати наказ про капітуляцію Луцького гарнізону. Незрозуміла поведінка командирів українських військових підрозділів, що базувалися в місті, призвела не лише до захоплення його польською армією, а й до роззброєння особового складу 2-ї Сірої дивізії та полону більшості частин 1-ї Сірої дивізії (усього близько 120 старшин та 600 козаків) (*Прохода, 1935:124*). У полон потрапили два дивізійні штаби та майже весь 5-й і 6-й полки зі штабами. Лише полковник П. Ганжа, який зі штабом 1-ї Сірої дивізії та частиною війська, прорвався до Дубна.

Переговори полковника Ф. Тимченка з генералом А. Карніцьким про перепуск українських бойових частин зі зброєю та амуніцією задля використання на українсько-більшовицькому фронті закінчилися безрезультатно. У польський полон потрапив командувач

Холмським фронтом отаман О. Осецький. Окрім нього полоненими стали генерали І. Мартинюк, П. Єрошевич, В. Агапіїв, полковники Ф. Тимченко, В. Абаза (*Литвин, 1998:321*).

Увійшовши в Луцьк, поляки захопили склади з військовою амуніцією та майном Дієвої армії УНР. Фактична ліквідація Холмської групи спонукала Директорію та уряд УНР до евакуації в Красне, а звідти до Тернополя. Відтак, вже 18 травня 1919 р. С. Петлюра та кабінет міністрів Б. Мартоса залишили Радивилів, а з ним і Волинь, переїхавши на станцію Красне (*Савченко, 2004:163*). Крім того, поразка в Західній Волині відкрила правий фланг Галицької армії для глибокого обходу поляками й змусила військо ЗУНР відступати в південно-східному напрямку (*Дедик, 2020:11*).

Тим часом, більшовики почали тіснити українське військо по всьому фронту. Розвиваючи наступ на рівненському напрямку, ними 22–23 травня 1919 року захоплено Острог, Рівне, Здолбунів. 27 травня червона армія зайняла Дубно та розпочала реорганізацію для подальшого наступу на захід. На початок червня українсько-російський фронт встановився по лінії р. Прип'ять – Цумань – Олика – Млинів – Демидівка – Берестечко – Радивилів – Кременець – Проскурів (*Оксенюк, 1970:141*).

Висновки. Отож, навесні 1919 року територія Волинської губернії відіграла важливу роль у збереженні української державності та відтермінуванні її втрати українськими політиками. Тут відбувалися бойові дії з більшовицькою (на півночі та сході губернії) та польською (на заході) арміями; працювали органи української влади (Директорія УНР, Рада міністрів, Генеральний штаб Дієвої армії УНР); відбувалася боротьба з антидержавним повстанням В. Оскілка.

Використані посилання

Босак О., Красівський О. (2009). Воєнне протистояння Польщі та УНР. Історія. Філософія. Релігієзнавство. № 2. С. 34–37.

Верига В. (2005). Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. : у двох томах. Рівне: Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня». Т. 2. С. 496.

Верстюк В. (2004). Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження). Український історичний журнал. № 3. С. 112–126.

Винниченко В. (1990). Відродження нації: у 3 ч. Київ: Вид-во політ. л-ри України, Ч. III. С. 542.

Винниченко В. (1990). Из истории украинской революции. Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. Киев: Изд-во полит. л-ры Украины. С. 277–358.

Гунчак Т. (1993). Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – Київ: Либідь. С. 288.

Дем'янюк О. 2008. Волинська губернія в період правління Директорії УНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.). Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. № 11. С. 53–58.

Дем'янюк О. (2009). Військово-політична ситуація в Волинській губернії в перші місяці 1919 р. Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. праць. Вип. II. С. 28–34.

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 1610.

ДАВО, ф. 517, оп. 1, спр. 15.

Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 168.

Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. р-2803, оп. 1, спр. 17.

Дедик О. (2020). Чорківська офензива: Найуспішніша операція Галицької армії. Львів: Видавництво «Астролябія». С. 416.

Дмитрук В. (2005). Вони боролися за волю України (Нарис історії боротьби проти тоталітарного режиму на Україні в 1921-1939 рр.). Монографія. Луцьк: Волинська обласна друкарня. Т. II. С. 382.

Киричук М. (2001). Маловідома війна на Волині. Красвид листопад-грудень.

Ковальчук М. (2007). Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ. С. 72.

Лис В. (2009). Волиняни відстоювали соборну Україну. Волинь-нова. 22 січня.

Литвин М. (1998). Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 488.

Мартос Б. (1958). Оскільки й Болбочан. Спогади. Мюнхен. Вид. «Белей». С. 62.

Оксенюк Р. (1970). Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів. Вид. Львівського університету. С. 276.

Осауленко Л., Засєкін В. (2007). Гетьман України Павло Скоропадський. Луцьк. Волинська книга. Кн. II. С. 704.

Патер І. (2007). Українські військові формування на Волині у 1918–1919 рр. Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. № 1. С. 137–143.

Петрів В. (1931). Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів. Видавнична кооператива «Червона калина». С. 120.

Прохода В. (1935). Записки до історії Сірих (сірожупанників). За Державність. Зб. 1. С. 75–128.

Савченко В. (2004). Симон Петлюра. Харків: Фоліо. С. 415.

Сергійчук В. (2009). Українські державники: Симон Петлюра. Київ. С. 568.

Слободич О. (1931). Велика Україна в огнях. Нарис історії Української революції. Львів. Українська видавнична спілка «Громада». IV частина: часи Директорії У.Н.Р. С. 40.

Феденко П. (1992). Повстання нації. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ. МП «Фенікс». С. 76–108.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Київ (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1092, оп. 1, спр. 11.

ЦДАВОВУ, ф. 1429, оп. 1, спр. 4.

Центральний державний історичний архів. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 760, оп. 1, спр. 23.

ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 44.

Яблонський В. (2001). Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ: Альтерпрес. С. 160.

Яневський Д. (2010). Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. Харків. Фоліо. С. 315.

Kaminski S. (1928). Lata walki i zametu na Ukrainie (1917–1921). Warszawa. S. 112.

References

Bosak O., Krasivskyi O. (2009). Military confrontation between Poland and UPR. History. Philosophy. Religious studies. № 2. P. 34–37 (ukr).

Veryga V. (2005). Liberation struggle in Ukraine in 1914–1923: in two volumes. Rivne: Publishing house JSC «Rivne's publishing house». V. 2. P. 496 (ukr).

Verstiuk V.F. (2004). Symon Petliura: political portrait (dedicated to 125-year birth anniversary). Ukrainian historical journal. № 3. P. 112–126 (ukr).

Vynnychenko V. (1990). Revival of the nation : in 3 parts. Kyiv: Ukrainian political literature publishing, P. III. P. 542 (ukr).

Vynnychenko V. (1990). From the history of Ukrainian Revolution. Revolution in Ukraine as per the memoirs of the “whites”. Reprinted 1930 edition. 1930. Kyiv: Ukrainian political literature publishing. P. 277–358 (ukr).

Hunchak T. (1993). Ukraine: first half of XX century: Essays on political history. – Kyiv: Lybid. P. 288 (ukr).

Demianiuk O. (2008). Volyn region in the period of Directory of UPR's governing (November 1918 – May 1919). Scientific Bulletin of the VNU named after Lesia Ukrainka. Historical studies. № 11. P. 53–58 (ukr).

Demianiuk O. (2009). Military-political situation in the Volyn region during the first months of 1919. Ukrainian state building: problems and modern realities : collection of scientific theses. Edition II. P. 28–34 (ukr).

State archive of Volyn region (hereinafter – SAVR), fund 3, descriptor 1, file 1610 (ukr).

SAVR, f. 517, d. 1, f. 15 (ukr).

State archive of Lviv region (hereinafter – SALR), f. 257, d. 1, f. 168 (ukr).

State archive of Ternopil region (hereinafter – SATR), f. p-2803, d. 1, f. 17 (ukr).

Diedyk O.(2020). Chortkiv's offensive: the most successful operation of the Halychyna's army. Lviv: Publishing House «Astroliabia». P. 416 (ukr).

Dmytruk V.(2005). They fought for the liberty of Ukraine (the essays on the history of struggle against the totalitarian regime in Ukraine in 1921-1939) : monograph. Lutsk: Volyn's regional publishing house. V. II. p. 382 (ukr).

Kyrychuk M. (2001). The little-known war on Volyn. Kraievyyd. November-December (ukr).

Kovalchuk M. (2007). Independence war with the Bolshevik Russia. 1917–1920. Kyiv. P. 72 (ukr).

Lys V. (2009). Volynians defended cathedral Ukraine. Volyn-nova. 22 January (ukr).

Lytvyn M. (1998). Ukrainian-Polish war of 1918–1919. Lviv: Institute of the Ukrainian studies named after I. Krypiakievych of NAS of Ukraine. P. 488 (ukr).

Martos B. (1958). Oskilko and Bolbochan. Memories. Munich: Publishing house of Belei. P. 62 (ukr).

Okseniuk R. (1970). The essays on the Volyn's history. Socially-economical, revolutionary and national-liberatory movements of the workers (1861–1939). Lviv: Lviv University Publishing House. P. 276 (ukr).

Osaulenko L., Zasiiekin V. (2007). Hetman of Ukraine, Pavlo Sloropadskyi. Lutsk: Volyn book. P. II. P. 704 (ukr).

Pater I. (2007). Ukrainian military units on Volyn in 1918–1919. Scientific Bulletin of the VSU. Historical studies. № 1. P. 137–143 (ukr).

Petriv V. (1931). Memories from the times of the Ukrainian Revolution(1917–1921). Lviv: Publishing cooperative «Red viburnum». P. 120 (ukr).

Prokhoda V.(1935). Notes to the history of the Greys (sirozhypannykiv). To Statehood. Ed. I. P. 75–128 (ukr).

Savchenko V. (2004). Symon Petliura. Kharkiv: Folio. P. 415 (ukr).

Serhiychuk V. (2009). Ukrainian statesmen: Symon Petliura. Kyiv: PE Serhiychuk M. I. P. 568 (ukr).

Slobodych O. (1931). Big Ukraine in fire. The essays on the history of the Ukrainian Revolution. Lviv: Ukrainian publishing union «Hromada». Part IV: period of the Directory of UPR. P. 40 (ukr).

Fedenko P. (1992). Rebellion of the nation. Collection for commemoration of Symon Petliura (1879–1926). Kyiv: MP «Phoenix». P. 76–108 (ukr).

Central state archive of higher authorities of Ukraine, Kyiv (hereinafter–CSAHAU), f. 1092, d. 1, f. 11 (ukr).

CSAHAU, f. 1429, d. 1, f. 4 (ukr).

Central state historical archive, Lviv (далі – CSHAL), f. 760, d. 1, f. 23 (ukr).

CSHAL, f. 581, d. 1, f. 44 (ukr).

Yablonskyi V. (2001). From the power of five to the dictatorship of one. Historically-political analysis of the Directory of UPR. Kyiv: Alterpress. P. 160 (ukr).

Yanevskyi D. (2010). Project “Ukraine”, or failure of Symon Petliura. Kharkiv: Folio. P. 315 (ukr).

Kaminski S. (1928). Years of struggle and confusion in Ukraine (1917–1921). Warszawa. P. 112 (pol).

Demianiuk O.

MILITARY-POLITICAL ASPECTS OF THE DIRECTORY OF UPR'S AUTHORITIES STAY ON VOLYN IN THE SPRING OF 1919

The article examines various military and political events that occurred in the spring of 1919 and had an impact on the future development of Ukrainian statehood under the authority of the Directory of the Ukrainian People's Republic. The main aspects in the military-political sphere that influenced the formation of the political component of the Ukrainian government, combat operations on the territory of the Volyn' region and adjacent areas are determined.

The attitude of the local population to the Bolshevik army, authorities, and the socio-political order established by the Bolsheviks in the settlements of Eastern Volyn

in the spring of 1919 was established, and information about the growing dissatisfaction of the townspeople and peasants of Volyn with the Bolshevik repressive system was analyzed.

The author studied the impact of the offensive of the Polish army and the occupation of the territory of the Western Volyn districts as well as the anti-state rebellion of the chief ataman V. Oskilko on the deterioration of the state-building positions of the Directorate

of the UPR and the Council of Ministers of the Republic. In particular, the effects of included the loss of part of the state's territory due to the actions of a rebellious chief ataman and the distraction of combat units of the Action Army of the UPR to liquidate his rebellion.

The conclusion has been made that the territory of the Volyn region played an important role in the preservation of Ukrainian statehood in the spring of 1919, although the territory of the state gradually decreased under the pressure of external enemies. During

the spring months on Volyn, the fighting took place with the Bolshevik and Polish armies, while the Ukrainian authorities were working, the anti-state rebellion lead by V. Oskilko was liquidated, and the state crisis was temporarily overcome.

Keywords: Ukrainian revolution, Directory of the UPR (Ukrainian People's Republic), Volyn region (*huberniia*), Action Army of the UPR, Polish-Ukrainian war, Soviet-Ukrainian war.

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1921 рр. У ПРАЦЯХ ГЕНЕРАЛА МИКОЛИ КАПУСТЯНСЬКОГО

Українське військове мистецтво 1917 – 1921 рр. не лише наслідувало досвід Першої світової війни, але розвивалось відповідно до нових умов бойових дій. Для кращого розуміння досягнень воєнного мистецтва українських збройних формувань важливо використовувати творчість безпосередніх учасників бойових дій. Одним з них був генерал Микола Капустянський, який також став відомим теоретиком, автором низки військово-історичних праць. Теоретичні погляди і висновки цього дослідника часто збігаються з сучасними уявленнями і результатами вивчення подій визвольної боротьби вченими. М. Капустянський наголошує на маневрених, партизанських діях армії УНР, важливій ролі кінноти, і впливі морально-психологічного забезпечення.

Ключові слова: українське військове мистецтво, Українська революція 1917–1921 рр., Микола Капустянський.

Актуальність. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України потребує уважного аналізу досвіду ведення бойових дій українських військ попередніх періодів, передусім у часи національно-визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. Тому дослідження поглядів і вивчення праць найвідоміших військових теоретиків і практиків зазначеного періоду становить неабияку цінність для сучасності. Одним з них у той час був генерал Микола Капустянський. Його теоретичні погляди часто мають концептуальне значення, відтак почасти можуть бути використані у сучасних військових операціях.

Мета та завдання. Проаналізувати військово-теоретичний доробок генерала армії УНР М. Капустянського, його концептуальні погляди стосовно розвитку українського військового мистецтва. Висвітлити особливості опису генералом військових подій з точки зору аналізу ведення бойових дій. Розглянути оцінки Капустянським найважливіших бойових операцій українських військ та з'ясувати ефективність використання українським військом досвіду попередніх збройних конфліктів і його пристосування до нових умов.

Задунайський Данило Вадимович, магістр, аспірант кафедри історичного краєзнавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

© Задунайський Д. В., 2022

Аналіз досліджень та публікацій. Постать генерала Капустянського викликала зацікавленість ще у його сучасників. Переважно це були праці мемуарного характеру або ж науково-публіцистичні видання. Здебільшого вони побачили світ в еміграції, позаяк на теренах радянської України з ідеологічних міркувань видання подібних праць було неможливе (*Дорошенко, 1932; Удовиченко, 1995*). Відновлення незалежності України відкрило історикам доступ до раніше закритих архівосховищ, як і самих військово-теоретичних праць М. Капустянського, а також зняло попередні ідеологічні заборони комуністичного режиму.

Одним з найгрунтовніших досліджень, присвячених біографії відомого українського військового діяча, є праця Михайла Ковальчука «Генерал Микола Капустянський» (Ковальчук, 2006). Крім цього, про М. Капустянського написано низку статей, зокрема енциклопедичного характеру (Бойко, 2007; Вішка, 2012; Гинченко, 2007). Однак у згаданих вище публікаціях досить фрагментарно розглянуто його військово-теоретичні погляди. Саме тому, у пропонованому дослідженні зроблено спробу розглянути висвітлення подій, які стосувались боротьби української армії у період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., генералом Капустянським крізь призму його особистої рецепції військового мистецтва.

Джерельною базою пропонованої статті послужили військово-теоретичні праці М. Капустянського (*Капустянський, 1931; 1936; 1946; Б. р.*).

Микола Капустянський був одним із відомих військових діячів у період визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Велике значення у становленні його як військового теоретика відіграли його професійний шлях і кар'єра в армії. Військовий шлях М. Капустянський почав у 1900 році у російській армії, а завершив військову кар'єру генерал – хорунжим Армії УНР (*Ковальчук, 2006: 5-54*). Свідченням визнання його військового авторитету було перебування на ключових посадах Українського війська, зокрема 3-го генерального квартирмейстера Генерального Штабу. Тому, М. Капустянський мав ґрунтовну обізнаність і можливість для того, щоб досить успішно написати одну з перших фундаментальних праць військового характеру «Похід Українських армій на Київ – Одесу у 1919 році», присвячену наймасштабнішим боям Української армії проти більшовицьких військ літа

1919 р. (*Капустянський, 1946*). Відповідно уряд і особливо Симон Петлюра, усвідомлюючи користь і важливість цієї роботи для національної військово-теоретичної думки, погодились профінансувати видання книги М. Капустянського (*Ковальчук, 2006: 44-46*).

Уже в еміграції, Микола Капустянський неодноразово публікувався у багатьох українських виданнях і мав декілька праць про військове мистецтво (*Капустянський, 1931; 1936; Б. р.*). У них він описував теорію війни і військово-політичну ситуацію на українських землях, а також можливості подальшого ведення боротьби за незалежність.

Серед творчого доробку Миколи Капустянського нас найбільше цікавлять публікації саме військово-політичного і військово-теоретичного спрямування. Серед них найповніше передає перебіг подій у часи Визвольної боротьби вже згадувана праця «Похід Українських армій на Київ – Одесу у 1919 році» у трьох частинах (*Капустянський, 1946*). Вона написана дещо емоційно, з обережною оцінкою українського військово-політичного керівництва, але водночас сприяє кращому висвітленню стану автора і розуміння ним тих подій, які відбувались. Микола Капустянський писав її фактично як розгорнуті нотатки з військового щоденника, користуючись наявною у нього військовою документацією, що дещо обмежує висвітлення ситуації (особливо коли йдеться про стан противника і його сили, плани...), але водночас безпосередньо показує існуючий «туман війни» і діяльність командування у відповідних умовах, покращуючи розуміння використаного військового мистецтва і причин проведених дій, прийнятих рішень. Саме на важливості відповідного розуміння ситуації і оцінки діяльності командирів, наголошував ще Карл фон Клаузевіц, коли казав про огляд військового мистецтва (*von Clausewitz, 1989: 101, 164*). Такий спосіб викладу матеріалу генералом Капустянським дещо спростив читачам сприйняття дій командирів, але частина інформації і аналіз висвітлення подій були подані суб'єктивно.

У працях: «Військове знання»; «Українська збройна сила й Українська національна революція» та, приміром статті, «Модерна війна і наші завдання», М. Капустянський окреслив деякі глобально-важливі питання, розмірковував і робив висновки про наслідки боротьби українських військ, деякі особливості військового

мистецтва, застосованого українськими командирами. Тепер спробуємо проаналізувати спосіб викладу автором його бачення розвитку українського військового мистецтва та використовуваним методикою. Найкраще це простежується у роботі «Похід Українських армій на Київ – Одесу у 1919 році», водночас ця праця повною мірою стосується періоду революційної боротьби. Потрібно зазначити, що генерал Капустянський намагався при написанні своїх робіт на військову тематику дотримуватися уже усталеної на той час схеми, прийнятої попередніми авторами, зокрема К. Клаузевіцом, про військове мистецтво. Тому М. Капустянський завжди намагався зазначити вихідні дані сил і засобів військ, морально-психологічні показники, ситуацію у часи військових дій (внутрішні та зовнішні політичні події тощо). Це стосувалось не тільки загальної інформації про всі збройні сили (наприклад перед Проскурівською операцією Армії УНР червня 1919 р. чи початком походу на Київ - Одесу) (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 51, Ч. 2: 135-136*), але й деяких окремих загонів, частин, перед описом їхніх дій (для прикладу, чисельність військ, які було задіяно саме біля Проскурова) (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 96*). Відповідно можна прослідкувати сили сторін (чисельність і озброєння противника також наводилось, але при цьому не настільки точно як українських військ, бо переважно були використані дані розвідки, тому зазначена приблизна потужність ворога) і можливий потенціал. Крім цього автор описував і особливості місцевості, важливі пункти, шляхи постачання тощо (зокрема опис території, на якій відбувались зіткнення зокрема і під час вже згадуваної Проскурівської операції) (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 65-67*). Внаслідок зазначеного, можна було змодельовати деякі попередні наслідки імовірних і реальних збройних зіткнень.

Важливо, що М. Капустянський намагався дати характеристику командирам і військово-політичному проводу, які найбільше впливали на ситуацію чи взагалі керували бойовими діями і реалізовували військове мистецтво на практиці (особливо під час опису українських сил Наддніпрянщини) (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 42-50*). Наведені дані доречно сприяли розумінню частини рішень і подій, що стосувались подальшого протистояння.

Відповідно до наведеної інформації, ми маємо змогу краще зрозуміти роздуми, оцінки та висновки М. Капустянського, які

він робив під час опису подій, бо автор вказав значну частину даних, які сам використовував під час оцінки ситуації. Тому його подальші інтерпретації подій і рішень переважно базуються на матеріалі, який ми можемо співставити з нашими власними роздумами і знаннями, тим самим краще перевірили висновки автора.

Після вступної частини, генерал Капустянський переходив до опису планів до проведення військових операцій, водночас моделював оптимальні варіанти їх вирішення у конкретних умовах, що давало змогу порівняти, які були наміри і прагнення командирів перед боями, а також як ці задуми були реалізовані на практиці, після зіткнення з супротивником.

Зрештою, наступний етап опису подій полягав у наведенні даних про перебіг військових дій. При цьому у залежності від масштабу і значення, дослідник по різному розповідав про бойові зіткнення (детальний розгляд деяких боїв тактичного рівня початку 1919 рр. і менш детальний – періоду наступу на Київ – Одесу влітку 1919 р.), що ймовірно могло бути наслідком обмеженої документальної бази. Інколи, згадуючи деякі сутички, чи елементи маршів і маневрів, генерал наголошує на їхніх цікавих тактичних успіхах, однак обмежено подає дані з опису подій (наприклад в описі М. Капустянським «тактично взірцевих» дій 6-ої Запорозької дивізії у боях за прикриття Проскурова) (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 90-91*). Можливо для очевидця чи сучасника бою, взірцевість дій не викликала заперечень, бо він мав значну інформаційну обізнаність, але читачу зрозуміти тезу, не підкріплену фактами, непросто.

Після опису військових операцій, наводились результати бойових дій і часто коментарі генерала Капустянського про наслідки конкретного зіткнення і його впливу на військову ситуацію. Якщо ж результати битви були значними, тоді висловлювались глобальніші роздуми про їхнє значення в межах військової операції і війни (наприклад, бої за Вапнярку та ін.) (*Капустянський, 1946 Ч. 2: 82-83*). Також, автор намагався в окремій частині праці, або підпункті провести аналіз подій, найчастіше з військової і рідше з військово-політичної точки зору. До зазначеної частини переважно входили і спроби комплексного, або частково огляду особливостей застосування військового мистецтва (наприклад, міркування про бої за Вінницю групи Запорозжців на

початку серпня 1919 р. та ін.) (*Капустянський, 1946 Ч. 2: 125*). Загалом, дослідник намагався завжди висловити своє ставлення до подій, які детально аналізував і оцінити їх з погляду важливості і користі для української боротьби. Відповідно, найбільш успішними військовими операціями М. Капустянський вважав: прорив більшовицького фронту у червні 1919 року, Проскурівську операцію, а особливо похід на Київ – Одесу, як приклад реалізації однієї із найбільших військових операцій, здійсненої українськими силами у 1917 – 1921 рр. (*Капустянський, 1946 Ч. 1: 62-64, 103, Ч. 2: 177-178, 199*).

Опис теоретичних аспектів, які торкалися військового мистецтва і особливостей саме українського компонента, генерал Капустянський подавав у окремих частинах роботи. Досить яскравим був приклад розгляду сильних і слабких сторін Наддніпрянського і Галицького українських військ (*Капустянський, 1946 Ч. 2: 24-29*). Особливу увагу автор приділив першому, вважаючи його більш пристосованим ефективно діяти в нових умовах досить маневреної (відносно Першої Світової) війни, в ситуації протистояння проти переважаючих сил супротивників і слабого матеріально-технічного забезпечення. Цікавим елементом огляду є наголошення на деяких якостях, які фактично свідчили про подальший, самостійний розвиток українського військового мистецтва, яке вдосконалювалось не тільки завдяки досвіду Першої Світової війни, але і подальшої боротьби за державну незалежність України. Серед позитивних досягнень, які відрізнялись від колишніх принципів ведення війни, автор навів: використання маневру на широкому театрі бойових дій у поєднанні з потребою ведення боїв у ізольованості і відокремленості від інших частин, заохочення особистої ініціативи, напівпартизанські методи боротьби (*Капустянський, 1946, Ч. 2: 29*). Певною мірою, можна навіть припускати, про використання українськими військовими уже на той час дій, які тепер пов'язують з діяльністю загонів спеціального призначення, ДРГ (диверсійно-розвідувальних груп).

Грунтовні висновки і узагальнення щодо особливостей розвитку українського воєнного мистецтва революційної доби генерал Капустянський навів у публікаціях пізнішого періоду. При цьому він звертав особливу увагу на перспективи продовження збройної боротьби за визволення України від чужоземної окупації. Зокрема він акцентував на важливості підготовки народних мас, потребу

якісного вишколу і забезпечення регулярних частин армії, її морально-психологічної підготовки, опертя на військові традиції для успіху у майбутній боротьбі, частково на врахуванні досвіду періоду Визвольних змагань 1917-1921 рр. (*Капустянський, Б. р.: 9-10*). Зазначені аспекти більше стосуються широкого спектру трактування військового мистецтва, але автор наголосив на проведенні специфічно-української діяльності, де найбільш яскраво вираженими будуть морально-психологічне забезпечення і військові традиції.

Досить цікавою виглядає гіпотеза Миколи Капустянського про перевагу українців у наступальних діях, яку він підкріпив прикладами періоду Української революції, водночас зазначивши наступне: «Навпаки оборона не завжди виправдувалась» (*Капустянський, Б. р.: 11*). Значною мірою, ці думки викликають деякі дискусійні питання, а генерал ймовірно зробив на цьому наголос у контексті потреб майбутньої планованої боротьби за відновлення незалежності. Певним підтвердженням тому може слугувати концепція написання розглянутої статті про модерну війну і наголос на потребі розробки наступальної військової доктрини (*Капустянський, Б. р.: 11-12*), що знадобиться у війні для ефективнішого її ведення. Аналізуючи військові операції Армії УНР, М. Капустянський часто розмірковував над питанням про співвідношення у них оборони і наступу, а відтак і вибору командуванням відповідної тактики ведення бойових дій. Зокрема він неодноразово зазначав, що нестача боєприпасів не могла принести перемоги в оборонних боях, у той час як наступ усе ж давав Українській армії такий шанс, особливо коли доходило до ближнього бою, крім того в атаці часто передбачали можливість захоплення припасів противника (*Капустянський, 1946 Ч. 2: 194*). Певною мірою, зазначений підхід до ситуації зумовлював стан логічної очевидності у поєднанні з парадоксальними висновками. На таку особливість парадоксальної логіки звертає увагу Едвард Люттвак у книзі «Стратегія: Логіка війни і миру» (*Люттвак, 2012*).

Виходячи з досвіду бойових операцій Української армії періоду 1917 – 1921рр., М. Капустянський теоретично обґрунтовував переваги і ефективність застосування кінноти у часи громадянської війни на території Східної Європи, завдяки маневреності, значних просторів і порівняно слаборозвиненої моторизації (*Капустянський,*

1931: 19). Значною мірою дослідник спирався на власний досвід, бо плануючи військові операції на українських землях, досить добре знав особливості місцевості, можливість застосування різних родів військ. Висновки генерала засвідчили, що вочевидь у період Визвольних змагань 1917 – 1921 рр., достатньої уваги кавалерії не було приділено. Загалом автор намагався обережно згадувати про період активної боротьби за державність, хоча вказував на недоліки та наголошував на потребі уникнення їх у майбутній боротьбі за незалежність України.

Таким чином, Микола Капустянський пройшовши значний шлях свого становлення і досягши успіхів як військовий діяч, зрештою приділив увагу військово-теоретичним питанням і став відомим українським дослідником у напрямку військової історії. Проаналізувавши його праці, нами було визначено декілька характерних особливостей у способі їхнього написання і висвітлення українського військового мистецтва. Генерал Капустянський використовував поширені схеми опису військових подій, враховуючи відомі зразки попередніх дослідників, зокрема К. Клаузевіца. Відповідно до них, український теоретик намагався подати історичне тло воєнного конфлікту, тактичну характеристику території, на якій він проходив, потенціал ворогуючих сторін тощо. Значну увагу автор приділив і керівництву українських військ, характеристиці армії і її становлення загалом. Аналіз військових операцій і висловлення власного бачення щодо їхнього проведення зайняли також вагоме місце у роботах дослідника. Відповідно, праці М. Капустянського представляють якісний варіант огляду українського військового мистецтва у часи визвольної боротьби 1917 – 1921 рр.

Квінтесенцією описаних військових подій став похід на Київ – Одесу влітку 1919 року, якому автор приділив найбільшу увагу і вважав одним із найуспішніших. Нами було помічено, що схильність до пропагування атакувальної тактики значною мірою використовувалась генералом Капустянським для підтримки наступальної доктрини у майбутньому продовженні боротьби за незалежність. Крім цього було помічено, що в описі подій визвольної боротьби 1917 – 1921 рр., теоретик часто наголошував, що обмеженість матеріальних можливостей українського війська дуже ускладнювала проведення ним оборонних дій, натомість

спонукала до атаки, щоб відбити припаси і увести противника в оману. Внаслідок того, що М. Капустянський був прихильником маневреної війни, він звертав увагу на недостатнє використання українською стороною кінноти у веденні бойових дій. Генерал М. Капустянський вважав, що до переваг українських військ можна віднести вироблені ними специфічні методи воєнної тактики, що передбачали необхідність діяти в ізоляції, з обмеженістю припасів, використанням партизанських методів боротьби у поєднанні з маневреною діяльністю у тилу супротивника, що можна порівняти з частиною сучасних завдань загонів спеціального призначення, ССО. Вважаємо, що подальше, більш детальне вивчення праць Миколи Капустянського та інших українських воєначальників Армії УНР сприятиме поглибленню наших знань про українське військове мистецтво і може принести користь нашим ЗСУ у перемозі над супротивником.

Використані посилання

Бойко О. (2007). «Капустянський Микола Олександрович». Т. 4. Енциклопедія історії України: у 10-ти томах. Інститут історії України НАН України. Наукова думка. Київ. С. 98–99.

Вішка О. (2012). «Капустянський Микола Олександрович». Т. 12. Енциклопедія сучасної України: в 30 т. НАН України. Наукове товариство імені Шевченка. Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Київ. С. 269.

Дорошенко Д. (1932). Історія України 1917–1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. Свобода. Ужгород. С. 450.

Капустянський М. (1931). Військове знання: Загальний курс військового вишколу під керівництвом генерал-хорунжого М. Капустянського. Париж. С. 198.

Капустянський М. (1936). Українська збройна сила й Українська національна революція. Новий шлях. Саскатун. Саскачеван. С. 50.

Капустянський М. (1946). Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання. Видавництво «Хвильового». Мюнхен. Кн. 1. Ч. I і II. С. 110 : схеми, документи-додатки; Кн. 2. Ч. III. С. 200: схеми, документи-додатки.

Капустянський М. «Модерна війна і наші завдання». З фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки. URL: diasporiana.org.ua ideologiya 11611-kapustyanskiy-m-moderna-viuna-y-nashi-zavdannya [Дата звернення 12 вересня 2022].

Ковальчук М. (2006). Генерал Микола Капустянський (1881-1969). НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Видавництво імені Олени Теліги. Київ. С. 128.

Люттвак Е. (2012). Стратегія: Логіка війни та миру. Російський фонд сприяння освіти та науці. Москва. С. 392.

Тинченко Я. (2007). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Темпора. Київ. С. 536.

Удовиченко О. (1995). Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. 2-ге видання. Україна. Київ. С 206.

Von Clausewitz Carl. (1989). *On War [Vom Kriege]*. Edited and translated by Howard Michael and Paret Peter. Commentary by Brodie Bernard. Princeton University Press. Princeton. NJ. P. 732.

References

Boyko O. (2007). "Mykola Oleksandrovich Kapustyansky". Vol. 4. in V. A. Smolii (head) and others. *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes*. Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Naukova dumka. Kyiv. P. 98–99.

Vishka O. (2012). "Mykola Oleksandrovich Kapustyansky". Vol. 12. in Dzyuba M. and others. *Encyclopedia of Modern Ukraine: in 30 volumes of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Shevchenko Scientific Society. Coordination Bureau of the Encyclopedia of Modern Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. P. 269.

Doroshenko D. (1932). *History of Ukraine 1917–1923*. Vol. 1: The Age of the Central Rada. Svoboda. Uzhgorod. P. 450.

Kapustyanskyi M. (1931). *Military knowledge: General course of military training under the direction of Corporal General M. Kapustyanskyi*. Paris. P.198.

Kapustyanskyi M. (1936). *Ukrainian Armed Forces and the Ukrainian National Revolution*. New Way. Saskatoon. Saskatchewan. P.50.

Kapustyanskyi M. (1946). *Campaign of Ukrainian armies to Kyiv-Odesa in 1919 (brief military-historical review)*. 2nd edition. Khvylovoi Publishing House. Munich. Book 1. Part I and II. 110 p.: schemes, documents-appendices. Book 2. Part III. 200 p.: schemes, documents-appendices.

Kapustyanskyi M. "Modern war and our tasks". From the funds of the Central State Archive of Ukrainian Studies Abroad. at: diasporiana.org.ua/ideologiya/11611-kapustyanskyi-m-moderna-viyna-y-nashi-zavdannya/ (accessed September 12, 2022).

Kovalchuk M. (2006). *General Mykola Kapustyanskyi (1881-1969)*. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukraine. of archeography and source studies named after M. S. Hrushevskiy. Olena Teliga Publishing House. Kyiv. P.128.

Lutvak E. (2012). *Strategy: The Logic of War and Peace*. Russian Foundation for the Promotion of Education and Science. Moscow. P. 392.

Tynchenko Ya. (2007). *Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)*. Book 1. Tempora. Kyiv. P. 536.

Udovichenko O. (1995). *Ukraine in the war for statehood. History of the organization and combat operations of the Ukrainian Armed Forces. 1917–1921*. 2nd edition. Ukraine. Kyiv. P. 206.

Von Clausewitz Carl. (1989). *On War [Vom Kriege]*. edited and translated by Howard Michael and Paret Peter. commentary by Brodie Bernard. Princeton University Press. Princeton. NJ. P.732.

Zadunaiski D.

REVIEW OF UKRAINIAN MILITARY ART OF THE PERIOD OF THE LIBERATION STRUGGLE 1917-1921 IN THE AFFAIRS OF GENERAL M. KAPUSTYANSKYI

Annotation. After the First World War, Ukraine was in a difficult military and political situation. In 1917 - 1921, there was a tough struggle for independence. The Ukrainian armed forces played an important role in it. In this topic, it is important to use the works of combatants. Mykola Kapustyanskyi was one of them. He made his way from an ordinary soldier to a general, was a famous theoretician and the author of many works on military history. M. Kapustyanskyi held the highest positions at the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic. That is why he had testimony from many sources, access to intelligence data. The general analyzed the events and used his experience in writing. It is interesting that M. Kapustyanskyi did research based on the models of the most famous military theorists at that time. In particular, he wrote according to the rules established by Carl von Clausewitz. Most of all, M. Kapustyanskyi described the campaign "Offensive on Kyiv-Odessa" - the largest military operation of the Ukrainian troops in 1919. About 100,000 soldiers were involved in that offensive. The theorist emphasized the maneuverable, partisan actions of the UNR army, and the influence of moral and psychological support. He underscored the strengthening of the role of cavalry during the revolutionary war at the beginning of the 20th century. Some of the ideas and conclusions of Mykola Kapustyanskyi were later confirmed by historians and military theorists. Edward Luttwak's ideas about paradoxical logic were interesting in this regard. Such thoughts related to successes in the attack of Ukrainian troops, not defense. The situation was that they did not have enough ammunition, so defense was hopeless. Therefore, the troops attacked and tried to seize enemy weapons and supplies. The enemy thought that the Ukrainians had a lot of weapons because they were attacking and retreated more easily. M. Kapustyanskyi continued his theoretical reflections and supported the continuation of the struggle for the independence of Ukraine.

Keywords: Ukrainian military art, Ukrainian revolution 1917-1921, Mykola Kapustyanskyi.

УДК 94:[351.3.073.53](477:18)1850.1659

ІЛЬНИЦЬКИЙ І.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-2371-7226>

КНИГИНИЦЬКИЙ В.Ф.

<https://orcid.org/0000-0002-7124-4155>

ПАШКОВСЬКИЙ В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-2098-1120>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.65-76>

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ЛЬВІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГОСПІТАЛЮ

Вивчається середньовічна історія теперішнього Військово-медичного клінічного центру Західного оперативного командування Збройних Сил України. Встановлено, що в архітектурному комплексі серед сучасних будинків збереглися середньовічні архітектурні пам'ятки, які потребують докладного вивчення, реставрації та заходів із консервації та збереження. До них належить костел святого Лаврентія, монастир і шпиталь Боніфратрів – комплекс сакральних споруд, які є пам'ятками історії та культури, а також витоками сучасного госпіталю. Аналізуються знайдені в архіві документи від 19 серпня 1659 р. про заснування госпіталю, який підписаний Яном Собеським, у ті часи коронним хорунжим, яворівським старостою, у подальшому королем Польщі. Пропонується створити музей військової медицини регіону у приміщенні костелу святого Лаврентія. Підкреслюється, що в умовах російсько-української війни колектив військових медиків госпіталю відіграє важливу роль у порятунку та реабілітації поранених героїчних воїнів Збройних Сил України.

Ключові слова: львівський військовий госпіталь, Ян Собеський, середньовічна історія, костел о. Боніфратрів, історія військової медицини.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Збройна агресія російської федерації, яка триває з 24 лютого 2022 р., призвела до численних людських жертв, відбувається геноцид українського народу. Окупація українських земель супроводжується

Ільницький Ігор Людвігович, магістр державного управління, науковий співробітник науково-дослідного відділу Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Книгиницький Володимир Федорович, Заслужений працівник охорони здоров'я України, начальник Військово-медичного клінічного центру Західного регіону, м. Львів.

Пашковський Вадим Вікторович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного відділу Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ільницький І. Л., Книгиницький В. Ф., Пашковський В. В., 2022

жахливими злочинами проти мирного населення, мародерством, руйнуванням українських міст і сіл, численних пам'яток історії і культури. З перших днів війни російські ракети та артилерійські снаряди пошкодили або зруйнували в Україні майже 170 пам'яток культури, зазнає ракетних обстрілів і стародавній Львів, місто, де увесь архітектурний ансамбль історичного центру Львова внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Критеріїв, за якими Львів був внесений до світової спадщини ЮНЕСКО, було два. Перший, що на порівняно невеликій території зберіглася архітектура різних стилів, яка між собою дуже добре поєднана. Другий, що на цій території зберіглася спадщина різних національностей, що населяли Львів в часи Середньовіччя і протягом всього існування міста.

Сучасна російсько-українська війна актуалізувала необхідність дослідження проблем збереження та популяризації пам'яток минулого, більш прискіпливого його вивчення. Ще не повною мірою вивчена історія Військово-медичного клінічного центру Західного регіону Збройних Сил України, більш відомого у жителів Львова, як «госпіталь на Личаківській» (рис. 1).

Тут, у архітектурному комплексі серед сучасних будинків знаходяться середньовічні архітектурні пам'ятки, які потребують докладного вивчення, реставрації і заходів із консервації та збереження. До них належать костел святого Лаврентія, монастир і шпиталь Боніфратрів – комплекс сакральних споруд, які є історичними витоками сучасного госпіталю.

Метою статті є висвітлення історії виникнення споруд військового госпіталю у ХУІІ ст., який поклав початок розвитку військової медицини у регіоні.

Історіографія проблеми. Про військовий шпиталь, а точніше, про будівництво костелу святого Лаврентія та монастиря і шпиталю Боніфратрів, є наукові розвідки О. Духа в Енциклопедії Львова (Дух О., 2010), у краєзнавчих нарисах В. Вуйцика та Р. Липки «Зустріч зі Львовом» (Вуйцик В., Липка Р., 1987), у книжці І. та Л. Качорів «Львів крізь віки» (Качор І., Качор Л., 2004), в архітектурних довідниках про Львів та ін.

**Рис.1. Військово-медичний клінічний центр Західного регіону,
м. Львів**

Грунтовно дослідила історію львівської медицини О. Потимко (Потимко О., 2012). Популяризації порушеної теми сприяли статті В. Чернова (Чернов В., 2003), О. Шишки (Шишка О., 2002) та інших науковців.

Дослідники розрізняють два типи середньовічних шпиталів: світські (або міські, під патронатом магістрату) та парафіяльні (підпорядковані сакральній установі відповідної конфесії). Українська громада м. Львова в часи середньовіччя утримувала за свої кошти ряд закладів. До них належали парафіяльні шпитали св. Успенія, св. Богоявлення, св. Благовіщення, св. Миколая, св. Параскевії, св. Теодора, св. Юра.

Найбільш дослідженою є історія шпиталю Успенського братства у Львові (пізніше Ставропігія). У 1507 – 1542 рр. шпиталь розташовувався на Руській вулиці при Успенській церкві, в самому центрі середньовічного міста. Згодом його перенесли на Жовківську вулицю до монастиря св. Онуфрія. Зберіглося чимало документів, що характеризують специфіку діяльності братства щодо лікувальних закладів: дозвіл на будівництво чоловічого та жіночого шпиталів при монастирі св. Онуфрія; дотації на відбудову братського шпиталю; грамота про звільнення Онуфріївського шпиталю від податків; прізвища опікунів, кошторис шпиталю, позашпитальна добродійна діяльність Ставропігії тощо. Один із найдавніших шпиталів міста Львова при церкві св. Іоанна Хрестителя був заснований дружиною князя Лева Констанцією у 1270 р. й проіснував до 1480 р., коли його дерев'яна будівля

згоріла під час пожежі. Пізніше на цьому місті звели величний домініканський собор і монастир. Впродовж XIV – XVIII століть у Львові діяли три міські шпитали: св. Духа, св. Станіслава і св. Лазаря. Перший з них знаходився в середмісті (сучасна пл. Івана Підкови), два наступні на Краківському (в районі сучасних вулиць І.Тиктора – С. Наливайка) і Галицькому (в районі вул. Коперніка 27) передмістях. Є згадка також, що у 1418 р. існував шпиталь св. Єлизавети.

Виклад основного матеріалу. Історія створення лікувальної установи, на базі якої сьогодні розміщується Військово-медичний клінічний центр Західного регіону, сягає XVII століття. За легендою, у ті далекі часи поза мурами середньовічного міста, вздовж Глинянського тракту (сучасна вулиця Личаківська 26) росли величні дуби. Один із столітніх дубів від старості тріснув. Мешканці передмістя розмістили у розщілині образ святого мученика Лаврентія та почали звертатись до ікони з молитвами. Проїшло небагато часу, й образ став відомим на всю округу завдяки поширенням чуток про чудесне зцілення від різноманітних хвороб. Коли дуб впав від старості, з його деревини у 1536 р. побудували капличку з образом святого Лаврентія. Біля каплички збудували невеликий дерев'яний будиночок для перебування хворих (*Дух О., 2010, с. 20*).

У 1616 р. міські цехи гончарів і поворозників (виготовляли канати) вимурували з цегли капличку для розміщення образу св. Лаврентія. Перша письмова згадка про кам'яну церкву Лаврентія і при ній дерев'яний шпиталь, побудовані на межі XVI – XVII ст., належить М. Грюневегу (*Грюневег М., 1980, с.113*). Згадку німецького мандрівника підтверджує реляція 1600 р. архієпископа Яна Соліковського: притулок св. Лаврентія, даючи пристановище вбогим та хворим, діяв у цей час під опікою цеху гончарів (*Дух О., 2010, с. 21*).

У часи середньовіччя шпиталі в рідкісних випадках служили місцем для лікування хворих, що було зумовлено мінімізацією в їхній діяльності медичного спрямування. Як правило, вони виконували три функції одночасно – притулок для людей похилого віку, бідних та немічних; гостинний дім; лікарня.

Подальша доля місцевості навколо костелу св. Лаврентія докорінно змінилася влітку 1659 р., коли Ян Собеський, майбутній король Польщі, а поки що коронний хорунжий та Яворівський

староста, вирішив зробити його осередком лікування для своїх вояків. Він запросив до Львова ченців ордену Боніфратрів і вирішив спорудити монастир із госпіталем.

У війську тогочасної Польщі не існувало спеціальних медичних закладів для хворих і поранених. Цю функцію виконували монастирі. Особливу турботу виявляв чернечий орден Римо-Католицької Церкви – Боніфратрів («милосердні браття»), заснований у 1537 р. у Гранаді, Іспанія. Практично всі брати ордену працюють і зараз в лікарнях – або у монастирських, або у світських. Багато хто з них здобув медичну освіту. Лікарні Боніфратрів завжди були відомі унікальними методами траволікування, а також ефективною допомогою людям з нервовими зривами і психічними розладами. Під час військових дій багато братів ордену працювали у військових госпіталях.

Є припущення дослідника Богдана Януша, що Боніфратри самі звернулись до Яна Собеського з проханням посприяти фундації обителі через пріора Радецького (*Janus B, 1972*). Мабуть, факт особистого знайомства пріора Радецького з Яном Собеським зіграв вирішальну роль при підписанні фундаційного диплома 19 серпня 1659 р. про заснування обителі нового ордену. Цікаво, що ця подія збігалась з тридцятирічним ювілеєм самого фундатора.

Ян Собеський виділив значну суму грошей на спорудження нового мурованого монастиря для ченців і військового госпіталю при ньому. Згодом до фінансування будівництва залучилися магістрат міста Львова, архієпископ Іван Тарновський та капітул при Латинському соборі.

Збережена копія оригінального фундаційного привілею від 19 серпня 1659 р. про заснування госпіталю. У ньому записано: «Ян з Собешина Собеський, хорунжий Коронний. Староста Яворівський. Відомо цим моїм писанням, що я натхненню Божому і побожності моїй до Закону Отців Боніфратрів вчинити хочу. Бажаючи собі того, щоб дочасними, земними благами, які мені рука Божа дарувала, отримати вічне життя і благословення, яке опікунам убогих приготоване: Блаженний, хто дбає про вбогого, в день нещастя Господь порятує його. Задумав вже згадуваному Святому Закону і їх Конвенту у Львові, Шпиталь, в якому б творінню Предвічного і членам Христовим, тобто людям хворим [та] убогим [які] порятунку в здоров'ї потребують, служити

могли, закласти. У цьому моєму намірі, ясновельможний отець Ян Гарновський Архієпископ Львівський, абат Могилівський, церквицю на передмісті Галицькому Львівському, під титулом Святого Лаврентія побудовану використати дозволив. Тому я надаю суму 30.000 злотих польських, на маєтностях моїх дідичних Блудів і всіх прилеглостях у Воєводстві Волинському, повіті Луцькому на вічні часи Конвентові та Шпиталеві Отців Боніфратрів Монахів Ордену Іоанна Божого, тут у Львові при згаданому костелі, раніше фундованому зараз і на майбутнє записую.

Від цієї суми чиншу річного 2.000 і 100 злотих польських щороку трьома частинами платити їм я, наступники мої та всі дідичі та утримувачі згадуваних маєтків, і після мене згадувані наступники мої повинні будуть першу частину [виплачувати] на кожне свято Трьох Королів Святих злотих 700. Другу частину на Зелені свята. А третю частину на кожне святого Очищення Пресвятої Діви Марії [Стрітення], також злотих польських 700. А то за квотами Преложенного [настоятеля] зараз і потім будучого сказано і в книгах Коронних зазначено. Виплата цієї суми на найближче [свято] Трьох Королів відбутись має, на той час згаданих отців згаданого ордену і Конвенту та Шпиталю має бути 4 братів, 5-им має бути священик цього ордену та 8 хворих. Утримуючи бідних за Божою поміччю, уділяючи Святі Тайни та стежачи за здоров'ям тіла повинні будуть. Цей же священик зі згаданими братами раз в тиждень, кожного вівторка Св. Месу за прощення моїх гріхів в часі мого життя, а після моєї смерті заупокійну. [Месу] відправляти на вічні часи повинен буде. А якщо на цей день [вівторок] припаде Велике Святого, то [цю Месу] на наступний день відправити має... Діялося у Львові, дня 19 місяця серпня, Року Божого 1659. Ян Собеський, хорунжий Коронний, рукою власною» (*ЦДДА, ф. 52, опис 1., спр.1002, арк.1-4зв.*).

Таким чином, архівний документ свідчить, що 19 серпня 1659 р. коронний хорунжий, яворівський староста Ян Собеський заснував монастир і шпиталь св. Боніфратрів у м. Львові, фінансово забезпечивши цю фундацію своїми маєтками в селі Блудів Луцького повіту Волинського воєводства. Від 26 вересня 1659 р. львівський архієпископ Іван Терновський видав підтвердну грамоту цієї фундації. Також збережений оригінал про затвердження львівським архієпископом Іваном Гарновським щодо фундації Яна III Собеського від 17 серпня 1659 р. (*ЦДДА, ф. 52, оп. 1, спр. 1002, арк.5-6*).

За вищенаведеними документами видно, що на території, де сьогодні розташований Військово-медичний клінічний центр Західного регіону, з літа 1659 р. будувався шпиталь для убогих як військова лікарня. Далі фундатором було видано низку документів, якими він забезпечував економічну складову діяльності шпиталю та уточнення категорій осіб, яких приймали на лікування, особливу категорію складали військові (*ЦДІА, ф. 52, оп.1, спр. 1002, арк. 3-4*).

Друга половина XIX ст. відчутно збагатила відомостями історію шпиталю. Так, у «*Dodatku tygodniowym przy Gazecie Lwowskiej*» за 1856 р. Францішек Волянський надрукував підтверджувальний диплом Яна Собеського шпиталю Боніфратів у Львові. Цей перший з відомих нам друкований документ увібрав у себе значну частку фундаційного диплома 1659 р. водночас розширивши попередні привілеї шпиталю – право варити пиво, мед та горілку, вживати водопровідну воду на потреби лікарни тощо (*ЦДІА, ф. 52, оп.1, спр. 1002, арк. 8-9*).

Будівництво шпиталю відбувалося з 1688 р. до 1693 р. (за деякими джерелами – до 1695 року) (рис.2). Керівником шпиталю отців Боніфратів було призначено Людвіка Валеріана Алембека, львівського лікаря, оскільки було зрозуміло, що інституція вимагає лікарського нагляду, якого самі ченці надати не могли. Про першого лікаря Боніфратів відомо небагато. Належав до знаної львівської родини. Його дід, Йоганн Алембек, (за деякими джерелами – Альнпек), навчався у Вроцлаві, потім – в університеті Падуї, співпрацював зі львівським аптекарем Єронімом Вітембергерем. Був зарахований придворним лікарем Яна III, у 1695 р. отримав посаду ординатора шпиталю Боніфратів. У 1699 р. був обраний радником до міської ради Львова (*Стадник О., 2014, с. 50*).

У 1682 р. перпендикулярно до костелу було прибудовано невеликий монастирський будинок (рис.3). У 1688 р. відновились і більш масштабні будівельні роботи. Ян Собеський у цей час став королем Речі Посполитої Яном III (1674 – 1696), і будівництво набуло нової сили. За ним наглядав отець Казимир Гумневич. Новий проект костелу та шпиталю розробили королівський інженер Шарль Бенуа та капітан Адольф Бой із Гданська. На спорудження всього комплексу було витрачено близько 100 тис. злотих (*Дух О., 2010, с. 23*).

Рис.2. Сучасний стан будівлі

Рис.3. Давня будівля костелу

У 1694 р. король Ян III особисто оглянув близькі до завершення будівлі. Тоді ж, ймовірно за рішенням самого Собеського, було вирішено перетворити на частину шпиталю і сам костел, внутрішнє приміщення якого було поділено на два поверхи. Високу вежу, що прилягала до будівлі, було розібрано до рівня будинку. Навколо монастиря та костелу було влаштовано цвинтар. Закінчення спорудження комплексу датується 1696 роком. У тому ж році король Ян III Собеський помер. Пам'ять про нього залишилися у вигляді родинного герба Собеських, який розмістили над аркою входу до костелу з боку вулиці Личаківської, який зберігся до наших днів (рис.4). Протягом майже усього XVIII століття військовий госпіталь при монастирі надавав медичну допомогу солдатам та офіцерам.

30 червня 1783 року було видане розпорядження про закриття монастиря. До 1784-1785 років тривала суттєва реконструкція

будівель. Згодом тут почав діяти госпіталь для військових. При цьому жодних перебудов не було здійснено. У 1785 р., у часи окупації західноукраїнських земель Австро-Угорщиною, монастирську лікарню переформували у військовий госпіталь шляхом переміщення у приміщення Колегії Піярів, яка розташувалась неподалік (сучасна Львівська обласна клінічна лікарня). Слідуючи своєму прогресивному на той час антирелігійному курсу, Габсбурги провели низку секуляризаційних заходів, які стосувались здебільшого «неефективних» монастирських комплексів, суспільна користь від яких, на думку австрійців, була мізерною. До цього переліку потрапила і Колегія Піярів, де на той час залишалось 9 ченців. Навчальний заклад закрили і у 1785 році будівлю передали для створення госпіталю. У подальшому він набув статусу найбільш репрезентаційної лікувальної установи Львова. У 1890 р. добудовано третій поверх, 1897 р. було збудовано склад обладнання польових шпиталів (Гуменний В. 2017).

Старі споруди госпіталю на вулиці Личаківській у подальші роки зазнали незначної перебудови (рис.5). На фасаді костелу св. Лаврентія зберігся барельєф з написом «Charitas» («Милосердя») (рис. 6). Цікаво, що й до сьогодні середньовічні монастирські споруди входять у комплекс сучасного військового госпіталю, який розбудували у новітній період історії. Слушною є ремарка Віктора Гуменного, що це «рідкісний випадок в історії Львова, коли призначення будівлі відповідає її сучасному використанню» (<https://photo-lviv.in.ua/myloserdni-brattya-z-lychakivskoji-abo-istoriya-kostelu-sv-lavrentiya-i-monastyrya-bonifratriv/>).

Рис. 4. Перебудований вхід до костелу

Рис. 5. Фасад костелу

Рис.6. Барельєф на стіні шпиталю з написом «Милосердя»

Видатний український історик Іван Крип'якевич писав про середньовічні медичні установи: «Які там не були тодішні шпиталі, все таки вони були, і було їх немало, – німичні і старі, безпритульні і хорі могли знайти там безпечний захист. Справа шпиталів знаходила зрозуміння і підмогу в громадянстві, – свідоцтвом цього були великі легати (*пожертви*) на тисячі злотих, і численні дрібні жертви, що сипалися до пушок шпитальних «прошаків». Усе це свідчить про великий гуманітарний смисл, про високу культуру давнього українського громадянства. Можна б радіти, коли б і наша теперішня громада для ідеї шпиталю в новочаснім понятті показала таке саме розуміння, як і наші міщани 300 і 400 років тому» (*Крип'якевич І. 1930. ч. 1, с.15 – 19*). Хоча ці слова відносились автором до Середньовіччя – ми ж можемо їх застосувати й до пізніших часів, оскільки гуманізм наших попередників проявлявся в їхніх добрих справах.

Висновок. Таким чином, практично до кінця XVIII ст. опіка над хворими, попри на поступовий розвиток світської медицини, перебувала в руках духовних осіб чи добродійців. Історію військової медицини в Галичині слід розпочати з історії виникнення та розвитку фундації Яна Собеського – костелу святого Лаврентія та монастиря отців Боніфратрів. Після переможного завершення сучасної російсько-української війни варто провести реставраційні роботи у храмі святого Лаврентія та створити спочатку виставку, а потім і музей з історії військової медицини України.

Використані посилання

- Вуйцик В., Липка Р. (1987). Зустріч зі Львовом. Львів: Каменярь. 75 с.
- Грюневег М. (1980). Опис Львова. Переклад з нім. Я. Ісасвич. Львів. 113 с.
- Гуменний В. (2017). «Милосердні браття» з Личаківської, або історія костелу Св. Лаврентія і монастиря Боніфратрів. URL: <https://photoIviv.in/ua/ar.7>.
- Дух О. (2010). Церква св. Лаврентія. Енциклопедія Львова, за ред. А. Козицького. Львів: Літопис, 2010. Т. 3. С. 520-522.
- Качор І., Качор Л. (2004). Львів крізь віки. Львів: Центр Європи. 207 с.
- Крип'якевич І. Українські шпитали у Львові 16-18 ст. Лікарський вісник. 1930. Ч. 1. С. 15-19.
- Потимко О. (2006). Львівський шпиталь Св. Духа в історіографії. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Вип. 8, ч. 1. Львів. С. 93-108.
- Потимко О. (2012). Розвиток медицини у Львові в XIV-XVIII столітті: література, проблеми, дискусії. Львів. 214 с.
- Стадник О. (2014). Ретроспективний огляд інституцій соціального захисту в Галичині. Український вісник медико-соціальної експертизи. № 3 (13), С. 47-67.
- Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 52 «Магістрат м. Львова», оп. 1, спр.1002 (почата 1659 р., закінчена 1754 р.).
- Чернов В. (2003). Середньовічний Львів: аптекарі та лікарні. Аптека Галицька, Львів, № 16 (109), С. 29-31.
- Шишка О. (2002). Наше місто Львів: Посібник до курсу «Львівознавство» Частина 1. С. 95.
- Janys B. (1972). Nieznany Kościół św. Wawrzyńca przy szpitalu Bonifratrów we Lwowie. № 12. S. 188-193.

References

- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. F. 52 «Magistrate of Lviv»: Privileges, decrees, gift notes, and other documents on the foundation of the monastery and the hospital of the Order of Bonifrats. v.1002 (started 1659, finished 1754).
- Chernov V. (2003). Medieval Lviv: pharmacists and hospitals. Pharmacy Halytska. Lviv № 16 (109). С 29-31.

Dukh O. (2010). Church of St. Lawrence. Encyclopedia of Lviv. Edited by A. Kozystykyi. Lviv: Chronicle, 2010. V.3. P. 520-522.

Grünweg M. (1980). Description of Lviv city. Translation from German by Y. Isaevych. Lviv. October. 113 p.

Humennyi V. (2017). «Merciful Brothers» from Lychakivska, or the history of the Church of St. Lawrence and the Bonifratry Monastery. URL: <https://photoIviv.in/ua/ap.7>.

Janyś B. (1972). Nieznany Kościół św. Wawrzyńca przy szpitalu Bonifratrów we Lwowie. № 12. S. 188-193.

Kachor I., Kachor L. (2004) Lviv through the ages. Lviv: Centre of Europe. 207 p.
Krypyakevich I. Ukrainian hospitals in Lviv in the 16th-18th centuries. Medical Journal. 1930. Part 1. P. 15-19.

Potimko O. (2006). Lviv Hospital of St. Spirit in historiography. Scientific notebooks of the Faculty of History Lviv University. Iss. 8. P. 1. P. 93-108.

Shishka O. (2002). Our city of Lviv: Guide to the course «Lviv studies». Part 1. 95 p.

Stadnyk O. (2014). Retrospective review of social protection institutions in Galicia. Ukrainian Bulletin of Medical and Social Expertise. № 3 (13), P. 47-67.

Vuytsyk V., Lyпка R. (1987). Meeting with Lviv. Lviv: Kameniar. P. 75.

Ilnytskyi L., Knyhnytskyi V., Pashkovskyi Y.

THE ANCIENT HISTORY OF THE LVIV MILITARY HOSPITAL

The medieval history of the present Military Medical Clinical Center of the Western Operational Command of the Armed Forces of Ukraine is studied. It has been determined that the architectural complex among the modern buildings of the complex preserved medieval architectural monuments, which require detailed study, restoration, and conservation measures. These include the Church of St. Lawrence, the monastery, and the hospital of the Bonifrats – a complex of sacred buildings that are historical and cultural monuments, as well as the origins of the modern hospital. Jan Sobieski, who was at the time the crown priest, governor of Javoriv, and afterwards the King of Poland, signed the paper establishing the hospital that was discovered in the archives on August 19, 1659. It is proposed to create a museum of regional military medicine within the cathedral of St. Lawrence. It is highlighted that, under the conditions of the Russian-Ukrainian war, the hospital's military doctors perform a crucial role in the rescue and rehabilitation of heroically wounded men of the Ukrainian Armed Forces.

Practically until the end of the 18th century, the care of the sick, despite the gradual development of secular medicine, was in the hands of clergy or benefactors. The history of military medicine in Galicia should begin with the history of the origin and development of Jan Sobieski's foundation - the church of St. Lawrence and the monastery of the Bonifratre fathers. After the victorious end of the modern Russian-Ukrainian war, it is worth carrying out restoration work in the church of St. Lawrence and creating first an exhibition, and then a museum on the history of military medicine of Ukraine.

Keywords: Lviv Military Hospital, Jan Sobieski, medieval history, Church of Bonifrats, history of military medicine.

УДК 069:355(091)(477+438)«20/21»

ЛИТВИН М.Р.

<http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

ХАХУЛА Л.І.

<https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

ШКОРУБСЬКА В.П.

<https://orcid.org/0000-0001-6007-7542>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.77-102>

МЕРЕЖА ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена проблематиці висвітлення історії українського військового музейництва ХХ – початку ХХІ ст. Робота базується на використанні загальнонаукових та історичних методів дослідження, аналізі вітчизняної та зарубіжної історіографії, сучасних археографічних досягнень учених України, Польщі, Чехії. Хронологічні межі дослідження охоплюють насамперед події новітньої доби України, Польщі, Чехії, Австрії. Автори дають рекомендації щодо удосконалення тематики та характеру подачі експозиційного матеріалу сучасних військово-історичних музеїв, що діють у системі Міністерства оборони України, Міністерства культури та інформаційної політики.

Ключові слова: Україна, Польща, Чехія, військо, музеї, визвольний рух.

Постановка проблеми та її наукова актуальність. Російсько-українська війна 2014–2022 рр. знову актуалізувала необхідність дослідження уроків національної військово-політичної історії, формування здорової (нетравматичної) історичної пам'яті.

Спільне об'єктивне уявлення про минуле має стати основою для згуртування народу, для кристалізації його національної ідентичності. Власне інструментами політики пам'яті є музеї – своєрідні матеріальні відображення колективної пам'яті, а також комунікатори пам'яттєвого нарративу суспільства. На жаль, як свідчать соціологічні дослідження, головними джерелами історичних знань в Україні вважаються не музеї, а (згідно з пріоритетами)

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший дослідник, заступник директора Львівського історичного музею з музейного розвитку, м. Львів.

Шкорубська Віта Петрівна, ад'юнкт науково-організаційного відділу Національної академії імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Литвин М. Р., Хахула Л. І., Шкорубська В. П., 2022

родинне середовище, школа, книги, фільми, телеканали та інтернет (*Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь, 2019: 15–16*). У зв'язку з цим є необхідність державній владі, командуванню силових структур і громадськості посилити суспільний (соціальний) статус державних, відомчих і громадських музеїв, покращивши не лише їхню інформаційну, але й виховну функцію. Важливо також творчо використати досвід попередників, українських військовиків-патріотів, які організовували перші музеї та експозиції, присвячені українському війську, його багатовіковим бойовим і патріотично-виховним традиціям.

Пропоноване узагальнення має на меті звернути увагу військовиків, музейників, краєзнавців, представників місцевих органів влади на певний позитивний досвід в організації національного військового музейництва, який може і повинен стати в нагоді сучасним функціонерам щодо покращення збереження і популяризації національної військово-культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Сучасні наукові та суспільно-політичні дискурси пам'яті щоразу частіше репрезентуються у військово-історичних музеях, які також є в центрі явища *museum boom*, у музейній термінології – музейний бум. Його головними рисами є реалізація низки експозиційних ініціатив, відкриття нових інституцій культури, які спеціалізуються на коротких історичних періодах, явищах, національних спільнотах і творять сучасні наративні експозиції, привабливі і з змістовного і з сценографічного боку. Тривалі посткомуністичні трансформації, елементами яких є пошук своєї ідентичності і спроби її вписування в загальноєвропейський історичний наратив, зміна способів культурного переказу – від вербального до візуального, ностальгія за спокійним, поміркованим життям, яке постійно перериває технологізація і глобалізація, а також потреба опрацювання білих плям історії, замовчуваних у комуністичний період, теж симулюють переосмислення минулого в категоріях музейної справи (*Korzeniewski, 2015: 108*). Тому політику пам'яті часто досліджують у рамках культурознавчого підходу, де першорядне значення мають не історичні факти чи їх інтерпретація, а феномен пам'яті і його репрезентація в публічному просторі (*Saryusz-Wolska, 2011: 223–224*).

На думку американської дослідниці Женев'єви Зубжицької, музеї «є упривілейованими місцями переказу історичного нарративу і конструювання колективної пам'яті. З допомогою багатих засобів вони можуть не лише ефективно популяризувати історичний дискурс, але й переказувати знання з допомогою широко розбудованої освітньої програми» (*Zubrzycki, 2014: 24*). Крім того, сучасна історія також дозволяє звернути увагу на такий аспект діяльності музеїв, як участь у публічних історичних дебатах: «Колективна пам'ять, історична політика, інтереси окремих спільнот – це усе становить тло конфліктів навколо чергових музейних інституцій. Додатковим елементом, який перешкоджає формуванню спільної візії історії у випадку Центрально-Східної Європи, є дискусії про новітню історію, які тривають від моменту падіння залізної завіси в історіографії і публіцистиці, і, як наслідок, на музейних експозиціях і виставках» (*Ziębińska-Witek, 2015: 112*).

У розумінні «нової музеології», музей як інституція повинен мати ширшу місію, аніж зберігання і експонування артефактів. Важливу роль відіграє і відвідувач, який стає співтворцем експозиції. Тому автори нових виставок часто постають перед складним завданням: представлення нарративу істориків, свого, формування сценографії та надання реципієнтам «натхнення і імпульсу до вироблення власного погляду і приватного нарративування минулого» (*Ślomszczyńska, 2011, 53*). Крім того, ангажування музею в публічне, а часто й політичне життя призводить до інструменталізації інституції в рамках політики пам'яті та перетворення на місце формування суспільних зв'язків і ідентичності (*Kuzko-Zwierz, 2015: 92; Majewski, 2014: 116*).

Тому військово-історичні музеї з допомогою матеріальних пам'яток переказують відвідувачам історичне знання, а через пластичну вимову – естетичні враження. Слід наголосити, що ті музеї, які мають справу із новітньою історією, широко пропагують свідчення усної історії, яка «дозволяє демократизувати музейний переказ, сконструювати багатоголосний нарратив, де присутні навіть протилежні погляди на презентовану проблему» (*Chachula, 2019: 153*).

Традиція колекціонування зброї та мілітарної атрибутики зародилася серед гетьманів України, української і польської шляхти Наддніпрянщини, Волині та Галичини, угорської аристократії

Закарпаття. Військово-історичні колекції стали невід'ємним елементом середньовічних замків і палаців (Луцьк, Остріг, Олика, Олесько, Броди, Кам'янець, Хотин, Львів, Підгірці, Золочів, Жовква, Поморяни, Свірж, Бережани, Чортків, Збараж, Вишнівець, Ужгород, Мукачево, Летичів, Меджибіж, Чигирин, Батурин, Качанівка та ін.) (*Петраківський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство*). Дослідники вважають, що перший воєнно-історичний музей на Наддніпрянщині було відкрито у Києві 1910 р. за ініціативою Імперського Російського воєнно-історичного товариства (засноване 1908 р.). У його двох залах експонувалися різні пам'ятки воєнної історії України; особливу увагу було приділено висвітленню історії російської армії періоду імператора Миколи I, артефактам часів Севастопольської оборони 1854-1855 рр. Зрозуміло, що більшість дорадянських військово-історичних колекцій було знищено в ході світових і локальних війн, а також у період радянських націоналізацій у 1918–1921 рр. в УСРР і 1939–1941, 1944-1945 рр. на приєднаних західноукраїнських землях. Частина артефактів експропрійованих колекцій була розпорошена по музеях і архівах СРСР / УРСР, окремі експонати розграбували представники нацистської (німецької, угорської, румунської) адміністрації. Головна ж увага у радянських музеях надавалася свідкам і символам нової доби – перемогам «доблесної» Червоної / Радянської армії, соціалістичним перетворенням після т.зв. громадянської війни 1917–1920 рр. (а фактично воєнних агресій армій червоної і білої Росії проти державності й соборності УНР).

Після Другої світової війни в УРСР діяли музеї військових округів, які пропагували військові традиції Червоної / Радянської армії, керівну роль Компартії у військовому будівництві країни, у перемозі над нацизмом у роки т.зв. Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. Після розпаду СРСР деякі з них (наприклад, у Львові) розформовані, а окремі музейні експозиції (зокрема у Києві та Одесі) трансформовані до запитів сучасної доби; щоправда, й вони потребують докорінної дерадянзації).

Чільне місце у літописі українського військового музейництва займає Музей визвольної боротьби України, який працював у Празі в 1925–1948 рр. (з перервами у час нацистської окупації). Його організаторами і будівничими стали відомі діячі української військово-політичної еміграції Дмитро Антонович, Антін Яковлів,

Іван Горбачевський, Михайло Омелянович-Павленко, Володимир Старосольський, Степан Смаль-Стоцький, Степан Сірополко, Василь Біднов, Євген Вировий, Федір Щербина, Дмитро Дорошенко та ін. (*Národní archive v Praze. Fond Ukrajinské muzeum v Praze. Inv.Č.1659. Kart. 2: 4–5; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4026, оп. 1, спр. 7: 8–9; Заремба, 1997: 127–137*).

Збірки вказаного музею були розподілені у шести відділеннях: військовому, емігрантському, загальному, Шевченківському, Карпато-Українському, бібліотеці. У власному архівосховищі музею зберігалися збірки документів доби Визвольних змагань першої половини ХХ ст.: Союзу визволення України (1914–1918), таборів військовополонених російської армії в Австрії та Німеччині, окремих міністерств і дипломатичних місій Української держави, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки.

Велику інформаційну цінність має збірка документів про життєдіяльність таборів і робітничих сотень Української галицької армії в Чехословаччині (Йозефів, Ліберці, Німецька Яблонне, Прага та ін.), таборів інтернування вояків армій УНР і ЗУНР у Польщі (Александрів Куявський, Каліш, Пйотркув Трибунальський, Стшалків, Щепйорно, Вадовіце, Перемишль). Зібрано матеріали про українських військовополонених у таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель), Австрії (Фрайштадт) у роки Першої світової війни. Маловідомими серед науковців і громадськості є також світлини окремих нацистських таборів, де перебували українці та представники інших європейських народів (*Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 11–45*).

Зацікавлять дослідників документи особового походження представників української військово-політичної еміграції М. Омеляновича-Павленка, Р. Сушка, В. Петріва, О. Думіна, В. Приходька, Ф. Філоновича, О. Шаповала, А. Окопенка, А. Рудницького, Я. Рудницького, А. Волошина, Б. Мартоса, М. Лозинського, С. Сірополка, М. Шаповала, М. Чечеля, Є. Петрушевича, В. Старосольського, С. Наріжного, С. Рудницького, Л. Биковського, М. Битинського, Д. Антоновича, А. Андрієвського, В. Щербаківського, П. Андрієвського та ін. (*Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 11–45*). Великою була

музейна збірка книг, періодики, документальних листівок, військових і географічних карт, фотографій, діапозитивів, різних посвідчень, наукових та історико-мемуарних рукописів.

Багатою була колекція документів українських громадсько-політичних, комбатантських і культурно-освітніх структур – політичних партій, фахових товариств, видавництв, освітніх і наукових закладів за кордоном, зокрема в Австро-Угорщині, Бельгії, Болгарії, Австрії, Югославії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Франції, Великобританії, Швейцарії, Люксембурзі, Канаді, США, Китаї. Зрозуміло, що найбільше вказаних різновидових документів походить з Чехословаччини (Чесько-український комітет у Празі, Спілка українців, Комітет по догляду та охороні пам'ятника Симону Петлюрі, Організація українських націоналістів, Об'єднання кубанців, Об'єднання українських козаків, Спілка охорони історичних пам'яток за кордоном, Центральна спілка українського студентства та ін.) та Польщі (Клуб Прометея у Варшаві, Спілка допомоги українським емігрантам, Українське військово-історичне товариство, Українське товариство для допомоги біженцям з України, Український центральний комітет та його місцеві філії, Український науковий інститут, Українська військова організація, Західноукраїнська народно-революційна організація, видавництво «Чорномор» та інші культурно-освітні осередки тогочасної військово-політичної еміграції УНР, Української держави гетьмана П. Скоропадського та ЗУНР).

Музей визвольної боротьби України діяв у формі товариства із фіксованим членством. Його здобутки і проблеми фахово висвітлював часопис «Вісті Музею визвольної боротьби України» (1925–1938) (*Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 28*). Після Другої світової війни частину фонду музею радянські спецслужби вивезли до спецфондів державних і відомчих архівів СРСР (Москва, Харків, Київ) (*Литвин & Науменко, 1995: 335; Svobodne Československo, 1945: 5*). У добу незалежності України у Львові відкрито новий Музей визвольної боротьби України, який є філією (відділом) Львівського історичного музею; його фонди реконструюють літопис Українського війська доби визвольних змагань першої половини ХХ ст., насамперед легіону УСС, армій УНР і ЗУНР, українських військових формацій періоду Другої світової війни. Унікальною є також мистецька військово-історична колекція цього музею.

Місцем збереження та упорядкування військово-історичних пам'яток, пропаганди національних військових традицій став також Музей історико-воєнних пам'яток Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1936–1939), ініціаторами створення якого стали військові історики – член Союзу визволення України у роки Першої світової війни, співавтор фундаментальної «Історії українського війська» (Львів, 1934) Іван Крип'якевич та старшина Галицької армії Іван Карпинець. Фондову основу музейної колекції склали збірки НТШ і Товариства комбатантів Української галицької армії «Молода Громада» (понад 3,5 тис. документів / предметів – картин з боїв і побуту легіону Українських січових стрільців і Галицької армії та Прикарпатті на Наддніпрянщині, фотографій, рисунків, скульптурних робіт, зброї, військового спорядження, відзнак і значків, військових і пластових одностроїв, прапорів, печаток, атрибутів військових каплиць доби Українських визвольних змагань 1914–1923 рр. Особливо цінними з мистецької і документальної сторін були твори з життя та побуту вояків легіону УСС, армій УНР і ЗУНР (жанрові рисунки, портрети, батальні сцени, військові плани, краєвиди боїв) художників Осипа Куриласа, Михайла Гаврилка, Лева Геца, Едварда Козака, Івана Труша, Леоніда Перфецького, Миколи Угриня-Безгрішного, Івана Іванця та ін. Чималу інформаційну цінність мали три альбоми світлин з життя українського парамілітарного товариства «Пласт», які передано до музею 1938 р. після заборони його діяльності в Польщі. Українське товариство охорони воєнних могил (Львів) передало до музею дві чаші із землею з могил стрільців і старшин легіону УСС на горі Маківка (1915) та горі Лисоня під Бережанами (1916) (Бойко, 2006: 113–125). Цікавою є також музейна збірка військових одностроїв, прапорів громадських та військових структур, відзнак. У радянську добу фонди цього музею розпорошено: частину документів вивезли до Центрального державного історичного архіву у Львові, Національного музею історії України, Львівського історичного музею, де більшість з них у 1950-ті роках було знищено (Бойко, 2006: 120–123).

Документальні свідчення доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. (рукописи, книги, плакати, мистецькі твори) можна оглянути також у Бібліотеці імені Симона

Петлюри в Парижі (*Колянчук, 1999: 22–30*), Українському музеї в Нью-Йорку. В Національному архіві у Празі зберігається велика колекція документів з таборів інтернованої Галицької армії, що відклалася в Музеї визвольної боротьби України. Її не вивезли до СРСР, оскільки її частина знаходилась у підвальному приміщенні й не була виявлена працівниками НКВС. Про це одному з авторів статті – М. Литвину розповів на початку 1990-х років колишній працівник органів НКВС Є. Пшеничний, який вагонами перевозив «буржуазно-націоналістичний» архів до Харкова і Москви. Згодом цей офіцер очолив Архів кінофотофонодокументів України.

Військово-історичні документи доби Українських визвольних змагань (книги, листівки, плакати, документи особового походження, малюнки, світлини) також зберігались у Національній бібліотеці у Варшаві, Слов'янській бібліотеці у Празі, Науковому закладі Оссолінських у Вроцлаві, інших державних, громадських і приватних музеях, бібліотеках і збірках зарубіжжя (*Лубківський, 2006: 127–133*). Їх маловідомі фонди потребують упорядкування і передачі до бібліотек, музеїв та архівів України. Наразі оцифровано лише військово-історичну колекцію з архіву НТШ (фонди легіону УСС і Галицької армії), яка після Другої світової війни зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки у Варшаві. Потребує якнайшвидшого упорядкування і доступу науковців архів ЗУНР в Українському католицькому університеті у Римі (після Другої світової війни перевезений з Відня, Церкви Святої Варвари; там випадково залишився журнал військово-санітарної місії 1920 р.), який тривалий час був недоступним для науковців. У ньому є унікальні різновидові документи з історії української та зарубіжної дипломатії, польсько-української війни 1918–1919 рр. та її наслідків для України та країн Центрально-Східної Європи. В останні роки еміграційний архів ЗУНР у цьому університеті упорядковується за участю науковців Українського католицького університету у Львові. Сподіваємося, що в найближчий час цю роботу буде завершено.

У незалежній Україні створено нову мережу військово-історичних музеїв. Більшість цих закладів підпорядковані Міністерству оборони України, частина належить Міністерству культури та інформаційної політики України, окремі заклади мають комунальну форму власності. Чимало оригінальних колекцій є в

приватних музейних колекціях, більшість з яких не мають державної реєстрації.

Головним осередком збору, упорядкування та пропаганди національних військово-історичних традицій став Національний воєнно-історичний музей у Києві, який засновано 1995 р. згідно з наказом начальника Управління виховної роботи Міністерства оборони України, а відкрито для відвідувачів у 1998 р. Новостворений музей дістав у спадок приміщення колишнього Музею військ Червонопрапорного Київського військового округу (діяв від 1967 до 1991 рр.). Його фонди налічують понад 50 тис. експонатів – від доби бронзи до сучасності. Музей тривалий час був у підпорядкуванні Департаменту військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України. Згідно з указом Президента України 2010 р. він отримав статус національного. Свою діяльність музей започаткував відкриттям першої виставки «Збройні сили України: витоки (1917–1991 рр.)», яку 1998 р. відкрили в.о. Міністра оборони Іван Біжан і дочка гетьмана України П. Скоропадського Олена Отт-Скоропадська. До організації та функціонування виставки, її поповнення активно долучився заступник директора музею з наукової роботи, кандидат історичних наук Ярослав Тинченко, автор численних монографій та статей, присвячених організації та воєнним звичаям Армії УНР, її старшинському складу (*Тинченко, 2007; Тинченко, 2009; Тинченко, 2011*). Експозиційна, наукова та просвітницька діяльність співробітників музею висвітлюється у власних виданнях – «Військово-історичному альманасі», науково-популярному журналі «Український військовий музей». Життєдіяльність цієї установи висвітлює сайт музею (nvmu.com.ua), а також інформаційно-тематичні відеорепортажі Військового телебачення України, соціальні мережі.

Музей об'єднує філії:

1. Музей ракетних військ стратегічного призначення (смт Побузьк Кіровоградської області), який створено на базі розформованої бойової ракетної частини, демонструє бойові можливості ракетних військ СРСР періоду т.зв. холодної війни.
2. Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки (м. Луцьк).
3. Музей «Герої Дніпра» (м. Івано-Франківськ).

4. Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (с. Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області).

5. Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава).

6. Центральний військово-морський музей України, який 2019 р. підпорядковано Міністерству оборони України. Частину його фондів вдалося перевезти до Києва з Криму після російської анексії 2014 р. Музей потребує експозиційних та фондових приміщень. Вважаємо, що його доцільно розмістити в Одесі на базі колишнього Окружного музею.

До 2014 р., початку російсько-української війни, Національному воєнно-історичному музею також підпорядковувалися: Військово-морський комплекс «Балаклава» (Балаклава, м. Севастополь), який з 2003 р. розташований в приміщенні колишнього підземного заводу з ремонту підводних човнів та ядерної зброї; Військово-історичний комплекс «Михайлівська батарея», що розташований на території Михайлівського рavelіну (батареї) і відтворював літопис формування Військово-Морських Сил України. Російська окупаційна адміністрація усунула з цих двох закладів всі українські наративи, зокрема щодо традицій Військово-Морських Сил України.

Науково-організаційна робота Національного воєнно-історичного музею здійснювалася під керівництвом директорів: Віктора Карпова (1995–2013; досліджував і популяризував історію таборів для іноземних військовополонених, насамперед японців, які було створено в СРСР після Другої світової війни), Владислава Таранця (2013–2018) і Андрія Ільєнка (з 2018 р.).

Цей музей популяризує історію розвитку військової справи на українських землях, особливу увагу приділяючи діяльності Українського війська у новітню добу. В експозиції музею представлено традиції українського козацтва, Визвольні змагання ХХ ст. – бойові дії легіону УСС у роки Першої світової війни, Армії УНР проти збройних сил червоної і білої Росії, історію Галицької армії та інших українських військових формувань. Чималу увагу приділено експонуванню подій сучасної російсько-української війни – від Революції гідності, подвигу українських вояків на Донбасі – до сучасних звитяг українців після початку повномасштабної війни Росії проти України. Заслуговує схвалення ініціатива музейників, зокрема заступника директора з наукової роботи, кандидата історичних наук Ярослава Тинченка

щодо започаткування електронного закритого проекту «Книга пам'яті полеглих за Україну», матеріали якої можна буде оприлюднити публічно після завершення російсько-української війни. 8 травня 2022 р. у цьому київському музеї відкрито тимчасову виставку, присвячену російсько-українській війні, яку регулярно відвідують офіційні делегації, представники силових структур, школярі. За участю адміністрації та науковців музею організовано виставку знищеної військової техніки російських окупантів у центрі Києва. Науковці музею започаткували підготовку історичних нарисів про основні з'єднання Сухопутних військ Збройних сил України. Серед перших написано історичний нарис про 72-гу ОМБр. ім. Чорних запорожців. Популярними є відеолекції (відеокурси), присвячені окремим сторінкам української військової історії (Перша, Друга світові війни, сучасна агресія російської федерації проти України; сучасна військова геральдика), презентації наукових і науково-популярних книг, документальних фільмів з минувшини та сучасної військової історії України (*Національний військово-історичний музей, 2022*).

У музеї та його філіях регулярно відбуваються заходи, присвячені пам'ятним датам – Дню незалежності; Соборності України; українського козацтва; перемоги над нацизмом у Другій світовій війні; пам'яті і примирення; пам'яті захисника України; українського політв'язня; музейного селфі; європейського музею; українського політв'язня; піхотних військ; зенітних і ракетних військ; Військово-Морських Сил України, Військово-Повітряних Сил України та ін.

Музей ракетних військ стратегічного призначення створений 2000 р. після розформування 1996 р. ракетного полку 46-ї дивізії. Єдиний такого профілю заклад у Європі включає 12-поверховий підземний командний пункт, шахту ядерних ракет, мобільні ракетні пункти, літаки, чотири зразки балістичних міжконтинентальних ракет радянського виробництва. Його діяльність презентують невеликі інформаційні відеоматеріали українською та англійською мовами. Фонд музею нараховує 24 тис. експонатів, які відвідувачам з України та зарубіжжя презентують співробітники музею, серед яких є колишні військовослужбовці ліквідованого ракетного полку. 22 липня 2022 р. на території музею відкрито виставку знищеної техніки російської окупаційної армії на півдні України. Цю виставку очевидно необхідно доповнити

ілюстративними матеріалами про зразки сучасної ракетної техніки, яку нині використовують Збройні сили України у боротьбі проти збройної агресії путінської росії. Вказаний ілюстративний матеріал має неабияке патріотично-виховне значення для відвідувачів, особливо молоді. Схвально, що адміністрація музею підготувала для власного сайта та соціальних мереж рекламно-інформаційний відеоматеріал українською і англійською мовами.

Чималу інформаційну цінність мали експонати приватної виставки «Твоя дивізія», яка кілька років поспіль була розгорнута на території музею. На ній експонувалися зброя і техніка Першої і Другої світових воєн, різних локальних конфліктів, здебільшого радянського виробництва. Відвідувачі виставки мали можливість також почастувати страву з військової кухні, почути тематичні пісні воєнної доби, скористатися послугами тирю, купити мистецькі сувеніри із експонатами виставки.

Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки створений 1999 р. у Луцьку за ініціативи місцевої громадської організації «Джерела» та наказом Міністерства оборони України. Його фонди розбудовано на громадських засадах і коштом громадської організації. Експозицію музею розгорнуто у військовому містечку (майже 1 га землі) і двох будівлях 1925 р. У 2000 р. відкрито виставку радянської військової техніки та озброєння, яка включає авіаційні комплекти, бронетанкову техніку, техніку військового зв'язку, забезпечення тилу. 2004 р. відкрито постійно діючу виставку «Озброєння військ Протиповітряної оборони та Військово-Повітряних сил». До 60-річчя вигнання нацистів з території Волинської області (2004) сформовано велику виставку «Сторінки військової історії Волинського краю», яка інформує відвідувачів про воєнно-історичні події від княжої доби до сучасності. Окремі виставкові сюжети потребують осучаснення; зокрема експозиція про Брусилівський прорив російської армії у роки Першої світової війни на західних землях України має бути критичнішою до імперської окупаційної армії. Загалом фонди музею включають понад 1 тис. експонатів, серед яких є зразки техніки, бойові прапори, однострої, твори мистецтва. На базі музею відбуваються різноманітні конференції та круглі столи, зокрема за участі науковців Волинського національного університету, Луцького національно-технічного університету, Козацько-стрілецького братства; організують дні українського

козацтва, історичні реконструкції боїв між Армією УНР і більшовицькими військами, зустрічі з ветеранами та військовослужбовцями Збройних сил України. При музеї діє військово-історична бібліотека. Діяльність музею висвітлює інформаційно-реklamний відеофільм. У останні роки розпочато збір матеріалів із зони бойових дій АТО/ООС та повномасштабної російсько-української війни. Музейна колекція нині також поповнюється артефактами, які репрезентують сучасну російсько-українську війну. Відвідувачі музею, серед яких переважають школярі місцевих шкіл, студенти вищих навчальних закладів, мають можливість придбати магніти і сувенірні тарілки із зображенням експонатів музею, сюжетами сучасної російсько-української війни.

Одеський військово-історичний музей (Військово-історичний музей оперативного командування «Південь») створений на базі Музею історії Червонопрапорного Одеського військового округу, відкритого 1967 р. Музей пропагує історію Військово-Морського флоту України, сторінки військово-історичної історії Півдня України. Чимало уваги приділено добі Другої світової війни, боям Радянської Армії з німецькими нацистами і румунськими окупантами. Водночас вважаємо, що окремі сюжети цієї доби потребують дегероїзації (зокрема, щодо постаті радянського маршала Р. Малиновського). У музеї відсутня інформація про українське підпілля на Півдні України. Потребує декомунізації фасад будівлі, де домінують військові постаті радянської доби.

Схвально, що у цьому музеї активно формується експозиція, присвячена АТО/ООС з інсталяціями (побут вояків), динамічними вітринами. Науковці за участі представників ЗСУ і громадськості зібрали колекцію трофеїв сучасної російсько-української війни. Важливо також, що науковці музею проводять постійну роботу із родинами загиблих, записують спогади про героїчні і трагічні сторінки сучасного українського спротиву російському агресорові.

Приміщення музею (13 тематичних залів) регулярно відвідують представники силових структур, студенти, школярі, громадські активісти, представники збройних сил інших країн. На його базі систематично організовуються ритуали складання присяги студентами і курсантами місцевих вищих навчальних закладів – Одеської морської академії, Одеського національного університету, Інституту Військово-Морських Сил України. У музеї традиційно відзначаються річниці створення військово-морської бази «Південь»

Військово-Морських Сил України. Там регулярно вшановувалися захисники Донецького аеропорту. Традиційними є вшанування учасників бойових дій на території інших країн.

Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» розкриває героїчну битву молодих захисників УНР під Крутами 30 січня 1918 р. (520 осіб при 16 кулеметах та одній гарматі) проти більшовицької навали Росії. Бій під Крутами, долю його бійців дослідили Ярослав Тинченко, Михайло Ковальчук, Ярослав Файзулін; змістовними є також спогади Бориса Монкевича, Аверкія Гончаренка. Як свідчать їхні наукові та історико-мемуарні праці, у тому бою загинуло близько 70-100 молодих українських патріотів; втрати більшовицького війська сягнули 300 вояків. (*Немеркнучий подвиг української молоді. Пам'яті героїв Крут: історичні описи про героїв Крут, 2006: 3–95*). Новостворений музей знаходиться у с. Пам'ятне на Чернігівщині. Від 2010 р. є філією Національно-історичного музею України. Перша черга музею відкрита 2006 р., а друга – 2008 р. Музей включає пам'ятний монумент, символічну могилу-курган, каплицю, озеро у формі хреста і музей у залізничних вагонах. На території комплексу відтворено залізничний перон Києва доби Української революції, який символізує відправлення молодих київських патріотів – студентів і гімназистів на бій проти російсько-більшовицького агресора. Музейну експозицію розгорнуто на залізничній платформі та чотирьох залах-вагонах. Експозицію започатковує гармата на платформі, з якої вівся прицільний вогонь по більшовицьких агресорах. Загалом експозиція відтворює розвиток українсько-визвольного руху початку ХХ ст., знакові події початку Української революції, проголошення УНР і детально бій біля станції Крути. У четвертому вагоні відображено літопис Української революції після цієї битви – події Гетьманату Павла Скоропадського доби Директорії ЗУНР, її злуки із ЗУНР 1919 р.. Важливо також, що частина експозиції присвячена урокам тієї доби, сучасному літопису російської агресії проти України на Донбасі (цей сюжет нині потребує більше інформаційного наповнення). Музей працював навіть у часи пандемічного нокдауну, дотримуючись всіх санітарно-карантинних вимог: екскурсії, як правило, проводилися на відкритому просторі, а у вагонах – лише для двох-трьох відвідувачів. Постійними гостями нового музею є курсанти Національного

університету оборони, Національної Академії СБ України, вихованці київського і львівського ліцеїв, члени пластових куренів, переможці шкільних олімпіад. Заклад регулярно відвідують Президент України та високопосадовці держави, для яких працівники музею організують короткі оглядові екскурсії. Важливо також, що інформацію про тематичні заходи в музеї регулярно висвітлюють різні соціальні мережі, центральні та регіональні телеканали, різні періодика. У майбутньому на території музейного комплексу можна було би спорудити спорткомплекс та інтерактивну музейну кімнату для проведення різних молодіжних заходів (спортивних змагань, конференцій і круглих столів, дискусійних вебсемінарів та ін.).

Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава) створений 2016 р. відповідно до наказу Міністра оборони України. Розгорнутий на території летовища, започаткованого в 1920-ті роки на базі цивільного аеродрому, який згодом розгорнуто до великої стратегічної авіабази. Музейну експозицію започатковано 1987 р., коли поряд з навчальним корпусом 185-го гвардійського важкого авіаційного бомбардувального полку встановлено літак Ту-16, який перебував на озброєнні авіації СРСР чотири десятиліття. Авіаційну дивізію розформовано в 2006 р., а 2007 р. завдяки ініціативі колишніх військових льотчиків створено комунальне підприємство «Музей дальньої авіації», експонатами якого стали літаки, що підлягали знищенню. Експозиція музею включає: стратегічні літаки-ракетоносці Ту-160, Ту-95 МС; далекосяжні літаки-ракетоносці Ту-22 КД, Ту-22 НЗ, Ту-16 К; тактичні фронтові бомбардувальники Су-24; винищувачі МіГ-21, Су-15 УМ; транспортні літаки Ан-26; навчально-тренувальні (навчально-бойові) літаки Ту-134 УБЛ, Аеро Л-29, Аеро Л-39; вертольоти Мі-2, Мі-6, Мі-8, авіаційні засоби ураження та рятування. Відвідувачі музею можуть також оглянути підземний (запасний) командний пункт важкої бомбардувальної авіаескадрилі часів т.зв. холодної війни; пам'ятник військовослужбовцям Радянської армії та Військово-повітряних сил США, які загинули у червні 1994 р. під час нальоту гітлерівської авіації; пам'ятний знак на честь видатного вченого ракетно-космічної галузі Ю. Кондратюка (О. Шаргея). Загалом фонди музею налічують близько 6 тис. експонатів: документальних фотографій, копій тогочасних документів, зразків вогнепальної та холодної зброї, особистих речей ветеранів авіадивізії.

У залах музею демонструються діорами, художні макети, моделі літаків. В експозиції музею має бути більше представлено інформації про сучасні Військово-повітряні сили України, їх участь у відбитті російської агресії 2022 р., міжнародну військово-технічну допомогу нашій країні. Як свідчать відгуки в соціальних мережах, відвідувачам не подобається те, що за відвідування авіакабін та фотографування екскурсіводи інколи вимагали додаткову оплату. Бажає кращого й побутова інфраструктура закладу.

Музей «Герої Дніпра» в Івано-Франківську відкрито 1966 р. для висвітлення історії 38-ї загальновійськової радянської армії періоду Другої світової війни на території України та Східної Європи (Польщі, Чехословаччини). Зауважимо, що після Другої світової війни 38-ма армія виведена з Чехословаччини до УРСР і ввійшла до Прикарпатського військового округу; її з'єднання та частини розташовувалися на території Івано-Франківської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької, Закарпатської та Тернопільської областей. Розформована в ході реформування ЗСУ 2003 р. (Венков, 1981: 3–48; Кваснюк, 2010: 17–20; Кваснюк, 2020: 38–44). Як свідчать науковці та громадські активісти, створення такого закладу мало затінити український рух опору на Прикарпатті проти більшовицьких та гітлерівських окупантів і фаворизувати бойовий шлях радянської армії на Прикарпатті, героїзувати подвиг радянських вояків при форсуванні Дніпра і затушувати численні прорахунки радянського командування при проведенні цієї операції. 2010 р. народний музей «Герої Дніпра» став філією Національного військово-історичного музею. Експозиція музею була розгорнута у військовому містечку австро-угорської армії кінця XIX ст.

У добу незалежності музей (12 залів загальною площею 160 кв. м) здійснив кардинальну тематичну реорганізацію, приділивши значну увагу військово-історичному літопису Прикарпаття: бойовому шляху легіону УСС, формуванню Галицької армії періоду польсько-української війни 1918-1919 рр., участі уродженців Івано-Франківщини в інших війнах та воєнних конфліктах XX ст., захисті територіальної цілісності та суверенітету України в Антитерористичній операції на Сході України / операції Об'єднаних сил. Фонд музею складає близько 5 тис. експонатів. Науковці музею, серед яких є чимало професійних істориків із науковими ступенями, організують різні пошукові операції – «Золота Зірка»,

«Анкета ветерана», «Експонат війни», у ході яких зібрано багату колекцію зразків стрілецької зброї, інженерних та артилерійських боеприпасів, засобів зв'язку. Центральне місце в експозиції займає розділ про сучасні Збройні Сили України зі стаціонарною виставкою «Неоголошена війна України», яка присвячена участі уродженців Прикарпаття в АТО/ООС. Науковці намагаються упорядкувати поіменний список загиблих та померлих воїнів у боях на сході та півдні України. За участі співробітників музею підготовлено чимало науково-краєзнавчих публікацій про місця захоронення та вшанування вояків різних армій на території західних областей України. Вони регулярно презентуються у музеї та соціальних мережах.

Музейна діорама «Подвиг на Дніпрі» є однією з найбільших в Україні й відображає форсування радянськими військами Дніпра восени 1943 р. Вважаємо, що в експонуванні цих подій треба більшу увагу звернути на прорахунки радянського командування у операції. Місцем різних військових, наукових та громадських зустрічей став конференц-зал музею. В музеї регулярно проходять шкільні уроки з елементами гри та показом історичних образів. Вважаємо за необхідне змінити назву закладу, наприклад «Івано-Франківський військово-історичний музей». Нинішня назва має чималий радянський підтекст і дещо себе дискредитувала. Міністерство оборони України має допомогти керівництву музею якнайшвидше вирішити майновий спір з будівельною організацією щодо спірної території. Відвідувачі пропонують щоб музей працював у вихідні дні.

Військово-історичний музей 58 будинку офіцерів відкрито 1995 р. на базі колишнього Музею історії військ Прикарпатського військового округу (створений 1965 р.) (*Музей історії військ Краснознаменного Прикарпатського воєнного округу. Путеводитель, 1980: 3–78*). Його нова експозиція розміщена на території 24-ї Залізної імені Князя Данила Галицького окремої механізованої бригади і відображає історію радянських військових формувань на території західного регіону України, насамперед у роки Другої світової війни. Чимало уваги нині приділено формуванню сучасних Збройних сил України, бойовим звитягам у боротьбі проти збройної агресії російської федерації. Потребує деідеологізації і нових українських акцентів (наративів) діорама «Бій під Бродами».

Чималий науково-інформаційний та виховний потенціал мають експозиції дев'яти залів Музею історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного. Його експонати відображають історію війська та воєнного мистецтва на українських землях, насамперед у західному регіоні, зокрема у добу Австро-Угорщини, коли наприкінці XIX ст. у Львові була створена кадетська школа. Особливу увагу відвідувачів привертають історичні документи, зразки озброєння, військової уніформи. Велику науково-організаційну роботу проводить завідувач музею, кандидат історичних наук, полковник у відставці Михайло Слободянюк, який є активістом Українського геральдичного товариства, заступником головного редактора військово-історичного альманаху «Цитаделя» (м. Львів). Оновлену експозицію музею відкрито 2010 р. Біля музею розгорнуто виставку сучасної військової техніки, частина з якої брала участь у військових операціях на сході України. На базі музею проходять численні конференції та круглі столи. Музей можуть відвідувати лише організовані групи за попереднім замовленням, оскільки він знаходиться на території військового навчального закладу.

У нашій державі діють музеї інших силових структур – Служби безпеки України, Державної прикордонної служби та ін. Насамперед зазначимо Центральний музей Державної прикордонної служби України, який реконструює історію та традицію прикордонної служби, зокрема від часу прикордонних сторож IX ст. до звитяг АТО/ООС. Діє з 1996 р.; з 2012 р. – у смт Оршанець на території Навчального центру Державної прикордонної служби України ім. І. Момота. Включає близько 50 тис. експонатів (бойова зброя, військово-технічні засоби, художні твори), які розміщені у п'яти залах.

На території нашої держави є чимало військово-історичних музеїв, які підпорядковані Міністерству культури та інформаційної політики України. Серед них насамперед зазначимо Національним музеєм історії України у Другій світовій війні, який засновано 1974 р. і включає понад 400 тис. експонатів. До 2015 р. називався «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». На жаль, у ньому (як і більшості військово-історичних музеїв) недостатньо відображено потенціал українського руху опору, участь українців в арміях Польщі, Чехословаччини, США, Канади, Німеччини та інших країн у роки Другої світової

війни. У цьому та інших музеях відсутня повноцінна інформація про німецьких військовополонених, які перебували у таборах на території УРСР до початку 1950-х років, їхні численні поховання та цвинтарі (найбільший з них розташований у с. Потелич на Львівщині). У музеях відсутня також інформація про де моралізаційну складову Червоної Армії (вживання алкоголю під час воєнних операцій, аморальні вчинки військовиків щодо мирного населення у зоні бойових дій тощо).

Київській обласній організації підпорядковано Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.», який засновано 1945 р. у с. Петрівці на Київщині. Його експозиція відображає бої радянської армії у роки Другої світової війни і потребує деідеологізації й дегероїзації.

Чимале зацікавлення відвідувачів мав Конотопський музей авіації, який відкрито 2008 р. на території розформованої 2005 р. авіаційної бази. Заклад є складовою Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. Лазаревського. Музей включає військовий бункер доби Другої світової війни, пункт управління, 6 вертольотів радянської доби, макети авіації, документальні фотоматеріали, колекції військової форми. Науковці та адміністрація музею дієво співпрацювала з Конотопським авіаремонтним заводом «Авікон».

Потребує кардинальної реорганізації, а фактично дерусифікації експозиція Очаківського військово-історичного музею ім. О. Суворова, який є філією Миколаївського краєзнавчого музею. Музей відкрито 1957 р. на базі експонатів, які надав Ленінградський музей ім. О. Суворова. 2000 р. музейну експозицію переміщено до будівлі колишнього РК КПУ.

Ізюмський музей О. Суворова відкрито 1947 р. Цей комунальний заклад Ізюмської міської ради теж потребує реорганізації, дерусифікації та перефільювання.

Миколаївський музей суднобудування і флоту (створений 1973 р.) відображає історію формування Чорноморського флоту, віхи цивільного і військового суднобудування у місті. Включає понад 8 тис. експонатів, зокрема більше сотні моделей. Українське військове кораблебудування відображає стаціонарна виставка «Морський щит Вітчизни». Частина експозиції потребує дерусифікації (йдеться про поруддя та біографії російських адміралів-флотоводців).

Оригінальну експозицію має Музей історії Запорізького козацтва на Хортиці, який є складовою Національного заповідника Хортиця (створений 1983 р.). Нині реконструюється.

Змістовними є військово-історичні експозиції відділів Львівського історичного музею – Музей визвольної боротьби України, Музей-Арсенал, які відображають літопис війн та воєнного мистецтва на українських землях від найдавніших часів до сучасності. Науковці Львівського історичного музею активно збирають експонати з історії сучасної російсько-української війни.

Чернігівський військово-історичний музей, який діяв у 1959-1995 рр. як музей історії Чернігівського вищого військового авіаційного училища, нині є філією Чернівецького обласного історичного музею. Частина експозиції присвячена висвітленню бойового шляху 1-ї гвардійської радянської армії й нині потребує деідеологізації та поповнення українського історичного нормативу. Нині експозиція музею нараховує близько 2,5 тис. експонатів, зокрема присвячених сучасній героїчній війні українців проти рашистів.

Висновки та пропозиції. Вважаємо за необхідне більш активне використання в роботі музеїв інтерактивної складової: сучасних цифрових технологій (доступом до них відвідувачів); рекламно-інформаційних флешмобів поза будівлями військово-історичних музеїв (у супермаркетах, навчальних закладах, громадських просторах міст); онлайн-трансляцій окремих структур, тематичних виставок, презентацій каталогів чи навіть реставрацій окремих військово-історичних експонатів; створення (реконструкція) просторових відеосюжетів з використанням 3D-технологій.

Враховуючи досвід європейських країн, пропонуємо створити в Україні Музей Першої світової війни. Його можна розмістити у фортах австро-угорської армії на Львівщині (прикордонне с. Поповичі, неподалік м. Мостиська), які донедавна використовувалися прикордонниками. Ці споруди були частиною інфраструктури потужної Перемиської фортеці, гарнізон якої у 1914–1915 рр. мужньо боронив місто від російської окупації. Нову музейну локацію можна було б також облаштувати у наскельних фортах Миколаївської фортеці кінця XIX – початку XX ст. Таку ініціативу підтримують представники обласної та місцевої влади, науковці України та зарубіжжя. До створення нового музею слід було би

залучити велику приватну військово-історичну колекцію тієї доби, яка декілька років успішно експонувалася в адміністративній будівлі Яворівського національного природного парку (неподалік Яворівського військового полігону). Можливе формування музею і в Яворові на Львівщині, який може бути створений як філія Національного військово-історичного музею України. При цьому можна перейняти досвід створення Музею Першої світової війни у Перемишлі (Республіка Польща), де дух тієї доби створюють не лише експонати, а й мультимедійні історичні інсталяції, патріотичні пісні та військові марші.

Корисним для влади, військових, функціонерів і музейників є досвід створення 2012 р. і функціонування приватно-військово-історичного комплексу «Бункер лінії Арпада» на Яблунецькому перевалі у Карпатах (с. Верхня Грабівниця Закарпатської області), який реконструює побут та воєнні дії угорської королівської армії в 1939–1944 рр. Після розпаду СРСР Міністерство оборони України передало ці підземні споруди, які після Другої світової війни використовував Мукачівський прикордонний загін, місцевій владі. Туристи нині можуть оглянути близько 800 метрів вказаної споруди (склади, шпиталь, казарми, вхідні шахти та ін.). Діяльність музею активно пропагується в соціальних мережах. На території закладу упорядковано автомобільну стоянку, сувенірні кіоски, кафе.

У всіх військово-історичних музеях пропонуємо створити фотостенди (мультимедійні дошки) із новітніми зразками зброї від зарубіжних партнерів, які успішно використовують українські захисники у визвольній війні 2022 р. Така інформація слугуватиме формуванню серед військових і цивільних, насамперед призовної молоді, психологічної стійкості, життєвого оптимізму, віри у перемогу над російським агресором.

Музеї повинні укомплектувати військово-історичні бібліотечки, присвячені сучасній російсько-українській війні. Новинки літератури рекомендуємо подавати в експозиції. Насамперед зазначимо книги із серій «Воєнні щоденники», «Своя війна» видавництва «Фоліо», що присвячені бойовому досвіду окремих підрозділів, важливим боям на Сході України, спогадам учасників та очевидців подій (*Місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського, 2022; Другий*

місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського, 2022; Бура, & Подобна, 2022; Свідчення про перші дні вторгнення, 2022; Родін, 2022; Шевченко, 2022; Бура & Красовицький, 2020; Вовк, 2020; Бура, 2020; Бура, 2022).

На базі вказаних військово-історичних музеїв пропонуємо проводити фестивалі патріотичної пісні, історичні реконструкції, створювати туристичну інфраструктуру – кіоски, осередки харчування, збільшити штат наукових працівників, розширити виставкові площі (зокрема у відкритих просторах музеїв).

Кардинального реформування потребують експозиції, присвячені Другій світовій війні, де повноцінно має бути представлено український рух опору, формування українського визвольного руху, репресії радянських силових структур проти українських патріотів та ін.

Проблему збільшення фондів колекцій необхідно вирішувати регулярними експедиціями, взаємовідвідуванням інших музеїв та громадських організацій, насамперед волонтерських. Активнішою має бути участь музеїв у внутрішніх і зарубіжних грантових програмах, зокрема в рамках Європейського Союзу, Вишеградської четвірки, НАТО, окремих посольств (США, Швеції, Литви та ін.). Необхідно передбачити засоби (турнікети, туалетні кабінки) для відвідування музеїв людей з інвалідністю, родин з немовлятами.

Системнішою має бути співпраця військово-історичних музеїв різних форм підпорядкування (Міністерства оборони України, Міністерства культури та інформаційної політики, комунальних закладів), зокрема щодо організації наукових експедицій та спільних експозицій, проведенні конференцій та круглих столів, спільних виставок за кордоном.

Крім загальних оглядових екскурсій, більше уваги необхідно приділяти тематичним заходам (бої авіації чи артилерії; героям російсько-української війни, уродженцям області та міста тощо). Можливими є творчі майстер-класи для молоді та дітей щодо мистецького оздоблення (копіювання) окремих артефактів (копій), виготовлення плакатів, тематичних листівок на антивоєнну тематику, критику агресії рашистів щодо незалежної країни.

Першочерговим є створення відео- і фотоархіву – записів спогадів учасників і очевидців російсько-української війни 2014–2022 рр., збір фотоматеріалів в Україні та за кордоном

(антивоєнних мітингів, волонтерських спільнот, антивоєнних плакатів, навчання українців за кордоном, організацію українських військово-історичних виставок у різних містах зарубіжжя).

Українським музеям необхідно розширити творчі взаємини з аналогічними військовими і військово-історичними музеями зарубіжних країн – Польщі, Чехії, Болгарії, Великої Британії, Швеції, США, країн Балтії та ін., яким пропонувати організувати спеціальні виставки, присвячені сучасній російській воєнній агресії проти України, міжнародній військово-технічній підтримці Збройних Сил України та інших силових структур держави. У зв'язку з цим заслуговує схвалення українська ініціатива провести виставку знищеної російської зброї в ході агресії в Україну 2022 р. у Варшаві, Празі та інших світових столицях. Очевидно, що й благодійні концерти українських артистів на підтримку Збройних Сил України за кордоном (Варшава, Лодзь, Берлін, Амстердам та ін.) мали би супроводжувати мобільні виставки антивоєнних плакатів, архівні фотохроніки визвольної війни українського народу проти рашистів, інформаційні матеріали про військово-технічну допомогу різних країн світу Збройним силам України та іншим силовим структурам держави.

Вважаємо, що при Міністерстві оборони України мала би бути створена науково-методична рада, яка би координувала діяльність військово-історичних музеїв держави різного відомчого підпорядкування.

Використані посилання

Národní archive v Praze. Fond Ukrajinské muzeum v Praze. Inv. Č.1659. Kart. 2. Č. 4–5.

Svobodne Československo. 1945. 5 žari.

Бойко В. (2006). Памятки українського війська: втрати і спадок. Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny. Praha. S. 113–125.

Бура Д., Красовицький О. (2020). Хроніки війни. Харків. Т. 1. 478 с.; Т. 2. 474 с.; Т. 3. 478 с.

Бура Д., Подобна С. (2022). Лютий 2022. Свідчення про перші дні вторгнення. Харків. 189 с.

Венков Б. (1981). Музей боевой славы в Ивано-Франковске: Путеводитель. Ужгород. 48 с.

Вовк І. (2020). На щиті. Спогади родин загиблих вдів. Дебальцево. Харків. 604 с.

Вовк І. (2020). На щиті. Спогади родин загиблих вдів. Іловайськ. Харків. 475 с.

Вовк І. (2022). Донецький аеропорт. Справжня історія. Харків. Ч. 2. Кіборги. Харків. 411 с.

Другий місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського. (2022). Харків. 412 с.

Заремба С. (1997). З історії Українського музею у Празі. Київська старовина. № 15 (1–2). С.127–137.

Кваснюк Я. (2020). Уродженці Івано-Франківщини оборонці Донецького аеропорту. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014–2014 рр.». 7 травня 2020 року. Київ. С. 38–44.

Кваснюк Я. Скарбниця доблесті і звитяги. Український військовий музей. 2010. № 2. С. 17–20.

Коляничук О. (1999). Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборях (1920 – 1924 рр.) Українська Бібліотека імені С. Петлюри у Парижі. Інформаційний бюлетень. Ч. 62. С. 22–30.

Литвин М., Науменко К. (1995). Історія ЗУНР. Львів. 368 с.

Лубківський Р. (1999). Пам'ятки не горять: формування національної програми щодо збереження свідчень визвольної боротьби України. Українська Бібліотека імені С. Петлюри у Парижі. Інформаційний бюлетень. Ч. 62. С.127–133.

Місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського. (2022). Харків. 383 с.

Музей історії військ Краснознаменного Прикарпатського воєнного округу. Путеводитель. (1980). Львов. 78 с.

Національний військово-історичний музей (2022). URL: <http://www.nvimu.com.ua/novyny/article/2>.

Немеркнучий подвиг української молоді. Пам'яті героїв Крут: історичні описи про героїв Крут. упоряд. В. Рог. (2006). Чернігів. 95 с.

Петраківський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство. URL: <http://www.tourlib.net>.

Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь. за заг. ред. В. Яблонського. Національний інститут стратегічних досліджень (2019). Київ. 144 с.

Родін І. (2022). Батальйон «Донбас». Записки добровольця. Харків. 188 с.

Шевченко А. (2020). Слов'янськ. Початок війни. Харків. 431 с.

Тинченко Я. (2007, 2011). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ. Кн.1. 536 с.; 2011. Кн.2. 434 с.

Тинченко Я. (2009). Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ. 480 с.

Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду. упоряд. Р. Махаткова. (1996). Київ; Прага. С. 11–45.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4026. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 8–9.

Chachuła L. (2019). Wojna Ojczyźniana vs Walka Wyzwoleńcza: muzealne narracje o II wojnie światowej w Kijowie i we Lwowie. Miejsca (Nie)Pamięci. Kraków. S. 150–163.

Korzeniewski B. (2015) Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015). Gdańsk. S. 105–138.

Kuzko-Zwierz K. (2015). Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. R V. S. 91–110.

Majewski P. (2014). Muzea – potrzeba polityki pamięci. Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości. red. R. Kostro, K Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa. S. 115–117.

Saryusz-Wolska M. (2011). Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach. Warszawa. 448 s.

Słomczyńska D. (2011). Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej „My, Berlińczycy!” oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). Konferencja polskich muzeów historycznych. Red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno. S. 42–56.

Ziębińska-Witek A. (2015). Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? Kultura Współczesna. Nr 4. S. 106–123.

Zubrzycki G. (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości. Red. Kostro R., Wóycicki K., Wysocki M. Warszawa. S. 13–25.

References

Národní archive v Praze. Fond Ukrainské muzeum v Praze. Inv. Č.1659. Kart. 2. Č. 4–5.

Boyko V. (2006). Sights of the Ukrainian army: losses and inheritance. Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny. Praha. P. 113–125.

Bura D., Krasovitsky O. (2020). Chronicles of war. Kharkiv. Vol. 1. 478 pp.; Vol. 2. 474 pp.; Vol. 3. 478 p.

Venkov B. (1981). Museum of Battle Glory in Ivano-Frankovsk: guidebook. Uzhhorod. 48 p.

Vovk I. (2020). On the shield. Memoirs of the families of the fallen widows. Debaltseve. Kharkiv. 604 p.

Vovk I. (2020). On the shield. Memoirs of the families of the fallen widows. Illovaisk. Kharkiv. 475 p.

Vovk I. (2022). Donetsk airport. True story. Kharkiv. Ch. 2. Cyborgs. Kharkiv. 411 p.

The second month of the war. Chronicle of the War. Speeches and addresses by President of Ukraine Volodymyr Zelensky (2022). Kharkiv. 412 p.

Zaremba S. (1997). From the history of the Ukrainian Museum in Prague. Kyiv antiquity. № 15 (1-2), pp.127–137.

Kvasniuk J. (2020). Natives of Ivano-Frankivsk region are defenders of the Donetsk airport. Collection of materials of the IV All-Ukrainian scientific military-historical conference "War in Donbass. 2014–2014". May 7, 2020. Kyiv, pp. 38–44.

Kvasniuk J. Treasury of valor and victory. Ukrainian Military Museum. 2010. № 2, pp. 17–20.

Kolyanchuk O. (1999). Simon Petliura and Ukrainian-Polish relations – UNR Army in Polish camps (1920 – 1924). Ukrainian Library named after S. Petliura in Paris. Newsletter. Ch. 62, pp. 22–30.

Lytvyn M., Naumenko K. (1995). History of ZUNR. Lviv. 368 p.

Lubkivskyi R. (1999). The monuments are not burning: the formation of a national program to preserve the evidence of the liberation struggle of Ukraine. Ukrainian Library named after S. Petliura in Paris. Newsletter. Ch. 62, pp.127–133.

Lytvyn M., Khakhula L., Shkorubska V.

UKRAINE MILITARY MUSEUMS NETWORK AND ITS ORGANIZATIONAL STRUCTURE FEATURES AT THE PRESENT STAGE

The article is devoted to the problems of highlighting the history of Ukrainian military museology of the 20th – early 21st centuries. The research is based on the use of general scientific and historical research methods, analysis of domestic and foreign historiography, modern archeographic achievements of scientists of Ukraine, Poland, and the Czech Republic. The chronological limits of the interdisciplinary study cover primarily the events of the modern era of Ukraine, Poland, the Czech Republic and Austria.

The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, which operated in Prague from 1925 to 1948 (with interruptions during the Nazi occupation), occupies a prime place in the annals of Ukrainian military museology. This museum was organized and built by famous figures of the Ukrainian military and political emigration Dmytro Antonovych, Antin Yakovliv, Ivan Gorbachevsky, Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko, Volodymyr Starosolskyi, Stepan Smal-Stocki, Stepan Siropolko, Vasyly Bidnov, Yevhen Vyrov, Fedir Shcherbyna, Dmytro Doroshenko, and others. The museum's own archives stored collections of documents from the era of the Liberation Struggles of the first half of the 20th century: the Union for the Liberation of Ukraine (1914–1918), the camps of prisoners of war of the Russian army in Austria and Germany, individual ministries and diplomatic missions of the Ukrainian state, the Ukrainian People's Republic, the West Ukrainian People's Republic.

The Museum of Historical Military Monuments of the Shevchenko Scientific Society in viv (1936–1939) also became a place for the preservation and arrangement of military historical monuments and the promotion of national military traditions of World War I. It was created by one of the authors one of the authors of the fundamental "History of the Ukrainian Army" (Lviv, 1934) Ivan Krypyakevich and the sergeant of the Galician army Ivan Karpynets. The foundation of the museum collection is made up of the collections of the Taras Shevchenko Scientific Society and the Society of Combatants of the Ukrainian Galician Army "Young Community" (more than 3.5 thousand documents / objects - paintings from the battles and everyday life of the Ukrainian Sich Riflemen Legion and the Galician Army and the Carpathians in the Trans-Dnipro region, photographs, drawings, sculptural works, weapons, military equipment, insignia and badges, military and military uniforms, flags, seals, attributes of military chapels of the era of the Ukrainian liberation struggle 1914–1923).

Today, the National Military History Museum, located in the capital, became the main center of accumulation, organization and promotion of national military-historical traditions. This museum was founded in 1995 according to the order of the head of the Department of Educational Work of the Ministry of Defense of Ukraine, and was opened to visitors in 1998. The newly created museum inherited the premises of the former Museum of the Forces of the Red Banner Kyiv Military District (active from 1967 to 1991). Its funds include more than 50,000 exhibits - from the Bronze Age to modern times. Museum scientists pay special attention to the coverage of the events of the modern Russian-Ukrainian war. The activities of the branches of the National Military History Museum were also analyzed.

The researchers give recommendations on improving the subject matter and presentation of the exposition material of modern military-historical museums operating in the system of the Ministry of Defense of Ukraine, the Ministry of Culture and Information Policy.

Keywords: Ukraine, Poland, Czech Republic, army, museums, liberation movement.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ-АРТИЛЕРИСТІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті висвітлено місце і роль українських офіцерів-артилеристів австро-угорської армії на фронтах Першої світової війни. Проаналізовано кількісний склад українців серед рядових і офіцерів збройних сил Австро-Угорщини. Подано короткі біографії та наведено приклади участі галицьких офіцерів-гармашів на усіх фронтах Світової війни, а також їхнє нагородження високими державними відзнаками Австро-Угорської монархії. У дослідженні наголошено на важливості здобутого офіцерами досвіду за період військової служби в австро-угорській армії. Автором актуалізовано важливість вивчення проблематики українського офіцерства в роки Української революції (1917-1921 рр.) та його значення для виховання сучасних офіцерів Рaketних військ і артилерії Збройних Сил України.

Ключові слова: українські офіцери-артилеристи, австро-угорська армія, Перша світова війна, артилерія, Українська революція (1917-1921 рр.).

Постановка проблеми. Загальновідомо, що офіцерський корпус становить основу будь-якої армії. Дослідник українського офіцерства М. Литвин влучно зауважив, що «...жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус - становий хребет війська» (Литвин, Науменко, 2007; 3).

Серед офіцерського корпусу австро-угорської армії українці були представлені хоч і не чисельним складом, та все ж їхня діяльність помітна на фронтах Першої світової війни (1914–1918 рр.). Здобутий ними бойовий досвід мав важливе значення в подальшому під час революційних подій та державотворчих процесів (головно будівництва війська) на українських землях у (1917–1921 рр.).

За роки перебування України в складі Радянського Союзу події зазначеного періоду подавалися в історіографії у спотвореному вигляді або з численними фальсифікаціями, як цього

Стеців Ярослав Васильович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Стеців Я.В., 2022

вимагала офіційна комуністична пропаганда. Офіцерському корпусу навіть після героїчних подій Української революції (1917-1921 рр.) судилося майже на століття потрапити до пантеону забуття. Лише незначна кількість спогадів учасників тих подій (переважно в еміграції), хоча дещо романтизовано, та все ж правдиво описує події визвольних змагань.

Активізація об'єктивного дослідження українського офіцера наступила лише з проголошенням незалежності України. Однак у вітчизняній історіографії питанням участі українських офіцерів австро-угорської армії, зокрема артилеристів, у Світовій війні поза легіоном Українських Січових Стрільців (далі УСС) було приділено незаслушено мало уваги.

Характеристика їхньої участі у війні має важливе значення як для дослідження українського військового руху під час революції (1917–1921 рр.), так і для вивчення воєнної історії України загалом.

На жаль, значну кількість особистих даних офіцерів було або втрачено, або їх облік вели не завжди системно. Тому для проведення якісного аналізу автором зроблено вибірку в кількості 100 осіб із наукових, довідкових та енциклопедичних видань, які містять дані про українських офіцерів-артилеристів.

Мета статті - висвітлення участі українських офіцерів-артилеристів австро-угорської армії у Першій світовій війні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначеній проблематиці присвячено окремі історичні праці М. Литвина і К. Науменка (*Литвин, Науменко, 2007*), І. М'якого (*М'який, 2014*), О. Реєнта і Янишина (*Реєнт, Янишин, 2014*), Д. Адаменка (*Адаменко, 2010*). До питань кількісного складу українців в австро-угорській армії та системи підготовки офіцерських кадрів звертався А. Лосєв (*Лосєв, 2018*). Особливості служби українців у леґіоні УСС досліджували М. Гуйванюк (*Гуйванюк, 2002*), В. Гордієнко (*Гордієнко, 1990*) та вже згадані М. Литвин і К. Науменко (*Литвин, Науменко, 1991*).

Однак майже непомітними для сучасної воєнно-історичної думки залишилися питання участі та ролі українських офіцерів (зокрема артилеристів) австро-угорської армії на фронтах війни поза леґіоном УСС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні Першої світової війни (1914-1918 рр.) комплектування австро-угорської армії відбувалося за територіальним принципом.

Моделлю служила система німецького війська, яке у свою чергу використовувало досвід Австро-Пруської війни 1866 р. Структура армії Австро-Угорщини (*kaiserlich und königliche Armee*) включала: імператорські та королівські сухопутні війська (*kaiserlich und königliche Heer*); імператорські та королівські військово-морські сили (*k.u.k Kriegsmarine*); територіальну оборону – австрійську імператорську Ландвер (*kaiserlich-königliche Landwehr*) і угорську королівську Гонвер (*magyar kiraly honved*), а також ополчення – австрійського (*k.k. Landsturm*) і угорського (*m.k. Nefpelkelok*) Ландштурму. Така структура була запроваджена під час військової реформи 1868 р., у ході якої на вимогу міністра оборони Угорщини графа Андраші було утворено відокремлені угорські формування (*Адаменко, 2010; Mocharitsch, 2010; 22*).

Станом на 1914 р. австро-угорська армія складалася із 16 корпусних округів (по одному армійському корпусу в кожному), чисельність яких становила понад 450 тис. осіб, де близько 20 тис. були офіцерами (*Слободянюк, 2007; 7 – 18*). На українських землях дислокувалися три армійські корпуси австро-угорської армії: 4-й (Південно–Східна Словаччина і Закарпаття зі штабом в Кошице); 9-й (Східна Галіція і Буковина зі штабом у Львові) та 10-й (Середня Галіція зі штабом у Пшемислі) (*Klimecki, 2000; 40*).

Напередодні Світової війни армія Габсбурзької монархії була суттєво збільшена та нараховувала від 1,8 до 2 млн осіб. Серед них 25 % – німцями, 23 % – угорці, 13 % – чехи, 4 % – словаки, 8 % – поляки, 7,8 % – русини (українці), 2 % – словенці, 9 % – серби і хорвати, 7 % – румуни та 1 % – італійці (*Broucek, 2009; 48; Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr (1910–1911), 146–147*). Як бачимо, українці становили майже 8 % від загальної кількості австро-угорської армії.

Відповідно до закону про збройні сили (*Wehrgesetz*), прийнятого у 1866 р., усі чоловіки, яким виповнилося 21 р., підлягали призову на військову службу. Загальний термін служби в піхоті становив 2 роки (далі перебування 7 р. у резерві першої черги та 10 р. у запасному резерві), а в кавалерії та артилерії – 3 р. (далі – 6 р. у резерві першої черги та 9 р. у запасному резерві) (*Адаменко, 2010*).

Австрійське військове командування приділяло велику увагу розвитку артилерії, яка організаційно входила до складу Сухопутних військ. Тривалий період служби (3 р.) сприяв підготовці

кваліфікованих гармашів, а якісна система вишколу забезпечувала досягнення високого рівня злагодженості підрозділів, що в поєднанні із належним забезпеченням надавало австро-угорській артилерії статусу одного із найбільш боєздатних родів зброї (Адаменко, 2010).

Оскільки комплектування армії проводилось за територіальним принципом, то українці переважно проходили службу в частинах, які дислокувалися на українських землях. Значна кількість українців служила на різних посадах в артилерійських підрозділах монархії (Тютенко, 2018; 81).

Напередодні Першої світової війни українські артилеристи служили в 6-и полках польової артилерії, 2-ох полках гаубичної артилерії, 2-ох дивізіонах польових гаубиць та у важкому гарматному дивізіоні. Усі перераховані гарматні частини організаційно входили до складу 2-ї, 11-ї, 12-ї, 24-ї і 30-ї піхотних дивізій австро-угорського війська (Адаменко, 2010).

За даними Л. Шанковського в складі частин польової артилерії українці становили: 28-ий полк (м. Перемишль) – 60 % особового складу, 29-й полк (м. Ярослав) – 20 %, 30-й полк (м. Перемишль) – 60 %, 31-й полк (м. Станиславів) – 69 %, 32-й полк (м. Львів) – 55 %, 33-й полк (м. Станиславів) – 43 %; у складі частин польових гаубиць: 11-й полк (м. Львів) – 52 %, 45-й полк (м. Перемишль) – 60 %; в складі дивізіонів польових гаубиць: 43-й дивізіон (м. Львів) – 55 %, 45-й дивізіон (м. Перемишль) – 60 % та в складі важкого гарматного дивізіону (м. Львів) – 46 %. Загалом українськими також, по суті, були: 2-га, 9-та, 10-та, 11-та, 15-та, 24-та і 59-та гарматні бригади (Шанковський, 1958; 94-98).

Окрім частин регулярної армії українці також були представлені в полковій артилерії територіальної оборони (Ландвер) у кількості: «Чортків» – 70% особового складу, «Городок» – 60%, «Самбір» – 69%, «Бережани» – 59%, «Сянік» – 47%, «Перемишль» – 47%, «Коломия» – 70%, «Тернопіль» – 62%, «Станиславів» – 72%, «Стрий» – 73%, «Золочів» – 68%, «Чернівці» – 27%, «Мукачево» – 10%, «Львів» – 59% (Тарнавський, 1992; 30-31). Тому очевидно, що українські гармаші становили більшість в артилерійських частинах, які дислокувалися на території українських земель Австро-Угорщини.

Офіцерський корпус австро-угорської армії станом на 1914 р. нараховував приблизно 20 тис. 418 осіб дійсної служби та близько 2 тис. у запасі (*Schematismus für das kaiserliche und*

königliche Heer und für die kaiserliche und königliche kriegsmarine für (1914)). Офіцери за національним складом суттєво відрізнялися від рядовиків на користь німців. Так, серед старшин дійсної служби та запасу австрійські німці серйозно переважали інші національності і становили 750 офіцерів на 1000 осіб. Угорські та чеські становили 100 офіцерів на 1000 осіб, а інші національності були представлені порівняно невеликою кількістю старшинського складу (*Ehnl, 1934; 15*).

У полках територіальної оборони монархії був невеликий зсув на користь ненімецьких національностей. Наприклад, у Ландвері офіцери – угорці серйозно переважали інші національності, котрі мешкали на землях Корони Св. Стефана (*Ehnl, 1934; 15*).

Станом на 1894 р. німці складали 71% від загальної кількості офіцерів дієвої армії та запасу Австро-Угорщини. Серед решти національностей угорців було 12,7 %, чехів – 6,4 %, поляків – 4,3 %. Українські офіцери становили найменш чисельну етнічну групу у війську. До початку війни тільки відносно невелику кількість офіцерів дійсної служби та резерву могла забезпечити українська міська інтелігенція (*Klimecki, 2000; 16*).

Офіцерський чин в Австро-Угорщині здобували під час навчання в кадетських школах та військових академіях. Оскільки австро-угорська влада не надто довіряла українцям у питаннях адміністрування українських земель монархії, надаючи перевагу полякам, то й двері військових вишів для них, як правило, були зачинені. У 1910-1911 рр. серед кадрових офіцерів українцями були 0,2% (33 особи), а офіцерів резерву – 0,3% (34 особи) (*Mocharitsch, 2010; 37*). Як бачимо, серед офіцерського корпусу монархії українцями були лише 67 осіб (*Rydel, 2010; 226*).

Серед кадрових офіцерів майже з перших днів війни брав участь у бойових діях галичанин *Ярослав Восвідка* (1882–1920 рр., народився у с. Петранка, Калуського повіту) старшина артилерії австро-угорської армії на російському фронті. Проходив однорічну військову службу у 33-ому гарматному полку польової артилерії (м. Станиславів). Восени 1918 р. утворив і очолив гарматний полк у складі 1-ої бригади УСС Галицької Армії (далі ГА) (*Тютенко, 2018; 316; Адамович, 2018; 283*).

До початку Першої світової війни розпочали військову службу як кадрові офіцери-гармаші австро-угорської армії також:

Олександр Вельничук (1895–1959 рр.), *Ярослав Гошуватюк* (1900–1976 рр.), *Карло Бранднер* (1895–?), *Ганс Ерліх* (?–?), *Зезгорш Вільгельм* (?–?), *Мірослав Кнайфель* (1890–1921 рр.), *Йоган Кушнір* (1888–1952 рр.), *Ріхард Яквер* (1892–? р.) та ін. (Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Із початком Першої світової війни значна кількість українців стали офіцерами шляхом однорічної прискореної підготовки в армії. Для цього необхідно було мати вищу цивільну освіту та успішно скласти екзамен на атестат зрілості (Адаменко, 2010). Переважна більшість українських офіцерів-артилеристів, які були мобілізовані до війська, отримали старшинське звання саме в такий спосіб. Серед них відомі українські командири-артилеристи: *Нестор–Маркіян Банах* (1898–1931 рр.), *Іван Белешта* (1892–1919 рр.), *Іван Калитчук* (1891 р. – ?), *Трифон Київський* (1887–1946 рр.), *Осип Клодницький* (1899–1968 рр.), *Степан Козут* (1889–1979 рр.), *Дмитро–Роман Колодницький* (1899 р. – ?), *Мар'ян Кречковський* (1890–1950 рр.), *Михайло Курах* (1895–1962 рр.), *Іван Михайлів* (1891–1968 рр.), *Іван Новосельський* (1891–1966 рр.), *Антін Пайс* (1898 р. – ?), *Омелян Пашко* (1894–1920 рр.), *Юрій Полянський* (1892–1975 рр.), *Антон Проців* (1895 р. – ?), *Йоган Роттніт* (1899–1931 рр.), *Іван Сорохан* (1881 р. – ?) та ін. (Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Військова служба рядових українців в артилерійських батареях, дивізіонах та полках австро–угорського війська на фронті забезпечила їх бойовим досвідом, який став важливим фактором під час формування української армії. Ті українські вояки, які після завершення Першої світової війни вступили до лав ГА, майже одразу отримали офіцерський чин та були призначені на командні посади. Серед них: *Михайло Байрак* (1900–1989 рр.), *Василь Бакун* (1897–1976 рр.), *Іван Балтро* (1891–1920 рр.), *Євген Білинський* (?–?), *Юліан Шепарович* (1886–1949 рр.), *Осип Ванчура* (?–?), *Олександр Винничук* (?–?), *Роман Виханський* (?–?), *Євген Віханський* (1891–1972 рр.), *Геофіл Волошин* (1893–1946 рр.), *Адам Вайдакевич* (?–?), *Петро Гнатківський* (?–?), *Андрій Грицкевич* (?–?), *Ернст Етер* (?–1921 р.), *Іван Ільницький* (1893–1960 рр.), *Степан Йосеппишин* (1893 р. –?), *Павло Матас* (1896 р. – ?), *Богдан–Андрій Макарушка* (1901–1992 рр.), *Степан Мацькевич* (1893–1989 рр.), *Остан–Осип Огар* (1896–1934 рр.), *Іван Околот* (1890–1952 рр.), *Роман Олексій*

(1892–1966 рр.), *Зеновій Онищук* (1897–1972 рр.), *Іван Попель* (1897–1978 рр.), *Григорій Пушкар* (1898–1954 рр.), *Микола Пушкарік* (1897–1919 рр.) та ін. (Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Незначну частку українських старшин–артилеристів становили офіцери, які прибули в ГА з Наддніпрянщини і здобули чин в Російській імперії. Це відомі українські генерали: *Іван Омелянович–Павленко* (1881–1962 рр.), *Володимир Стойкін* (1874–1931 рр.); полковники: *Микола Какурін* (1883–1936 рр.), *Борис Палій–Нейло* (1878–1956 рр.), *Євген Мішковський* (1882–1920 рр.), *Яків Бутрим* (1895 р. – ?), підполковник *Олександр Катхе* (1893 р. –?); капітани: *Володимир Зубрицький* (?–1921 р.), *Володимир Зарицький* (1896–1982 рр.), *Кирило Карась* (1887–1920 рр.), *Казимир–Петро Ляковський* (1970–1920 рр.) та *Ярослав Зарицький* (1894–1922 рр.) (Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020). Узагальнені дані щодо періоду отримання офіцерського звання українськими офіцерами-артилеристами наведені в таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнені дані щодо періоду отримання звання українськими офіцерами-артилеристами (100 осіб)

Період отримання офіцерського звання		Кількість офіцерів
1	Отримали звання до початку ПСВ	12
2	Отримали звання під час ПСВ	43
3	Отримали звання в ГА	33
4	Отримали звання в російській армії	12
Всього:		100

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тютенко, 2018; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Українські офіцери-артилеристи брали участь у бойових діях на різних фронтах австро–угорської армії. Так, на Східному

фронти командували артилерійськими підрозділами: *Михайло Волошин* (1877 – 1943 рр., родом зі Львівщини), *Іван Гнилевич* (?– 1926 р.), *Кирило Годованець* (1893 – 1968 рр. народився на Тернопільщині), *Ярослав Гузар* (1897 – 1963 рр., народився у Станиславові (нині Івано-Франківськ)), *Володимир Галан* (1893 – 1978 рр., родом зі Львівщини), *Григорій Замолока* (1891 – 1967 рр., народився на Івано-Франківщині), *Михайло Колтунюк* (1890 – 1971 рр., народився у Польщі, мати – українка), *Роман Навроцький* (1892 – 1920 рр., народився у Львові) та ін.; на Італійському фронті: *Андрій Бучак* (1892 – 1920 рр., родом із Тернопільщини), *Мирослав-Павло Колтунюк* (1900 – 1984 рр., народився у Польщі), *Северин Лецій* (1882 – 1944 рр., родом з Івано-Франківщини), *Теодор Поліха* (1884 – 1963 рр., народився на Львівщині), *Володимир Петрачик* (1897 – 1961 рр., народився в с. Самушин (нині Чернівецька область)), *Роман Віханський* (1895 – 1963 рр., родом із Львівщини), *Іван Гуляй* (1890 – 1963 рр., народився в с. Гологори (нині Львівська область)), *Ярослав Курилюк* (1892 – 1960 рр., родом з Івано-Франківщини) та ін.; на Сербському фронті: *Юрій Близнюк* (1872 – 1954 рр., народився в с. Старі Кути (нині Івано-Франківська область)), *Петро Прудюс* (1892 – 1973 рр., родом із Львівщини), *Василь Бабій* (1884 – 1977 рр., родом із Тернопільщини), *Теодор Гоца* (1882 – 1934 рр., народився на Львівщині), *Григорій Давид* (1888 – 1920 рр., народився в с. Колодруби (нині Львівська область)), *Альфред Козак* (1893 – 1978 рр., народився в Станиславові (нині Івано-Франківськ)) та ін.; на Румунському фронті: *Володимир Колодницький* (1891 – 1973 рр., родом з Івано-Франківщини), *Степан-Любомир Паньків* (1895 – 1925 рр., народився у Польщі) та ін. (*Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020*). Узагальнені дані щодо участі українських офіцерів-артилеристів на фронтах австро-угорської армії наведені у таблиці (див. табл. 2).

Опосередкованою характеристикою ролі, яку відіграли українські офіцери австро-угорської армії під час Першої світової війни, можуть служити їхні нагородження. За проявлену відвагу і героїзм вищих державних нагород були удостоєні: *Осип Баб'юк* (1884 р. –? народився в с. Ошихліби на Буковині), який із 1914 р. служив як фойерверкер (фельдфебель артилерії) 1-ого батальйону. Влітку 1915 р. за взірцевість у військовій службі отримав

офіцерське звання та був призначений на посаду у штаб 31-го полку польової артилерії австро-угорської армії. Неодноразово був поранений у боях. За бойові заслуги нагороджений Бронзовою медаллю за відвагу та військовим хрестом Карла. Після розвалу Австро-Угорщини перейшов на службу в ГА, де з 1 березня 1919 р. командував гарматним кошем у Коломиї. Згодом організував при гарматному коші однорічну старшинську школу (Адамович, 2018; 70-71).

Капітан *Омельян Бранднер* (1888-1919 рр., народився у м. Тропшау (нині Опава, Чехія), мати українка), який служив на фронті у 12-му полку польової артилерії австро-угорської армії. За бойові заслуги отримав орден Залізної корони 3-ого ступеня з воєнною декорацією і мечами. Згодом командував артилерійським полком 11-ї Стрийської бригади ГА (Адамович, 2018; 173).

Семен Галицький (1891-1955 рр., народився у с. Нова Жучка (нині територія м. Чернівці) в роки Першої світової війни закінчив старшинську школу та в період 1914–1916 рр. командував підрозділом у гірській артилерії. За проявлену мужність на фронті нагороджений великою і малою срібними медалями, а також німецькою медаллю «За воєнні заслуги» (Адамович, 2018; 324-325).

Таблиця 2

Узагальнені дані участі українських офіцерів-артилеристів на фронтах австро-угорської армії (100 осіб)

Назва фронту		Кількість офіцерів
1.	Східний фронт	17
2.	Італійський фронт	20
3.	Сербський фронт	7
4.	Румунський фронт	2
Всього:		46

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тютенко, 2018; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Кость Костинчук (1890 – 1947 рр., народився у с. Добринівці (нині Чернівецька область) вступив до австрійської армії як однорічний доброволець. У 1915 р. іменований хорунжим артилерії. З 1916 р. – на фронті, пройшов бойовий шлях у складі 3-го полку фортечної артилерії. За відвагу в боях був нагороджений хрестом за

воєнні заслуги 3-го класу з військовою декорацією та мечами, бронзовою медаллю за військові заслуги з мечами на стяжці хреста, срібною медаллю хоробрості 1-го класу і військовим хрестом Карла. Згодом перейшов в українське військо: командир батареї далекострільних 42-х лінійних гармат бойової групи «Рудки». Пізніше очолив 8-му Самбірську бригаду ГА (*Адамович, 2019; 296-297*).

Корній Купченко (1890 – 1943 рр., народився у с. Станівці Горішні (нині Чернівецька область)) вступив на військову службу до австро-угорської армії як однорічний доброволець 33-го полку польової артилерії. З початком Першої світової війни отримав звання лейтенанта та командував на фронті батареєю 11-ого артилерійського полку. З 1918 р. входив до 21-ого полку польової артилерії. За хоробрість у боях нагороджений бронзовою медаллю за військові заслуги з мечами на стрічці хреста, військовим хрестом Карла та пам'ятним хрестом. Узимку 1919 р. перейшов на службу до українського війська: начальник штабу 7-ої Львівської бригади ГА (*Адамович, 2019; 349-350*).

Іван Лазор (1893 – 1967 рр., народився в с. Княжпіль (нині Львівська область)) командував артилерійською батареєю австро-угорської армії на Італійському фронті. За бойові заслуги був нагороджений Срібним хрестом. Узимку 1918 р. вступив на службу до ГА як поручник гарматного полку, а згодом був командиром 2-го Самбірського куреня 11-ої бригади (*Адамович, 2019; 378-379*).

Фердинанд Лянт (1888 – 1959 рр. народився у с. Никонковичі (нині Львівська область), мати – українка) із початком Першої світової війни служив на фронті командиром батареї 36-го полку австро-угорської армії. За проявлену мужність у боях на Східному, Румунському та Італійському фронтах нагороджений хрестом за військові заслуги 3-го класу. З 13 листопада 1918 р. командував артилерією 3-го корпусу ГА (*Адамович, 2019; 488-489*).

Тимотей Мацьків (1892 – 1972 рр., народився в с. Побережжя (нині Івано-Франківська область), на початок Першої світової війни був зарахований до офіцерської школи, а згодом командував артилерійською батареєю 31-го піхотного полку австро-угорської армії на Східному фронті. За бойові заслуги був нагороджений 6-ма військовими відзнаками монархії. В 1918 р. перейшов на службу в українську армію, де сформував та очолив 1-шу батарею польової артилерії ГА. Брав участь у боях проти поляків і більшовиків (*Адамович, 2019; 547-548*).

Василь Одинський (1892 – 1972 рр., народився в с. Завалля (нині Івано-Франківська область), під час Світової війни закінчив офіцерську

школу та командував підрозділом 6-го батальйону фортечної артилерії австро-угорського війська на Італійському фронті (бій в Альпах поблизу м. Трієнт (нині Італія). За проявлені в боях відвагу і професіоналізм нагороджений срібною медаллю хоробрості 2-го класу, бронзовою медаллю з мечами на стязці і хрестом за військові заслуги, військовим хрестом Карла. Після розпаду монархії, перейшов на службу в українську армію, де займався роззброєнням військових частин, які прибували зі Східного фронту та формуванням артилерії ГА (Адамович, 2019; 741-742).

Степан Попович (1894 р. –?, народився в м. Кіцмань (нині Чернівецька область), який під час Першої світової війни командував гарматним підрозділом 11-го полку польової артилерії австро-угорської армії. За відвагу на фронті нагороджений бронзовою медаллю на стязці хреста за воєнні заслуги. Після розпаду монархії перейшов на службу в українське військо. Командував 1-ою батареєю 3-го гарматного полку ГА. Відзначився в боях із поляками під час Чортківської офензиви, поблизу міст Бібірка (нині Львівська область), Бучач та Бережани (нині Тернопільська область), а також селищ Джурина та Дарахів (нині Тернопільська область) (Артимович, 2020; 229-230).

Володимир Семака (1892 р. –?, народився в с.Витилівка (нині Чернівецька область), вступив на військову службу до лав австро-угорської армії однорічним добровольцем та під час Світової війни командував підрозділом 11-го полку польової артилерії. За бойові заслуги на фронті нагороджений срібною медаллю за мужність 2-го класу, бронзовою медаллю за мужність (двічі) та військовим хрестом Карла. Восени 1918 р. перейшов на службу в українську армію, командував батареєю 2-го гарматного полку Коломийської бригади ГА. Брав участь у Чортківській офензиві, у боях поблизу м. Журавно (нині Львівська область) та неподалік с. Ягольниця (нині Тернопільська область) (Артимович, 2020; 407-410).

Проголошений 16 жовтня 1918 р. маніфест імператора Карла І «До своїх вірних народів» пришвидшив процес розпаду Австро-Угорщини. Більшість народів колишньої монархії заявили про своє прагнення до утворення власних держав. Усі військово-політичні зміни добре відчували й українські офіцери. Так, старшина Іван Боберський записав у своєму щоденнику спогади військового капелана о. Базилевського: «Вже літом відчували ми, що прийде якийсь переворот» (Боберський, 2003; 107). У той самий час М. Тарнавський згадував, що «...по настроях у війську й інформаціях, що приходила з краю, знати було, що Австрії кінець» (Тарнавський, 1992; 68).

Крах монархії Габсбургів українські офіцери сприйняли по-різному. Частина офіцерів була занепокоєна своєю подальшою долею і навіть бажала продовження війни, а інші не приховували своєї радості від цієї новини та виявляли свої національні прагнення (*Тарнавський, 1992; 68*). Осип Клодницький згадував: «...вістка ця потрясла всіма. Більшість втішилася нею, але були й такі, головню серед старшин, що сумували» (*Колодницький, 1969; 26*). Проте ніхто не знав, що принесе наступний день, що буде з армією та що буде з Галичиною (*Тютенко, 2018; 83*).

Революція в Австро-Угорській монархії активізувала питання українського державотворення. За споминами рідного брата хорунжого австро-угорської армії – Остапа Хархаліса – Микола Хархаліс описував ті події так: «...скоро нам прийдеться перебирати владу у свої руки і кожний військовик, а тим більше старшина буде потрібний тут, в Галичині» (*Хархаліс, 1965; 41*).

Українські політичні еліти та офіцери напередодні Листопадового Чину розділилися на два протилежні табори. Представники старшого покоління Української Національної Ради тяжіли до компромісу з Австрією, а більш радикальні молодші прагнули рухатись шляхом революції. Серед українського офіцерського корпусу теж існували дві різні позиції. Група старшин, що під час Першої світової війни знаходились у тилу та яким «служилося добре», відносились до військово-політичних подій, що мали місце в Австро-Угорщині, доволі байдуже і навіть хотіли продовження війни. В іншому таборі офіцери, які воювали на фронтах та зазнали поранень, бажали її завершення. Усвідомлюючи тодішнє положення монархії, вони хвилювалися за подальше майбутнє України та українців. Бойові галицькі офіцери прагнули знайти сприятливої розв'язки для себе на випадок розпаду монархії Габсбургів. Вони готувалися до очікуваного посягання поляків на Галичину та бажали продовжувати воювати насамперед за інтереси власного народу (*Тютенко, 2018; 84*).

Попри несприятливу геополітичну ситуацію, що склалася на українських землях після Першої світової війни, значна кількість українських офіцерів все ж взяла участь у Листопадівому Чині. За короткий проміжок часу українським старшинам удалося утворити військові підрозділи, захопити ключові об'єкти у Львові та встановити там українську владу (*Тютенко, 2018; 84*).

Упродовж Української революції в боях із противниками української державності взяло участь більше сотні галицьких офіцерів-артилеристів. Досвід їхньої служби в складі австро-угорської армії був особливо цінним у перші дні збройної боротьби проти польських військ. Один із учасників тих подій Олекса Кузьма згадував:

«Справжність українських старшин і вояків була зразкова. Цілий плян перевороту проведено так прицизійно і дальші розпорядки виконувано так бездоганно, що чужинні військові старшини, яких у Львові було безліч, висловлювались про це з найбільшим признанням» (*Кузьма, 1960; 40*).

Висновки. Отже, завдяки комплектуванню армії за територіальним принципом у військових частинах Австро–Угорщини, які дислокувалися на Галичині та Буковині, українські рядовики переважали інші національності. Попри незначний відсоток українців серед офіцерського корпусу напередодні війни (приблизно 0,5% або 67 осіб) переважна більшість здобула чин уже під час бойових дій. Так, до початку Світової війни в австро-угорській артилерії служило лише 12 офіцерів-галичан, а під її кінець було вже понад 43 офіцери.

Обстановка на фронті змусила австро-угорське командування збільшити кількість гарматних підрозділів. Проте такі заходи вимагали й збільшення чисельності офіцерів, адже існуюча система підготовки офіцерських кадрів вже не задовольняла попит. Військове керівництво намагалося вирішити проблему шляхом запровадження однорічних прискорених курсів. За нашими підрахунками саме в такий спосіб здобули звання близько 43 українські офіцери-артилеристи.

Галицькі офіцери очолювали гарматні батареї та дивізіони австро-угорської армії на Східному, Італійському, Сербському та Румунському фронті. За проявлену відвагу та професіоналізм 11 офіцерів-артилеристів були удостоєні вищих державних нагород Австро-Угорщини.

Після розвалу монархії Габсбургів політичні погляди в українському офіцерському середовищі розділилися: одні демонстрували невпевненість та висловлювали побоювання щодо свого майбутнього, інші (бойові офіцери) шукали сприятливої розв'язки війни на користь власного народу. Переважна більшість офіцерів-гарматників відносилась до другої категорії. З початком революції на українських землях здобутий ними бойовий досвід став у нагоді вже під час Листопадового Чину та польсько-української війни. Загалом понад 100 галицьких офіцерів–артилеристів воювали за українську самостійність.

Аналіз їхньої бойової діяльності на початку ХХ ст. набуває особливої актуальності тепер – під час російсько-української війни, адже сприяє відновленню зруйнованих комуністичним режимом військових традицій та вихованню сучасних офіцерів Ракетних військ і артилерії Збройних Сил України.

Використані посилання

Адаменко Д. (2010). Украинцы в Австро-Венгерской армии (1914–1918). Интернет-проект “История государства Габсбургов”. URL: <https://ah.org.ua/ukraincy-v-avstro-vengerskoj-armii-1914%E2%80%931918#i-8> [Дата звернення: 30 травня 2022].

Адамович С., Аркуша О., Артимишин П., Байцар А., Бегей І. та ін. (2018). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А–Ж, Івано-Франківськ, Манускрипт, Львів, 688 с.

Адамович С., Арсак М., Артимишин П., Байцар А., Бойко В., та ін. (2019). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2: А–Ж, Івано-Франківськ, , Манускрипт, Львів, 688 с.

Артимишин П., Байцар А., Бегей І., Борчук С., Васильчук М. та ін. (2020). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 3: А–Ж, Івано-Франківськ, Манускрипт, Львів, 688 с.

Боберський І. (2003). Щоденник, (1918–1919 рр.). Впор. Мицик Ю, Київ: «КМ Академія», С. 107.

Broucek P. (2009). (eingeleitet und herausgegeben von): Theodor Ritter von Zeynek: Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, S. 48.

Berger Elisabeth Ingrid. Die Versorgung der Offizierswitwen der k.(u.) k. Armee und ihre Darlegung in militärischen Zeitschriften (1867–1914).

Гордієнко В. (1990). Українські Січові Стрільці. Львів: вид. «Каменярь», 134 с.

Гуйванюк М. (2002). Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 21 с.

Ehnl M. (1934). Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer (1914) (Ergänzungsheft 9 zum Werk «Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918»). Militär wissenschaftlichen Mitteilungen. Wien, S. 15.

Ehnl M. Die österreichisch-ungarische Landmacht, S. 15.

Колодницький О. (1969). Моя служба в УГА. Вісті Комбатанта. Нью-Йорк, С. 26.

Кузьма О. (1960). Листопадові дні (1918 р.). Нью-Йорк: вид. «Червона Калина», С. 40.

Klimecki M. (2000). Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią (1918–1919). Oficyna Wydawnicza Volumen. Warszawa, S. 15–16.

Klimecki M. (2000). Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią (1918–1919). Oficyna Wydawnicza Volumen. Warszawa, S. 16.

Литвин М., Науменко К. (1991). Історія галицького стрілецтва. Львів: вид. «Каменярь», 200 с.

Литвин М., Науменко К. (2007). Збройні сили України першої половини (XX ст.). Генерали та адмірالی. Харків: вид. «Сага», 244 с.

Лозинський А. (2016). Українці на службі в айстро-угорській армії. Тернопіль: вид. «Мандрівець», С. 20–24.

Лосев О. (2018). Система підготовки офіцерських кадрів сухопутних військ у Збройних Силах Австро–Угорщини напередодні Першої світової війни. *Військово–науковий вісник*. Львів, С. 154–169.

Лосев О. (2018). Українці в збройних силах Австро–Угорщини в роки Першої світової війни (1914–1918), *Военно–історичний вісник*. Київ, С. 5–8, DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2018-28-2-5-8> [Дата звернення: 30 травня 2022].

М'який І. (2014). Участь українців у Першій світовій війні (1914–1918 pp.): за документами ЦДАВО України. *Архіви України*, С. 51–60.

Mocharitsch T. (2010). *Ruthenische Militär terminologie in der Habsburgermonarchie*. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien, S. 22.

Mocharitsch T. (2010). *Ruthenische Militär terminologie in der Habsburgermonarchie*. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien, S. 37.

Militär–statistisches Jahrbuch für das Jahr (1910–1911). Wien, S. 253.

Militär–statistisches Jahrbuch für das Jahr (1966). Wien, 1911. S. 143.

Stone N. *Army and Society in the Habsburg Monarchy, (1900–1914)*. Past & Present. Oxford: Oxford University Press, No. 33, P. 99.

Ресніт О., Янишин Б. (2014). Велика війна (1914–1918 pp.) у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. Київ, С. 4–21. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2014_3_3 [Дата звернення 30 травня 2022].

Rydel J. (2010). *Die k. u. k. Armee und die Gesellschaft Galiziens. La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918): Histoire, société, cultures en contact*. Dirigé par Jacques Le Rider et Heinz Raschel. Tours, Presses universitaires François–Rabelais, S. 226.

Слободянюк М. (2007). Військовий гарнізон Львова напередодні Першої світової війни. *Галицька брама: «Перша світова. Львів»*. Львів, С. 7–18.

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche kriegsmarine für (1914). Wien, K. K. Hofund Staatsdruckerei, 1582 s.

Тарнавський М. (1992). «Спогади» Львів. Вечірня година. Львів, Ч. 4, 127 С.

Тютенко Р. (2018). Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917–1921 pp.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01, *Історія України*. Львів, 356 с.

Хархаліс О. (1965). І–ий листопад в Яворові (в 47–му річницю першої жертви Листопадового Зриву сл. п. Степана Британа). *Вісті Комбатанта*. Нью–Йорк, С. 41.

Шанковський Л. (1958). *Українська армія в боротьбі за державність*. Дніпрова хвиля, Мюнхен, 317 с.

Шумский К. (1915). *Очерки мировой войны на суше и на море. Обзор военных действий на главных театрах: с чертежами и рисунками*. Петроград: изд. «Товарищества Маркс», 252 с.

References

Adamenko D. (2010). *Ukrainians in the Austro–Hungarian Army (1914–1918)*. Internet project «History of the Habsburgs state». URL: <https://ah.org.ua/ukraincy-v-avstro-vengerskoj-armii-1914%E2%80%931918#i-8> (rus.) [Accessed May 30, 2022].

Adamovych S., Arkusha O., Artymyshyn P., Baitsar A., Behei I., and etc. (2018). *Western Ukrainian People's Republic (1918–1923)*. Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 1: A–J, Ivano–Frankivsk, Manuscript, Lviv, 688 p. (ukr.).

Adamovych S., Arsak M., Artymyshyn P., Baitsar A., Boiko V., and etc. (2019). Western Ukrainian People's Republic (1918–1923). Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 2: A–J, Ivano–Frankivsk, Manuscript, Lviv, 688 p. (ukr.).

Artymyshyn P., Baitsar A., Behei I., Borchuk S., Vasylychuk M., and etc. (2020). Western Ukrainian People's Republic (1918–1923). Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 3: A–J, Ivano–Frankivsk, Manuscript, Lviv, 688 p. (ukr.).

Boberskyĭ I. (2003). Diary, (1918–1919), Ed. Yu. Mytsyk, Kyiv: Publishing House «KM Akademiia», P. 107. (ukr.).

Broucek P. (2009). (eingeleitet und herausgegeben von): Theodor Ritter von Zeynek: Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, S. 48. (ger.).

Berger Elisabeth Ingrid. Die Versorgung der Offizierswitwen der k.(u.) k. Armee und ihre Darlegung in militärischen Zeitschriften (1867–1914). (ger.).

Hordiienko V. (1990). Ukrainian Sich Riflemen. Lviv: Kameniar, 134 p. (ukr.).

Huivaniuk M. (2002). Sich movement in Halychyna and Bukovyna (1900–1914) (Author's ref candidate's thesis). Chernivtsi: Chernivtsi National University named after Y. Fedkovycha, 21 p. (ukr.).

Ehnl M. (1934). Die österreichisch–ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer (1914) (Ergänzungsheft 9 zum Werk «Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918»), Militär wissenschaftlichen Mitteilungen. Wien, S. 15. (ger.).

Ehnl M. Die österreichisch–ungarische Landmacht. S. 15. (ger.).

Kolodnytskyĭ O. (1969). My service in UGA. Visti Kombatanta. New York, P. 26 (ukr.).

Kuzma O. (1960). November days (1918). New York, Publishing cooperative «Chervona Kalyna», P. 40. (ukr.).

Klimecki M. (2000). Polsko–ukraińska wojna o Lwów i Galię Wschodnią (1918–1919). Oficyna Wydawnicza Volumen. Warszawa, S. 15–16. (pol.).

Klimecki M. (2000). Polsko–ukraińska wojna o Lwów i Galię Wschodnią (1918–1919). Oficyna Wydawnicza Volumen. Warszawa, S. 16. (pol.).

Lytvyn M., Naumenko K. (1991). History of Halychyna Riflemen. Lviv: Kameniar, 200 p. (ukr.).

Lytvyn M., Naumenko K. (2007). Armed Forces of Ukraine in the first half of the XX–th century. Generals and admirals. Kharkiv: Saha, 244 p. (ukr.).

Lozynskyi A. (2016). Ukrainians in the service of the Austro–Hungarian Army. Ternopil: Mandrivets, P. 20–24. (ukr.).

Losiev O. (2018). The training system of the Land forces officers in the Austro–Hungarian Armed Forces on the Eve of the First World War. Military Scientific Journal. Lviv, P. 154–169. (ukr.).

Losiev O. (2018). Ukrainians in the Armed Forces of Austro–Hungarian empire during the First World War (1914–1918), Military History Journal. Kyiv, P. 5–8. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2018-28-2-5-8> (ukr.) [Accessed May 30, 2022].

Miahkyi I. (2014). Involvement of Ukrainians in the First World War (1914–1918): according to the documents of the Central State Archives of Ukraine. Archives of Ukraine, P. 51–60 (ukr.).

- Mocharitsch T. (2010). Ruthenische Militärterminologie in der Habsburgermonarchie. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien, S. 22. (ger.).
- Mocharitsch T. (2010). Ruthenische Militärterminologie in der Habsburgermonarchie. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien, S. 37. (ger.).
- Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr (1910–1911). Wien, S. 253. (ger.).
- Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr (1966). Wien, 1911. S. 143. (ger.).
- Stone N. *Army and Society in the Habsburg Monarchy, (1900–1914)*. Past & Present. No. 33. Oxford: Oxford University Press, P. 99. (eng.).
- Reient O., Yanyshyn B. (2014). The Great War (1914–1918) in modern Ukrainian historiography. *Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, P. 4–21. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2014_3_3 (ukr.) [Accessed May 30, 2022].
- Rydel J. (2010). Die k. u. k. Armee und die Gesellschaft Galiziens. *La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918): Histoire, société, cultures en contact*. Dirigé par Jacques Le Rider et Heinz Raschel. Tours, Presses universitaires François-Rabelais, S. 226. (ger.).
- Slobodianiuk M. (2007). Lviv Military Garrison on the Eve of the First World War. *Halychyna Gate: «The First World War. Lviv»*. Lviv, , P. 7–18. (ukr.).
- Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche kriegsmarine für (1914). Wien, K. K. Hofund Staatsdruckerei, 1582 s. (ger.).
- Tarnavskyĭ M. (1992). «Memoirs» Lviv. *Vechirnia hodyna*. Lviv, Part. 4, 127 p. (ukr.).
- Tiutenko R. (2018). Social portrait of the Ukrainian armies officers in the period of National revolution (1917–1921) (Candidate's thesis). Lviv, 356 p. (ukr.).
- Kharkhalis O. (1965). The First November in Yavoriv (on the 47-th anniversary of the first victim of the November Disruption of due to Mr. Stepan Brytan). *Visti Kombatanta*. New York, P. 41. (ukr.).
- Shankovskiy L. (1958). *The Ukrainian Army in the struggle for statehood*. Munich, Dniprova khvyliya, 317 p. (ukr.).
- Shumskiy K. (1915). Study on the World War on land and at sea. Overview of military operations in the main theaters: with drawings and sketches. Petrograd: Publication of «Comradship Marx», 252 p. (rus.).

Stetsiv Ya.

INVOLVEMENT OF UKRAINIAN ARTILLERY OFFICERS AS A COMPONENT OF THE AUSTRO–HUNGARIAN ARMY IN THE FIRST WORLD WAR

The paper highlights the place and role of Ukrainian artillery officers as a component of the Austro–Hungarian army on the fronts of the First World War. The ethnic origin of the Austro–Hungarian army as well as the number of Ukrainians among the enlisted personnel and artillery officers of the Austro–Hungarian Army are analyzed. The locations of the monarchy cannon units comprised of the Ukrainians in majority on the territory of the Ukrainian lands have been confirmed. The procedures to be commissioned for the Ukrainians both before and during the warfare periods have been revealed.

Short biographies of the Ukrainian artillery sergeant–masters together with examples of Halychyna officers participation in combat operations on all fronts of World War I are exposed. The study presents the fact of their awarding with high state honours of the Austro–Hungarian monarchy that indirectly characterizes the role played by the Ukrainian artillery officers in combats of the First World War.

Historical research traces the transformation of political views and consciousness of the Ukrainian officers at the end stage of the First World War and the collapse of Austro–Hungarian empire. The study stresses on the value of combat experience gained by the officers during their military service in the Austro–Hungarian army and its significance for the “Lystopad Chyn” including events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in general.

The author emphasizes the actuality to investigate the theme of the Ukrainian officers throughout the revolutionary events in the Ukrainian lands of the early XX–th century, consequently purses the historical analogy between the Ukrainian artillery officers of the past and modern officers of the Missile Forces and Artillery of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Ukrainian artillery officers, Austro-Hungarian Army, The First World War, Ukrainian revolution (1917–1921).

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС КНЯЖОГО ЛЬВОВА

Один із головних політичних центрів Галицького князівства – Львів, розташований поблизу галицько-волинського кордону на перетині стратегічних шляхів, був побудований відразу як важлива фортеця та традиційно відігравав важливу роль у військово-політичних подіях на Сході Європи. На полях поряд із Львовом відбувалися чимало великих битв, проте, очевидно, не всі вони знайшли відображення в літописах. В статті на основі даних найновіших археологічних досліджень, а також польових розвідкових робіт автора з'ясовується формування військової інфраструктури міста та її структурних частин, простежено трансформацію укріплень Львова протягом XIII–XIV ст. Запропонована концепція широких меж міської агломерації, яка включала в себе укріплення на узгір'ях Високого замку та Цитаделі (для лівого берега р. Полтви). Встановлено місце в оборонній інфраструктурі городищ на Золотій гірці, Святовитового поля та їх зв'язок з основними транспортними магістралями. Проаналізовано нечисельні знахідки середньовічного озброєння, які додатково ілюструють стан військової інфраструктури княжого міста.

Ключові слова: Львів, Високий замок, Цитадель, оборонне будівництво, військово-політична ситуація, Галицько-Волинська держава.

Актуальність теми визначається тим, що військова інфраструктура Львова з перших десятиліть існування міста була важливою частиною військової інфраструктури українських земель. Львів дуже швидко після появи на сторінках писемних джерел перетворюється на визначний політичний та культурний центр України-Русі. Цьому швидкому злету міста значною мірою посприяло вдале розташування міста на перехресті торговельних шляхів. Не в останню чергу в швидкому розвитку міст цього часу відігравали надійні укріплення. Очевидно, Львів від самих початків мав бути надійно захищений багаторядними укріпленнями. Як відомо, вже у 1259 р. монгольський полководець Бурундай вимагав знесення укріплень Львова, поряд з укріпленнями інших значних міст Галицько-Волинської держави (*ПСРЛ. Т. 2. 1908: стб. 841*). Хоча укріплення й розібрали в

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С.В., 2022

короткий час князь Лев Данилович зумів їх відбудувати. Під час походу хана Телебуги у 1287 р. ординці не зуміли здобути місто. Простоявши під Львовом два тижні, хан пішов геть, так і не наважившись штурмувати місто та обмежившись грабунком безборонних сіл. Тоді загинуло і було забрано в неволю два надцять з половиною тисяч людей (ПСРЛ. Т. 2. 1908: стб. 894). Археологічні дослідження, які проводилися у Львові, залишають чимало запитань, в тому числі стосовно часу побудови перших кам'яних укріплень на Високому замку, а зокрема, заявлену первинність кам'яної основи вежі-донжона. Проте, не можна виключати використання мурованих складових у оборонних спорудах на інших фортифікаціях княжого міста, особливо у період боротьби за збереження держави.

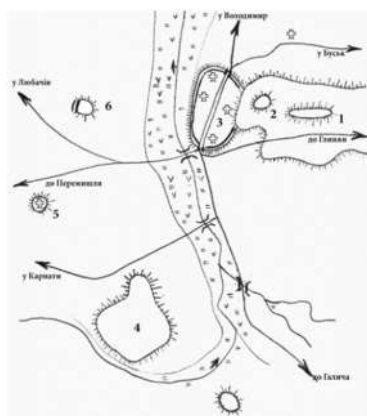
Питання локалізації літописного укріплень княжого Львова були важливою проблемою ще для істориків ХІХ – початку ХХ ст. (І. Шараневич, О. Чоловський, М. Грушевський, І. Крип'якевич). Протягом кінця ХХ– перших десятиліть ХХІ ст. на території Старої частини міста проведені масштабні, переважно рятувні, археологічні дослідження, які дали чимало даних про історичні етапи розвитку оборонних укріплень Львова. У низці різночасових публікацій вже подавалися загальні огляди результатів археологічних розкопок середньовічного Львова, хоча більшість цих польових матеріалів поки що залишаються неопублікованими (*Терський, 2017; Лазурко, Шніцар, 2017*). Однак поза межами згаданих публікацій досі залишається вирішення проблеми історичної топографії ранніх оборонних укріплень Львова, а також музейні колекції зібраних під час розкопок Львова артефактів.

Новизна дослідження. В даній статті автор на основі аналізу писемних та археологічних джерел окреслює проблеми формування оборонного комплексу княжого Львова у ХІІІ – ХІV ст. Проаналізовано систему фортифікації на території Львівської поселенської агломерації, роглянуто археологічні знахідки предметів озброєння.

Метою статті є доповнення сучасних історичних досліджень військової справи в Галицько-Волинській державі аналізом основних складових оборонного комплексу літописного Львова: системи міської фортифікації та арсеналу дружинників, а також з'ясування дискусійних питань ранньої історії міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Львівська поселенська агломерація сформувалась протягом ХІІІ – ХІV ст.

внаслідок процесів заселення вододільного хребта поміж басейнами рік Дністра та Західного Бугу. Серйозний поштовх розвитку слабо освоєних територій дало відоме з історичних джерел масове переселення на Волинь та Прикарпаття біженців із Середнього Подніпров'я, яке відбулося після походу хана Батия (Шеломенцев-Терський, 2011: 15). Як припускають, саме в цей час в районі Розточчя виникає окремий уділ князя Льва, якого ряд істориків бачать засновником княжого Львова (Книш, 2002; Войтович, 2017). Місто виникло на перехресті важливих комунікацій, які пов'язували давніші князівські центри галицько-волинських земель: Галич, Перемишль, Белз, Володимир, Буськ (Книш, 2002; Терський, 2011: 110).

Легенда карти:

- 1 – Високий замок; 2 – «дитинець» на горі Будельниці;
- 3 – Окольний город; 4 – місце розташування укріплень на Цитаделі;
- 5 – монастир св. Георгія; 6 – городище на Золотій гірці.

Результати археологічних досліджень вказують, що територія міста була безперервно заселена задовго до появи Львова на сторінках писемних джерел. Сам акт заснування міста історик І. Крип'якевич гіпотетично відносить до 1247 р., коли старший син та престолонаслідник Данила Романовича князь Лев мав одружитися з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією. Відразу ж після заснування місто потрапляє у вир військово-політичних подій. Отже, військовий сегмент у його топографічній структурі та присутність значної кількості дружинників серед мешканців міста априорі слід вважати визначальними характеристиками.

Археологічно місто досліджується з 1866 р. Першими дослідниками археологічних пам'яток міста були І. Шараневич та Я. Пастернак. Згодом масштабні стаціонарні археологічні дослідження проведені О. Ратичем, І. Свешніковим, Р. Багриєм, Ю. Лукомським, О. Лазурком, В. Шніцарем та іншими (Терський, 2006: 104-107; Лазурко, Шніцар, 2017: 15-20). Розвідкові обстеження та розкопки приміської оборонної інфраструктури цілеспрямовано проводилися О. Овчинниковим, О. Корчинським та автором статті.

Від початків вивчення історичної топографії міста у дослідників не було сумнівів стосовно розташування дитинця міста десь на узгір'ях сучасного парку Високий замок, а головного посаду міста – на території Підзамча. На це вказувало, зокрема, локалізація найдавніших храмів Львова. Не суперечать цим апріорним висновкам і дані сучасних археологічних досліджень (Лазурко, Шніцар, 2017:16-17).

Культурні напластування кінця XIII – XIV ст. досі досліджені лише на найвищому плато, де у середині XIV ст. за короля Казимира III було збудовано кам'яні укріплення. Овальної форми майданчик городища розмірами 45x100 м видовжений по лінії схід-захід, проте найкраще зберіг свої напластування лише під курганом діаметром при основі 90 м, насипаним у другій половині XIX ст. При зведенні тут князівської резиденції було використано актуальний на той час принцип її локалізації на вершинах самотніх пагорбів з крутими схилами (Данилів, Львів, Холм).

Загалом, узгір'я, яке зараз займає парк «Високий замок», за Середньовіччя мало б бути повністю позбавлене дерев і мати надійні укріплення на існуючих терасах, оскільки з них було можливо атакувати головний посад міста навколохраму Св. Миколи.

Хоча самі укріплення Окольного города до нашого часу не збереглися, за припущеннями вони охоплювали площу близько 10-12 га (Діба, Петрик, 2002: 50). На зразок городищ, відомих ще у племені уличів (X ст.), в межах лінії оборони Окольного города мало бути принаймні одне потужне джерело, що, відповідно, формувало глибоку долину потоку, перетин якого досліджено на Старому Ринку у 1997 р. (Терський 2004).

Отже, головний посад міста займав понижену ділянку поміж долинами потоків, що стікали з сучасного узгір'я Високий замок. Тут у перезволоженому ґрунті добре збереглися дерев'яні житлові

та господарські конструкції з чисельними предметами побуту та озброєння, зразками шкіряного взуття. Розкопками встановлено факт густої забудови цієї частини Львова на початок XIV ст. будівлями заможних міщан (золотарів та ін., розкопки 1992 р. на місці сучасного ринку «Добробут»). Зрозуміло, що ця забудова була можлива лише за умови наявності надійних укріплень.

З південного заходу до Окольного города впритул прилягало пізніше т.зв. Галицьке передмістя, очевидно, природно захищене зі сходу, півдня і півночі болотистими заплавами численних потічків.

З півночі, за «брамою на Підгорай» знаходилося передмістя із давньою торговицею з дерев'яною церквою Параскеви П'ятниці. Його східний край, витягнутий вздовж шляху на Буськ, могли захищати з південного сходу городища відомі на узгір'ї вздовж мощеної каменем дороги шириною близько 2 м, яка пролягала від парку Високий замок по північному краю гребеня узгір'я у східному напрямку (первісний Глинянський шлях?).

Перше з цих городищ X–XIV ст. досліджувалося у 1990 – 1993 рр. О. Г. Овчинниковим та О. М. Корчинським на плато в ур. Чернеча Гора або Світовитове поле за 1,7 км східніше Високого замку, вздовж гребеня цього ж плоскогір'я (Овчинников, 1997). Згадане наприкінці XIX ст. І. Шараневичем (Janusz, 1918: 43) городище мало складну систему укріплень з кількома лініями земляних валів і ровів. Центральний укріплений майданчик городища овальної форми 33x55 м, орієнтований довшою стороною в напрямку схід-захід, місцями був вимощений каменем та містив напластування потужністю близько 0,4 м.

Оборонний земляний вал висотою 1,5 – 1,7 м та шириною при основі 6,0 – 7,0 м із ровом зберігся частково лише на східній та західній ділянках. З південного боку в системі укріплень простежуються сліди давніх проїздів. Наступна, друга зовнішня, лінія укріплень мала земляний вал і рів, які опоясують центральний укріплений майдан зі сходу та півдня і утворюють між першою та другою лініями оборони терасу шириною 15-16 м і довжиною близько 80 м. У різних місцях вал зберігся на різну висоту від 1,0 до 1,3 м, а ширина його при основі сягає 6,0-7,0 м. На віддалі 20 м у напрямку на схід від описаної лінії оборони, зафіксовано ще третю лінію оборони, яка була прокладена паралельно до попередньої і захищала зі східної та південної сторони городища.

Слід відзначити, що це укріплення найактивніше функціонувало протягом середини X – початку XI ст. (*Овчинніков, 1997*).

Друге городище розташоване ближче до долини р. Полтви, за 2 км східніше, поряд із храмом Вознесіння в ур. Ротова Гора мало овальний майданчик розмірами 60x160 м на останці гори над безіменним потоком. По його периметру зберігся невисокий земляний вал, а на схилах гори – сліди штучно облаштованих терас шириною до 3 м. Культурні напластування потужністю до 1,0–1,2 м дозволили О. Корчинському та О. Овчиннікову датувати пам'ятку X – XIV ст. Із західної сторони при підніжжі гори знаходився синхронний посад.

Важливою складовою територією княжого Львова був лівобережний масив передмість, що розвивалися вздовж кількох важливих шляхів: на карпатські перевали (давня Сокільницька дорога) та на Перемишль (Городоцький шлях). Гіпотетичне городище на горі Вроновських (Шембека), можливість існування якого за княжої доби підтверджено недавно (*Терський, 2017: 11*), ймовірно, пов'язане з контролем над Сокільницькою дорогою, що провадила біля самого підніжжя узвишся, а також дорогою на Галич, що проходила річковою долиною поруч. Натомість, відомий з писемних джерел XIV ст. монастир святого Юра, розміщений за 1,5 км на північний захід, аналогічно, у сприятливому для оборони місці, контролював дорогу на Перемишль. Як відомо, частина замських храмів та монастирів, займаючи топографічно підвищені ділянки, могла мати власні укріплення і бути форпостами на підходах до Львова. Серед них найбільш виразне становище займає саме Святоюрське узгір'я. Як показали археологічні дослідження 2020 р., первісний храм і монастир увінчували майданчик безпосередньо на вершині вапнякової скелі, звідки добре контролювалася улоговина із шляхом на Перемишль.

Ще одне городище лівобережжя Полтви, розташоване приблизно за кілометр північніше Святоюрської гори – в ур. Золота гора (Гора Страт, Городище) контролювало підступи до міста зі сторони Любачева та суміжних територій Белзької землі. Воно займало мисоподібний виступ пологого майданчика у місці розгалуження вулиць Я. Пастернака та Золотої, зайнятого наприкінці XIX ст. парком. Як припускають, під час закладення парку рештки земляних укріплень городища могли бути знівельовані. Проте, контури укріпленого майданчика розмірами 60x100 м у

плані у формі неправильного трикутника, довшою стороною орієнтованого в напрямку схід-захід, добре прочитуються у сучасному рельєфі. В західній частині майданчика помітні, ймовірно, фрагменти внутрішнього схилу земляного валу довжиною понад 30 м, а з північного боку – штучна тераса. Під час дослідження городища О.Г. Овчинниковим та О. М. Корчинським у 1991 р. з'ясовано, що культурний шар княжої доби залягає на глибині 0,4 – 0,8 м і міститься переважно вздовж периметра майданчика.

Досить яскравою є колекція знахідок з території Львова, які раніше належали Культурно-історичному музею НТШ, Музею імені князів Любомирських та університету. Як відомо, своєрідною «табельною» зброєю старшого дружинника був меч. Під час земляних робіт на Високому замку у Львові знайдено лише прямокутне в перетині (3,2x1,0 см) перехрестя меча довжиною 17,6 см (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 22758).

Значно більш поширенішою клинковою зброєю з кінця XIII – XIV ст. стають корди. Щоправда, окрім Високого замку у Львові корди на галицько-волинських землях досі знайдено лише на Володимирському замчищі, розкопках у Крилосі та Буську (Stebliĵ, Dovhan, 2021: 107, 110). Львівський екземпляр корда походить зі збірок XIX ст. Інституту археології при університеті. (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 22690). Майже половину довжини його клинка втрачено. Черешок корда довжиною 10 см звужений, як у звичайних побутових ножів, збережена частина леза довжиною 21,7 см при втраченому перехресті досягає ширини 2 см, товщини 0,7 см. Загальна довжина зброї могла складати близько 50 см.

Озброєння дальнього бою представлене у Львові та в околиці знахідкою понад двох десятків вістрь арбалетних болтів різних типів (Ратич, 1961: 124). Особливо рідкісною знахідкою є кістяний поворотний механізм арбалета, який походить із розкопок 1956 р. на плато Високого замку.

Порівняно частішими знахідками у княжому Львові є предмети спорядження вершника та верхового коня. Зокрема, уламки острог із чотиригранним стійкоподібним шипом походить із напластувань кінця XIII – XIV ст. на Високому замку (Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь», № 12947) та на Старому Ринку (розкопки 1997 р.).

До похідного спорядження кіннотників належали також мідні казани половецького типу, один з яких містився у пізніших напластуваннях криниці в Жидівському кварталі середмістя разом зі збіркою енкалпціонів періоду Галицько-Волинської держави (Лазурко, Шніцар, 2012: 346).

Висновки. Таким чином, нові археологічні дослідження дають підстави стверджувати наявність розгалуженої фортифікаційної мережі міста на обох берегах р. Полтви станом вже на XIII – XIV ст.

Проведений аналіз скупої інформації стосовно оборонного комплексу у Львові свідчить, що при його зведенні застосовувався різноманітний досвід будівництва фортець, накопичений за попередні століття у боротьбі з кочовим світом. Зокрема, в Окольному городі Львова, як і на городищах племені уличів, укріплення облаштували навколо джерел води, а дитинець міста – на зразок неприступних для монголів Крем'янець, Данилова та Холма влаштували на просторій вершині високого самотнього пагорба з крутими схилами, куди не досягали монгольські катапульти. Присутність в укріпленому місті потужних джерел води та проблематичність обстрілу та штурму дитинця робили зведений у першій половині XIII ст. князем Данилом Романовичем для контролю над важливими шляхами Львів неприступною фортецею.

Проаналізовані предмети озброєння та військового спорядження свідчать про перебування у місті структурованої дружинної спільноти. Разом з тим найважливіші фортифікаційні споруди дитинця та Окольного города Львова локалізовані лише приблизно. Їх ще належить археологічно вивчати.

Використані посилання

Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь».

Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією (ПСРЛ) (1908). Ипатьевская летопись, Изд. 2-е, Т. 2, Москва, 936 с.

Войтович Л. (2017). Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів. Княжа доба: історія і культура. Княжий Львів. Львів, Вип. №11, С. 51–74.

Дйба Ю., Петрик В. (2002). Планувальна структура до локаційного Львова. Семінарій «Княжі часи». Львів, С. 40–59.

Книш Я. (2002). Заснування Львова. Семінарій «Княжі часи». Львів, С. 7–13.

Лазурко О., Шніцар М. (2012). Середньовічний скарб культових речей зі Львова. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. №16, С. 339–349.

Лазурко О., Шниціар М. (2017). Матеріали княжої доби в історичній частині Львова. Княжа доба: історія та культура. Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, Вип. №11, С. 15–22.

Овчинніков О. Г. (1997). «Святитово поле». Галицька брама. Вип. 6 (30), С. 16.

Ратич О. О. (1961). Древноруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. №3, С. 115–127.

Терський С. В. (2004). Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення). Археологічні дослідження Львівського університету. Львів: ЛНУ, Вип. №7, С. 332–338.

Терський С. В. (2007). Археологічні дослідження. Енциклопедія Львова у 6-и томах. Т. 1: А–Г. Львів: Літопис, С. 104–107.

Терський С. В. (2011). Західно-волинські військово-стратегічні шляхи «Північ–Південь» у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. Острог: НУ «Острозька академія», Вип. №17, С. 107–115.

Терський С. В. (2017). Поселенська структура-агломерація ранньо-середньовічного Львова: зауваження до системного вивчення. Княжа доба: історія та культура. Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, Вип. №11, С. 9–14.

Janusz B. (1918). Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów.

Stebliij N., Dovhan P. (2021). Military equipment from the late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. Acta Militaria Mediaevalia. XVII, Krakow, Sanok, Wroclaw. P. 103–124.

References

Funds of the Lviv Historical Museum «Kievan Rus».

The complete collection of Russian chronicles published at the highest command of the Imperial Archaeographic Commission (1908). Ipatiev Chronicle. Ed. 2nd., T. 2, M., 936 p.

Voytovych L. (2017). Lviv in the 13th century: a new attempt to overcome old stereotypes. Princely age: history and culture. Princely Lviv. Vol. 11, Lviv, P. 51–74 (ukr.).

Dyba Yu., Petryk V. (2002). Planning structure for locational Lviv. «Princely times» seminar. Lviv, P. 40–59 (ukr.).

Knysh Ya. (2002). The founding of Lviv. «Princely times» seminar. Lviv, P. 7–13 (ukr.).

Lazurko O., Shnitsar M. (2012). Medieval treasure of cult objects from Lviv. Archaeological research of Lviv University. Issue 16, P. 339–349 (ukr.).

Lazurko O., Shnitsar M. (2017). Materials of the princely era in the historical part of Lviv. Princely age: history and culture. Lviv: Institute of Ukrainian Studies. named after I. P. Kryp'yakevych, National Academy of Sciences of Ukraine, Vol. 11, P. 15–22 (ukr.).

Ovchinnikov O. (1997). «Svyatovito field». Halytska brama. No. 6 (30), P. 16 (ukr.).

Ratych O. (1961). Ancient Russian materials from the excavations of 1955-1956 on Zamkova Gora in Lviv. Materials and research on the archeology of Prykarpatia and Volyn. Vol. 3, P. 115–127 (ukr.).

Terskyi S. (2004). Old Market in Lviv (some results of archaeological study). Archaeological research of Lviv University. Lviv: LNU, Vol. 7, P. 332–338 (ukr.).

Tersky S. (2007) Archaeological research. Encyclopedia of Lviv in 6 volumes. T. 1: A-Г. Lviv: Litopys. P. 104–107 (ukr.).

Tersky S. (2011). Western-Volyn military-strategic routes «North-South» in the XI-XIV centuries: historical and geographical commentary. Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»: Historical Sciences. Ostroh: Ostroh Academy National University, Vol. 17, P. 107–115 (ukr.).

Tersky S. (2017). Settlement structure-agglomeration of early medieval Lviv: remarks on systematic study. Princely age: history and culture. Lviv: Institute of Ukrainian Studies. named after I. P. Kryp'yakevych, National Academy of Sciences of Ukraine, Vol. 11, P. 9–14 (ukr.).

Janusz B. (1918). Prehistoric monuments of Eastern Galicia, Lviv. (pl).

Steblij N., Dovhan P. (2021). Military equipment from the late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. Acta Militaria Mediaevalia. XVII, Krakow, Sanok, Wroclaw, P. 103–124.

Terskyj S.

DEFENSE COMPLEX OF PRINCELY LVIV

One of the main political centers of the Principality of Galicia – Lviv, located near the Galicia-Volyn border at the crossroads of strategic routes, was built immediately as an important fortress and traditionally played an important role in military and political events. Many great battles took place in the fields near Lviv, but obviously not all of them were reflected in the annals. The article analyzes the military topographical situation in the territory of the formation of the Lviv Defense Complex. The transformation of Lviv's fortifications during the 13th–14th centuries is traced.

The article examines the formation of the city's military infrastructure based on the data of the latest archaeological research. The results of the latest archaeological researches of the Rescue Archaeological Service on the territory of Old Lviv, as well as the reconnaissance researches of O. Ovchinnikov, O. Korchynskyi and author of this article, are taken into account. The proposed concept of the wide boundaries of the urban agglomeration, which included fortifications on the hills of the High Castle and the Citadel (for the left bank of the Poltva River). The place in the defense infrastructure of the fortifications on Zolota Hill, Svyatoytove Pole and their connection with the main transport highways has been established.

Numerous finds of medieval weapons were analyzed, which additionally illustrate the state of the military infrastructure of the princely city.

Keywords: Lviv, High Castle, Citadel, defense construction, military-political situation, Galicia-Volyn state.

З ІСТОРІЇ УЧАСТІ ЖІНОК В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ (середина 1940-х – початок 1950-х років)

Боротьба українського визвольного підпілля після Другої світової війни наближалася до неминучого кінця. Для нас, її останніх учасників, висліджуваних спецзагонами військ КГБ та агентами державної безпеки, вже не було місця ні на землі, ні під землею. Виснажені, зі знищеним здоров'ям, ми втратили все, крім віри у справу за яку боролися. Всім іншим та справа була пропацією, але для нас такою не була. Власне, віра наша була тією магічною силою, що ореолом сяяла над нами і робила нас відмінними від усіх інших.

Марія Савчин.

Тисяча доріг. Спогади учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни

У статті з'ясовано причини, особливості, форми участі українських жінок у підпільно-повстанському русі у зазначений період. Зауважено, що із широким залученням жіноцтва до його лав останній набрав масового характеру. Охарактеризовано різноманітні функції, які виконували жінки у мережі ОУН і УПА: вони були медиками, пропагандистами, редакторами оунівських і упівських видань, авторами ідеологічних праць, книжок, збірок оповідань на повстанську тематику, зв'язковими, кур'єрами, розвідниками, інформаторами Служби безпеки ОУН, господарниками. Підкреслено, що деякі з цих функцій трималися переважно на них і були особливо небезпечними. Показано, що частина жінок займала відповідальні посади на різних ділянках визвольного руху, мала значний авторитет серед повстанців і підпільників. Нерідко жінки брали безпосередню участь у бойових діях, демонстрували незламність, героїзм, самопожертву, гинули за майбутню незалежну Україну.

Ключові слова: підпільно-повстанський рух, жінка, медична справа, пропагандистська діяльність, зв'язкова, розвідниця, кур'єрка, інформаторка.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах повномасштабної війни російської федерації проти України важливого значення набуває творче використання досвіду підпільно-повстанського руху, насамперед середини 40-х – 50-х років

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович Л.В., 2022

XX століття, для якого була характерна широка участь жінок, із залученням яких він дійсно став масовим. З цього приводу відомий вітчизняний історик Ярослав Грицак писав: «Радикальна зміна сталася на межі 1944 і 1945 року. Оскільки чоловіки були першою мішенню радянської мобілізації і радянських репресій, УПА перейшла до радикальної зміни тактики – від чоловічого до жіночого вербування. Спочатку жінки працювали на допоміжних ролях, на господарських роботах – забезпечення повстанців харчами та одягом тощо. Згодом ці ролі розширилися: жінки були зв'язковими, працювали в розвідці, їх залучали до воєнних операцій. Існували навіть підпільні загони, що склалися переважно або тільки з молодих жінок. Фемінізація повстанського руху мала свій зворотній бік: молоді жінки ставали особливою мішенню радянського терору» (*Грицак, 2013: XVII*).

Аналіз попередніх досліджень. Науковий доробок про участь жіноцтва в підпільно-повстанському русі зазначеного періоду представлений працями Ф. Антонової, І. Дерев'яного, О. Кісь, В. Ковальчука, Н. Мудрої, Л. Онишко та інших авторів.

Мета статті: охарактеризувати форми участі жінок у підпільно-повстанському русі 40-х–50-х років минулого століття.

Виклад основного матеріалу. Діючи у жіночій мережі ОУН і УПА, українки виконували різноманітні функції. «Протягом 1943 – 1944 років у загальній мережі існувала окремо жіноча сітка, ліквідована з приходом більшовиків, – зазначив Дерев'яний. – Окремі ділянки повстанської діяльності трималися передовсім на жінках – вони були чудовими кур'єрами та зв'язковими, становили більшість медичного персоналу, що опікувався пораненими, були незамінними працівниками в підпільних друкарнях, вдало виконували функції розвідниць та інформаторів Служби Безпеки ОУН» (*Дерев'яний, 2007: 208*).

Вони зрідка отримували завдання, що безпосередньо стосувалися бойових дій. Участь жінок була більш ефективною на інших, але не менш небезпечних і необхідних ділянках. Як зауважила О. Кісь, форми залучення останніх до підпільно-повстанського руху слід класифікувати наступним чином:

- повноцінна всебічна участь через членство в Організації Українських Націоналістів, що зобов'язувало виконання адекватних досвідових функцій і повноважень в останній (створення первинних осередків жіночої мережі, координація роботи її підрозділів у

підрайоновому, районовому, станичному масштабах, забезпечення реалізації завдань керівництва. Оунівку могли залучити до будь-якої роботи на користь визвольної боротьби. Згідно розпорядженням, вона у будь-який момент могла бути переведена на нелегальний стан, перекинута на інші терени чи навіть за кордон тощо;

- певна активна участь в окремих діях підпільно-повстанського руху без формального членства – розвідниці, зв'язкові, провідниці, постачальниці харчів; до цього нерідко залучали навіть дітей і підлітків віком 10 – 15 років; залучені діяли за місцем свого проживання та в околицях, а на випадок загрози викриття й арешту, як правило, переховувалися на власний розсуд;

- періодична підтримка повстанців і логістика – виконання «тилових» функцій для бійців УПА та забезпечення їхніх повсякденних потреб життєдіяльності, зокрема, постачання харчів, медикаментів, одягу, прання і ремонт останнього, надання свого житла для відпочинку, гігієни та лікування хворих і поранених повстанців, зберігання пропагандистських матеріалів, зброї, стратегічних запасів, створення міні-криївок у власних господарствах (*Кісь, 2016: 63–64*).

Стосовно конкретних форм участі жінок у визвольному русі, то потрібно в першу чергу виокремити медичну службу. Специфіка діяльності повстанської армії в запіллі ворога, використання партизанської тактики стояли на перешкоді формування останньої за зразком регулярних армій. При її створенні важливо було зміцнити централізовану систему контролю і разом із тим надати максимум самостійності низовим ланкам (*Дмитрук, 2007: 707*).

Після уніфікації упівської структури весною 1943 р. виник Український Червоний Хрест як складова частина УПА. Як підмітив І. Дерев'яний, завданням УЧХ було «забезпечувати догляд за хворими та пораненими вояками УПА, залучати кваліфікованих лікарів, налагоджувати постачання та виробництво ліків, обладнувати підпільні шпиталі, проводити вишколи для медиків-новачків і вояків УПА, готувати методичні посібники з медицини» (*Дерев'яний, 2007: 106*).

На чолі крайових (регіональних) референтур УЧХ стояли: західної – Катерина Зарицька («Монета»); південно-західної – «Зіна»; північно-західної – Олена Мостович («Верба») (*Антонова, 2007: 141; Онишко, 2004: 32*). Чи не найважливішим

завданням Українського Червоного Хреста, на думку Л. Онишко, було облаштування санітарних пунктів у селах, віддалених від магістральних шляхів, поліцейних і військових об'єктів, переважно у лісах. Аби не бути виявленими, шпиталі періодично змінювали своє місцезнаходження. У кожному районі намагалися створювати їх 2-3, обслуговував які спеціально підібраний персонал. У шпиталі була переважно фахова санітарка, якій допомагали дві місцеві жительки (*Онишко, 2004: 33*).

До речі, аби комуністичні спецслужби не виявили шпиталь, особам, які поступали та виписувалися, зав'язували очі. Це була певна страховка: якщо хтось із них буде заарештований, то не зможе вказати місцезнаходження шпиталю. Якщо останній виявляли, то медичні працівниці зі зброєю в руках захищали пацієнтів, наприклад, 23 січня 1947 р. на горі Хрещатій 3 санітарки, 3 лікарі та 6 поранених упівців оборонялись протягом доби. 11 із них останніми кулями застрілили себе, а 12-й знищив усі документи та підірвав шпиталь-криївку гранатою (*Дерева'ний, 2007: 109–110*).

Функції медико-санітарного відділу полягали у створенні шпиталів, санітарних бункерів. Заготівля та виготовлення ліків лягали на плечі фармацевтичного відділу. Родинами учасників підпільно-повстанського опікувався відділ суспільної допомоги. Стосовно санітарної опіки, референтура УЧХ у 1943 р. підготувала «Правильник Українського Червоного Хреста». У ньому були сформульовані завдання, форми, методи роботи медичних працівників. Детально охарактеризовані методика санітарної опіки над бійцями, запіллям, санітарно-освітня робота, розписані норми харчування поранених і хворих, порядок надання першої допомоги, навіть вміст санітарної сумки медика. Восени 1943 р. побачила світ інструкція у справі організації санітарних служб УПА та запілля, що стала важливим документом для закладення основ медико-санітарної служби на контрольованих повстанцями теренах (*Лімонис УПА, 1993: 53–55*).

На плечі жінок, які складали більшість персоналу упівської медичної служби, лягали труднощі війни нарівні з бійцями. Адже у військовому шпиталі відновлювали сили УПА, а в польових умовах і в суворій секретності це було надзвичайно важкою справою. Вони перебирали на себе обов'язки лікарів-хірургів, фармацевтів, зважувались робити без наркозу складні операції,

готувати ліки, заготовляти харчі тощо (Антонова, 2007: 140). «У той час доволі тяжко було з ліками, – згадувала Ярослава Романіна-Левкович, – і я нав'язувала зв'язок у Жовківщині у селі Глинське зі станичною Марійкою, на псевдо «Валя». Вона мала сестру у Львівському медінституті на фармації. Ця студентка діставала потрібні нам ліки, а «Валя» доставляла їх. Я кілька разів отримувала від неї бандажі і ліки» (Цит. за: *Дерево'яний*, 2007: 106).

У Рівному організували «школу фельдшерів», яка проіснувала близько півтора року. Пристосовуючись до воєнних умов, розробили таку програму навчання й виховання її учениць, аби з неї вийшли медичні сестри з універсальними знаннями та навичками, які б могли самі собі зарадити та часто заступити і лікаря, і акушерку, і гігієністку, а при потребі поновити лави УПА. Безумовно, що такі особи мали бути водночас свідомими українками, прихильницями національно-визвольного руху. Тому у згаданій програмі українознавчі предмети перебували в центрі уваги, а з медичних дисциплін пріоритетне місце займали ті, що стосувалися недуг, дитячої смертності, надання першої медичної допомоги, включно з акушерською. Після завершення навчання зі школи мала вийти кваліфікована «сестра, акушерка й гігієністка» (Онишко, 2007: 129-130).

Стосовно «кадрових» питань, тутешні працівники УЧХ вищої ланки на Волині та Поліссі призначали керівниць низовими осередками, перевіряли діяльність останніх, інформували про розпорядження, що поступали «згори», займалися пошуком кандидаток на вишколи й курси, влаштовували зібрання. Зазвичай, в останніх брало участь від 5 до 14 осіб. Провідниця роз'яснювала специфіку діяльності, зміст «Декалогу українського націоналіста», коментувала пропагандистські видання, розповідала про чисельність та етнічний склад населення України, з'ясовувала походження національної символіки тощо. Подекуди жінок, які входили до УЧХ, використовували як зв'язкових. Зрозуміло, в деяких його референток з огляду на напружену працю, в умовах перманентної загрози бути викритими, здавали нерви. Наприклад, як впливало з одного із повстанських звітів за листопад 1943 р., «коли німці робили акцію, усі референтки УЧХ розбіглися» (Цит. за: *Ковальчук*, 2006: 234).

Розпорядження організаційного референта крайового проводу зобов'язувало до початку 1944 р. у кожному повіті підготувати не

менше ста санітарок. Справжню кількість медичного персоналу і, відповідно, дотримання цього розпорядження нині важко з'ясувати. Згідно зі спогадами В. Ніковського про шпиталі і курси санітарок у Степанському районі, тоді, коли він виконував обов'язки інструктора у підстаршинській школі УПА «Дружинники», «загальний нагляд над шпиталем мав уже старший лікар-хірург «Еней»..., що був начальним лікарем УПА. Безпосереднім керівником шпиталю й курсу медсестер була подруга «Уляна» з УЧХ... Мені здається, це були вищі центральні курси для цілої Волині, бо на них навчалися лише освічені дівчата з Північно-Західної та Південної воєнних округ УПА, й курси тривали 6 місяців. Курсанток було більше 100» (*Дмитрук, 2007: 709*).

Своєю чергою, Марія Савчин («Марічка») згадувала: «На початку квітня 1943 року я переїхала в штаб на вишкіл. Слухачами вишколу були дівчата і хлопці. Тут кожен обрав собі псевдо. Медицину нам викладали: лікар Борщ з м. Крем'янця («Кучерявий») та лікар-єврей з дружиною. Історію України та ідеологію викладав Загоруйко Гордій («Гармаш»)... В УПА була сувора конспірація і сувора дисципліна. Нам було наказано нічим і ніким не цікавитися, а лише засвоювати той матеріал, який нам читають. Спочатку нам читали «Історію України», ідеологію, фармакологію, латину, тощо. Але час підганяв і багато предметів скоротили, залишивши анатомію, і викладання таких тем, як: перев'язки, накладання шин, уколи та інфекційні хвороби» (*Савчин, 1995: 108–109*). До речі, у 1945 р. Марія Савчин, тогочасна надрайонна Українського Червоного Хреста Перемищини, одружилась із Василем Галасою («Орланом»). «Упродовж майже десяти років, – писав останній у своїх спогадах «Наше життя і боротьба», – Марічка була моїм помічником у важкій підпільній праці: допомагала в редакторській роботі, передруковувала на машинці тисячі сторінок підпільних матеріалів та літератури, їздила налагоджувати зв'язки, проводила вишкільну роботу з підпільниками, серед яких ми перебували» (*Галаса, 2005: 77*).

Яскраву сторінку вписало жіноцтво в тогочасну історію пропагандистської діяльності. На цю ділянку роботи інструкції підпільно-повстанського керівництва рекомендували ставити найбільш здібних і досвідчених осіб. Зокрема, випускниця філологічного факультету Львівського університету Богдана Світлик («Дмитренко», «Доля») входила до складу Головного

осередку пропаганди. Вона була редактором інформаційної рубрики журналів «Ідея і чин», «Самостійність», «Осередок пропаганди і інформації Організації Українських Націоналістів на Українських землях», «Бюро інформації Головної Визвольної Ради (УГВР)». Як підпільна письменниця написала чимало оповідань і новел на повстанську тематику, зокрема збірку оповідань «На смерть, не на життя» (1945 р.), брошуру «Учителька» (1948 р.). Її життя обірвалося 29 грудня 1949 р. у с. Либохора Сколівського району Львівської області: застрелилась в оточеній енкаведистами кріївці (*Дем'ян, 2000: 92–95; Грицьків, 2007: 221; Онишко, 2004: 33–34; Стасюк, 2006: 80–81*).

Значний авторитет серед повстанців мала Людмила Фоя («Оксана», «Апрельская»), уродженка Київщини, членкиня ОУН з 1941 р., з 1945 р. – у підпіллі на Волині, санітарка і секретарка крайового провідника ПЗУЗ «Вівчара», дружина провідника північної Рівненської округи «Ата», письменниця, авторка збірки оповідань, редактор журналу «Юні друзі» і співредактор журналу для юнацтва «Молодий революціонер» (*Дерев'яний, 2007: 209; Онишко, 2004: 34*). Між іншим, вона відіграла важливу роль у викритті створеного радянськими спецслужбами у 1944 р. псевдопроводу ОУН. «Допомогла нашій Службі безпеки ліквідувати цей провід Людмила Фоя («Оксана»)». Заарештована в 1944 р. у Києві органами НКВД, погодилась на співпрацю з ними. Приїхавши на Волинь як зв'язкова від провокаційного київського ОУН зв'язалась з організацією, чесно розповіла про ворожі плани і включилась в акцію ліквідації провокаторів. Героїчно загинула восени 1950 р. у бою з енкаведистами» (*Кук, 2005: 7*).

Любов Гайовська («Рута», «О. Ілинська») очолювала з 1948 р. референтуру пропаганди Львівського крайового проводу, а у 1951 р. – Бюро інформації УГВР, а з наступного року була головним редактором журналу «Літопис УПА». Автор збірки оповідань «Посів» (1952 р.), «Шофер» (1952 р.). Також була вбита в бою у 1954 р. (*Дерев'яний, 2007: 208–209; Стасюк, 2006: 80*).

Як уже вказувалось, уже на початку 40-х років існувала жіноча мережа з метою пропаганди і донесення правдивої інформації про становище на українських теренах. На своїх зібраннях її представниці обговорювали тогочасні події та визначали своє ставлення до них; аналізували різні виклики українського суспільно-політичного життя (*Онишко, 2005: 30*).

«Під носом у міліції діяла наша жіноча сітка, – згадувала одна із них, – Це було досить небезпечно. Ми відбували сходини, санітарний вишкіл: Треба було проводити розвідку, слідкувати за діями міліції і війська, передбачити чи не готують облави, засідки. Зв'язок підтримували через пошту (штафети). Роботи нам вистарчало. Треба було теж організувати збір харчів. З вовни, яку самі пряли, в'язали рукавиці і шалики для бійців УПА, займалися постачанням ліків і медикаментів» (*Паньків, 2001: 13*).

Пропагандистська робота здійснювалася також шляхом поширення оунівських і упівських видань. Видавнича справа у підпіллі вимагала чималих зусиль; нерідко повстанці друкували на шкільних зошитах. Також вони вчиняли напади на паперові фабрики (*Кісь, 2009: 109–110*). На рівні з чоловіками жінки стійко долали усі складнощі, з якими зустрічались у земляних друкарнях-криївках. Головний провід бандерівської ОУН доручив займатися пропагандистською роботою Катерині Зарицькій, доньці знаного українського математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького, активній членкині ОУН, яка у міжвоєнний період понад п'ять років відсиділа у польській в'язниці, у 1940–1941 рр. – у радянській, а в 1943 р. була організатором УЧХ (*Онишко, 2007: 35–36*). Перед нею було поставлене завдання роз'яснювати основні засади та пріоритети ОУН, викривати визначальну мету більшовицького режиму, що всіяко намагався русифікувати УРСР та викорчувати з корінням національні традиції українського народу, перетворити її у цілковито залежну від імперського центру. Вона була також автором (під псевдонімом У. Кужіль) пропагандистських брошур, які поширювалися серед населення. Серед її пропагандистського доробку виділяються статті «Про бойкот виборів до ВР СРСР» (1946 р.), «Більшовики і національне питання», «Шляхи російського імперіалізму» (1946 р.) (дві останні побачили світ як окремі брошури), в яких вона ототожнювала більшовицький режим із російським царизмом, викривала його антидемократизм, вказувала на облудність ідей про розв'язання національного питання в СРСР, а міжнародну політику останнього трактувала однозначно як імперіалістичну та загарбницьку. Ґрунтовний аналіз ідеологічних підвалин більшовизму зроблений нею у статті «Науковість діалектичного матеріалізму» (1946 р.). «Цілий діалектичний та історичний матеріалізм, – робить висновок К. Зарицька

(«У. Кужіль»), – це абстрактно побудовані системи, до яких насилу вишукувати підтвердження у природі і суспільстві. Всі сумні, прямо трагічні наслідки такого шукання підтвердження у суспільно-політичному житті маємо змогу оглядати в цілій ширині в Советському Союзі» (*Кужіль, 1996: 474*).

На думку О. Стасюк, ця праця є серйозним історико-філософським дослідженням. «Виявляючи небуденну обізнаність у питаннях історії, філософії, фізики, авторка доводить неспроможність діалектичного матеріалізму як методу, що послуговується антинауковими поняттями і доказами» (*Стасюк, 2006: 126–127*).

Зауважимо, що пропагандистська робота становила надзвичайну небезпеку для жінок, особливо після повернення радянського режиму, оскільки її здійснення реально загрожувало життю не лише останніх, але й їхнім родинам.

Важливою функцією підпільниць було залучення їх до референтури зв'язку. В окупаційний період пріоритетними стали збирання та поширення потрібної інформації та літератури. У коло їхніх обов'язків входили здійснення функцій кур'єрів, доставка різноманітних фальшивих довідок, посвідок, інших документів, а також медикаментів, канцелярських товарів, радіоприймачів, зброї тощо. Рядову зв'язкову наділяли мінімумом інформації, а саме: коли і кому передати потрібну штафету, грипс чи іншу закодовану пошту. «Мені також призначено бути зв'язковою до Крайового Проводу. Це була відповідальна і ризикована робота, але я була горда, що до мене мають довір'я, – згадувала Володимира Лучків. – ... Організація мала всюди свої сітки. Зв'язкові приходили з різних сторін України, а навіть з інших країн, я мала їх зустріти, забрати пошту, чи спрямувати, куди потрібно. Були також зв'язкові хати, їх перевірялося, бо в разі розконспірації хати були умовлені знаки, що є небезпека... Люди, які дозволяли дати свою квартиру чи зв'язок на потреби ОУН, ризикували своїм життям. Це були справжні патріоти» (*Лучків, 2013: 259–260*).

Вимоги до зв'язкових ставилися надто суворі, оскільки вони мали бути ідейними і твердими, аби після арешту вистояти та не зрадити. Крім того, в інструкції «Надрайонним керівникам до виконання» зазначалося, що зв'язкові повинні добре знати місцевість. Катерина Зарицька («Монета») була саме такою.

Починаючи з березня 1945 р. разом з Галиною Дидик («Анна»), вони перебували в особистому розпорядженні головнокомандувача УПА Романа Шухевича як його зв'язкові. Вони пройшли інструктаж стосовно подальшої роботи, який провів особисто очільник УПА. Він потребував надійних людей із спеціальною підготовкою для виконання його особистих доручень і важливих організаційних завдань. Зокрема, вони займалися пошуком квартир, потрібних для проживання і зустрічей повстанців, забезпеченням останніх продуктами, налагодженням та підтримкою контактів з іншими керівними оунівськими діячами тощо (*Антонова, 2007: 245–246*). Між іншим, після арешту К. Зарицької її замінила Одарка Гусяк. У червні 1949 р. за дорученням Р. Шухевича вона побувала в Москві з метою з'ясувати, де знаходиться американське посольство та відшукати надійні місця для зустрічей з представниками останнього аби інформувати Захід про становище в УРСР (*Ведєнєєв, Шевченко, 2001: 203; Онишко, 2007: 37*).

Пригадуючи про діяльність жінок-зв'язкових, у 1946 р. В. Галаса, який тоді діяв на Закарпатті, писав: «На своєму відтинку роботи я підключив «Зою», що працювала в Варшаві, та «Малушу», яка діяла спочатку в Лодзі, а пізніше у Щеціні. «Зоя» встановила контакт із посольством США та англійським журналістом Дерекком Сельбе. Документальні свідчення про наші бойові та політичні дії, про большевицький терор передавались українською мовою без перекладу. Підпільну літературу, офіційні документи ООН, УПА, УГВР передавали польською, англійською, французькою мовами. На основі наших матеріалів Дерек Сельбе надрукував в англійській газеті «Сандей Таймс» статтю про боротьбу українського визвольного руху...» (*Галаса, 2005: 78*).

Вагому роль відігравали жінки і в системі Служби безпеки ООН. Ця надто відповідальна ланка підпілля тривалий час була недоступною для жінок. Однак з огляду на те, що останні були під меншою підозрою в органів держбезпеки, ніж чоловіки, а до того ж багато з останніх потрапили під примусову мобілізацію до лав Червоної армії, з 1944 р. жінок почали активно залучати до роботи в українській спецслужбі, в тому числі призначати на посади керівників розвідки СБ районного проводу. Так, Неліса Пасічник («Аза») із с. Городище Луцького району була в підпорядкуванні референта Служби безпеки П. Жарецького («Ягоди») (*Антонюк, 2013: 56*). Аналогічних прикладів зустрічаємо чимало.

Слід зазначити, що внесок жінок у розвідувальну діяльність був подекуди вагомішим, ніж чоловіків. Водночас, хоча їхня роль у підпільно-повстанській розвідці посилилася, проте до них, переважно бездоказово, ставились як до ненадійного елемента (Антонюк, 2013: 56–57; Бурдс, 2006: 135–140).

Низка жінок обіймали відповідальні посади. Так, Дарія Ребет входила до складу Проводу ОУН і УГВР. Калину Лукань («Галина») призначили очільницею Косівського надрайонного проводу ОУН. Після загибелі у 1947 р. надрайонного провідника «Верховини» «Роберта» і референта пропаганди полтавчанки «Степової», які, за словами В. Галаси, «були талановитими керівниками підпілля, ... єдиним керівником надрайону залишилась «Христя» (Галаса, 2005: 95).

Як впливає зі спогадів курінного УПА Максима Скорупського проти військ МДБ у післявоєнний період на Волині безстрашно і героїчно діяла Ольга Горошко із Кременця, яка після загибелі її чоловіка – командира упівського загону очолила останній. «Оля намагалась у кожній бойовій стрічі з ворогом вдержати ініціативу у своїх руках не чекаючи на наступ, а накидаючи його ворогові. Для цього вона вела бої шляхом засідок і то у таких місцях і так вибраною порою, коли її ніхто там не сподівався... На кожній дорозі тих часів вешталися озброєні представники влади, одні шукаючи за селянами, призначеними до вивозу на схід, другі за «бандами УПА». Всі намагались спустати нашу кров і на них як раз група Олі звертала дула своєї зброї» (Туди де бій, 1992: 293).

Нерідко жінки в упівських загонах поєднували декілька обов'язків одночасно: і зв'язковими, і санітарками, і розвідницями, а також були учасниками боїв. «Роботи вистачало, – згадувала одна із них, – у мої обов'язки входило звітувати про щоденні події на цьому терені, а також дбати про те, щоб жіноча сітка забезпечувала харчуванням сотню «Олега», яка стояла у Кобильницьких лісах. До того ж, треба було тримати зв'язок через кордон з жіночими і чоловічими сітками УПА. Щотижня зібрану інформацію відсилалось за кордон, а про важливіші події звітувалося відразу в районний осередок» (Паньків, 2001: 123).

Учасницям підпільно-повстанського руху було складно і тому, що співробітники радянських репресивних органів керувалися спеціальною інструкцією щодо розпізнавання «бандерівок»: в останніх спідниці коротші, ніж у селянок, інші зачіски, більш

охайніший вигляд. З огляду на це, упівки вдягалися відштотуюче, неохайно, вимазували сажею обличчя та руки (*Льків, 2005: 248; Антонова, 2007: 247*). На думку Т. Антонової, перелічені вище й інші функції жіноцтва «були одними з головних і найбільш цінюваних. Їх чоловіки порівнювали з «кровоносною системою», «повітрям», а саме жіноче товариство давало чоловікам психологічний відпочинок і усвідомлення того, що мирні часи мають повернутися» (*Антонова, 2007: 141*).

Важливо підкреслити, що масова участь жінок у підпільно-повстанському русі дала їм змогу переглянути усталені уявлення про нормативну жіночність, зрушити деякі з її фундаментальних засад, подекуди вийти за межі традиційних гендерних способів життя. Попри те, що ідеологічно Організація Українських Націоналістів позитивно ставилася до традиційного розподілу ролей між чоловіком і жінкою, масове поповнення жінками повстанських лав практично знівелювало такий патріархальний уклад. Для багатьох із них гасло «Нація понад усе!» стало головним життєвим кредо, що цілковито змінило їхній світогляд і систему цінностей, поставивши на другий план навіть сім'ю та материнство. Здобувши переважно якісно нові знання, освіту і цінний досвід політичної діяльності, вони відчували себе громадянками, чий внесок у загальнонаціональну справу виходив за межі традиційних жіночих ролей. У горнилі воєнного лихоліття жінки пройшли серйозні випробування на мужність, стійкість, самопожертву.

Інститут сім'ї для повстанців був знівельований, оскільки вона ставала вразливим місцем, кохання і діти – це рідкісне щастя, яке вдавалося зберегти і пронести через війну. Завершальною ланкою у житті учасниці націоналістичного підпілля ставала або смерть, або арешт і висилка до ГУЛАГу. Обережність, конспіративність, всюдисущий контроль, небезпека позбавляли підпільників і повстанців приватності, змушували до цілковитого підпорядкування особистих інтересів і бажань цілям спільноти. На перший план висувались цінності визвольного руху, а не влаштування особистого життя. Не заохочувалися, також, шлюбно-сімейні стосунки, доказом чого була показова процедура отримання згоди на одруження від керівника, а також детальна перевірка молодої пари на надійність (*Антонюк, 2007: 96*).

В умовах визвольної боротьби перед жінкою як матір'ю поставала вельми складна дилема: материнство чи підпілля.

Як впливає зі спогадів колишніх учасниць останнього, зростання їхньої національної свідомості у тогочасних умовах сприяло істотним змінам в ієрархії цінностей: часто вони свідомо приносили в жертву свої материнські почуття та обов'язки в ім'я національної ідеї. Аби не стояти перед таким вибором, подекуди дівчата свідомо відмовлялися тоді від романтичних стосунків і відкладали свої сімейні плани на пізніший, більш сприятливий для створення родини період. Так, одна з них, Богдана Пилипчук, трактувала свою самотність наступним чином: «Один мені говорив, каже чого я заміж не виходжу, то я сказала: «Буде Україна [вільна] – вийду заміж!». Ще жорсткішу позицію в цьому питанні займала Ярослава Саламаха: «Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися, то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися – не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на супружжя, то не є місце на всякі любовні справи...». Вона згадувала, що при розмовах із молодими підпільницями, які були в її підпорядкуванні, завжди робила акцент на першорядності боротьби і важливості вгамовувати свої романтичні почуття, а тому серед них випадків одруження і народження дітей не було. На те саме націлювали дівчат і інші командири (*Кісь, 2016: 72*).

Повстанці, які все-таки одружувались, часто виводили своїх дружин із підпілля, аби «легалізувати» їх на інших теренах або навіть за кордоном. Але були й серед останніх ті, які постійно перебували зі своїми чоловіками у криївках і військових підрозділах тощо (*Гінда, 2015: 335–341*).

Тема материнства займає у спогадах учасниць підпільно-повстанського руху відчутне місце. Вони описують колосальні труднощі, яких довелося долати їм та їхнім посестрам по зброї у період вагітності та під час та після пологів. І справді, ефективно поєднувати ролі матері і підпільниці було нереально: вагітність і немовля диктували потребу особливих побутових умов, істотно обмежували мобільність матері, вилучали останню з повноцінної участі у повстанських діях, посилювали ризик викриття підпільної мережі та арештів (*Савчин, 1995: 197*).

«Моральність» (у значенні відсутності до- і позашлюбних статевих контактів із чоловіками) була обов'язковою умовою до учасниць підпільно-повстанського руху. Вона служила додатковим

аргументом у пропозиціях про відзначення останніх. Недотримання її могло стати підставою для виключення з рядів ОУН (*Стародубець, 2008: 274*). Отже, за самовіддану, жертвовну діяльність підпільниця сплачувала дорогу ціну.

Завершальним акордом діяльності повстанки чи підпільниці переважно були смерть чи відбування тривалого терміну у в'язницях і таборах СРСР. Зі спогадів дізнаємося про ті жахи і тортури, які вони пережили на енкаведистських допитах і в сибірських таборах. Так, Параска Палагіцька згадувала: «Перші слова слідчого: «Ти будеш говорити, куди «естафети» носила, хто з тобою зв'язаний?». І не чекаючи на відповідь, копає чоботами в живіт, а потім волочить за коси в підвал. Вранці мене відправили в Гвіздецьку тюрму. А там допит за допитом, тортури за тортурами і били нагайкою по чому бачили, і голки під нігті пхали, і пальці дверима притискали, і за руки підвішували вверх, здавалося, що не під силу витримати тих мук, тих катувань. Не раз втрачала свідомість та кати відливали водою, а тоді продовжували тортури...» (*УПА: спогади і документи, 2016: 67*). Камера, в якій перебували ув'язнені, була жакливою, непридатною до життя. «Невеличка кімната, розрахована на два ліжка з вузесеньким проходом, – згадувала одна з них. – ...В обличчя вдарив струмінь людського поту, сморід «параші» та якоїсь гнилизни. На стелі – круглі сутки блимає лампочка. По брудних стінах навіть у білий день взад-вперед бігають чорні, круглі жучки. Виявилося, що то блощиці. Всю ніч ласували моєю кров'ю, наче спеціально цю навалу блощиць хтось викохав, щоб знущалося над нещасними людьми...» (*УПА: спогади і документи, 2016: 107*).

Висновки. Отже, участь жінок у підпільно-повстанському русі мала різноманітні прояви. Праця останніх забезпечувала українським повстанцям безпечний тил, медичний догляд і необхідну допомогу для їхніх родин. З огляду на потреби повстанців, зросла кількість жінок і в пропагандистській, зв'язковій, розвідувальній референтурах, у Службі безпеки. Стоячи пліч-о-пліч з повстанцями-чоловіками вони виборювали незалежність України. Через це нерідко завершальним періодом їхньої діяльності були смерть або тривале перебування у радянських в'язницях і таборах.

Використані посилання

- Антонова Т. (2007). Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. Український визвольний рух. Львів, Вип. № 9, С. 138–146.
- Антонова Т. (2007). Жінки в житті Романа Шухевича, Головного командира Української Повстанської Армії. Український визвольний рух. Львів, Вип. № 10, С. 244–256.
- Антонюк Я. М. (2007). Діяльність служби безпеки ОУН. Історико-краєзнавче видання. Луцьк: Волинська книга, 176 с.
- Антонюк Я. (2013). СБ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ та Західному Поліссі (1946–1951 рр.). Луцьк: Надтир'я: Ключі, 228 с.
- Бурдс Дж. (2006). Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). Москва; Нью-Йорк: «Современная история», 296 с.
- Веденєв Д., Шевченко С. (2001). Українські Соловки. Київ: Ексоб, 206 с.
- Галаса В. (2005). Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Вид-во «Мс», 272 с.
- Гінда В., Файзулін Я. (2015). Жінкам на день виділяли склянку води. Україна у вогні минулого століття. Постаті, факти, версії. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, С. 335–341.
- Грицак Я. (2013). Передмова. Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія ХХ століття. Львів: Вид. Львівської політехніки, С. 9–28.
- Грицьків Р. (2007). Видавнича діяльність підпілля. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С. 212–227.
- Дем'ян Г. (2000). Бандерівці. Київ: Українська Видавнича спілка, Кн. 1, 128 с.
- Дерев'яний І. (2007). Жінки у визвольній боротьбі. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С.204–211.
- Дерев'яний І. (2007). Український Червоний Хрест. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С.104–111.
- Дмитрук В. Г. (2007). Вони боролися за волю України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 1072 с.
- Ільків О. (2005). Провідник Роман Шухевич і жінки. Роман Шухевич на тлі доби Воюючої України. Упоряд. Штокало В. Тернопіль: Ідея і Чин України, С. 247–251.
- Кісь О. (2009). Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях. Схід-Захід: Історико-рологічний збірник. Харків, Вип. 13–14, С. 101–125.
- Кісь О. (2016). Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночності: жіночий досвід у національному підпіллі 1940–50-х рр. Етнічна історія народів Європи. Вип. №48, С. 61–78.
- Ковальчук В. М. (2006). Діяльність ОУН(Б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 7, Торонто; Львів: Літопис УПА, 497 с.
- Кужіль У. (1996). Науковість діалектичного матеріалізму. Літопис УПА. Торонто; Львів: Літопис УПА, Т. 24, С. 464–474.
- Кук В. (2005). Передмова. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Вид-во «Мс», С. 5–10.
- Літопис УПА (1993). Торонто; Львів: Літопис УПА, Т. 23, Кн. 1, 477 с.
- Лучків. В. (2013). Інтерв'ю. Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія ХХ століття. Львів: Вид-во Львівської політехніки, С. 246–283.

Онишко Л. (2007). «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Львів; Торонто: Літопис УПА, Серія «Бібліотека», Том 8, 912 с.

Онишко Л. (2005). Катерина Зарицька. Молодіжний Націоналістичний Конгрес. Гендерна агенція консультації та інформації. Лінія найбільшого опору. Суми, С. 28–35.

Онишко Л. (2004). Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. Український визвольний рух. Львів, Вип. №3, С. 30–38.

Паньків М. (2001). Віра, Надія, Любов: Спогади жінок. Варшава: Український архів, Т. 1, 426 с.

Савчин М. (1995). Тисяча доріг (Спогади). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 28, Торонто; Львів: Літопис УПА, 591 с.

Стародубець Г. (2008). Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль: Вид. «Підручники і посібники», 464 с.

Стасюк О. (2006). Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 384 с.

Туди де бій за волю (спогади Курінного УПА Максима Скорупського – Макса) (1992). К.: Вид. ім. Олени Теліги, 351 с.

УПА: спогади, документи (2016). Київ: ПП «Фоліант», 540 с.

References

Antonova T. (2007). Women and their «peaceful», «semi-peaceful» and «military» roles in the struggle against the OUN and the UPA. Ukrainian Liberation Movement . Lviv, No. 9, P. 138–146. (ukr)

Antonova T. (2007). Women in the Life of Roman Shukhevych, Chief Commander of the Ukrainian Insurgent Army. Ukrainian Liberation and Movement. Lviv, No. 10, P. 244–256. (ukr)

Antoniuk Ya. (2007). Activities of the OUN security service. Historical and local history publication. Lutsk: Volynska knyha, 176 p. (ukr)

Antoniuk Ya. (2013). SB OUN(B) in Volyn and Western Polissia (1946–1951). Lutsk: Nadstyyra: Kliushi, 228 p. (ukr)

Burds Dzh. (2006). Soviet Agents: Essays on the History of the USSR in the Postwar Years (1944–1948). Moscow; New York: Sovremennaia istoriia, 296 p. (rus)

Viedienieiev D., Shevshenko S. (2001). Ukrainian Solovki. Kyiv: Eksob, 206 p. (ukr)

Halasa V. (2005). Our life and struggle. Memories. Lviv: MS, 272 p. (ukr)

Hinda V., Faizulin Ya. (2015). Women were given a glass of water per day. Ukraine in the fire of the last century. Figures, facts, versions. Kharkiv: Family Leisure Club, P. 335–341. (ukr)

Hrytsak Ya. (2013). Foreword. Unusual fates of ordinary women: an oral history of the twentieth century. Lviv: Publishing house of Lviv Polytechnic, P. 9–28. (ukr)

Hrytskiv R. (2007). Publishing activities of the underground. Ukrainian Insurgent Army. History of the Unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 212–227. (ukr)

Demyan H. (2000). Banderites. Kyiv: Ukrayinska Vydavnysha Spilka, Kn. 1, 128 p. (ukr)

Derevyanyi I. (2007). Women in the liberation struggle. Ukrainian Insurgent Army. History of the unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 204–211. (ukr)

Derevyanyi I. (2007). Ukrainian Red Cross. Ukrainian Rebel Army. History of the Unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 104–111. (ukr)

Dmytruk V. H. (2007). They Fought for Freedom of Ukraine. Lutsk: Volynska Oblasna Drukarnia, 1072 p. (ukr)

Ilkiv O. (2005). The Commander Roman Shukhevych and women. Roman Shukhevych against the background of the warring Ukraine. Compiled by Shtokalo V., Ternopil: Ideia i Chyn Ukrayiny, P. 247–251. (ukr)

Kis O. (2009). Women's experiences in the national liberation struggles of the 1940s and 50s in western Ukrainian lands. East-West: An Historical and Cultural Collection. Kharkiv, Vol. 13–14, P. 101–125. (ukr)

Kis O. (2016). National Liberation Competitions as Testing the Limits of Traditional Femininity: Women's Experiences in the National Underground 1940s–50s. Ethnic History of the Peoples of Europe . Issue 48, P. 61–78. (ukr)

Kovalshuk V. M. (2006). Activities of OUN(b) and Underground of UPA in Volyn and South Polissia (1941–1944). Chronicle of the UPA. Library. Toronto; Lviv: Litopys UPA, Vol. 7, 497 p. (ukr)

Kuzhil U. (1996). Scientificity of Dialectical Materialism. Litopys UPA. Toronto; Lviv: Litopys UPA, Vol. 24, P. 464–474. (ukr)

Kuk V. (2005) Foreword. Halasa V. Our lives and struggles. Memories. Lviv: MS, P. 5–10. (ukr)

Litopys UPA (1993). Toronto; Lviv, T. 23, Vol. 1, 477 p. (ukr)

Lushkiv. V. (2013). Interview. Unusual fates of ordinary women: an oral history of the twentieth century. Lviv: Publishing house of Lviv Polytechnic, P. 246–283. (ukr)

Onyshko L. (2007). "The sun was smiling at us through the rusty bars...": Kateryna Zarytska in the Ukrainian national liberation movement. Lviv; Toronto: Litopys UPA, Serii Biblioteka, T. 8, 912 p. (ukr)

Onyshko L. (2005). Kateryna Zarytska. Youth Nationalist Congress. Gender Advice and Information Agency. The line of greatest resistance. Sumy, P. 28–35. (ukr)

Onyshko L. (2004). The role of women in the Ukrainian national liberation movement of the mid-20th century. Ukrainian liberation movement. Lviv, No 3, P. 30 – 38. (ukr)

Pankiv M. (2001). Vira, Nadiia, Liubov: Memories of Women. Warsaw: Ukrayinskyi arkhiv, T. 1, 426 p. (ukr)

Savshyn M. (1995). A Thousand Roads (Memories). Litopys UPA. Biblioteka. Toronto; Lviv: Litopys UPA, T. 28, 591 p. (ukr)

Starodubets H. (2008). The genesis of Ukrainian insurgent underground. Ternopil: Editorial Ofiice «Pidruchnyky i Posibnyky», 464 p. (ukr)

Stasiuk O. (2006). Publishing and propaganda activities of the OUN (1941–1953). Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'yakevysha, 384 p. (ukr)

Where the battle for freedom is (Memories of Kurinnyi of the UPA Maksym Skorupskyi – Maks) (1992). Kyiv: Olena Teliha Editorial Office, 351 p. (ukr)

UPA: The memories, documents (2016). Kyiv: Foliant, 540 p. (ukr)

Trofymovych L.
FROM THE HISTORY OF WOMEN'S PARTICIPATION IN THE
UKRAINIAN INSURGENCY (MID-1940S-EARLY 1950S)

The article explains the reasons, specifics, and forms of participation of Ukrainian women in the underground insurgency in the specified chronological timeframe. Bearing in mind that men were the first victims of the Soviet mobilization and repression of the Stalinist regime, the Ukrainian Insurgent Army at the turn of 1944 and 1945 made a radical change in tactics: it switched from male to female recruitment. With the widespread recruitment of women, the insurgent movement became truly mass-minded. The article characterizes the various functions that women performed in the network of the Ukrainian Nationalists Organization and the Ukrainian Insurgent Army. First of all, it is about their active participation in the medical service, in particular in the activities of the Ukrainian Red Cross, which was responsible for taking care of the sick and wounded UPA soldiers, to recruit qualified physicians, supply and produce medicines, equip hospitals and sanitary bunkers, hold training schools for medical novices and UPA soldiers, and prepare methodological manuals. Women's work has made a significant contribution to the current history of propaganda activities. The instructions of the military command recommended that the healthiest and most experienced women be placed in this field of work. The propaganda work was extremely dangerous for women, especially after the return of the Soviet regime, because its execution posed a real threat not only to them, but also to their families. An important function of the female insurgents was their involvement in the communication service. Considering that women were under less suspicion in the Soviet state security services than men, and in addition, a lot of the latter were involved in the forced mobilization of the Red Army, since 1944 women were actively recruited to work in the Ukrainian security services, as well as being appointed to the positions of chiefs of the security service of the district command. It should be noted that women's involvement in reconnaissance activities was higher than that of men. Some women held responsible positions: they were medics, propagandists, editors of OUN and UPA publications, authors of ideological works, books, insurgency-themed stories, communicators, couriers, scouts, informers of the Security Service of the OUN, and supply managers. Often women took an active part in combat operations, demonstrated their bravery, heroism, self-sacrifice, and died for the future of independent Ukraine.

Keywords: insurgency, woman, medicine, propagandist activity, liaison, scout, courier, informer.

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 094 (477.62)

БЕНЧУК В.О.

<https://orcid.org/0000-0002-3516-5871>

ТРОФИМОВИЧ В.В.

<http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.149-166>

ЗАГАЛЬНА ОПЕРАТИВНА ОБСТАНОВКА В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АТО (серпень 2014 р.)

У статті аналізується оперативна обстановка в зоні проведення Антитерористичної операції напередодні вторгнення батальйонно-тактичних груп збройних сил російської федерації на материкову Україну в серпні 2014 р. Відзначається, що після окупації півострова Крим РФ сконцентрувала свої військово-політичні засоби на території так званої «Новоросії». Це призвело до суспільно-політичного протистояння, яке після військової інтервенції російської групи на чолі з І. Стрелковим («Гіркін») переросло у збройний конфлікт. З метою захисту суверенітету та територіальної цілісності Україна оголосила про початок АТО, сформувавши відповідний штаб, управління якого перейшло до армійського командування. Намагання врегулювати ситуацію політичними засобами з боку українського керівництва не увінчалось успіхом. Тому ЗСУ та інші силові відомства приступили до звільнення тимчасово окупованих територій. Це загрожувало російським окупаційним адміністраціям «ДНР/ЛНР» розгромом. Як результат, офіційна Москва прийняла рішення про проведення спільної військової операції своїх регулярних військ із бойовиками проти об'єднаних сил АТО.

Ключові слова: АТО, збройний конфлікт, оперативна обстановка, російсько-українська війна, Україна.

Постановка проблеми та її актуальність. Військову агресію росії проти України у період з 20 лютого 2014 р. до 24 лютого – 2022 р. загальноприйнято називати гібридною війною. Її поворотним моментом стали події в серпні 2014 р., коли російські регулярні війська провели спільну військову операцію з парамілітарними групами невизнаних «республік». Це призвело до

Бенчук Віталій Олександрович, аспірант, Національний університет «Острозька академія», м. Острог.

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України ім. проф. М.П. Ковальського, Національний університет «Острозька академія», м. Острог.

© Бенчук В.О., Трофимович В. В., 2022

загрози українським силам на кількох напрямках. Але найбільшого розголосу набула ситуація навколо Іловайська через низку суб'єктивних та об'єктивних факторів. Це змістило фокус уваги на останні події, призвівши до їх політизації, в тому числі у військовому дискурсі, виносячи за дужки загальну картину тогочасних подій. Тому їх неупереджений та ґрунтовний аналіз є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед робіт військового характеру слід відмітити: працю авторського колективу Міністерства оборони, Генерального штабу ЗСУ й інших міністерств і відомств «Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014-2016)»; розділ «Україна в умовах збройної агресії російської федерації» у посібнику «Нариси воєнно-політичної історії України» за авторства Валерія Грицюка, Олександра Лисенка, Сергія Сегеди та Володимира Трофимовича. Варті уваги праці Юрія Бутусова, Романа Зіненка, Олександра Дем'янюка, Михайла Жирохова, Серґа Марка, Аліни Павлюк, Юрія Стасюка, Олександра Суркова, Ярослава Тинченка, Сергія Фролова, авторських колективів – «Добробати», «У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту» та інші.

Серед історико-ретроспективних досліджень значний інтерес становлять напрацювання Олександра Бойка, Павла Гай-Нижника, Миколи Лазаровича, Григорія Перепелиці, Юрія Руденка, фундаментальна праця співробітників Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» та інші.

Закордонна історіографія представлена доробком британського та канадійського політолога українського походження Тараса Кузьо, американського історика Тімоті Снайдера, російських авторів Антона Антонова-Овсієнка, Михайла Литвинова, Сергія Норіна, Анатолія Циганка та інших. При цьому, якщо А. Антонов-Овсієнко намагався об'єктивно відобразити події, то роботам названих його співвітчизників притаманна ідеологічна заангажованість, недостовірність викладеного матеріалу, перекручування фактів.

Мета статті. Спираючись на останні публікації та доступні джерела, автори роблять спробу охарактеризувати загальну оперативну обстановку в зоні проведення АТО у серпні 2014 р.

Виклад основного матеріалу. 20 лютого 2014 р. військово-політичне керівництво РФ розпочало військову агресію проти

України. У цей же день, з одного боку, відбулося кровопролиття на вулицях Києва між активістами та представниками силових відомств, а з іншого – переговори між тогочасною українською владою й опозицією щодо підписання угоди про врегулювання кризи в Україні. На них були присутні міністри закордонних справ Німеччини, Польщі, Франції та представник від РФ Володимир Лукін. Вони мали стати гарантами цієї угоди, проте російська сторона відмовилася ставити свій підпис під документом (Денисенко, 2021: 714).

Окрім В. Лукіна, в українську столицю прибули Володимир Сурков, російський державний діяч і соратник володимира путіна, та Сергій Беседа, генерал ФСБ. Того ж дня Віктор Янукович прийняв непросте рішення і самоусунувся від влади (Снайдер, 2020: 149). Це призвело до послаблення та деморалізації державних органів управління на всіх рівнях, особливо силових. Майже водночас із цими подіями відбулась окупація півострова, а у південно-східних регіонах місцеві клани разом із представниками російської «п'ятої колони» спровокували тутешнє населення на виступи проти нової революційної влади (Воротинцева, Казанський, 2020: 190-191).

Настрої жителів Донбасу були протестні, оскільки всі регіональні ЗМІ, провладні центральні канали, риторика місцевої влади під час Революції Гідності систематично й нескінченно залякували їх «міфічними ешелонами, заповненими бойовиками «Правого сектора»... народ дійсно повірив і, по-перше, почав серйозно боятися західноукраїнських бойовиків, по-друге, приступив до створення загонів самооборони...». До того ж, значна їх частина була розчарована через те, що від «своїх», тобто влади В. Януковича, очікувала покращення свого соціально-економічного становища. Проте бажаного не відбулося (Валерієв, 2014).

Таким чином, на Сході України відбулося суспільно-політичне протистояння між прихильниками Майдану та його противниками. Через самоусунення В. Януковича влада на місцях намагалася зберегти свій вплив, а тому провокувала «керований» бунт у вигляді «народного заколоту» для торгу з офіційним Києвом. Але у вуличних протестах було кілька центрів впливу, з одного боку – місцева влада, а з іншого – проросійські сили, маргінали. Цілі у них також були різні, так як московським маріонеткам були притаманні ірредентистські настрої та розчарування Партією

Регіонів, і тому вони прагнули самим стати владою. Тому висновок Володимира Головка і Лариси Якубової, що «актори на сепаратистській сцені Донбасу були начебто старі («люди» місцевих авторитетів), але замовники в них вже були інші – у Москві», найбільш правдиво характеризує ситуацію, що склалася на Донбасі (*25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016: 645*).

Захоплення Криму РФ без активних бойових дій ускладнило ситуацію, трансформувало антимайданівський рух у проросійський, який з плутаних і неконкретизованих цілей кристалізував цілеспрямовану мету. Тобто «кримський успіх» породив ейфорію як серед керівництва офіційної Москви, так і серед місцевих проросійських сил, які повірили в аналогічний сценарій для інших українських територій. До того ж, завершення окупації півострова дозволило перекинути бойовиків, які були відправлені у південно-східні регіони. Як результат, було проведено спеціальну операцію в деяких регіональних центрах – Донецьку, Луганську, Харкові, котру згодом почали називати «російська весна». Наслідком останньої стало захоплення приміщень обласних рад, управлінь СБУ, інших державних установ. Втім події в Харкові, а також у Донецькій і Луганській областях мали суттєві відмінності. В останніх двох діяльність бойовиків була спрямована на захоплення зброї, тоді як у Харкові їхні дії мали більш суспільно-політичний характер. Крім того, в останньому українському силовикам вдалося звільнити та зачистити захоплені приміщення, а в інших містах Антитерористичні операції не мали успіху (*Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). 2017: 20-21*).

Під прикриттям нібито «народного заколоту» російська диверсійна група, так звана «кримська рота», здійснила військову інтервенцію на Донеччину. Вона складалась із 52 осіб на чолі з відставним офіцером ФСБ Ігорем Стрелковим («Гіркіним»). Її вторгнення з боку Донецька забезпечила команда «народного губернатора» Павла Губарева. Їх основна мета, як вважали члени групи, полягала у підготовці відповідних умов для приходу регулярних частин російської армії. Їх прихід призвів до інспірації збройного конфлікту й переобрання важелів управління «Донецької народної республіки» кураторами з РФ – за політичний напрямок

відповідав Олександр Бородай, «прем'єр-міністр ДНР», а за військовий – Ігор Стрелков, «міністр оборони» (*Жучковський А. 2018: 20, 23, 28*).

У Луганській області ситуація розвивалася за іншим сценарієм. «Російську весну» в цьому регіоні, на відміну від Донеччини, очолили місцеві представники, люди «господаря» краю Олександра Єфремова, керівника фракції Партії Регіонів у Верховній Раді України (2010 – 2014 рр.), зокрема «народний губернатор» Валерій Болотов. З ним українська сторона тривалий час намагалася вести переговори, які, на жаль, 27 квітня 2014 р. завершилися проголошенням «Луганської народної республіки» й початком збройного конфлікту і в Луганській області (*25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016: 644*).

На тлі цих подій володимир путін вже публічно оголосив свою мету в Україні. Зокрема, 17 квітня, під час прес-конференції, він заявив, що південно-східні регіони України – це Новоросія, історично російські території, котрі були подаровані Україні більшовиками. Тому російська сторона почала активно постачати на Донбас зброю, гроші, росіян-добровольців, кураторів, представників своїх силових та армійських відомств (*МакФол, 2020: 397-398*). Зважаючи на перехід суспільно-політичних заворушень у збройний конфлікт, 14 квітня 2014 р. українська влада оголосила про початок Антитерористичної операції. Головна відмінність від попередньо проведених подібних операцій полягала у залученні до неї Збройних Сил України. Це було обумовлено територіальною загрозою після окупації Криму. Разом із тим, це призвело і до зміни характеру військового протистояння через залучення важкого озброєння, зокрема бронетехніки, артилерії, авіації.

Антитерористичний центр, згідно із законодавством України, очолив генерал-лейтенант СБУ Василь Крутов, а інші суміжні органи, залучені до проведення АТО – ЗСУ, МВС, НГУ, ДПСУ, координували власну діяльність через своїх представників. Генеральний штаб ЗСУ, своєю чергою, створив спеціальну робочу групу, яка запропонувала змінити характер проведення АТО – від «антитерористичних-правоохоронних» до «військово-оперативних» методів. Подальше загострення військової ситуації, розширення зони бойових дій, збільшення втрат серед особового складу, важкої техніки, літальних апаратів змусило в. о. Президента України Олександра Турчинова прийняти рішення, згідно з яким

командування АТО перейшло до армійського керівництва – першого заступника очільника Антитерористичного центру Віктора Муженка. Крім того, армійським командуванням було утворено окремий штаб АТО, який став органом управління всіма силами, залученими до її проведення (Сурков, 2021: 39, 47,49).

Після президентських виборів у травні 2014 р. змінилося політичне керівництво країни – було обрано нового президента України Петра Порошенка, який 7 червня прийняв на себе обов'язки Головнокомандувача ЗСУ. Він виступив з ініціативою мирного врегулювання збройного конфлікту, запропонувавши власний план. Такий крок, на думку В. Головка, був обумовлений розумінням останнім того факту, що «місцеве населення на Донбасі у своїй більшості не підтримує сепаратистів і не хоче продовження воєнних дій». (Головка, 2015: 187).

Таким чином, із 20 по 27 червня в односторонньому порядку українською стороною було проголошено перемир'я. А 23 і 27 червня у Донецьку відбулися два раунди перемовин: з одного боку, представник офіційного Києва Леонід Кучма, спецпредставник Організації з безпеки та співробітництва в Європі Хайді Тел'явіні, посол Росії в Україні Михайло Зурабов, а з іншого – «прем'єр ДНР» Олександр Бородай і «голова парламенту ЛНР» Олексій Карякін. Крім того, тут були присутні як «офіційні особи» Віктор Медведчук і Нестор Шуфрич, а бойовиків представляв Олег Царьов (25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016: 664).

Напередодні оголошення перемир'я штаб АТО завершив проведення військової операції «Крейдова флора», у результаті якої, з одного боку, вдалося перерізати шляхи Сіверськ-Заколотне і Заколотне-Миколаївка, що ускладнило противнику забезпечення своїх сил у Слов'янську, а з іншого – захопити плацдарм, який дозволив накопичити сили і засоби для наступної військової операції – Миколаївсько-Слов'янської (Сурков, 2021:129).

Дипломатичні ініціативи не досягнули своєї мети, тому Головнокомандувач ЗСУ оголосив про відновлення наступальних дій з метою звільнення тимчасово окупованих територій. Стратегічний план штабу АТО полягав у наступному:

§ відновлення контролю над державним кордоном із РФ, аби припинити постачання з останньої зброї, боєприпасів, матеріально-технічних засобів і живої сили для бойовиків;

§ розподіл контрольованої бойовиками території на декілька частин;

§ оточення найбільших угруповань бойовиків і створення умов для їх роззброєння, а у разі опору – для знищення.

Також були сформовані відповідні органи управління, зокрема сектори відповідальності на територіях Донецької та Луганської областей (сектори А, С, Б, Д та район М) (*Аналіз антитерористичної операції...*, 2015: 1).

На цей момент російська сторона скоригувала свої плани, зважаючи на обставини, зокрема на відсутність масової підтримки місцевим населенням дій окупантів. Тому до кінця червня у публічному дискурсі зникла тема «Новоросії», а свої ресурси вона спрямувала на «перетворення окупованої частини Донбасу на джерело постійної нестабільності для України» (*Снайдер, 2020: 183*). Але відновлення наступальних дій з боку української сторони загрожувало існуванню «республік», тому Кремль прийняв рішення про проведення військової операції з метою збереження життєдіяльності останніх. Для його реалізації потрібно було отримати контроль над українським кордоном. Втілення задуму почалось із масованої артилерійської підготовки вздовж лінії бойового зіткнення. Зокрема, 11 липня зс рф зі своєї території здійснили перший ракетно-артилерійський обстріл по позиціях українських військових у с. Зеленопілля. У подальшому вони продовжили систематичні обстріли по прикордонних позиціях як з території, що контролювалася бойовиками, так і з власної (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 4*). Одночасно вздовж кордону росіяни почали накопичення сил і засобів для наступу. Зокрема, до початку серпня на прикордонні було організовано близько 23 таборів з особовим складом і технікою. За словами Т. Снайдера, це була «російська контратака проти української армії» (*Снайдер, 2020: 187, 199*).

Разом із тим, збільшилася підтримка «ДНР/ЛНР» через постачання бронетанкового, артилерійського, протиповітряного озброєнь та залучення кадрових російських військовиків, які під прикриттям бронетехніки брали участь у боях на кордоні. Це призвело до оточення українських бійців в секторі Д і перекриття для них шляхів постачання. Через те штаб АТО прийняв рішення про проведення операції щодо їх деблокування (*Муженко, 2016. Іловайськ через призму часу. Частина 1*).

У результаті успішних дій ЗСУ на початку серпня вдалося прорвати вороже кільце й провести оперативний відступ близько 3 тис. угруповання разом з бойовою технікою, котрі були виведені з сектора та замінені іншими підрозділами (*Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з С. Собко*). Їх завдання полягало у створенні кола ізоляції по рубежу Станиця Луганська-аеропорт «Луганськ»-Лутугине-Ребрикове-Ровеньки-Дякове-Дмитрівка-Степанівка-Савур-Могила. Таким чином, була створена «буферна зона» між контрольованими бойовиками територіями, з одного боку, та кордоном із РФ – з другого, щоб лінія ізоляції була віддалена від кордону на відстань, недосяжну для більшості ворожих артилерійських засобів (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 10 - 11*).

Загалом, на початку серпня 2014 р. оперативна обстановка в зоні проведення АТО склалася наступна: у секторі А успішно були звільнені селища Новосвітлівка, Хрящувате, Станиця Луганська, що, з одного боку, дозволило взяти Луганськ у кільце, а з іншого – перекрити дорогу Луганськ-Краснодон, через яку росія здійснювала підтримку ворожого угруповання (*У вогняному кільці, 2018: 317*). Також, на цьому напрямку наші війська намагалися вийти на український кордон, однак через загрозу артилерійського ураження змушені були відійти на вихідні позиції до так званого кола ізоляції (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 6*); у секторі С українські військовики рухалися у двох напрямках, мета яких полягала у взаємодії з силами сектора А взяти в оточення Алчевськ і Стаханів, де знаходилися значні сили ворога, а в іншому – оточити Горлівку, що давало можливість знищити формування Ігоря Безлера («Бес») і приступити до подальшого оточення Донецька (*Сурков, 2021: 303*). Важке становище склалося у секторі Д, у напрямку якого російські сили сконцентрували свій головний удар і систематично вибивали українських військових зі своїх позицій, захопивши на початку серпня контрольно-пропускний пункт Маринівка. Таким чином вони отримали повний контроль над українським кордоном від КПП Ізварине-до КПП Маринівка. Це дозволило ворогу приступити до наступальних дій (*Тинченко, 2014: 8*). Але попри складну ситуацію, військово-політичне командування України на нараді, що також відбулася на початку серпня, прийняло рішення про «масштабні цілі наступальних операцій, які мали проходити

одночасно на чотирьох стратегічних напрямках», а саме: Донецькому, Луганському, Горлівському, Алчевсько-Стаханівському (Бутусов, 2014: 3).

Контроль над кордоном дав змогу командуванню з рф розпочати інтервенцію на материкову частину України. Спільна операція регулярних частин російських військ у взаємодії з незаконними військовими формуваннями отримала назву «Северный ветер» (Бенчук В. 2019: 78). Водночас відбулися зміни у керівництві «ДНР». Російські громадяни – «прем'єр-міністр ДНР» О. Бородай та «військовий міністр» І. Стрелков були відкликані назад у рф. Новим керівником квазідержави був призначений місцевий представник Олександр Захарченко, а за силовий блок відповідальним став Володимир Антюфєєв, який напередодні нового призначення працював на аналогічній посаді в Придністров'ї (Собчак живьём...).

До наших днів дискусійним залишається питання: коли зс рф розпочали вторгнення і коли військово-політичне керівництво України сприйняло його як дійсність з усіма витікаючими наслідками? Оскільки, наприклад, офіційно озвучена позиція звучить так: «Розвідувальна інформація про перетин державного кордону України колонами військової техніки збройних сил рф почала надходити до штабу АТО та Генерального штабу 25 серпня 2014 року. Остаточо факт вторгнення регулярних підрозділів рф було підтверджено 26 серпня після захоплення у полон військово-службовців повітряно-десантних військ зс рф» (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 15*).

Інші джерела інформації свідчать про протилежне. Зокрема, вітчизняні та західні журналісти в другій декаді серпня систематично повідомляли про перетин українського кордону колонами російської бронетехніки, в якій було декілька десятків БМП, БТР і вантажівок. Наприклад, близько 50 БТРів проїхали пропускний пункт Ізварине, а потім «розчинилася в полях» (*Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти, 2014*).

Військовий історик М. Жирохов опублікував один із записів журналу бойових дій 19-ї ракетної бригади, в якому зафіксовано: «13.08.2014. Від розвідувальних підрозділів штабу АТО прийшла інформація про появу колони 18-ї ОМСБр рф у районі населеного пункту Сніжне. Рішенням відділу ракетних військ і артилерії штабу АТО для знищення колони був здійснений груповий

ракетний удар...». Пізніше участь 18-ї ОМСБр рф у боях на території України на початку серпня було підтверджено даними розслідування російських журналістів у зв'язку із загибеллю одного із солдатів цієї бригади – Антона Туманова (*Жирохов, 2017*). Т. Снайдер також виокремив цей епізод, стверджуючи, що під час ракетного удару було підірвано «склад боеприпасів, убито 120 осіб і поранено ще 450». До того ж, він навів приклад участі в боях в Україні у першій і другій декаді серпня інших російських частин, а саме: 76-ї і 106-ї десантно-штурмових дивізій, 137-го десантно-штурмового полку, 6-ї окремої танкової бригади, 200-ї моторизованої піхоти (*Снайдер, 2020: 199-202*).

Отже, склалася неоднозначна ситуація: російська сторона перейшла до контрнаступальних дій, а українська продовжувала дотримуватися свого першочергового задуму, попри його крах, оскільки його головний пункт щодо контролю над державним кордоном з метою недопущення підтримки бойовиків з російського боку не був виконаний (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 1*). Штаб АТО, очевидно, недооцінив інформацію, сприймаючи її як панічну чи перебільшену, розцінюючи це не як повномасштабне вторгнення, а намагання росіян збільшити підтримку своїм маріонеткам через загрозу розгрому.

11 серпня 2014 р. в. путін заявив, що РФ спрямовує в Україну перший «гуманітарний конвой», доставити який мали 280 вантажівок. Ця «допомога» була однією з найбільших за всю історію конвоїв (*Путін заявив, що спрямовує в Україну свій "гуманітарний конвой", 2014*). Вона також вплинула на ситуацію, так як фури були завантажені військовими засобами та боеприпасами, а українські військові отримали наказ їх не чіпати, а пропустити. Таким чином, попри оточення великих агломерацій і контроль доріг, противник отримав можливість доставити вкрай важливий вантаж. Як згадували українські бійці, після прибуття цієї «допомоги» ситуація критично погіршилася (*У вогняному кільці, 2018: 364-366*).

Згідно з інформацією Генерального штабу ЗСУ, 24 серпня 2014 р. в Україну вторглися 8 батальйонно-тактичних груп, які нараховували: особового складу – понад 6 тис. осіб; танків – до 70; бойових броньованих машин – до 270; артилерійських систем – до 90 одиниць. Це створило загрозу на трьох напрямках – Маріупольському, Луганському та Іловайському (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 16*).

Через трагічний розвиток подій навколо Іловайська автори вважають за потрібне детальніше зупинитися на цих подіях. Наказ про його звільнення добровольчі батальйони НГУ отримали 8 серпня 2014 р. під час наради на базі дислокації батальйону «Донбас» у м. Курахово. На ній були присутні Міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков, секретар Ради національної безпеки і оборони О. Турчинов і командувач сектора Б генерал-лейтенант Руслан Хомчак (*Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з С. Семенченком; Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із Р. Онищенком*). Юрій Бутусов також стверджує, що відповідне завдання підрозділи отримали 8 серпня «на нараді командування сектора Б і командирів батальйонів МВС і Нацгвардії». На ній останні висловили занепокоєння про недостатність сил для подібного задуму, проте їх переконали в залученні оперативних резервів у ході виконання завдання (*Бутусов, 2014: 3*).

Перша спроба звільнити Іловайськ силами добровольчих формувань, дії яких прикривали кілька одиниць бронетехніки, була зроблена 10 серпня, втім вона завершилася невдачею. Повторний захід здійснили 18 серпня, з врахуванням попередніх помилок. Але через недостатність кадрових військ із важким озброєнням в оперативному резерві у звільненні брали участь підрозділи «Донбас», «Азов», «Шахтарськ», «Дніпро-1» і Добровольчий Український Корпус «Правий Сектор» (*Бенчук, Грицюк, 2019: 48-51*). Їхні сили були підсилені зведеною ротою 17-ї окремої танкової бригади і 93-ї ОМБр та бронетехнікою 51-ї ОМБр. Слід відзначити, що для цих підрозділів виконання подібного роду задач не було притаманне. Як правило, їх використовували для зачищення уже звільнених територій. Лише «Азов» і «Донбас» мали подібний досвід, отриманий під час взаємодії зі ЗСУ, в яких ключову роль відігравали саме останні (*Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з Д. Кулішом*).

Українським бійцям вдалося зайти у місто, але їм не вистачало сил для його повного звільнення. Крім того, через не до кінця з'ясовані обставини з міста відійшли «Азов» і «Шахтарськ». Для завершення поставленого завдання 24 серпня угруповання в Іловайську було підкріплено підрозділами МВС – «Херсон», «Світязь», «Івано-Франківськ», «Миротворець». На цей момент російські війська перейшли до оперативного оточення українських сил у районі сектора Б навколо м. Іловайськ та в районі сектора С

поблизу Луганського аеропорту, а після захоплення м. Новоазовська виникла загроза і для м. Маріуполь (*Зиненко, 2016: 105*).

Мета ЗС РФ полягала не у захопленні території, а у нанесенні військової поразки на одному з напрямків, щоб деморалізувати як українське суспільство, так і військово-політичне керівництво. Офіційна Москва була зацікавлена у перемир'ї через низку обставин: вона зазнала значних втрат серед своїх військ; намагалася приховати присутність російських регулярних частин, а подальше перебування останніх на материковій Україні збільшувало би доказову базу їх присутності; їй потрібно було структурувати державну систему управління «республік».

Ідеальною цілю стали сили навколо Іловайська, оскільки там була зібрана найбільша кількість добровольчих формувань, що з оперативного-тактичної точки зору мало би бути легким завданням для росіян, порівняно з Луганським напрямком, де їм протистояли ЗСУ, укомплектовані контрактниками зі значним важким озброєнням. І, що не менш важливо, за розвитком подій у секторі Б уважно слідкувало як суспільство, так і ЗМІ.

Штаб АТО намагався посилити їх 2-ю батальйонно-тактичною групою 51-ї ОМБр. Перша її група була відправлена 22 серпня залізницею з Рівного. Вона складалася з командира БГТр, частини штабу, 4-ї роти, розвідки, танкової роти, польового вузла зв'язку та інженерно-саперного взводу. Група прибула на залізничну станцію Дачне, звідки вирушила за маршрутом Дачне-Березове-Стила. Їх зустрів командир 51-ї ОМБр Павло Пивоваренко. Прибувши в с. Стила, він із 4-ю ротою і двома екіпажами танків вирушив до Іловайська, а решта сил залишилася чекати наступну групу. Другий ешелон, в якому були 5-а рота, артилеристи, гранатометні взводи та медична служба, вирушив 23 серпня. Однак через недостатнє забезпечення зв'язком, хаос, пов'язаний з відсутністю достовірної інформації, погану координованість дій вище командування 51-ї ОМБр втратило контроль над особовим складом. Частина підрозділів не змогли вчасно прибути в с. Стила, тому що під час маршу виходила з ладу техніка. Інша частина, прийнявши бронетехніку українських військ за ворожу, піддалася паніці і відступила (*Стегніцький, 2017: 30-31*). Також на підсилення були відправлені ротно-тактична група 92-ї ОМБр та частина 42-го батальйону «Рух опору», які не змогли дістатися

пунктів призначення через ураження вогнем противника під час бойового маршу (Муженко, 2016. Іловайськ через призму часу. Частина 2).

У цій ситуації керівництво штабу прийняло рішення про організацію деблокади. Проте в оперативному резерві знаходилося близько 800 військовиків 95-ї аеромобільної бригади. Вони мали бути підсилені бійцями 79-ї аеромобільної бригади, яка після виведення з сектора Д на початку серпня перебувала на відновленні. Прибуття резерву затримувалося. 3-я БТГр 72-ї ОМБр, яка мала захопити відповідні рубежі для початку проведення військової операції «Виведення підрозділів ЗС України, НГ України та добровольчих батальйонів з оточення під Іловайськом» завдання не виконала. Тому операція була перенесена на 1-2 вересня (Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 18).

Командування в Іловайську, опинившись у скрутному становищі, 28 серпня прийняло рішення розпочати переговори з російськими представниками на місці. Попри досягнуті домовленості, вихід «зеленим коридором» завершився розстрілом українських колон і величезними втратами (Павлюк, 2016: 37). Загальна кількість особового складу, яка виходила, складала близько 1600-1800 військовослужбовців. Загалом за весь період боїв за Іловайськ протягом 7-31 серпня загинуло 366 осіб, із яких під час виходу – 254, до того ж ще 17 не знайдено (Тинченко, 2017: 7).

На Луганському напрямку ЗСУ вдалося здійснити оперативний відхід, з виведенням особового складу й бойової техніки, залишивши повністю зруйнований аеропорт. А сили, які штаб АТО накопичив для деблокування іловайського угруповання, були застосовані для демонстраційних дій «у районі Маріуполя, який на той момент фактично залишався без прикриття і захисту» (Сурков, 2021: 377).

5 вересня 2014 р. Трестороння контактна група (посол ОБСЄ Х. Тальявіні, Л. Кучма, посол рф в Україні М. Зурабов, очільники «ДНР» і «ЛНР» О. Захарченко та І. Плотницький) підписали «План мирного врегулювання ситуації на Сході України» або так званий Мінськ-1, в основу якого лягли попередньо запропонований мирний план П. Порошенка та ініціативи В. Путіна (Перепелиця, 2017: 627).

Висновки. Збройна агресія рф проти України призвела до тимчасової окупації Криму й інспірування збройного конфлікту

на Донбасі. Українське військово-політичне керівництво з метою захисту суверенітету і територіальної цілісності оголосило про початок Антитерористичної операції. Це призвело до залучення до останньої ЗСУ, командування яких сформувало штаб АТО, відповідні структури управління та план звільнення окремих районів Донецької і Луганської областей. Його реалізація відбулася після невдалої спроби врегулювати конфлікт дипломатичними заходами. На початку серпня українські війська досягли значних успіхів і готувалися до оточення найбільших агломерацій. Проте зс рф із початком відновлення наступальних дій ЗСУ почали підготовчі заходи з метою контрнаступу проти останніх. Вони були завершені на початку серпня. Їх повномасштабне вторгнення призвело до загроз на кількох напрямках. Скориставшись оперативнотактичною слабкістю сил навколо Іловайська, російський агресор організував тут військову поразку, змусивши українське керівництво до переговорів і підписання Мінська-1.

Використані посилання

Александр Захарченко (2014). Інтерв'ю від 11.08.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s> [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні–вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних Сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних Сил України) (2015). Київ, 24 с.

Бенчук В., Грицюк В. (2019). Перші бої за Іловайськ в серпні 2014 року. Воєнно-історичний вісник НУОУ. Київ: НУОУ, Вип. 1 (31), С. 37-54.

Бенчук В. (2019). Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: зб. тез доп. Міжнар. Наук. Конф. 25-26 червня 2019 р. Львів: НАСВ, С. 77-79.

Біла книга антитерористичної операції на Сході України. (2014–2016) (2017). Київ: НУОУ, 162 с.

Боряк Г., Головка В., Даниленко В., Кульчицький С., Майборода О., Смолій В., Якубова Л., Янішевський С. (2016). 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ: Ніка-Центр, 796 с.

Бутусов Ю. (2014). Іловайськ. Фатальні рішення. Дзеркало тижня. Вип. № 40, С. 3.

Валерієв І. (2014). Донецький сепаратизм: все очень непросто. IPress.ua. URL: https://ipress.ua/ru/mainmedia/donetskyu_separatyzm_vse_ochen_neprosto_53471.html [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Воротинцева М., Казанський Д. (2020). Як Україна втрачала Донбас. К.: вид. «Чорна гора», 326 с.

Головко В. (2015). Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). Український історичний журнал. Вип. № 3, С. 176-193.

Денисенко В. (2021). Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010–2014 рр.): монографія. Запоріжжя: вид. дім «Гельветика», 878 с.

Зиненко Р. (2016). Иловайский дневник. Харьков: «Фолио», 281 с.

Жирохов М. (2017). Хроніки вторження: когда реально русская армия вошла на Донбасс. Фраза.юа. URL: <https://fraza.ua/analytics/262740-hroniki-vtorzhenija-kogda-realno-russkaja-armija-voshla-na-donbass> [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Жучковский А. (2018). 85 дней Славянска. Нижний Новгород: Издательство «Черная сотня», 366 с.

МакФол М. (2020). Від холодної війни до гарячого миру: американський посыл у путінській Росії. Київ: Yakaboo Publishing, 496 с.

Муженко В. (2016). Іловайськ через призму часу. Ч. 1. Обстановка у секторі «Д» у липні-серпні 2014 року. Ukrainian Military Pages. URL: Іловайськ через призму часу: Частина 1, 2, 3 - Myrotvorets News [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Муженко В. (2016). Іловайськ через призму часу. Частина 2. Рішення командування, бойові дії. Ukrainian Military Pages. URL: Іловайськ через призму часу. Частина 2. Рішення командування, бойові дії (ukrmilitary.com) [Дата звернення 27 червня 2022 р.].

Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю з Д. Кулішом – командиром окремого взводу снайперів батальйону «Донбас» (записано 13.02.2018).

Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із Р. Онищенко – заступником командира батальйону «Шахтарськ» (записано 21.03.2018).

Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із С. Семенченком – командиром батальйону «Донбас» (записано 18.03.2017).

Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із С. Собком – командиром 1-ї БТГр 30-ї ОМБр (записано 27.04.2017).

Павлюк А. (2016). Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність. Харків: Центр стратегічних справ УГСПІ, 48 с.

Перепелиця Г. (2017). Україна – Росія: війна в умовах співіснування. К.: Видавничий дім «Стилос», 880 с.

Путін заявив, що спрямує в Україну свій «гуманітарний конвой» (2014). Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/11/7034565/> [Дата звернення 27 червня 2022 р.].

Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти (2014). Корреспондент. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3406109-rosiiska-viiskova-tehnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhumalisty> [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Снайдер Т. (2020). Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: «Човен», 392 с.

Собчак живьём (2014). Александр Бородай 12.11.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ON0okrSYu7M> [Дата звернення: 27 червня 2022 р.].

Стегніцький Р. (2017). Організація та бойова діяльність 2-ї батальйонно-тактичної групи 51-ї окремої механізованої бригади у серпні 2014 року, спогади учасника. Війна на Донбасі 2014–2016 рр: зб. наук. праць за матеріалами II Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 20 квітня 2017 р. Нац. військово-історичний муз. України, Київ, С. 28-33.

Сурков О. (2021). Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014-2015 роках. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 480 с.

Тинченко Я. (2018). Львівський мартиролог 7-29(31) серпня 2014 року. Київ, 120 с.

Тинченко Я. (2014). Маринівка: стратегічна помилка з фатальними наслідками. Український тиждень. № 48. С. 7–9.

Глозов С., Глозова А., Воронова А., Руденко Ю., Пуятя Д. (2018). У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту. Київ: Довженко Букс, 540 с.

References

Alexander Zakharchenko (2014). Interview 11.08.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s> [Accessed June 27, 2022]. (rus.).

Analysis of the conduct of the anti-terrorist operation and the consequences of the invasion of the Russian Federation into Ukraine in August-September 2014 (prepared by the General Staff of the Armed Forces of Ukraine together with the Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine) (2015). Kyiv, 24 p. (ukr.).

Benchuk V., Hrytsyuk V. (2019). The first battles for Ilovaik in August 2014. Military-historical bulletin of the National Defense University named after Ivan Chernyakhovsky. Vol. 1 (31), P. 37–54. (ukr.).

Benchuk V. (2019). Valery Gerasimov's doctrine as a reflection of the strategic military plan of the Russian Federation. Man and Technology in Significant Battles of World Wars of the 20th Century: A collection of abstracts of reports of the International Scientific Conference, June 25-26, 2019. Lviv, P. 77-79. (ukr.).

White book of the anti-terrorist operation in the East of Ukraine. (2014–2016) (2017). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National University of Defense, 162 p. (ukr.).

Boryak G., Golovko V., Danylenko V., Kulchytskyi S., Maiboroda O., Smolii V., Yakubova L., Yanishevskiy S. (2016). 25 years of independence: essays on the history of the creation of the nation and the state. Kyiv: Nika Center, 796 p. (ukr.).

Butusov Y. (2014). Ilovaik. Fatal decisions. Mirror of the week. No. 40, P. 3. (ukr.).

Valeriev I. (2014). Donetsk separatism: everything is very difficult. IPress.ua. URL: https://ipress.ua/ru/mainmedia/donetskyi_separatyizm_vse_ochen_neprosto_53471.html [Accessed June, 27 2022] (ukr.).

Vorotyntseva M., Kazanskyi D. (2020). How Ukraine lost Donbas. K.: Black Mountain Book Publishing House, 326 p. (ukr.).

Golovko V. (2015). Ukraine in the conditions of an anti-terrorist operation and Russian armed aggression (2014). Ukrainian historical journal. No. 3, P. 176–193. (ukr.).

Denisenko V. (2021). Formation and functioning of Viktor Yanukovich's political regime in Ukraine (2010–2014): monograph. Zaporizhzhia: «Helvetika» Publishing House, 878 p. (ukr.).

Zinenko R. (2016). Ilovai diary. Kharkov: «Folio», 281 p. (ukr.).

Zhirokhov M. (2017). Chronicles of the invasion: when the real Russian army entered the Donbass. Phrase.ua. URL: <https://frazua.com/analytics/262740-hroniki-vtorozhenija-kogda-realno-russkaja-armija-voshla-na-donbass> [Accessed June, 27, 2022] (ukr.).

Zhuchkovsky A. (2018). 85 days of Slavyansk. Nizhny Novgorod: Black Hundred Publishing House, 366 p. (rus.).

McFall, M. (2020). *From Cold War to Hot Peace: The American Ambassador to Putin's Russia*. Kyiv: Yakaboo Publishing, 496 p. (ukr.).

Muzhenko V. (2016). Ilovaik through the lens of time. Part 1. The situation in sector «D» in July-August 2014. *Ukrainian Military Pages*. URL: Ilovaik through the prism of time: Parts 1, 2, 3 - Myrotvorets News [Accessed June 27, 2022] (ukr.).

Muzhenko V. (2016). Ilovaik through the lens of time. Part 2. Decisions of the command, combat operations. *Ukrainian Military Pages*. URL: Ilovaik through the lens of time. Part 2. Command decisions, combat operations (ukrmilitary.com) [Accessed June, 27, 2022] (ukr.).

Personal archive of V. Benchuk. Interview with D. Kulish, commander of a separate sniper platoon of the «Donbas» battalion (recorded on February 13, 2018). (ukr.).

Personal archive of V. Benchuk. Interview with R. Onishchenko, deputy commander of the Shakhtarsk battalion (recorded on March 21, 2018). (ukr.).

Personal archive of V. Benchuk. Interview with S. Semenchenko, commander of the "Donbas" battalion (recorded on March 18, 2017). (ukr.).

Personal archive of V. Benchuk. Interview with S. Sobko, commander of the 1st BTGr of the 30th OMBr (recorded on April 27, 2017). (ukr.).

Pavlyuk A. (2016). Ilovai tragedy of 2014: events and responsibility. Kharkiv: Center for Strategic Affairs of the UGSPL, 48 p. (ukr.).

Perepelitsa G. (2017). *Ukraine – Russia: war in conditions of coexistence*. K.: Stylos Publishing House, 880 p. (ukr.).

Putin announced that he was sending his «humanitarian convoy» to Ukraine (2014). *Ukrainian Pravda*.

URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/11/7034565/> [Accessed June, 27, 2022] (ukr.).

Russian military equipment crossed the border of Ukraine - foreign journalists (2014). *Correspondent*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3406109-rosiiska-viiskova-tehnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhurnalsty> [Accessed June, 27, 2022] (ukr.).

Snyder T. (2020). *The road to unfreedom: Russia, Europe, America*. Lviv: Choven, 392 p. (ukr.).

Sobchak is alive (2014). Alexander Boroday 12.11.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ONookrSYu7M> [Accessed June, 27, 2022] (rus.).

Stegnitsky R. (2017). Organization and combat activities of the 2nd battalion tactical group of the 51st separate mechanized brigade in August 2014, memories of a participant. *The war in Donbas 2014-2016: coll. of science works based on the materials of the II All-Ukrainian of science military history conf., April 20, 2017. National. military-historical music of Ukraine*. Kyiv, 28-33 pp. (ukr.).

Surkov O. (2021). *Unfinished War: History of Ukraine's confrontation with Russia in 2014–2015*. Kyiv: KM-BUKS Publishing Group, 480 p. (ukr.).

Tynchenko Y. (2018). Ilovaik martyrologist 7-29(31) August 2014. Kyiv, 120 p. (ukr.).

Tynchenko Y. (2014). *Marinivka: a strategic mistake with fatal consequences*. *Ukrainian week*. No. 48, P. 7–9. (ukr.).

Glotov S., Glotova A., Voronova A., Rudenko Y., Putyat D. (2018). *In the ring of fire. Defense of Luhansk airport*. Kyiv: Dovzhenko Buks, 540 p. (ukr.).

Benchuk V., Trofimovych V.
GENERAL OPERATIONAL SITUATION IN THE ATO ZONE
(AUGUST 2014)

The article analyzes the operational situation in the area of the Anti-Terrorist Operation on the eve of the invasion of the battalion-tactical groups of the Armed Forces of the Russian Federation on mainland Ukraine in August 2014. It is noted that after the occupation of the Crimean peninsula, the Kremlin concentrated its military and political resources on the territory of the so-called "Novorossiia". This led to a socio-political confrontation, which after the military intervention of the Russian group led by I. Strelkov ("Ghirkin") turned into an armed conflict. In order to protect sovereignty and territorial integrity, Ukraine announced the start of anti-terrorist operation, forming the appropriate headquarters, the management of which was transferred to the army command. Attempts to settle the situation by political means on the part of the Ukrainian leadership were unsuccessful. Therefore, the Armed Forces of Ukraine and other law enforcement agencies began to liberate temporarily occupied territories. This threatened the Russian occupation administrations of the DNR/LNR with defeat. As a result, official Moscow decided to conduct a joint military operation of its regular troops with militants against the combined forces of the ATO. Therefore, the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine led to the temporary occupation of Crimea and inspired the armed conflict in Donbas. In order to protect sovereignty and territorial integrity, the Ukrainian military-political leadership announced the start of the Anti-Terrorist Operation. This led to the involvement in the latter of the Armed Forces, whose command formed the headquarters of the ATO, the relevant management structures and the plan for the liberation of certain districts of Donetsk and Luhansk regions. Its implementation took place after an unsuccessful attempt to settle the conflict through diplomatic measures. At the beginning of August, Ukrainian troops achieved significant success and were preparing to encircle the largest agglomerations. However, the Armed Forces of the Russian Federation, with the beginning of the resumption of offensive actions of the Armed Forces of the Russian Federation, began preparations for a counteroffensive against the latter. They were completed in early August. Their full-scale invasion led to threats on several fronts. Taking advantage of the operational and tactical weakness of the forces around Ilovaisk, the Russian troops organized a military defeat here, forcing the Ukrainian leadership to negotiate and sign Minsk-1.

Keywords: ATO, armed conflict, operational situation, Russian Federation, Ukraine.

УДК 355.088:27:726.3(477)

ДОЛГАНОВА М.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3263-000X>

ЧОБИТ І.Р.

<https://orcid.org/0000-0001-6669-2474>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.167-181>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 – 2022 рр).

У статті аналізується розвиток та функціонування капеланства з початком російської агресії у 2014 році в ході Антитерористичної операції Об'єднаних сил (АТО/ООС) та під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, яке розпочалось 24 лютого 2022 р. Підкреслено, що саме збройна агресія на Сході України у 2014 році, стала рушійною силою у розвитку військового капеланства. Свою активну діяльність капелани розпочали на волонтерських засадах. Встановлено, що важливим аспектом у розвитку військового капеланства став досвід служіння військових настоятелів у АТО/ООС, що вкотре доводить свою важливість після початку повномасштабної агресії Росії. Визначено, що душпастирська опіка у Збройних Силах (далі – ЗС) України пройшла складний процес становлення, допоки завдяки законодавчому унормуванню капеланської служби набула офіційного статусу. Самі ж душпастирі стали соціально захищеними, що й надало впевненості їм у капеланській службі, в тому числі під час активної фази бойових дій.

Ключові слова: капелан, ЗС України, душпастирська служба, капеланство, АТО/ООС.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Після восьмирічної війни на східних теренах нашої держави, Російська Федерація розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Як і з початком війни у 2014 році, так і сьогодні військові капелани знаходяться поруч із бійцями. Душпастири разом із воїнами знаходяться на передовій та всебічно підтримують їх. Сьогодні вони і надалі продовжують свою волонтерську діяльність та допомагають війську. Дослідження діяльності військових настоятелів є актуальною

Долганова Маріанна Володимирівна, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Чобіт Іванна Романівна, доктор філософії, науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (проблем інформаційно-психологічного протидіювання) Інституту морально-психологічного забезпечення, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Долганова М.В., Чобіт І.Р., 2022

проблемою військової історії, адже душпастирі служать сильною опорою для збереження належного морального духу воїнів.

Метою статті є аналіз особливості діяльності військових капеланів у ЗС України з початком російської агресії у 2014 році до повномасштабного вторгнення на мирні території України 24 лютого 2022 року.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Упродовж останніх років питання військового капеланства досліджується багатьма науковцями. Вітчизняні дослідники вже звертали увагу на проблематику військового капеланства в Україні. Зокрема значну пізнавальну цінність мають праці Ю. Буракова та О. Томчука. Автори наголошують що Інститут військового капеланства для ЗС України виник із волонтерської душпастирської служби. Причиною цьому, звісно ж була збройна агресія Росії, яка сьогодні переросла у повномасштабну війну проти України. (Бураков, Томчук. 2021). Досить багатий історичний матеріал щодо діяльності капеланів-волонтерів має колективна праця Інституту Українознавства імені Івана Крип'якевича «Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013-2017 років», (Аркуша, Литвин. 2018: 271-296). Чималий внесок у дослідження та висвітлення проблеми нормативно правового врегулювання душпастирської опіки зробила Л. Владиченко, автор висвітлила проблеми військово-релігійних інституції з початку 1992 по сьогодні (Владиченко. 2014). Привертає увагу праця Ю. Кривенка, у якій автор наголошує про важливість нормативного врегулювання та у необхідності капелана у війську. (Кривенко. 2014: 91-98). Слід згадати й праці мемуарного характеру одного із перших представників-капеланів отця Андрія Зелінського, в яких він описує власний досвід душпастирської служби (Зелінський. 2015, 2016, 2021). Особливо цінною є колективна робота Українського інституту національної пам'яті «Капелани на службі Богу і Україні». Книга містить спогади військових капеланів різних конфесій, які від початку війни на Сході України здійснили душпастирське служіння серед українських воїнів (Ковтунович, Привалко. 2019). Проте особливості діяльності капеланів упродовж АТО/ООС та особливо під час повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року висвітлено не повністю.

Виклад основного матеріалу. Капеланство української армії має свою давню історію. Його провідна роль особливо проявлялась у козацькому війську (Апонович. 1991). Своє душпастирське

служіння несли капелани у легіоні Українських січових стрільців (УСС) (Довбня. 2002), у часи Наддніпрянщини під час визвольних змагань 1917-1921 рр. (Пащевський. 1936). Чималий досвід показали панотці у час правління гетьмана Павла Скоропадського (Історія українського війська. 1992). Варто згадати і військове духовенство Армії Української Народної Республіки (УНР) (Довбня. 2002), польових духовників Української галицької армії (УГА) (Лебедович. 1963), душпастирів української дивізії Галичина (Верига. 2002), капеланів Української Повстанської Армії(УПА) (Бугаєнко. 2000). Служба військового капеланства в Україні має свою велику історію.

З 1991 року до 2014 року проходив процес становлення капеланства у незалежній Україні. Цей період можна назвати етапом налагодження відносин між релігійними організаціями, церквами та ЗС України (Филипчук. 2015).

Новий етап відродження капеланського руху у ЗС України розпочався у 2014 році, коли Російська Федерація розпочала війну проти України. Поруч з військовими були священнослужителі, які опинилися в районі бойових дій. Тоді ж почало конституюватися питання щодо справедливого соціального захисту військових настоятелів під час своєї діяльності (Чобім, Харук. 2015: 124 – 125).

Свою душпастирську опіку військові настоятелі почали із волонтерського руху. Волонтерська душпастирська допомога відіграла одну з ключових ролей у створенні інституту військового капеланства для ЗС України. Священнослужителі різних конфесій виявили активну громадянську позицію через волонтерське служіння, яке почало діяти на Майдані під час Революції Гідності. Діє воно і зараз, під час бойових подій на окупованих російськими військами територіях (Томчук. 2017: 121 – 128).

Військові настоятелі організовують при храмах пункти прийому пожертв, беруть активну участь у різноманітних волонтерських організаціях. З початком війни сотні священників-волонтерів разом із тисячами військових вирушили захищати свою державу (Томчук. 2017: 121 – 128).

Першими поїхали на війну у 2014 році капелани, які почали своє душпастирське служіння ще на Майдані. Вони масово їздили з гуманітарною допомогою з усієї країни. Настоятелі везли все, що було необхідно для воїнів: продукти, одяг, медикаменти,

амуніцію. Передавали туди техніку як легкову так, і вантажну (Аркуша, Литвин. 2018: 8 – 21).

Найчисельнішою групою серед конфесій у військовому капеланстві у ЗС України є представники Православної церкви України (ПЦУ). Другою за чисельністю є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), після неї Римо-Католицька церква (РКЦ), далі Українська християнська Євангельська церква (УХЄЦ) та служителі протестантських церков (Ковтунович, Небесна. 2019)

До прикладу, своїм капеланським досвідом ділиться отець Михайло Бучак – головний військовий капелан ПЦУ у Волинській області. Служить капеланом з 2014 року і до сьогодні. Працював з бійцями батальйону «Айдар», 5-ю батальйонно-тактичною групою, 81-ю окремою аеромобільною бригадою, 51(14)-ю та 92-ю окремими механізованими бригадами. Своє душпастирське служіння о. Михайло почав з Майдану. Спочатку було волонтерство, перші бронжилети, одяг, рації, автомобілі, все що було необхідно хлопцям. У своїх спогадах о. Михайло згадує: *«Війна об'єднала всіх. Коли мене запитують: «Кого всіх?» – я кажу: «Тих, у кого українське серце, не українська мова, не обов'язково прапор через груди чи ще щось, а українське серце. Якщо серце синьо-жовте – значить, це українець, і він зробить усе що необхідно»* (Т. Ковтунович, Т. Небесна. 2019: 42-57).

Зі спогадів отця Михайла важливо сказати, що поняття як «військового капелана» у 2014 році ще не звучало, тоді були просто священники – волонтери, які допомагали, підтримували та духовно збагачували наших воїнів. *«Війна нам, капеланам, показала, наскільки прекрасні українські хлопці-воїни. Я дякую Богу, що належу до такої елітної нації як українці. Я вважав і вважатиму що Україна – це другий Єрусалим»* говорить отець Михайло (Т. Ковтунович, Т. Небесна. 2019: 48).

Сьогодні військовий настоятель продовжує виконувати свій душпастирський обов'язок, він допомагає та підтримує бійців, тісно працює з волонтерами та друзями – капеланами, аби забезпечити наших воїнів усім необхідним. Військовий настоятель і надалі продовжує волонтерську справу, з якої, як згадувалось раніше, все починалося : *«Ця війна не підпадає під жодну категорію війн. Чому? Тому що в даному випадку є не тільки війна двох народів: російського і українського. В даному випадку Україна захищає не тільки Європу і весь світ, як захищала від*

набігів чи то половців, чи монголо-татар, нині в Україні відбувається війна Бога і диявола, війна світла і темряви. Хоча жертв війни, у тому числі і інформаційної, буде багато, з неї маємо вийти світочем», – стверджує душпастир («Духовна абетка» життя у нових реаліях. Інтерв'ю з М. Бучаком)

Одним із перших представників УГКЦ був військовий капелан Андрій Зелінський. Отець Андрій був першим капеланом при штабі АТО у червні-липні 2014 року та при штабі сектору «С» у січні 2015 року. Свою капеланську службу здійснював в підрозділах 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», 25-ї окремої Дніпропетровської повітрянодесантної бригади, 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжців, 122-го окремого аеромобільного батальйону, 131-го окремого розвідувального батальйону, 501-го окремого батальйону морської піхоти, був першим штатним капеланом 36-ї окремої бригади морської піхоти імені контр-адмірала Михайла Білинського, бійці якої під час повномасштабного вторгнення героїчно захищали місто Маріуполь. На сьогодні отець Андрій є заступником керівника департаменту військового капеланства патріаршої курії УГКЦ, член наглядової ради новоутвореного державного Українського ветеранського фонду, який було створено 1 січня 2022 року. До складу наглядової ради новоствореної установи ввійшли по три представники від Міністерства ветеранів і громадських організацій і три іноземці. Отець Андрій Зелінський представляє громадську організацію «Життя після війни». *«Наше майбутнє сьогодні в руках захисників України. Український ветеранський фонд має допомогти українському суспільству не забути про це завтра. У людських серцях війни тривають значно довше, ніж на полі бою. Фонд може стати якісним інституційним механізмом для забезпечення тотальної перемоги – у серці ветерана та в повоєнному українському суспільстві. Моя роль у фонді – сприяти тому, аби наша перемога таки стала тотальною», – зазначає військовий настоятель (Священника УГКЦ обрано членом наглядової ради Українського ветеранського фонду. 2022).*

Олександр Коцюр – капелан Римо-Католицької Церкви. Отець Олександр працював з бійцями 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», 128-ї окремої гірсько-штурмової закарпатської бригади, добровольчого батальйону «Донбас», 1-го батальйону оперативного призначення НГУ імені Сергія Кульчицького.

На думку отця Олександра все почалося з Майдану, саме він покликав до життя такі два явища, як волонтерство та солідарність. *«А взагалі сама ідея військового капеланства – це проста але дуже важлива річ. Це не дати людині, яка перебуває на війні, перестати любити. Не допустити, щоб вона перестала любити. І тому ти є там. Щоб вони переоцінили своє ставлення до різних речей, переглянули кожен свою ієрархію цінностей»*, – розповідає військовий настоятель (Т. Ковтунович, Т. Небесна. 2019: 48).

Варто згадати і представників інших релігійних організацій, до прикладу: Бориса Пушкаля – пастиря-равина Житомирської Єврейської месіанської общини, Василя Хіміча – пастиря-капелана Всеукраїнського союзу церков Євангельських християн-баптистів, Андрія Полухіна – капелана Всеукраїнського союзу церков Євангельських християн-баптистів, Олександра Андріяшинка – військового капелана християнської Євангельської церкви «Церква Голгофи», Сергія Путіліна – імама, голови мусульманської релігійної громади «Милість» та багато інших представників релігійної спільноти. Всі вони від початку війни в Україні здійснювали душпастирське служіння серед українських воїнів. Вони проходили з бійцями через усі випробування та труднощі армійського життя (Т. Ковтунович, Т. Небесна. 2019: 48).

Упродовж 2014 – 2015 років діяльність військових капеланів набула найбільш масового характеру, адже саме в цей період була фаза найзапекліших боїв на сході України. Тоді ж виникло багато як церковних, так і громадських організацій, що об'єднали священнослужителів різних конфесій навколо єдиної мети – допомоги українському війську.

Досвід проведення АТО/ООС у 2014 – 2015 роках, дав зрозуміти, наскільки важливо створення військового капеланства, як самостійного структурного підрозділу у складі військових формувань (Владиченко. 2014).

У 2016 – 2021 рр. лідери капеланського руху та керівництво держави почали приділяти значну увагу нормативно-правовому врегулюванню. Упродовж цього часу було запроваджено багато законів та законопроектів, аби військове капеланство набуло офіційного статусу.

У 2016 році важливим досягненням було те, що в організаційно-штатну структуру військових частин було введено посади військових капеланів (Міністерство Оборони України – Наказ від

14.12.2016 р. № 685). Тепер вже військові настоятелі офіційно числились у військових частинах. 15 травня 2017 року згідно з Постановою Кабінету Міністрів у всіх бойових частинах та підрозділах ЗС України було затверджено посади військових капеланів (*Кабінет Міністрів Постанова від 15.07.2017 р.*).

Впродовж війни капелани також залучалися на різні типи навчань. До прикладу, 20 листопада 2017 року у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Сагайдачного були організовані навчальні курси з метою підвищення кваліфікації для військових капеланів ЗС України. На навчаннях були присутні близько 30 представників різних релігійних конфесій. Темою для обговорення була проблематика форм та методів роботи капеланства, настоятелі обговорювали також іноземний досвід роботи, який їм передавали представники королівської служби капеланів Канади (*Навчання капеланів у Львові*). Схожі заходи відбулися у Київській семінарії, в парафіях УГКЦ. Капелани так само обмінювались досвідом своєї пастирської праці в зоні ООС. Такі курси часто відвідує зарубіжна місія капеланів, іноземні інструктори залучені до підготовки представників релігійних конфесій (*У Київській семінарії розпочав діяльність центр душпастирства військовослужбовців Святого архистратига Михаїла*).

Для кращого розуміння та вдосконалення своїх навичок військові настоятелі проходили різні напрямки навчання. До прикладу капелан військової частини 3041 Національної гвардії України отець Юрій Логза успішно завершив курс “FIRST AID PROVIDER COURSE”, який передбачає навчання з надання першої невідкладної медичної допомоги та застосування дефібрилятора в умовах ведення бою на передовій та у повсякденному житті (*Військовий капелан УГКЦ в зоні ООС пройшов курс з надання першої медичної допомоги*). Із початком пандемії COVID-19 було розпочато курс медичного капеланства у межах освітнього проекту, священники УГКЦ та ПЦУ уперше пройшли спеціальний вишкіл для роботи у лікарнях. Метою даного курсу – виступало надання додаткової освіти медичним капеланам. До участі у цій програмі було запрошено 10 священників, які служать у медичних закладах та готові завжди до співпраці. Викладачем курсу був о. Віталій Микитин, якому притаманний чималий досвід роботи в лікарні швидкої допомоги міста

Зальцбурга (*Хто такі медичні капелани і чому їх хочуть ввести у штати лікарень*).

Величезним проривом для військового душпастирства було офіційне затвердження Верховною Радою України «Закон України про військове капеланство» № 1915-IX від 30 листопада 2021 р. Це чітко показало, наскільки важлива робота душпастирів у війську. Закон дозволяє визначити правовий статус та надає можливість забезпечити соціальні гарантії військових капеланів на рівні з військовослужбовцями (*Верховна Рада України – Закон № 1915-IX від 30.11.2021 р.*).

Відповідно до закону служба військового капеланства мала запрацювати з 1 липня 2022 року, але у зв'язку із початком широкомасштабної війни російської федерації виникла термінова необхідність у його чинності. Державний документ був ухвалений Верховною Радою 15 березня 2022 року (*зміни до Закону України № 2131-IX від 15 березня 2022 року*).

24 лютого 2022 року, коли почалась повномасштабна російська агресія, військові священнослужителі масово включилися у волонтерську допомогу Українській Армії. Капелани знову почали працювати по тому самому плану, що і у 2014 році, тільки тепер по усій території держави.

Вони і надалі збирають допомогу для військових, працюють по всіх куточках України. З перших днів війни Департамент військового капеланства Патріаршої курії УГКЦ завдяки напрацьованій мережі військових капеланів організував логістичні центри, які доправляють гуманітарну допомогу для потреб військових та цивільних осіб на прифронтових територіях (*Капеланська допомога УГКЦ. Війна в Україні. Живе телебачення*). Сьогодні діяльність капеланів можна назвати великою командною роботою.

Не відбулося і без трагічних новин. У місті Волноваха, що у Донецькій області, своє життя за волю українського народу віддав військовий капелан ПЦУ – ігумен Платон Моргунов. Він був настоятелем у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі. Отець Платон воював на Світлодарській дузі, був капеланом у 53-й бригаді (*у Волновасі росіяни вбили військового капелана ПЦУ*).

«Він загинув під час виконання своїх обов'язків. Дуже велика втрата. Порядна та світла людина. Справжній патріот. Отець сам із окупованої Горлівки, і коли умісто прийшли рашисти й запропонували співпрацю, священник відмовився їм служити

та залишив свій прихід. Отець Платон присвятив себе Україні та її захисникам!», – розповідає військово-службовець та товариш отця Платона – Анатолій Штефан («Ми називали його побратимом»:рашисти вбили військового священника на Донеччині).

Трагічно вбили окупанти і священника ПЦУ Мирона Зваричука. Він був розстріляний російськими загарбниками у м. Бучі (*у Бучі російські військові розстріляли священника ПЦУ Мирона Зваричука*). Така ж сама доля спіткала і отця Ростислава Дударенка настоятеля ПЦУ. Він був вбитий від ворожої зброї на блокпосту в Ясногородці Фастівського району Київської області (*на блокпосту неподалік Фастова окупанти вбили священника ПЦУ*).

На жорстокості російські окупанти не зупиняються. Вони вбивають, беруть у полон, катують та звинувачують у незрозумілому шпигунстві.

До прикладу нелегкий шлях довелось пройти капеланам Василю Вирозубу, Леоніду Болгарову та Олександрю Чоккову. Отці потрапили у полон 25 лютого, коли російські окупанти захопили о. Зміїний. Військові настоятелі вирушили на острів з метою пошуково-рятувальної місії, де були захоплені у російський полон (*окупанти взяли в заручники священника ПЦУ*).

Капеланів вдалось звільнити, це сталося при черговому обміні полоненими (*З полону росіян визволили ще 41 людину, серед звільнених є настоятель храму ПЦУ*). Та перебування у полоні далось дуже важко. Душпастирів били, принижували, звинувачували у шпигунстві, наполягали аби отці перейшли на російську сторону. «Тебе б'ють, бо ти українець...» ділиться пережитим капелан Олександр Чокол (*пережити полон росіян та повернутися додому – розповідь капелана Олександра Чокова*). Та попри все військові настоятелі знову довели свою любов до українського народу, свою непохитність та волю бути поруч з українськими бійцями.

Висновки: Підсумувавши вищевикладене, проаналізувавши особливості діяльності військових капеланів у ЗС України з початку російської агресії у 2014 та під час повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року, під креслюємо, що військове душпастирство пройшло складний процес аби показати свою важливість в українському війську.

Діяльність капеланів у 2014 – 2015 роках стало одним із важливих факторів у становленні капеланського руху. Саме

досвід цього періоду дав зрозуміти наскільки є важливим створення військового капеланства як самостійного структурного підрозділу в українському війську. Особливості діяльності цього періоду було те, що капелани працювали на волонтерських засадах.

Упродовж 2016–2021 роках значна увага приділялась нормативно-правовому врегулюванню капеланської служби у ЗС України. Особливістю капеланської служби цього періоду стало те, що у другій половині 2016 року посади капеланів почали вводити у організаційно-штатні розписи військових частин. Аби капелани набули офіційного статусу та були соціально захищені, було прийнято ряд наказів, постанов та близько десяти законопроектів.

30 листопада 2021 року Президентом України був підписаний «Закон про військове капеланство», що стало певним проривом в історії військового капеланства. Закон передбачає різні ранги капеланів з відповідними рівнями відповідальності: батальйону, бригади тощо. Військові настоятелі матимуть звання військово-службовців офіцерського складу, приміром, «капітан капеланської служби». Це і є особливістю капеланства даного періоду.

Упродовж 2014 – 2022 рр. капеланська служба пройшла етапи зародження, становлення та розвитку. Упродовж цих етапів капелани завжди були пліч-о-пліч із бійцями на полі бою, чим підтримували бойовий дух військовослужбовців під час виконання бойових завдань.

Використані посилання

«Про службу військового капеланства» Закон України від 30 листопада 2021 р. № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> [Дата звернення: 18 лютого 2022 р.].

«Про службу військового капеланства». Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві положення» Закону України від 15 березня 2022 р. № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2131-20#Text> [Дата звернення: 17 квітня 2022 р.].

«Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України». Наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [Дата звернення: 17 квітня 2022 р.].

Апанович О. (1991). Розповіді про Запорізьких козаків. Київ, С. 213.

Аркуш О., Литвин М. (2018). Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013-2017рр. Львів: НАН України, інститут Українознавства імені Івана Крип'якевича, С. 271296.

Бугаєнко В. (2000). Патріотично-виховна робота серед воїнів УПА. Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Київ, Вип. №6, С. 232–234.

Бураков Ю., Томчук О. (2021). Відродження капеланства в сучасному українському війську. Військово-науковий вісник. Вип. №36, С. 3135. URL: <http://vnp.asv.gov.ua/article/view/243901> [Дата звернення: 17 квітня 2022 р.].

Верига В. (2002). Слідами батьків: нариси історії 30-го полку дивізії «Галичина» Української Національної Армії. Львів, С. 246.

Владиченко Л. (2014). Досвід утравдження військового священства (капеланства) у Збройних Силах України. С. 180185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2014_1_34 [Дата звернення: 01 травня 2022 р.].

Військовий капелан УГКЦ в зоні ООС пройшов курс з надання першої медичної допомоги. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/viyskovyy-kapelan-uhkts-v-zoni-oos-proyshov-kurs-z-nadannia-pershoi-medychnoi-dopomohy/> [Дата звернення: 02 лютого 2022 р.].

Довбня В. (2002). Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. Київ, С. 115 – 220.

«Духовна абетка»: життя у нових реаліях (2022). Інтерв'ю з Михайлом Буцаком. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=agKc9tuiuEQ> [Дата звернення: 15 травня 2022 р.].

З полону росіян визволили ще 41 людину, серед звільнених є настоятель храму ПЦУ (2022). URL: <https://censor.net/ua/n3339497> [Дата звернення: 07 травня 2022 р.].

Зелінський А. (2017). Моя мандрівка у країну морпихів. Львів, С. 200.

Зелінський А. (2016). На ріках Вавилонських. Кілька думок про повернення. Львів, С. 96

Зелінський А. (2015). Соняхи. Духовність на час війни. Львів, С. 128.

Капеланська допомога УГКЦ. Війна в Україні (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WsTLTJ4aIo> [Дата звернення: 28 лютого 2022 р.].

Ковтунович Т., Привалко Т. (2019). Капелани на службі Богу і Україні.. Київ: Український інститут національної пам'яті, С. 424.

Кривенко Ю. (2014). Діяльність військових капеланів за Законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. Вип. №3. URL: http://www.pjv.puoua.od.ua/v3_2014/09.pdf [Дата звернення: 07 травня 2022 р.].

Лебедович І. (1963). Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, С. 326.

На блок-посту неподалік Фастова окупанти вбили священника ПЦУ. URL: https://lb.ua/society/2022/03/07/508410_blokpostu_nepodalik_fastova.html [Дата звернення: 07 березня 2022 р.].

Навчання капеланів у Львові. URL: <https://www.baptyst.com/navchannya-kapelaniv-u-lvovi/> [Дата звернення: 22 березня 2022 р.].

Окупанти взяли в заручники священника ПЦУ. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/okupanti-vzyali-v-zaruchniki-svyaschennika-pcu-1991482.html> [Дата звернення: 28 лютого 2022 р.].

Пашевський П. (1936). Участь українського військового духовенства в боротьбі за визволення України. С. 327–330.

Пережити полон росіян та повернутися додому – розповідь капелана Олександра Чокова. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EHAIeIER_rE [Дата звернення: 02 травня 2022 р.].

Священника УГКЦ обрано членом наглядової ради Українського ветеранського фонду.
URL: http://news.ugcc.ua/news/svyashchennika_ugkts_obrano_chlenom_naglyadovoi_radi_derzhavnogo_ukrainskogo_veteranskogo_fondu_96189.html [Дата звернення: 22 березня 2022 р.]

Томчук А. (2017). Душпастирська служба в зоні АТО серед військово-службовців Збройних Сил України та волонтерів. Українське військо сучасність та історична ретроспектива: зб. мат. II Всеукраїнської наук.-практ. конф.

У Бучі російські військові розстріляли священника ПЦУ Мирона Зваричука. Його впізнали на Пасху (2022). URL: https://lb.ua/society/2022/04/29/515197_buchi_rossiyski_viyskovi.html [Дата звернення: 29 квітня 2022 р.]

У Київській семінарії розпочав діяльність центр душ пастирства військовослужбовців Святого архистратига Михаїла. URL: http://news.ugcc.ua/news/u_kiivsk%D1%96y_sem%D1%96nar%D1%96i_rozpocha [Дата звернення: 02 лютого 2022 р.]

Филипчук С. (2015) Досвід капеланства в зоні АТО. Історичне релігієзнавство. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3952/1/16.pdf> [Дата звернення: 07 травня 2022 р.]

Хто такі медичні капелани і чому їх хочуть ввести у штати лікарень. URL: https://tvomisto.tv/exclusive/hto_taki_medychni_kapelany_i_chomu_ih_hochut_vvesty_u_shtaty_likaren_117208.html [Дата звернення: 02 лютого 2022 р.]

Харук А., Чобіт І. (2015). Роль і місце військового капеланства у зоні Антитерористичної операції. Управлінські, правові та економічні аспекти забезпечення безпеки життєдіяльності населення і територій: зб. тез міжвузівської наук.-практ. конф. Львів: ЛДУ БЖД, С. 124-125.

References

«On the service of military chaplaincy» Law of Ukraine of November 30, 2021 № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> [Accessed February 18, 2022].

«On the service of the military chaplaincy» On Amendments to Section IV «Final Provisions» of the Law of Ukraine of March 15, 2022 № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2131-20#Text> [Accessed April 17, 2022].

«On approval of the Regulations on the service of the military clergy (chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine» Order of the Ministry of Defense of Ukraine of December 14, 2016 № 685. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z010-17#Text> [Accessed April 17, 2022].

Apanovich O. (1991). Stories about the Zaporozhian Cossacks. Kyiv, P. 213.

Arkush O., Lytvyn M. On dignity. Volunteer movement in Ukraine 2013–2017. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, P. 271–296.

Bugaenko V. (2000). Patriotic and educational work among UPA soldiers. History of Slavic peoples: current research problems. Kyiv, Vol. 6, 232–234 pp.

Burakov Yu., Tomchuk O. (2021). Revival of chaplaincy in the modern Ukrainian army. Military-Scientific Collection. Vol. 36, 31–35 pp. URL: <http://vnn.asv.gov.ua/article/view/243901> [Accessed April 17, 2022].

Veryga V. (2002). In the footsteps of parents: essays on the history of the 30-th Regiment of the Galicia Division of the Ukrainian National Army. Lviv, P. 246.

Vladichenko L. (2014). Experience in introducing military priesthood (chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine. P. 180–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2014_1_34 [Accessed April 01, 2022].

The military chaplain of the UGCC in the environmental protection zone took a first aid course. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/viyskovyy-kapelan-uhkts-v-zoni-oos-proyshiv-kurs-z-nadannia-pershoi-medychnoi-dopomohy/> [Accessed February 02, 2022].

Dovbnya V. (2002). Sich Riflemen of the Kyiv formation in the liberation struggles of 1917–1920. Kyiv, P. 115–220.

«Spiritual alphabet»: life in new realities (2022). Interview with Mykhailo Buchak. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=agKc9tuinEQ> [Accessed May 15, 2022].

Another 41 people were released from Russian captivity, including the rector of the PCU church (2022). URL: <https://censor.net/en/n3339497> [Accessed May 07, 2022].

Zelinsky A. (2017). My trip to the country of the Marines. Lviv, P. 200.

Zelinsky A. (2016). On the rivers of Babylon. A few thoughts on returning. Lviv, P. 96

Zelinsky A. (2015). Sunflowers. Spirituality during the war. Lviv, P.128.

Chaplaincy of the UGCC. The war in Ukraine. Live television (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ws5TLTJ4aIo> [Accessed February 28, 2022].

Kovtunovich T., Privalko T. (2019). Chaplains in the service of God and Ukraine. Kyiv: Ukrainian Institute of National Memory, P. 424.

Krivenko Yu. (2014). Activities of military chaplains under the legislation of Ukraine. Prykarpattia Legal Bulletin. Vol. 3. URL: http://www.pjv.nouua.od.ua/v3_2014/09.pdf [Accessed May 07, 2022].

Lebedovich I. (1963). Field clergymen of the Ukrainian Galician Army. Winnipeg, P. 326.

The occupiers killed a PCU priest at a checkpoint near Fastiv. URL: https://lb.ua/society/2022/03/07/508410_blokpосту_nepodalik_fastova.html [Accessed March 07, 2022].

Training of chaplains in Lviv. URL: <https://www.baptyst.com/navchannya-kapelaniv-u-lvovi/> [Accessed March 22, 2022].

The occupiers took a PCC priest hostage. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/okupanti-vzyali-v-zaruchniki-svyashchennika-pcu-1991482.html> [Accessed February 28, 2022].

Pashchevsky P. (1936). Participation of the Ukrainian military clergy in the struggle for the liberation of Ukraine. 327–330 pp.

Survive the captivity of the Russians and return home – the story of Chaplain Alexander Chokov. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EHAiEiER_rE [Accessed May 02, 2022].

The UGCC priest was elected a member of the supervisory board of the Ukrainian Veterans Fund.

URL: http://news.ugcc.ua/news/svyashchennika_ugkts_obrano_chlenom_naglyadovoi_radi_derzhavnogo_ukrainskogo_veteranskogo_fondu_96189.html [Accessed March 22, 2022].

Tomchuk A. (2017). Pastoral service in the anti-terrorist operation zone among servicemen of the Armed Forces of Ukraine and volunteers. Ukrainian army modernity and historical retrospective: proceedings of the II All-Ukrainian Scientific-Practical Conference.

In Bucha, the Russian military shot and killed Miron Zvarychuk, a PCU priest. He was recognized at Easter.

URL: https://lb.ua/society/2022/04/29/515197_buchi_rosiyski_viyskovi.html [Accessed April 29, 2022].

The Center for the Pastoral Care of Soldiers of St. Michael the Archangel has opened at the Kyiv Seminary.

URL: http://news.ugcc.ua/news/u_kiivsk%D1%96y_sem%D1%96nar%D1%96i_rozp_ochav_d%D1%96yaln%D1%96st_tsentr_dushpastirstva_v%D1%96yskovosluzhbovts%D1%96v_sv_arhilast [Accessed February 28, 2022].

Filipchuk S. (2015). Experience of chaplaincy in the anti-terrorist operation zone. Historical Religious Studies. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3952/1/16.pdf> [Accessed March 22, 2022].

Who are the medical chaplains and why do they want to introduce them to hospital staffs? URL: https://toemisto.tv/exclusive/hto_taki_medychni_kapelany_i_chomu_ih_hochut_vvesty_u_shtaty_likaren_117208.html [Accessed February 02, 2022].

Haruk A., Chobit I. (2015). The role and place of the military chaplaincy in the Anti-Terrorist Operation Zone. Proceedings of the scientific-practical conference. 124-125 pp.

Dolganova M., Chobit I.

PECULIARITIES OF THE ACTIVITY OF MILITARY CHAPALS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014-2022).

The article analyzes the development and functioning of the chaplaincy with the beginning of the Russian aggression in 2014 during the Joint Forces Anti-Terrorist Operation (ATO / JFO) and during the full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022. It is emphasized that armed aggression in the East Ukraine in 2014, became a driving force in the development of military chaplaincy. The chaplains began their active work on a volunteer basis. It was established that an important aspect in the development of military chaplaincy was the experience of serving military superiors in the ATO / JFO, which once again proves its importance after Russia's attack on peaceful territories of Ukraine on February 24, 2022. It is analyzed that pastoral care in the Armed Forces (hereinafter – Armed Forces) of Ukraine has undergone a complex process of formation, until the legislative standardization of the chaplaincy service has acquired official status. The pastors themselves became socially protected, which gave them confidence in the chaplaincy, including during the active phase of hostilities.

After the eight-year war in the eastern part of our country, the Russian Federation launched a full-scale offensive on the peaceful territories of Ukraine. As with the start of the war in 2014, military chaplains are close to the fighters today. The pastors, together with the soldiers, are at the forefront and fully support them. Today, they continue to volunteer and help the military.

The study of the activities of military superiors is a topical issue in military history, as pastors are a strong support for maintaining the proper morale of soldiers.

In recent years, the issue of military chaplaincy has been studied by many scholars. Domestic researchers have already drawn attention to the issue of military chaplaincy in Ukraine. In particular, the works of Yu. Burakov and O. Tomchuk have

significant cognitive value. The authors emphasize that the Institute of Military Chaplaincy for the Armed Forces of Ukraine originated from the volunteer pastoral service. The reason for this, of course, was Russia's armed aggression, which today has escalated into a full-scale war against Ukraine (Burakov, Tomchuk, 2021).

The collective work of the Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies "On Dignity. Volunteer movement in Ukraine in 2013-2017" (Arkusha, Lytvyn. 2018: 271-296). L. Vladichenko made a significant contribution to the study and coverage of the problem of normative legal regulation of pastoral care, the author covered the problems of military-religious institutions from early 1992 to the present (Vladichenko. 2014). The work of Yu. Kryvenko attracts attention, in which the author emphasizes the importance of normative regulation and the need for a chaplain in the army. (Krivenko. 2014: 91-98).

The fundamental works of one of the first chaplains, Father Andriy Zelinsky, should be identified. In his works, the author describes his own experience of pastoral service (Zelinsky. 2015, 2016, 2021). The collective work of the Ukrainian Institute of National Memory "Chaplains in the Service of God and Ukraine" is especially valuable. The book contains memoirs of military chaplains of various denominations, who since the beginning of the war in eastern Ukraine performed pastoral service among Ukrainian soldiers (Kovtunovich, Pryvalko. 2019). However, the peculiarities of the activities of chaplains during the ATO / JFO and especially during the full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022 are not fully covered.

Keywords: chaplain, Armed Forces of Ukraine, pastoral service, chaplaincy, ATO / JFO.

УДК 94(4) «192/194»: 358.1

ЄФІМОВ Г.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3289-8292>

ІВАХІВ О.С.

<https://orcid.org/0000-0001-5932-5959>

КАСАТКІН Є.В.

<https://orcid.org/0000-0003-4786-0756>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.182-205>

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОБОРОНА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Аналізується становлення та розвиток системи територіальної оборони України, стан її функціонування в умовах широкої збройної агресії російської федерації в умовах правового режиму воєнного стану. Стаття має за мету подальше всебічне обговорення та відпрацювання конкретних пропозицій щодо удосконалення нормативно-правового поля спільного застосування різновідомчих структур складових сил сектору безпеки та сил оборони в системі територіальної оборони держави, зокрема функціонування органів державного управління щодо виконання заходів територіальної оборони.

Ключові слова: територіальна оборона, національний спротив, військова адміністрація, сили спеціальних операцій, збройна агресія, форми і способи збройної боротьби.

Постановка проблеми. Прийнята 25 березня 2021 р. «Стратегія воєнної безпеки України» (далі – Стратегія) передбачає створення цілісної системи територіальної оборони (ТрО), зокрема визначено, що потужна територіальна оборона у взаємодії з рухом опору сприятиме підвищенню рівня обороноздатності держави, згуртуванню суспільства, патріотичному вихованню громадян, наданню обороні України всенародного характеру та готовності населення

Єфімов Геннадій Васильович, кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (територіальної оборони) Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Івахів Олег Степанович, кандидат політичних наук, заступник начальника науково-дослідного відділу (територіальної оборони) Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. м. Львів.

Касаткін Євген Володимирович, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу (територіальної оборони) Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. м. Львів.

© Єфімов Г.В., Івахів О.С., Касаткін Є.В., 2022

до оборони держави (Указ Президента України, 2021). Визначено, що провідна роль в організації та виконанні завдань територіальної оборони буде належати Силам територіальної оборони (СТрО) Збройних Сил (ЗС) України, що створюються, розвиток їх спроможностей передбачає швидке розгортання сил і засобів територіальної оборони для своєчасного реагування на загрози воєнній безпеці.

Подальший розвиток системи територіальної оборони знайшов відображення у прийнятому 26 липня 2021 року Законі України «Про основи національного спротиву» (Закон України, 2021). З січня 2022 р. розпочалося створення нової моделі системи організації територіальної оборони держави, а вже з 24 лютого 2022 р., з початком широкомасштабної агресії російської федерації (рф) проти України, розпочалося її практичне випробування в умовах ведення воєнних (бойових) дій, за умов відсутності часу для набуття відповідних спроможностей як органів управління ТрО, так і частин (підрозділів) СТрО.

Процес розгортання системи ТрО засвідчив необхідність здійснення ретельного аналізу її функціонування в умовах збройної агресії російської федерації. З цією метою, заступником начальника Генерального штабу (ГШ) ЗС України було прийнято рішення щодо проведення досліджень відповідності вимог основних керівних документів з питань територіальної оборони в умовах введеного правового режиму воєнного стану.

Актуальність теми. Наукова проблема у даній предметній області полягає у розв'язанні істотних суперечностей між наявним і об'єктивно необхідним рівнями розвитку теорії і практики застосування складових ТрО в системі забезпечення обороноздатності держави, особливо щодо доцільності органічного поєднання структур органів управління (штабів зон, районів ТрО та штабів окремих бригад (обр) ТрО та окремих батальйонів (об) ТрО) щодо керівництва виконанням загальних заходів територіальної оборони (в зонах, районах) складовими сектору безпеки і оборони та спеціального (бойового) застосування обр (об) СТрО ЗС України за межами своїх зон (районів) відповідальності для ведення оборонних (наступальних) дій (насамперед в умовах видозміненої організаційно-штатної структури штабів зон та районів ТрО). При цьому виникла нагальна необхідність суттєвого перегляду (кореляції) завдань територіальної оборони,

зокрема спеціальних (бойових) завдань для обр (об) СТрО, організаційно-штатних структур військових частин (підрозділів) СТрО, штабів зон (районів) ТрО, виходячи із реалій збройної агресії рф.

Стан дослідження проблеми. Становлення системи ТрО в Україні розпочалося з 1993 р., пройшовши за роки незалежності та проходячи на сьогоднішній день в умовах відбиття збройної агресії нелегкий шлях свого розвитку. За цей час були проведені чисельні навчання та тренування з організації та ведення ТрО на всіх рівнях державного і військового управління, приймалися в різні роки відповідні законодавчі акти та нормативно-правові документи, причому за умов різних поглядів вищого керівництва держави на її сутність та завдання (Єфімов, 2016: 41). Слід зазначити, що при цьому проводилася і низка наукових досліджень щодо сутності ТрО, проблем її організації та ведення ТрО (Фролов, 2007: 14, Романченко, 2009: 37, Саганюк, 2011: 18, Ткачук, 2013: 227, Панкратов, 2015: 15) та інші, але вони, як вже зазначалося не мали системного підходу, носили періодичний характер у залежності від вектору спрямованості державної політики у сфері безпеки та оборони, містили велике розмаїття поглядів, думок і пропозицій, особливо щодо комплексного використання силових структур та органів державної влади і місцевого самоврядування в системі ТрО.

Так, в Україні питання організації територіальної оборони тривалий час (фактично до 2021 р.) регулювалось на законодавчому рівні Законом України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІ (Закон України, 2021) та «Положенням про територіальну оборону України», затвердженим Указом Президента України від 10 лютого 1996 р. № 118, редакції якого за десять років шість разів кардинально змінювалися, в залежності від зазначених вище причин (Положення про територіальну оборону України, 1996, 1998, 2000, 2001, 2013, 2016).

Слід зазначити, що після початку збройної агресії рф у 2014 р., активізував свою діяльність Уряд та депутатський корпус Верховної Ради (ВР) України, було напрацьовано ряд законопроектів стосовно поглядів на організацію територіальної оборони держави. Так, Планом законодавчого забезпечення реформи в Україні, затвердженого Постановою ВР від 04.06.2015 року (Постанова Верховної ради України, 2015), було передбачено

розроблення та прийняття Закону України «Про територіальну оборону України». В ньому, як передбачалося, повинен бути врахований накопичений досвід, попередні напрацювання, конкретизував завдання ТрО, визначався порядок організації, підготовки та ведення ТрО, передбачалося і визначення ролі і місця добровольчих підрозділів у структурі системи безпеки і оборони держави.

Відповідно, групою законодавців був підготовлений проект Закону України «Про територіальну оборону України» № 2411 від 17.07.2015 року (Проект Закону України, 2015), в якому було намагання розмежувати складові частини підготовки держави до оборони у мирний час та в особливий період. Крім визначених Законом України «Про оборону України» основних завдань ТрО, знов пропонувалося повернути такі завдання, як організація здійснення евакуаційних заходів, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у небезпечних районах, захист населення від наслідків воєнних дій, аварій (руйнувань), зумовлених застосуванням засобів ураження, терористичними атаками та диверсіями.

Позитивним є те, що детально були викладені повноваження у сфері територіальної оборони ВР України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального штабу ЗС України, силових структур, Центральних та інших органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ та організацій, їх посадових осіб. Таким чином здійснено деталізацію повноважень у сфері ТрО, відповідно до повноважень, які вже були передбачені Конституцією та іншими законами України у сфері забезпечення національної безпеки держави. Зокрема визначено, що центральні та інші органи виконавчої влади створюють штаби територіальної оборони відповідних регіонів та здійснюють керівництво їх діяльністю та утворюють в особливий період раду оборони Автономної Республіки Крим, ради оборони областей, міст Києва та Севастополя та відповідно до повноважень, визначених законами та іншими нормативно-правовими актами, організують і керують виконанням завдань територіальної оборони у відповідних регіонах. Поряд з тим не було зазначено, що робочим органом з її керівництва повинні бути штаби територіальної оборони районів та областей, підпорядковані відповідному голові обласної (районної) державної адміністрації (в особливий період – голові Ради

оборони області). Передбачалися, але в основному, формальні, заходи із підготовки до ТрО в особливий період.

Всебічне забезпечення заходів територіальної оборони пропонувалося здійснювати за рахунок державного бюджету, додатково за підтримки місцевих бюджетів, а також внесків фізичних та юридичних осіб (організацій, установ). Також законопроектом пропонувалося ввести поняття «Сили резерву територіальної оборони», які планувалося створювати, але не у складі ЗС України, а у складі військового резерву Національної гвардії (НГ) України, яка організаційно входить до Міністерства внутрішніх справ (МВС) і в мирний час підпорядковується його міністру. Безпосередньо військове керівництво Силами резерву територіальної оборони повинен був би здійснювати командувач Сил резерву, який одночасно є заступником командувача НГ України і призначався б та звільнявся з посади Президентом України. Сили резерву територіальної оборони пропонувалося утворювати відповідно до адміністративно-територіального поділу України в громадах (чоти або взвод), регіонах (сотня або рота) та регіонах (полк). Комплектуватися вони повинні були з числа резервістів, які уклали контракт про проходження служби у військовому резерві НГ України. Разом з тим в документі не визначався порядок підбору кадрів для зазначеного резерву, принцип служби в силах резерву в мирний час і в особливий період, порядок формування підрозділів, порядок їх навчання та періодичність перепідготовки. Пропонувалося ввести поняття «руху опору» як комплексу заходів, які мають на меті протидію окупаційній владі у формах цивільної непокори, ведення пропаганди, саботажу, партизанської боротьби тощо, але без визначення, хто і яким чином це повинен організувати. Слід зазначити, що цей законопроект у ВР України не розглядався, тому подальшого розвитку не отримав.

У подальшому в 2019 році група народних депутатів подала на розгляд ВР України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення питання керівництва територіальною обороною» (Проект Закону України, 2019), зокрема пропонувалося внести зміни в Закони «Про оборону України» та «Про Національну гвардію України». Зміни стосувалися поглядів на організацію та керівництво територіальною обороною. Зазначалося, що основні завдання, заходи щодо

підготовки та ведення територіальної оборони України, повноваження Ставки Верховного Головнокомандувача, Ради національної безпеки і оборони України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, обласних та районних військових адміністрацій (у разі їх утворення), органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України та правоохоронних органів, а також основи їх взаємодії визначаються «Положенням про територіальну оборону України», що затверджується Президентом України. Значимо, що положень щодо розробки Закону «Про територіальну оборону України» в цьому законопроекті немає, навпаки, робиться наголос, що основні питання організації ТрО визначаються «Положенням про територіальну оборону України».

16 грудня 2020 р. у ВР було зареєстровано проект Закону України «Про територіальну оборону» № 4504 (Проект Закону України, 2020), в якому, зокрема, суттєво розширювався спектр завдань ТрО та вводилися нові поняття, такі як «війська територіальної оборони України», «головний цивільно-військовий орган територіальної оборони України», «штаб Військ територіальної оборони України», «командування Військ територіальної оборони України», «загін територіальної оборони та безпеки територіальної громади», «керівник зони (району) територіальної оборони», «керівник штабу зони (району) територіальної оборони».

Було запропоновано таке поняття, як «Вищий колегіальний стратегічний орган воєнного керівництва обороною», який в особливий період повинен здійснювати стратегічне керівництво силами і заходами ТрО під час підготовки, розгортання і ведення територіальної оборони України, хоча чим він відрізняється від Ставки Верховного Головнокомандувача із законопроекту не зовсім зрозуміло.

Надано визначення поняття «системи територіальної оборони України», яка включає військову та цивільну складові. Військова складова територіальної оборони України передбачала управління, частини (підрозділи) Військ територіальної оборони України, сили безпеки і оборони, які виконують завдання в інтересах територіальної оборони України та залучаються до заходів підготовки, організації, ведення та управління територіальною

обороною України. Цивільна складова повинна була включати центральні органи державної влади, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також акредитовані громадські об'єднання та окремих громадян України, які у добровільному порядку беруть участь у заходах з підготовки та ведення територіальної оборони України, а також у заходах щодо підготовки населення до оборони держави.

Законопроектом зазначалося, що керівництво та управління територіальною обороною на всій території України як у мирний, так і в особливий період, віднесено до повноважень Міністра оборони (МО) України, який ці свої повноваження повинен реалізовувати через Головний цивільно-військовий орган територіальної оборони (ГЦВО ТрО), а на місцях цим процесом повинні керувати голови обласних і районних адміністрацій через штаби зон (районів).

При цьому ГЦВО ТрО України призначався для побудови, впорядкування та управління територіальною обороною України в межах наданих повноважень у мирний час та в особливий період та на час введення воєнного стану, наділявся повноваженнями щодо оперативного управління та входив би до структури МО України. Водночас визначалося, що діяльність ГЦВО України буде спрямовуватися і координуватися Кабінетом Міністрів України через МО України. Таким чином, МО є просто проміжний ланцюг у ланці державного управління, який фактично не впливає на функціонування зазначеного органу управління територіальною обороною. Більше того, Війська ТрО хоча і входять до структури МО, але їх чисельність не включається до чисельності ЗС України.

Таким чином, виходячи із положень законопроекту, у МО України в безпосередньому підпорядкуванні є окремі Війська ТрО, якими він фактично не керує і вони не входять до складу ЗС України, але в особливий період та під час введення в дію правового режиму воєнного стану керівництво Військами територіальної оборони України здійснює Головнокомандувач ЗС України.

Вважаємо, що не врегульованим в законопроекті був порядок взаємовідносин між ГЦВО ТрО України та штабом Військ територіальної оборони України, командуванням Військ територіальної оборони України», які функціонують паралельно. Таким чином, пропонувалася достатньо складна і заплутана система підпорядкування та управління системою ТрО.

Крім того, надавалося чергове визначення функцій штабів зон (районів) ТрО, як постійно діючих цивільно-військових органів з організації, координації та управління територіальною обороною України на території адміністративно-територіальної одиниці регіонального рівня, Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя (відповідної військово-цивільної або військової адміністрації у разі її утворення) на правах департаменту (відділу), який підпорядкований керівнику зони територіальної оборони та укомплектований переважно з осіб, що проходили військову службу в органах військового управління (органах управління).

При цьому зазначалося, що керівником штабу зони (району) ТрО України є заступник Голови Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, заступник Голови обласної (районної) державної адміністрації, міст Києва та Севастополя відповідно визначених повноважень. Але, як свідчить практичний досвід, призначати керівником штабу зони (району) виключно цивільних осіб є, на наш погляд, недоцільним і не ефективним. Керівник (начальник) штабу зони (району) ТрО повинен бути військовим фахівцем, оскільки ці штаби є фактично робочим органом голів обласних (районних) державних адміністрацій, в особливий період, крім того, робочим органом Рад оборони областей, які планують та організують виконання широкого спектру оборонних заходів різновідомчими структурами у тісній взаємодії, при цьому, як правило, одночасно.

Позитивним є те, що вперше даним законопроектом передбачалося створення загонів ТрО та безпеки територіальних громад, які повинні формуватися на місцях та здійснювати заходи підготовки та ведення ТрО. Склад цих загонів повинен був формуватися на добровольчих засадах із цивільних осіб, які проживають на території відповідної територіальної громади. Чисельність та особовий склад загону, за поданням штабу зони (району), повинен був узгоджуватися з керівником зони (району) ТрО, з Командувачем Військ ТрО і затверджуватися командиром обр ТрО. Діяльністю таких загонів повинні були керувати командири підрозділів Військ ТрО за територіальним принципом. З початком особливого періоду чи оголошенням правового режиму воєнного стану, такі загони повинні включатися в якості відокремлених підрозділів до складу підрозділів ТрО, що є цілком слушним. Водночас і цей законопроект не був реалізований.

З огляду на вищенаведене, можна зробити висновок, що спостерігається значний масив різновекторних думок, поглядів і пропозицій на організацію та ведення ТрО, причому посадових осіб, які, як правило, не мали відношення до процесу становлення ТрО та практичної реалізації заходів її організації.

Виклад основного матеріалу. Через пряму загрозу територіальній цілісності та суверенітету держави та з метою зупинення зростання тероризму, організованого російськими спецслужбами у Східних регіонах України, 14 квітня 2014 року було ухвалено рішення РНБО України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (Рішення РНБО України, 2014), відповідно до якого було розпочато проведення Антитерористичної операції (АТО) у Східних областях України. Одночасно в рамках вищезазначених заходів почалося розгортання системи ТрО. На той час її основу складали батальйони ТрО, які формувались на базі військових комісаріатів кожної області. Загалом у 2014 році було сформовано 43 таких підрозділи. Після формування та проведення заходів бойового злагодження зазначені батальйони поступово увійшли до складу сил АТО. В подальшому батальйони ТрО були переформовані у мотопіхотні батальйони та передані до складу військових частин Сухопутних військ Збройних Сил України. У зв'язку з чим було прийнято рішення щодо формування інших підрозділів ТрО: окремих стрілецьких батальйонів, рот охорони військових комісаріатів та загонів оборони.

Наприкінці 2016 р. на законодавчому рівні було відновлено функціонування штабів районів ТрО, які формувалися на базі районних державних адміністрацій та районних (міських) військових комісаріатів, відповідно до нової редакції «Положення про територіальну оборону України» (Положення про територіальну оборону України, 2016). На підставі чого до штатів районних (міських) військових комісаріатів додатково були введені посади заступників районних (міських) військових комісарів з територіальної оборони, що повинно було забезпечити організацію, планування і підготовку заходів ТрО та підготовку призначеного до підрозділів територіальної оборони особового складу. Також було проведено роботу щодо укомплектування зазначених посад. На кінець 2016 р., загальна кількість підрозділів територіальної оборони передбачала створення понад тисячу підрозділів (окремі

стрілецькі батальйони, загони оборони; роти охорони військових комісаріатів), які були озброєні в основному легким стрілецьким озброєнням. Таким чином, основу ТрО склали загони оборони, на які покладалися виконання завдань ТрО.

Впродовж 2016 – 2017 років здійснювалась апробація окремих положень існуючої на той час системи ТрО. Результати низки заходів оперативної підготовки в системі ТрО, їх аналіз та проведені дослідження вказали на значні складнощі з питань організації управління такою кількістю підрозділів та їх забезпечення, відповідно розпочався пошук нової моделі системи ТрО України. Як результат, було прийнято рішення щодо переходу від загонів оборони в адміністративно-територіальних одиницях до формування окремих бригад (обр) ТрО. Основою такої системи на початковому етапі стали 25 обр ТрО (по одній в кожній області та м. Києві), що включали до 150 окремих батальйонів (об) ТрО (один на район), які формувалися за адміністративно-територіальним принципом. Області України та м. Київ є зонами ТрО, а район області чи міста Київ – є районами ТрО. Керівниками зон і районів ТрО, як і раніше, залишилися очільники відповідних обласних та районних державних адміністрацій.

При цьому варто наголосити, що голова обласної (районної) державної (військової) адміністрації є керівником зони (району) ТрО (якому підпорядкований штаб зони (району)), одночасно відповідає за організацію цивільного захисту області (району), проведення мобілізації людських і транспортних ресурсів, виконання широкого кола інших оборонних заходів, при цьому в особливий період стає Головою Ради оборони області, у якого апріорі має бути єдиний орган управління (штаб), який відповідає за організацію та виконання широкого кола оборонних завдань, який відповідно повинен очолюватися посадовою особою, що має достатній як військовий, так і цивільний рівень освіти, а також мати практичний досвід у виконанні зазначених заходів. Підбір і підготовка таких кадрів, якраз є серйозною проблемою при удосконаленні сучасної моделі ТрО.

З метою подальшого усунення протиріч та комплексного використання складових сектору безпеки і оборони держави, органів державної влади і місцевого самоврядування в системі ТрО, влітку 2021 року, як зазначалося вище, приймається Закон України «Про основи національного спротиву», як альтернатива

вищезазначеному законопроекту № 4504, внесеному на розгляд ВР України групою народних депутатів.

Прийнятим Законом визначаються основи побудови ТрО, які ґрунтуються на принципах територіальності, масовості, мінімального часу на розгортання та приведення підрозділів територіальної оборони у готовність до дій, єдиноначальності, централізації управління та децентралізації і контрольованої автономності застосування сил і засобів територіальної оборони, активності, рішучості та безперервності ведення територіальної оборони, наполегливості у досягненні мети територіальної оборони, узгодженого, спільного застосування сил і засобів, залучених до ведення територіальної оборони, безперервності взаємодії сил і засобів територіальної оборони, всебічного врахування і повного використання моральних та психологічних факторів.

При цьому значно розширений спектр завдань, що підлягають виконанню різновідомчими структурами складових сектору сил безпеки і сил оборони в системі ТрО держави. Також ТрО отримала військову, цивільну та військово-цивільну складові. В свою чергу військова складова територіальної оборони включає органи військового управління, обр (об) СТрО ЗС України, інші сили і засоби сил безпеки та сил оборони, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони за рішенням Головнокомандувача ЗС України, в першу чергу частин (підрозділів), що розташовані на території областей (зон територіальної оборони), які тимчасово незадіяні до виконання завдань за призначенням; цивільна складова територіальної оборони включає державні органи, органи місцевого самоврядування, які залучаються до територіальної оборони; військово-цивільна складова територіальної оборони включає штаби зон (районів) територіальної оборони та добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до територіальної оборони.

Варто зазначити, що в основу побудови територіальної оборони закладений територіально-зональний принцип з урахуванням військово-адміністративного поділу території України, який безперечно є доцільним, виходячи із практичного досвіду організації ТрО.

Відповідно до прийнятого Закону, продовжився процес удосконалення системи територіальної оборони держави. Принциповими положеннями реформи стали: по-перше – передача

повноважень щодо формування обр (об) СТрО від обласних (районних) військових комісаріатів (центрів комплектування та соціальної підтримки) до обласних (районних) державних адміністрацій та безпосередньо командирів обр (об) СТрО; по-друге – розгортання штабів ТрО зон (районів) тепер здійснювалося не з використанням бази військових комісаріатів (центрів комплектування та соціальної підтримки), а безпосередньо у складі органів управління обр (об) ТрО. Відповідно були ліквідовані посади заступників обласних (районних) військових комісарів з ТрО та відділи територіальної оборони обласних військових комісаріатів, на базі яких, до речі, і розгорталися штаби зон (районів) ТрО. Керівниками штабів зон (районів) стали відповідно командири обр (об) СТрО, які одночасно відповідали за формування, підготовку і виконання завдань підпорядкованими підрозділами ТрО.

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що одним із основних положень визначених як законопроектом № 4504, так і прийнятим Законом України «Про основи національного спротиву» (далі Закон) було те, що виконання завдань ТрО повинно здійснюватися поза зонами (районами) ведення воєнних (бойових) дій, але при цьому зазначалося, що відповідно до рішення Головнокомандувача ЗС України, сили та засоби ТрО можуть передаватися у підпорядкування командувачу (командиру) угруповання військ (сил) або/чи угруповання об'єднаних сил, яким визначаються бойові (спеціальні, оперативно-службові) завдання відповідно до їх призначення, структури та спроможностей, що було цілком виправдано за умов ліквідації у ЗС України з'єднань (частин) охорони тилу (Слюсаренко, 2017: 39)

Водночас обстановка, що складалася з початком повномасштабної збройної агресії рф змусила корегувати положення Закону. Так були внесені зміни, що у випадку визначення відповідної зони територіальної оборони районом ведення воєнних (бойових) дій військові частини Сил територіальної оборони Збройних Сил України та добровольчі формування територіальних громад за рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами своєї зони територіальної оборони та в районах ведення воєнних (бойових) дій (Закон України, зі змінами 2022), що до речі, притаманно в першу чергу системам організації ТрО США та Польщі.

Аналіз імплементації Закону України «Про основи національного спротиву» засвідчив, що прийняття відповідних нормативно-правових актів щодо його реалізації гальмувалося у зв'язку із тривалим їх погодженням органами державної влади, яке відбувалося впродовж шести місяців, до кінця 2021 року, що відповідно стримувало підготовку заходів всеохоплюючої оборони, у першу чергу щодо створення СТрО та руху опору, проблемним залишалося питання і створення дієвої структури підготовки громадян України до національного спротиву. При цьому розгортання Сил територіальної оборони ЗС та набуття ними спроможностей планувалось здійснити у три етапи терміном до кінця 2023 р. Проте, у зв'язку із загрозою агресії російської федерації проти України, ці терміни були значно скорочені, СТрО ЗС України практично були сформовані у короткі терміни до початку 2022 р. У зв'язку із стислими термінами комплектування особовим складом СТрО було здійснено переважно за рахунок перепризначення військовослужбовців з видів, окремих родів військ (сил) ЗС, які не мали практичного досвіду в організації і веденні ТрО.

Поряд з цим ствердження, що військові частини СТрО ЗС України в зазначених умовах реформування не встигли до початку збройної агресії набути необхідних спроможностей, хоча і мають місце, але на нашу думку, є не зовсім коректним, оскільки, по-перше, частини (підрозділи) ТрО першочергово не призначалися до участі у веденні бойових дій у складі оперативних угруповань військ; по-друге, не зважаючи на вищезазначене, органи управління вже мали чітку вертикаль управління та певною мірою підготовлений особовий склад, який проходив військову службу в ЗС України та мав частково бойовий досвід, що позитивно вплинуло на подальше розгортання та виконання ними бойових завдань з відсічі збройної агресії у складі оперативних (оперативно-тактичних) угруповань військ. Військові частини (підрозділи) СТрО ЗС України відіграли значну роль в обороні таких міст, як Київ, Харків, Суми, Шостка, Чернігів, Охтирка та інших населених пунктів України.

Вважаємо, що в організації підготовки складових ТрО (військової, військово-цивільної, цивільної) та виконання ними визначених завдань ТрО залишається ряд суттєвих проблем та законодавчо неврегульованих взаємовідносин між керівниками різноманітних органів управління, які доцільно об'єднати в наступні взаємопов'язані групи.

Перша група проблем (законодавча). Висновки щодо ведення АТО, результати чисельних навчань, тренувань, конференцій і семінарів з територіальної оборони, а особливо початок відбиття збройної агресії РФ проти України, свідчать, що на сьогодні в Україні продовжує залишатися низка нерозв'язаних питань і суперечностей щодо конкретизації завдань територіальної оборони, організації їх виконання, місця в загальній системі забезпечення оборони держави. В першу чергу потребує подальшого удосконалення нормативно-правова база організації і ведення ТрО, внесення змін та доповнень до Закону України «Про основи національного спротиву», особливо щодо уточнення та конкретизації завдань ТрО, зокрема, на наш погляд, доцільно до першочергових завдань ТрО віднести: організацію координації дій та взаємодії органів управління складових територіальної оборони при плануванні та виконанні загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів в системі територіальної оборони різновідомчими структурами (формуваннями), з метою підвищення обороноздатності держави; здійснення моніторингу обстановки, що впливає на стан та результати організації планування, підготовки та ведення територіальної оборони; організація підготовки військових частин СТрО для виконання визначених завдань, у тому числі в якості резерву для посилення (часткової заміни) бойових частин Збройних Сил України, а також участь у підготовці інших складових сил безпеки та сил оборони, які залучаються до планування та ведення територіальної оборони.

Вважаємо за доцільне внесення змін та доповнень до Постанови КМ України «Типове положення про штаби зон (районів) територіальної оборони», (Постанова КМ України, 2021) особливо щодо повноважень структурних підрозділів та організаційної структури штабів зон (районів) ТрО. Напрацьований та представлений в КМ України проєкт «Типового положення» значною мірою був видозмінений і суттєво скорочений. Головне, що були виключені наступні ключові позиції: положення про те, що штаб зони ТрО є робочим органом Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної державної адміністрації (в особливий період – Ради оборони області та/або відповідної військово-цивільної, військової адміністрації області у разі її утворення) з підготовки та виконання завдань (ведення) ТрО. Із наданих пропозицій були виключені також конкретні завдання кожному структурному підрозділу

штабу зони (району) ТрО, результатом стало те, що кожна обласна (районна) державна адміністрація трактує їх на свій розум.

Крім того, недосконалість іншої існуючої нормативно-правової бази, яка тісно пов'язана з питаннями організації територіальної оборони полягає у необхідності: внесення змін та доповнень до «Статуту гарнізонної та вартової служб ЗС України» (Закон України, 1999) щодо обов'язків та повноважень начальника військового гарнізону в особливий період та воєнний час, при введенні правового режиму воєнного стану та участі у виконанні заходів територіальної оборони, так як вони визначені лише на мирний час і абсолютно відсутні на особливий період; відповідно до Законів України «Про оборону України» та «Правовий режим воєнного стану» (Закон України, 2015) визначається поняття «військове командування», оскільки визначено, що на низовому рівні це «командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань», але при значній їх кількості в обласних центрах, на наш погляд, повинно чітко визначатися, хто конкретно є військовим командуванням в умовах воєнного стану на місцях; три постанови Кабінету Міністрів України по різному визначають порядок призначення комендантів певної території (населеного пункту): в одній постанові, на підставі наказу військового командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення), в іншій призначається наказом військового командування або військової адміністрації (у разі її утворення); в третій призначається наказом військового командування, але в них жодним чином не прописані взаємовідносини комендантів територій (населених пунктів) та штабів зон (районів) територіальної оборони. (Постанови Кабінету Міністрів України, № 573,1455,1456).

Друга група проблем – організаційна (тісно пов'язана із законодавчою) та охоплює групу проблем взаємовідносин керівників органів військового та державного управління на оперативному-тактичному та тактичному рівнях (на яких безпосередньо виконуються завдання щодо організації і ведення територіальної оборони) та проблем оптимізації організаційно-штатних структур складових ТрО.

По-перше, з початком вторгнення збройних сил РФ, практичне виконання завдань організації виконання заходів ТрО засвідчило, що в зонах територіальної оборони, які адміністративно не

входили в смуги відповідальності створених угруповань військ (сил), але залишалися у юрисдикції оперативних командувань, у зв'язку з недосконалістю нормативно-правової бази, до кінця неврегульованими в умовах воєнного стану залишаються питання взаємовідносин між: військовим командуванням на обласному (місцевому) рівні поза межами створених угруповань військ (сил), начальниками військових гарнізонів; комендантами територій (населених пунктів), головами військових адміністрацій (вони ж керівники зон (районів) територіальної оборони, керівниками штабів зон (районів) територіальної оборони (вони ж командири окремих бригад (батальйонів) ТрО та головами місцевих органів самоврядування.

По-друге, проведене дослідження засвідчило про наявність певних проблем у розгортанні та функціонуванні штабів зон (районів) ТрО, особливо в умовах передачі повноважень щодо організації ТрО від обласних (районних) військових комісаріатів (територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки) безпосередньо командирам обр (об) ТрО. Слід зазначити, що в рамках проведення стратегічного командно-штабного навчання з Командуванням об'єднаних сил Збройних Сил України «Об'єднані зусилля – 2020» досліджувалися питання щодо органічного поєднання роботи штабів зони (районів) ТрО, які розгорталися з використанням бази військових комісаріатів та штабів обр (об) СТрО, у варіанті виконання обов'язків керівників штабів зони (району) командиром бригади (батальйону) відповідно. Експеримент проводився на базі 124 обр СТрО (м. Херсон) та військових комісаріатів області. В ході дослідження було встановлено, що передачу повноважень необхідно здійснювати поетапно та поступово. Передача повноважень в короткі терміни знизить ефективність роботи штабів зон (районів) ТрО як робочих органів голів державних (військових) адміністрацій.

На кінцевому етапі реформування, після закінчення проведення адміністративної реформи, остаточного вирішення питання щодо місць формування обр (об) СТрО та набуття ними спроможностей, штаби зон (районів) ТрО включити до штатів обр (об) СТрО, при цьому чітко розмежувати повноваження штабу зони (району) ТрО та штабу обр (об) СТрО. При цьому штаб обр (об) СТрО займається виключно підготовкою і бойовим (спеціальним) застосуванням підрозділів бригади; на штаб ТрО зони (району)

покладається планування і здійснення широкого кола оборонних завдань та заходів територіальної оборони на території області (району) безперечно з урахуванням завдань. Зазначені пропозиції враховані не були.

Третя група проблем – кадрова, яка пов'язана з неповністю досконалою підготовкою фахівців ТрО. Основна маса офіцерів та працівників ЗС України, які проходили службу в структурах ТрО в обласних (районних) військових комісаріатах (територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки) або звільнені або перепризначені на інші посади.

Відповідно четверта група проблем стосується організації спеціальної (бойової) підготовки обр (об) СТрО, підготовки штабів зон (районів) ТрО та індивідуальної підготовки голів обласних (районних) державних адміністрацій ОДА (РДА) та інших цивільних осіб оборонного сектору основам організації і ведення національного спротиву. Для вирішення проблем пропонується удосконалення навчальних центрів підготовки військово-службовців СТрО; запровадження та обов'язкове проходження курсової підготовки посадових осіб ОДА (РДА) причетних до виконання заходів ТрО в області (районі) та курсів підвищення кваліфікації; розроблення системи та проведення курсів підвищення кваліфікації для особового складу частини (підрозділів) СТрО.

П'ята група проблем – множинність тлумачень категорійно-понятійного апарату в оборонній сфері. Аналіз нормативно-правових актів і наукових публікацій з воєнної тематики переконує в необхідності розроблення єдиного понятійного апарату, оскільки тлумачення одних і тих же визначень призводить до серйозних непорозумінь, зокрема, зазначається, що більшість визначених законодавчими та іншими нормативно-правовими актами термінів потребує уніфікації та суттєвого уточнення.

Слід зазначити, що з початком військової агресії РФ проти України більшість суміжних з росією країн – членів НАТО і ЄС посилили увагу до розвитку спроможностей національних ЗС з оборони власної території, впроваджуючи заходи зі зміцнення територіальної оборони країн шляхом створення військ (сил) територіальної оборони з метою підсилення оперативних спроможностей регулярних військ у загрозливий період або під час війни. Так, у 2018 році Польща стала ініціатором створення Європейської

ініціативи регіонального співробітництва територіальної оборони (European Territorial Defence Regional Cooperation Initiative) за участю 11 країн Європи (Польщі, Естонії, Литви, Латвії, ФРН, Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії, Великої Британії, Угорщини), а також США та Ізраїлю. На сьогодні найбільш масштабні заходи з посилення територіальної оборони проведені у Польщі, країнах Балтії та Фінляндії. Впродовж останніх років у зазначених країнах значні зусилля були спрямовані на розробку основ територіальної оборони, програм навчання і підготовки контингентів військ (сил) ТрО, створення і вдосконалення на практиці механізму їх взаємодії з регулярними військами у різних умовах обстановки, а також з іншими воєнізованими формуваннями у системі оборони країн. Хоча сьогодні майже у більшості суспільства немає сумнівів у необхідності існування як самої системи територіальної оборони, добровольчих формувань територіальних громад (фактично утворюються та комплектуються добровільно національно свідомими громадянами держави), так і в участі частин (підрозділів) СТрО у веденні бойових дій у складі оперативно-тактичних угруповань військ. Незважаючи на це, існують діаметрально протилежні погляди щодо функціонування системи територіальної оборони України, а також взагалі її доцільності.

Висновки. Дослідження проблем організації та функціонування системи управління виконанням заходів територіальної оборони, засвідчило, що за роки незалежності проблемним залишається питання: що являє собою сама система ТрО в умовах збройної агресії проти нашої держави, (відповідно необхідне уточнене основних завдань територіальної оборони за досвідом відбиття збройної агресії рф); виконання яких спеціальних (бойових) завдань покладається безпосередньо на СТрО; які конкретно складові сектору безпеки і оборони залучаються до виконання визначених завдань системі ТрО; які органи управління доцільно використовувати (створювати) в системі ТрО, їх організаційно-штатна структура, кількість і склад робочих (оперативних) груп від складових сектору безпеки і оборони на пунктах управління, особливо штабів зон (районів) територіальної оборони, як робочих органів обласних (районних) державних адміністрацій; яка система зв'язку та АСУВ(С) повинна використовуватися в системі ТрО (Єфімов 2016: 41).

Відповідно потребує подальшого розвитку нормативно-правова база організації і ведення ТрО, яка, слід визначити, приймалася в черговий раз достатньо поспішно та із запізненням, на наш погляд, мінімум як на п'ять років. Для удосконалення системи територіальної оборони держави вважається доцільним ретельно вивчити та враховувати як власний досвід в умовах відбиття збройної агресії російської федерації, так і досвід організації ТрО зарубіжних країн. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що підходи до її організації певним чином різняться, в залежності від достатньо значної кількості суб'єктивних та об'єктивних факторів, притаманних кожній державі, але є низка принципово схожих позицій, зокрема в першу чергу США та Польщі, які вважаємо для нас найбільш притаманні.

Фактично, штаб зони (району) ТрО є робочим органом голови обласної (районної) державної адміністрації (військово-цивільної адміністрації) при плануванні та виконанні широкого кола оборонних заходів в області (районі). При цьому штаби зон (районів) територіальної оборони відносяться до військово-складової ТрО. Відповідно є всі підстави утримувати діючі штаби ТрО зон (районів) на окремих штатах при бригадах (батальйонах) ТрО (фінансування за рахунок МО), реальне же місце роботи штабів в обласних (районних) державних адміністраціях, які будуть координувати діяльність оборонних відділів держадміністрацій, секторів мобілізаційної роботи, структур цивільного захисту, підготовки населення до національного спротиву та оперативних груп складових сектору безпеки і оборони, які залучаються до територіальної оборони.

Таким чином, в організації ТрО, на наш погляд, доцільно виділити два основних напрями: перший – організація роботи штабів зон (районів) ТрО як робочих органів голів обласних (районних) державних адміністрацій (військово-цивільних адміністрацій); другий – організація підготовки штабів обр (об) та підрозділів СТрО для виконання визначених спеціальних (бойових) завдань. Фактично аналог частин (підрозділів) Національної гвардії США, які можуть виконувати спеціальні завдання за рішенням губернаторів штатів та в той самий час складають організований резерв армії та можуть залучатися до ведення бойових дій за рішенням військового командування. Запропонований підхід щодо

удосконалення системи територіальної оборони держави, безумовно не є аксіомою, потребує подальшого удосконалення, виходячи із досвіду повномасштабної збройної агресії російської федерації, але певним чином пройшла практичне випробування.

Використані посилання

Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію воєнної безпеки України» (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>.

Закон України Про основи національного спротиву № 1702-IX/2021 від 16.07.2021р.(зі змінами від 03.05.2022 № 2237-IX)(2021.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.

Єфімов Г., Музика О. (2016). Становлення та розвиток територіальної оборони України: історія та сучасність. *Військово-науковий вісник*. Львів, Вип. 26. С. 38-54.

Фролов В., Романченко І., Палій В. (2007). Територіальна оборона України: якою їй бути?. *Наука і оборона*. Вип.1. С. 12-21.

Фролов В., Романченко І. (2009). Роль і місце територіальної оборони України в загальній системі оборони. *Наука і оборона*. Вип.1. С. 36-39.

Саганюк Ф., Гуменюк В. (2011). Територіальна оборона: резерв обороноздатності країни. *Військо України*. Вип. 6.С. 15-17.

Замана В., Ткачук П., Єфімов Г., Грабчак В., Яковлев М. (2013). Воєнна організація, сектор безпеки, територіальна оборона держави: державно-управлінський аспект: монограф. Львів: АСВ. 339 с.

Панкратов Є., Єфіменко Є. (2015). Територіальна оборона. *Оборонний вісник*. Вип. 11. С. 12-16.

Закон України Про оборону України № 1932/1991 від 05.10.2000р.(зі змінами), Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст.106) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 02.09.2013 р. № 471/2013. (2013).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 10.02.1996 р. № 118/1996. (1996).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 27.03.1998 р. № 225/1998. (1998).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 14.07.2000 р.№ 894/1998. (2000).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 2.10.2001 р. № 918/2001. (2001).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 2.09.2013 р.№ 471/2013. (2013).

Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 23.09.2016 р. № 406/2016. (2016).

Слюсаренко А. & Єфімов Г. (2017). Організація охорони та оборони тилової смуги діючих угруповань військ (сил) – історія та сучасність. *Збірка наукових праць II Всеукраїнської науково військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014-2016 рр.»*. Київ: Національний військово-історичний музей. С. 37 – 44.

Постанова Верховної ради України: Про затвердження плану законодавчого забезпечення реформи в Україні (2015) URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55471

Проект Закону України Про територіальну оборону України № 2411 від 17.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56121

Проект Закону України Про внесення змін до деяких законів України, щодо удосконалення питання керівництва територіальною обороною» (2019) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66606

Проект Закону України Про територіальну оборону, зареєстровано у ВР України 16.12.2020 року № 4504. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682

Рішення РНБО України Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України від 14.04.2014 URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4>

Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12 2021 р. № 1442 Про затвердження Типового положення про штаб зони (району) територіальної оборони. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021-%D0%BF#Text>

Закон України Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 22-23, ст.196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text>

Закон України Про правовий режим воєнного стану (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

Постанова Кабінету Міністрів України Про порядок здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан» від 08.07.2020 р. № 573.

Постанова Кабінету Міністрів України Про порядок затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан від 29.12.2021 р. № 1455.

Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» від 29.12. 2021 р. № 1456.

References

Decision of the National Security Council of Ukraine On urgent measures to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine dated April 14, 2014. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4>.

Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the procedure for checking documents of persons, inspecting things, vehicles, luggage and cargo, office premises and residences of citizens during the provision of measures of the legal regime of martial law" dated 29.12.2021 №.1456.

Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 25, 2021 "On the Military Security Strategy of Ukraine". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>

Draft Law of Ukraine On Territorial Defense of Ukraine № 2411 dated 17.07.2015 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56121

Draft Law of Ukraine On Territorial Defense, registered with the Verkhovna Rada of Ukraine on 12/16/2020 № 4504. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682

Frolov V., Romanchenko I., Palii V. (2007). Territorial defense of Ukraine: what should it be? Science and defense. Vol.1. P. 12-21.

Law of Ukraine On the Defense of Ukraine No. 1932/1991 dated 05.10.2000 (with amendments), Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1992, № 9, p. 106). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

Law of Ukraine On the Foundations of National Resistance No. 1702-IX/2021 dated 16.07.2021 (as amended from 03.05.2022 No. 2237-IX), Gazette of the Verkhovna Rada (VVR), 2021, № 41, cr.339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

Pankratov E., Yefimenko V. (2015) Territorial defense. Defense Herald. 2015. Vol. 11. P. 12-16.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 10.02.1996 p.№ 118/1996. Kyiv, 1996.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 27.03.1998 p.№ 225/1998. Kyiv, 1998.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 14.07.2000 p.№ 894/1998. Kyiv, 2000.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 2.10.2001 p.№ 918/2001. Kyiv, 2001.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 02.09.2013 p.№ 471/2013. Kyiv, 2013.

Provisions on territorial defense of Ukraine: Decree of the President of Ukraine 23.09.2016 p.№ 406/2016. Kyiv, 2016.

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the procedure for implementing measures during the introduction of curfew and the establishment of a special light masking regime in certain areas where martial law has been imposed" dated 07.08.2020 №. 573.

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 29, 2021 No. 1442 On the approval of the Standard Regulation on the Headquarters of the Territorial Defense Zone (District). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021-%D0%BF#Text>

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the procedure for approving the Procedure for establishing a special entry and exit regime, restricting the freedom of movement of citizens, foreigners and stateless persons, as well as the movement of vehicles in Ukraine or in some of its areas where martial law has been introduced from 12.29.2021 №.1455.

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine: On approval of the plan for legislative support of the reform in Ukraine dated 04.06.2015. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55471

Romanchenko I., Frolov S. (2009). The role and place of territorial defense of Ukraine in the general system of defense of the state. Science and defense. Vol. 1. P. 36-39.

Saganyuk F., Humenyuk V. (2011). Territorial defense: reserve of the country's defense capability. Army of Ukraine. Vol. 6. P. 15-17.

Slyusarenko A., Yefimov G. (2017). Organization of protection and defense of the rear line of active groups of troops (forces) - history and modernity. Collection of scientific works of the 2nd All-Ukrainian scientific military-historical conference "War in Donbas. 2014-2016". Kyiv: National Military Historical Museum. P. 37-44.

The Draft Law of Ukraine On Amendments to Certain Laws of Ukraine, Regarding the Improvement of Territorial Defense Management.", 2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66606

The Law of Ukraine On the Legal Regime of Martial Law (Information of the Verkhovna Rada, 2015, № 28, p. 250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

The Law of Ukraine On the Statute of the Garrison and Guard Services of the Armed Forces of Ukraine, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 1999, № 22-23, cr.196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text>

Yefimov G., Muzyka O. (2016) Formation and development of territorial defense of Ukraine: history and modernity. Lviv: Military and scientific bulletin. Issue 26. P. 38-54.

Zamana V., Tkachuk P., Yefimov G., Grabchak V., Yakovlev M. (2013) Military organization, security sector, territorial defense of the state: state-management aspect: monograph. Lviv: ASV. 339 p.

Yefimov G., Ivakhiv O., Kasatkin Y.
TERRITORIAL DEFENSE OF UKRAINE UNDER CONDITIONS OF
THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL ASPECTS

The article is a continuation of the cycle of publications devoted to the formation and development of the territorial defense system of Ukraine, the state of its functioning in the conditions of widespread armed aggression of the Russian Federation in the conditions of the legal regime of martial law, and aims at further comprehensive

discussion and elaboration of specific proposals for improving the regulatory and legal field of the common application of multi-departmental structures of the constituent forces of the security sector and defense forces in the state territorial defense system, in particular, the functioning of state administration bodies regarding the implementation of territorial defense measures.

In order to improve the state territorial defense system, in our opinion, it is considered expedient to carefully study and take into account both our own experience in repelling the Russian Federation aggression and the territorial defense organization experience of the foreign countries. Their analysis allows us to conclude that approaches to its organization differ in a certain way, depending on a fairly significant number of subjective and objective factors inherent in each state, but there are a number of fundamentally similar positions, in particular, first of all, in the USA and Poland, which we consider the most inherent for us.

In fact, the headquarters of the territorial defense zone (district) is the working body of the head of the regional (district) state administration (civil-military administration) in planning and implementing a wide range of defense measures in the region (district). At the same time, the headquarters of territorial defense zones (districts) belong to the military component of territorial defense. Accordingly, there is every reason to keep the active headquarters of territorial defense zones (districts) on individual staff under brigades (battalions) of territorial defense (financed by the Ministry of Defense), but the actual work place of headquarters is in regional (district) state administrations, which will coordinate the activities of state administrations' defense departments, mobilization work sectors, civil protection structures, population preparation for national resistance and operational groups of the security and defense sector components, which are involved in territorial defense.

Accordingly, the regulatory framework for the organization and conduct of territorial defense needs further improvement, which, it should be noted, was once again adopted rather hastily and late, in our opinion, at least by five years.

The proposed approach to improving the state territorial defense system is definitely not an axiom, it needs further improvement, based on the experience of Russian Federation full-scale armed aggression, but in a certain way it passed a practical test.

Keywords: territorial defense, national resistance, military administration, special operations forces, armed aggression, forms and methods of armed struggle

ПРОУКРАЇНСЬКІ ЛИСТКОВІ АГІТАЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ (2014 – 2022 рр.)

У статті на досвіді російсько-української війни розглянуто використання проукраїнських листівок як одного із засобів інформаційно-психологічного впливу. Визначено атрибуцію цих матеріалів та окреслено основні цільові аудиторії, на які вони були спрямовані. З'ясовано способи та засоби поширення листкових агітаційних матеріалів на тимчасово окупованих Російською Федерацією українських територіях. Виокремлено їх основні категорії за тематичними напрямками. Констатовано, що паперові носії інформації продовжують бути актуальними у сучасних пропагандистських протистояннях та слугують джерелом для вивчення як збройної, так й інформаційної складових російсько-української війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, інформаційно-психологічний вплив, пропаганда, листівки, російські окупанти, партизани, колаборанти.

Постановка проблеми. Очікування світу після Другої світової війни, що збройні протистояння залишились у минулому, виявились марними. Війни сучасності супроводжувались інформаційно-психологічним протиборством як між сторонами збройного протистояння з метою впливу одна на одну, так і на міжнародній арені за завоювання світової підтримки. З цією метою супротивники використовували усі форми пропагандистської роботи: усну агітацію, звукомовлення та друковану пропаганду. І здавалось, що у час телебачення, радіо та Інтернету, друковані носії є менш ефективними, проте досвід доводить зворотне. Папір і зараз відповідає багатьом вимогам: відносно простий у виготовленні, доступний, достатньо довго зберігається і дозволяє легко фіксувати інформацію. Найцінніша якість паперу – він дозволяє тиражувати

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри тактики, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Марченко Ярослав Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника факультету, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О.М., Марченко Я.В., 2022

інформацію (у тому числі в «кустарних» умовах). До того ж, друкована агітація відрізняється невисокою собівартістю.

Актуальність дослідження зумовлена потребою всебічного вивчення досвіду російсько-української війни (2014 р. – по теперішній час), адже її початок вже відноситься до подій нещодавньої історії, а наслідки віддзеркалюють на сучасний стан справ як у політико-економічному просторі держави, так і на фронтах бойових дій. Одна із площин, де здійснюється воєнне протистояння України та Російської Федерації, – інформаційне поле. І якщо звукомовній та усній складовій інформаційно-психологічно впливу присвячено чимало публікацій та оглядів (Сайт Центру протидії, 2022), то листкові агітаційні матеріали аналізувались фрагментарно. А в умовах відсутності можливості виготовлення (тим паче на окупованих територіях), обмеженості способів поширення і небезпека адресантів під час ознайомлення чи зберігання великих за обсягом друкованих інформаційних матеріалів робить листівки чи не найефективнішим засобом донесення відомостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За умов відсутності ґрунтовних праць щодо листкових агітаційних матеріалів російсько-української війни, презентоване нами дослідження опирається на окремі повідомлення журналістів та блогерів, які були розміщені на сторінках міжнародної комп'ютерної мережі Інтернет. Узагальнені та проаналізовані електронні публікації достатньою мірою забезпечують поставлену мету наукових пошуків. Запропоновані синтезовані відомості є новими у полі вітчизняних історичних спостережень.

Мета роботи полягає у дослідженні проукраїнських листівок, які були розповсюджені на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України, в період російсько-української війни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з квітня 2014 р. по серпень 2022 р. (Нижня межа визначається часом подання рукопису наукової статті до публікації).

Задля реалізації цієї мети плануємо вирішити наступні дослідницькі завдання: узагальнити матеріал, що містить інформацію про використання листкових інформаційних матеріалів; визначити авторів та адресантів; з'ясувати способи поширення листівок; окреслити особливості їх оформлення; класифікувати агітки за тематичним спрямуванням.

Виклад основного тексту. Листівки відносяться до листових (друкованих) джерел інформації. Вони є поточними історичними документами, які містять відомості про події та епізоди російсько-української війни в інформаційно-психологічній сфері. Оцінюючи їх із зазначеної точки зору, перш за все, слід визначитись з авторством листівок аби ідентифікувати походження інформації, що в них міститься. Адже саме від атрибуції документів залежить довіра до них як аудиторії, на яку вона розрахована, так і дослідників, які їх аналізують. Більше того, підписи під листівками також можуть мати агітаційне значення, адже сприймаються адресатами в системі ідентифікації «свій – чужий», можуть повідомити про наявність в регіоні неофіційних учасників протидії і стати підґрунтям для залучення їх до діяльності Сил оборони України або ж надати моральну впевненість у прихованій підтримці.

У нашому випадку, при встановленні авторства значної частини інформаційно-пропагандистських листових матеріалів виникає низка труднощів. В першу чергу вони пов'язані з тим, що велика частина листівок друкувалася «кустарним» способом, силами і за кошти проукраїнських активістів та партизан, а небезпека під час їх поширення вимагала приховування самих авторів та розповсюджувачів. Тому чимало листівок підписані узагальненим чином, наприклад, – «Партизанський рух України» (Степанюк, 2022). Про повстанське походження агіток вказують й опосередковані ознаки. Зокрема, коли на них містяться слова: «Бійтеся ночі! Партизани не сплять!» (Бійтеся ночі..., 2022) або «Рашисти готуйтесь! «Рейв» партизани йдуть за тобою!» (В окупованих містах..., 2022). Зустрічаємо й агітаційні матеріали опозиційних сил з числа проукраїнські налаштованих мешканців. Наприклад, у Луганській і Донецькій областях діяла організація під назвою «Комітет звільнення Донбасу» (В ОРДЛО розклеїли..., 2022).

На сьогодні доволі важко встановити й походження листівок, які розповсюджуються від імені Сил оборони України, оскільки, по-перше, існує широкий спектр військових формувань, які до них належать; по-друге, в силу обмеженого доступу до інформації щодо діяльності вітчизняних органів інформаційно-психологічних операцій. Ймовірно, після завершення бойових дій, ці відомості стануть доступнішими і поява у вільному доступі більшої

кількості реляцій надасть змогу повніше оцінити інформаційні можливості джерела та провести аналіз походження листівок як об'єктів, що містять певну агітацію.

Проте вже сьогодні їх походження можна встановити за певними ідентифікаційними ознаками. Наприклад, на одній із листівок-зверненнях до російських солдатів розміщено номери телефонів та QR-кодів, за якими рекомендується подзвонити (перейти) для отримання подальшої (ширшої) інформації (Окупанти масово..., 2022). Рисунок 1. Є й зразки листівок, які підписані узагальнено, без зазначення приналежності до конкретного з формувань Сил оборони України: «Командування українських військ» (У Чернігівській області..., 2022).

ВОЗВРАЩАЙСЯ ЖИВЫМ!
КАК ПРАВИЛЬНО СДАТЬСЯ В ПЛЕН?
Инструкция для всех оккупантов из РФ и Беларуси

НОВУ МОЖНО СДАТЬСЯ
Вооруженные силы Украины
Силы территориальной обороны Украины
Национальной полиции Украины
Служба безопасности Украины

КАК ПРАВИЛЬНО СДАТЬСЯ В ПЛЕН
1. отбросить в сторону оружие
2. встать прямо
3. поднять вверх руки или белый флаг
4. Гривки кричать «Будьте!»

ГРУППА ВОЕННОСЛУЖАЦАХ ИЛИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ
1. Сложить все оружие перед собой на достаточном расстоянии
2. Стать перед военной техникой. Вся техника должна быть закреплена и быть не в боевом положении
3. Для уведомления украинской стороны о сложении оружия может быть отправлен переговорщик из офицерского состава. Все оружие и с парадными знаками или белый флаг

**НЕ убивайте наших стариков и детей!
НЕ становитесь участниками геноцида
нашего народа.**

ГАРАНТИИ ДЛЯ ВОЕННЫХ
Дамитесь тем, кто добровольно сложил оружие и сдал военную технику
☎ Телефонный звонок родным и близким

УКРАИНА НЕ АГРЕССОР и выполняет условия ЖЕНЕВСКОЙ КОНВЕНЦИИ ОБ ОБРАЩЕНИИ С ВОЕННОПЛЕННЫМИ 1949 ГОДА.

КОНЕЦ ПЛЕНА
1. Военнопленные освобождаются и возвращаются в свою страну после прекращения военных действий
2. Ни один возвращенный военнопленный не может быть использован на действительной военной службе
3. Больные, раненые и раненые, включая конвоируемых у военнопленных, будут им возвращены

**Это не ваша война.
Возвращайтесь к своим родным,
Вы нужны им больше!
Нам всем нужно одно – мир!**

+38 066 580 34 98 +38 093 119 29 84

https://t.me/gruz_200_ru
https://t.me/fr200_now

Рис. 1. Зразок листівки до окупаційних сил з інструкцією про поряток здачі в полон (Окупанти масово..., 2022)

Звертаємо увагу на сучасну особливість вищенаведеної листівки – вона містить матричне шифрування. Розміщення QR-кодів – нововведення в оформленні листкових пропагандистських матеріалах, і є наслідком цифровізації суспільства. Адже наявні практично у всіх різного типу гаджети дають можливість впроваджувати сучасні технології й в інформаційно-психологічне протиборство.

Проаналізувавши атрибуцію листкових агітаційних матеріалів, слід окреслити основних адресатів, для яких вони призначались.

При цьому під «цільовою аудиторією впливу» розуміємо «сукупність реальних та потенційних реципієнтів (об'єктів) інформаційно-психологічного впливу, об'єднаних певними критеріями (ознаками сегментування) (Твердохліб, 2004: 45). Контент-аналіз проукраїнських листівок 2014 – 2022 років дає підґрунтя на визначення двох основних груп, на які чинився пропагандистський вплив – противник та цивільне населення тимчасово окупованих територій. До першої групи відносимо не лише російських військово-службовців, але й представників приватної військової компанії «Вагнер», найманців з Білорусії, Сирії, Південної Осетії тощо. Сюди ж, на нашу думку, належать ті представники українського суспільства, які погодились на співпрацю з окупантами – так звані колаборанти (рисунок 2).

Рис. 2. Листівки: у місті Мелітополь для сирійських найманців – ліворуч (В окупованому місті на Запоріжжі..., 2022) та місті Мелітополь для колаборантки Г. Данильченко – праворуч (В Мелітополе развесили..., 2022)

Інформаційні повідомлення, спрямовані на мешканців невідконтрольних офіційному Києву територій, також були сегментовані. Тому поряд з універсальними листівками (здебільшого патріотичного характеру), виготовлялась агітація за регіонами (Крим, Донбас та південь України) (рисунок 3).

Рис. 3. Зразки листівок: ліворуч – узагальненого змісту (Над окупованим Донбасом..., 2022), праворуч – регіонального (Над Донецьком..., 2016)

Наступним питанням, на якому слід зупинитись, – це способи розповсюдження листівок. Вони, на нашу думку, напряду залежали від їх авторства. Агітація, яку виготовляли проукраїнські активісти та партизани, що перебували безпосередньо у тилу противника і діяли на окупованих територіях розклеювали листівки власноруч і, переважно, приховано, у нічний час доби (в Мелітопольском районі..., 2022).

Залистування матеріалами, які виготовлялись Силами оборони України, зазвичай, відбувалось за допомогою артилерії та малогабаритних повітряних апаратів. У першому випадку для поширення інформаційних матеріалів використовували 122-мм самохідні гаубиці 2С1 («Гвоздика», Д-30). Вони здатні вести стрільбу на дальність 15,2 км, а її швидкостільність складає з ґрунту – 5 пострілів на хвилину, а з боеукладки – 2. Ця гаубиця може вести вогонь агітаційними снарядами типу А1 (А1Д) та А1Ж (А1ЖД). З метою розрізнення з іншими снарядами, агітаційний зафарбовується в червоний колір і споряджається листівками двох розмірів: 144x101 мм та 203x144 мм. Снаряд розривається на висоті 100–150 м. Залежно від висоти спрацювання, швидкості снаряда в момент спрацювання і швидкості вітру листівки розсіюються на площі шириною від 15 до 50 м і довжиною від 300 до 600 м (Будова артилерійського озброєння, 2020: 7-8, 240–242; Використання Збройними силами, 2022). У війська агітаційні снаряди надходять в неспорядженому вигляді і «заряджання» їх листівками проводиться безпосередньо у підрозділах в залежності від їх змісту та напрямку бойових дій (Використання Збройними силами, 2022).

Широкого використання агітаційні снаряди набули ще під час Антитерористичної операції на Сході України у 2014-2015 рр. Їх використовували для оповіщення населення про відкриття гуманітарних коридорів. Йдеться, в першу чергу, про гуманітарні коридори навесні 2014 року для мирних жителів Донецька, Луганська та Горлівки. Тоді у снаряди вкладали листки формату А5 або А6 із інструкціями щодо порядку евакуації (Військове телебачення..., 2014).

Обрання на початку війни саме такого каналу для донесення інформації до окупованих територій України пояснюється відсутністю вітчизняних телеканалів на Донбасі та володінням переважною більшістю населення кнопковими телефонами, що обмежувало поширення повідомлень від українського військово-політичного командування через Інтернет у смартфоні (Використання Збройними силами, 2022).

На початковому етапі широкомасштабної війни, наприкінці зими 2022 р., артилерійські обстріли агітаційними матеріалами здебільшого були розраховані на противника на всіх оперативних напрямках, але переважно на Київщині, Чернігівщині, Сумщині. Це пов'язано, по-перше, з обмеженням прямого зв'язку із ворогом. Друга причина – перебування противника на відстані, яка дозволяла проводити таке залистування. Тоді, наприкінці лютого – у березні 2022 року, здебільшого використовували листівки про задачу у полон (Українців просять..., 2022; У Чернігівській області..., 2022).

Також на озброєнні ЗС України є агітаційні міни зі снарядами калібру 82 мм. Але їхнє використання малоефективне в силу їх малого об'єму, що дозволяє спорядити лише один рулон з листівками (Використання Збройними силами, 2022).

Як приклад використання агітаційних боєприпасів наведемо роботу 46-го окремого штурмового батальйону «Донбас – Україна», який був залучений до «заряджання» снарядів інформаційно-пропагандистським матеріалом для мешканців тимчасово невідконтрольних Україні територій та їх розповсюдження над населеним пунктом Горлівка Донецької області (Український прапор..., 2020). Інший приклад: артилерійський дивізіон 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпатської бригади проводив агітобстріли території, де розміщувались російські війська. Вони доносили до противника інструкції про задачу в полон (Галас, 2022) (рисунок 4).

Рис. 4. Спорядження артилерійських снарядів бійцями 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади агітматеріалами (Галас, 2022)

Іншим способом розповсюдження листівок над тимчасово окупованою українською територією було залучення до цієї роботи малогабаритних повітряних апаратів (БПЛА). Відомостей про застосування БПЛА для агітзалистування окупованих територій України є чимало. Так, у 2016 – 2018 роках аеророзвідка фонду «Сестри Перемоги» за підтримки Служби безпеки України та Сил спеціальних операцій Збройних Сил України спланували та здійснили операції з поширення друкованих агітаційних матеріалів над населеними пунктами Донецької області (Помни..., 2018). Листівки «Донецьк – це Україна!», «Перемогли фашистів – переможемо і рашістів!», «Повернемо український Донецьк – місто трудівник!», «Захарченко злодій!» та інші, були розкидані над центральною площею міста та трибуною, де в цей час перебували керівники терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР» Захарченко, Плотницький й інші. Тоді було здійснено 3 вильоти, завдяки яким залистована територія складала понад 25 тисяч км² (Над Донецьком..., 2016).

9 травня 2017 р. волонтери аеророзвідки скинули на тимчасово окупований населений пункт Горлівка патріотичні листівки. Планували, що вони потраплять у те місце, де повинен був пройти так званий парад бойовиків. Підготовка до акції тривала кілька місяців. Мета цієї акції – донести до мешканців Донеччини, що Україна про них не забула. Ініціатори вважали, що навіть якщо горлівчани побояться взяти з собою листівку, проте деякий час у руках її все-таки потримують (Перемогли фашистів..., 2017). З повідомленням донецького блогера, який публікуються під ніком «Фашик Донецький», 6 квітня 2018 р. над Донецьком, у

районі центрального Свято-Преображенського храму, за допомогою безпілотника скинули 1500 проукраїнських листівок. На одній із них йдеться: «Влада друге життя не дасть. Зупинися. Доки не зупинилося твоє життя». На іншій зображено міністра оборони США Дж. Меттіса, який нібито каже: «Ми прийдемо. Незабаром» (Мы скоро придем..., 2018). У 2019 р. в тимчасово окупованому селищі Саханка Донецької області невідомі з безпілотника скинули повідомлення про складні умови отримання російського громадянства і проблеми через втрату українського (Безпілотник скинув..., 2019). Того ж року було розповсюджено проукраїнські листівки і в районі Маріуполя над селищем Безименне, неподалік Широкиного, яке контролювалось бойовикам (Смещук, 2019). У 2020 році у місті Слов'яносербськ Луганської області за допомогою БПЛА було доставлено понад 10 тис. інформаційних листівок. Ілюстрації на них супроводжувалися написами українською та російською мовами: «Ласкаво просимо, ти вдома!», «Бережи себе... чекаю! Повертайся скоріш додому!» тощо. За допомогою цих листівок активісти прагнули передати меседж, що Україна не кинула їх сам на сам з російським окупантом (Ласкаво просимо..., 2020). Допускаємо, що таких фактів впродовж 2014 – 2022 років було чимало, проте не всі вони стали відомими широкому загалу.

Очільник військово-цивільних адміністрацій спочатку селища Зайцеве, а потім Мирненська Донецької області, В. Вєсьолкін у 2017 р. наступним чином окреслив значення агітаційної роботи в регіоні: «Там багато наших людей, просто вони думки свої не озвучують, це дуже небезпечно для життя, здоров'я, свободи. Тому чекають і, думаю, що нашим людям буде тепліше, що їх не забувають, про них думають» (Український безпілотник «Лелека»..., 2017). А вже у 2019 році воєнний кореспондент Р. Смещук зазначить, що «якщо хоч 10 чоловік задумуються, прочитавши таку листівку, – місія виконана» (Смещук, 2019).

Відомостей про те, які саме малогабаритні повітряні апарати використовуються українськими військовими та активістами в цілях поширення агітаційних матеріалів над окупованими територіями доволі мало. Водночас, вже згадуваний Р. Смещук, у своїй статті від червня 2019 р. повідомив наступне: «Лелека-100» – українського виробництва. Ми вже чотири роки воюємо з ним. Дуже класний апарат, трошки його переробили, зробили вантажний

відсік – спеціально для інформаційної війни» (Смешук, 2019). Цей БПЛА створений українською компанією «DeViRo» і прийнятий на озброєння Збройних Сил України в травні 2021 року (Лелека-100., 2021), але його випробовування відбувалось вже з 2017 року (Кулеш, 2017) (рисунок 5).

Рис. 5. Спосіб закладання листівок у БПЛА (Помни..., 2018)

Візуальне порівняння представлених у мережі Інтернет фотографій БПЛА для агітаційного інформування також свідчать про використання саме цього апарата. Побічно цей факт підтверджують відомості про українські безпілотники «Лелека-100», що впали у 2018 р. Сімферополі та Севастополі в АРК, які містили на борту листівки з проукраїнськими гаслами «Слава Україні» та «Ми вже близько» (У Криму впав..., 2018; Розбитий БПЛА., 2018). Зустрічаємо згадки про застосування саме «Лелеки» під час залистування міста Горлівка Донецької області у 2017 році (Український безпілотник «Лелека»..., 2017).

На «озброєнні» української армії була й військова кмітливість воїнів. Так існують відомості й про переправлення через лінію фронту агітаційних матеріалів за допомогою повітряних кульок. Щоправда підрозділ та напрямок цієї події залишаються невідомими. Для відправлення «привітання» бійці ЗСУ використали механізм, що складається з будильника й «електронного сірника», щоб коробка з листівками розкрилася чітко над позиціями противника. Таким чином до Дня незалежності України, українські воїни, які перебували на передових позиціях, переслали на бік ворога близько 3 – 4 тисяч агіток із наступним текстом: «Не хочеш на концерт Кобзона? Повертайся, на тебе чекають вдома». А поряд

із текстом було зображено загиблих на Донбасі ватажків так званих ДНР і ЛНР, серед яких «Гіві», «Моторола», О. Захарченко.

Український боєць із позивним «Борода» наступним чином прокоментував цю ідею: «Ми показуємо, що ми про них дуже багато знаємо. Навіть за часів затишшя ми працюємо, ми не склали руки, ми звільняємо свою землю» (ЗСУ оригінально «привітали» .., 2020).

8 тисяч листівок з написами: «Донбас – це Україна», «З Україною в серці», «Помни, хто ты» у 2021 р. стартували з району неподалік Донецького аеропорту у бік окупованого Донецька. Члени організації «Третя сила» та українські військові також тоді скористались наповненими гелієм жовто-блакитними кулями. Акцію присвятили Дню вишиванки (Волонтери та військові відправили.., 2021).

Листкові агітки є своєрідними міні-плакатами. Тому аналізуючи їх як поліграфічний продукт доречним, вважаємо, зупинитись на його оформленні. Залежно від жанру листівки поділяються на текстові та ілюстративні (малюнкові). У текстових листівках основне смислове навантаження несе сам текст. Ілюстративною листівкою прийнято називати таку, в якій текст, зазвичай, є допоміжним елементом або ж його немає зовсім. Аналіз наявних у широкому доступі проукраїнських листкових агіток дозволяє констатувати, що вони були листівками-ілюстраціями, текстовими повідомленнями та комбінованими (шрифтово-малюнковими).

Слід наголосити, що листівки були й рукописними. Вони, на нашу думку, виготовлялись активістами, що мешкали на окупованих територіях. Таким чином мешканці намагались, нехай у прихованій формі, але донести до оточуючих свою позицію та чинити такими діями інформаційний супротив окупаційним військам. Переважно такі листкові агітаційні матеріали були текстовими і містили короткі повідомлення чи заклики (ЗСУ близько..., 2022; В Мелитопольском районе.., 2022) (рисунки 6).

Рис. 6. Приклади рукописних листівок, які з'явилися у 2022 році на вулицях: зліва – Херсону (ЗСУ близько..., 2022) , справа – Мелітополя (В Мелітопольском районі..., 2022)

Щодо оформлення листівок, то зустрічаємо листівки як чорно-білого, так й кольорового варіантів. При цьому можна припустити, що яскрава продукція на більш якісному папері здебільшого проводилась відповідними органами української військово-політичної влади та активістами на підконтрольній офіційному Києву території нашої держави. Ймовірно, у цьому випадку використовувалась певна база видавництв, друкарень та поліграфічних компаній. А на передову лінію фронту вони постачались у готовому вигляді. У випадку так званого «кустарного виробництва» проукраїнськими активістами та партизанами на окупованих землях доводилось використовувати периферійні друкувальні пристрої – власні комп'ютерні принтера.

Стосовно кольорової гами, то найбільш поширеним у використанні було патріотичне жовто-синє забарвлення, яке лише визначало джерело їх походження, але й надихало та запалювало на подальшу боротьбу з ворогом. Розміщена на листівках українська символіка (прапор, герб, китиця калини, візерунок вишиванки тощо) були впізнаваними, значимими та передавали і підсилювали аргументи самих текстів.

У більшості своїй листкові агітки виготовлялись в односторонньому варіанті розміщення тексту чи ілюстрацій, але й були двобічні. Як приклад останніх наведемо варіант листівки, яка роздавалась мешканцям окупованого Луганська у 2018 р. в під час урочистих заходів до 9 травня. На ній з одного боку був напис російською мовою: «Вчи історію. Прийдемо – питаємо».

А на звороті розмішувалась мапа Слобідської Української губернії з гаслом: «Пам'ятай, що живеш на українських землях» (В Луганске..., 2018). Така ж листівка за допомогою безпілотного літального апарата була розпорошена фондом «Сестри Перемоги» й над низкою інших міст Донбасу (Помни..., 2018) (рисунок 7).

Щодо розміру листкових агітаційних матеріалів, то за візуальною оцінкою вони варіюються від форматів А 4 (210x297 мм) та А 5 (21x14,8 мм) до розмірів звичайної візитівки (50x90 мм). Більші за розмірами аркуші, зазвичай, використовувались активістами: друкувались на домашньому принтері та розвішувались на стовпах, стінах, дверях, дошках оголошень тощо. Ймовірно такий формат використовувався й відповідними органами сил оборони України при виготовленні інформаційних повідомлень для противника зі значним текстовим наповненням (наприклад, листівка із алгоритмом здачі в полон або пояснення щодо винагороди за перехід до ЗС України з озброєнням і військовою технікою).

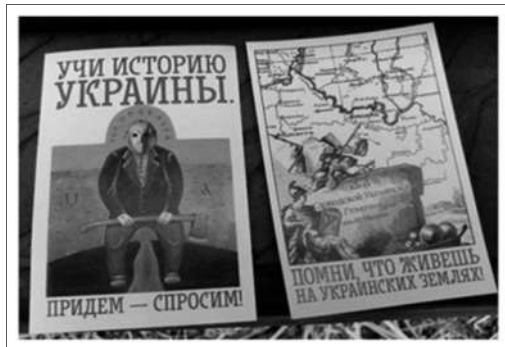

Рис. 7. Зразок двосторонньої листівки, яка була поширена на окупованих територіях Донбасу (Помни..., 2018)

Меншого формату використовувались листівки як для розпорошення їх за допомогою безпілотників, так і для роздавання (розкидування) на вулицях окупованих міст. Тут слід розуміти, що невеликого розміру друківані агітаційні матеріали легше приховано переносити тому, хто займається їх розповсюдженням, та безпечніше їх підібрати і заховати для подальшого ознайомлення тими людьми, для кого вони адресуються.

Аналіз змістового наповнення листкових агітаційних матеріалів дозволяє їх класифікувати за певними ознаками на чотири основні категорії: звернення, роз'яснення, залякування, єднання.

Листівки-звернення. Зазвичай такі листівки розповсюджувались від імені Сил оборони України і спрямовувались до військово-службовців противника. У них, перш за все, роз'яснювалось, що війна в Україні їм особисто не потрібна, що вона є загарбницькою і ганебною, що російське командування приховує реальні втрати особового складу тощо (У Чернігівській області..., 2022; Українців просять..., 2022).

Наприклад, на сайті Чернігівського обласного територіального центру комплектування та соціальної підтримки (ТЦКтаСП) вже у лютому 2022 року були розміщені листівка – перепустка, листівка-звернення до військовослужбовців противника про здачу в полон. У дописі містився заклик до громадян України щодо самостійного друку та розповсюдження цього матеріалу по всіх місцях можливого пересування ворожих військ (У Чернігівській області..., 2022) (рисунок 8).

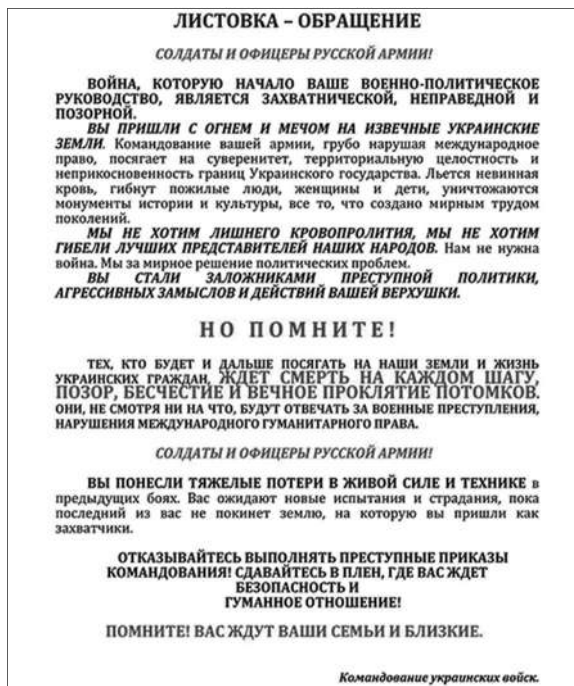

Рис. 8. Зразок листівки-звернення від Чернігівського ОТЦК та СП (У Чернігівській області..., 2022)

Листівки-роз'яснення. До цього виду агітаційних матеріалів належать: листівки щодо порядку здачі у полон (Українські військові обстрілюють..., 2022; Оккупанти масово..., 2022). Сюди ж відносимо листівки мотивуючого характеру, в яких крім процедури полонення зазначається грошова винагорода за здачу в полон з озброєнням та військовою технікою (Врятуєшся..., 2022; Как сдать..., 2022) (рисунк 9).

Рис. 9. Зразки листівок-роз'яснень: ліворуч – мотиваційна (Как сдать..., 2022), праворуч – малюноква (Михайлова, 2022)

Також мали місце листкові друківані матеріали, які були адресовані до цивільних громадян України, котрі опинились на тимчасово окупованих територіях або в епіцентрі бойових дій. У них коротко роз'яснювалось, які дії необхідно вчинити в кожному випадку та як зберегти життя (Штампы времени..., 2015; Українські військові з вертольотів..., 2014).

Залякувальні листівки поширювались партизанами і призначались, здебільшого, для солдатів й офіцерів противника та колаборантів. Їх психологічне значення базувалось на домінуючому інстинкті кожної людини – відчутті самозбереження. Військовослужбовцям окупаційних сил наголошувалось: «Бійтеся ночі! Партизани не сплять!» (Бійтеся ночі..., 2022), «Готуйся! Ми знаємо всі твої маршрути патрулів!» (Березовець, 2022), «Рашисти,

вже пізно втікати. Ростов – 558 км, ЗСУ – 10 км» (У Херсоні партизани..., 2022) тощо.

Щодо змісту листівок, які адресувались колаборантам, то в основному він зводився до попередження про те, що їх співпраця з окупаційною владою є злочином, за який доведеться відповідати. При цьому значний вплив на гуалайтерів та тих, хто вагався щодо співпраці з ворогом, мали агітки із визначенням грошової винагороди за надання місця перебування таких осіб та їх фізичне усунення (В Мелітополе развесили..., 2022; В окупованому Херсоні..., 2022) (рисунок 10).

До залякувальних за змістом пропагандистських матеріалів відносимо віршовані листівки-лякалки. Їх текст базується на коротких, відомих багатьом дитячих лічилках радянського періоду. В українському перекладі вони звучать наступним чином: «Раз, два, три, чотири, п'ять зараз я іду шукать» та «Вийшов їжачок з туману. Вийняв ніжечка з карману. Буду різати, буду бити – з ким залишишся дружити?» (Стецюк & Любезна, 2022). (рисунок 10.)

Рис. 10. Зразки залякувальних листівок: ліворуч – до військ противника (Стецюк & Любезна, 2022), праворуч – до колаборанта К. Стремоусова (В окупованому Херсоні..., 2022)

Окремим підтекстом наділені залякувальні листівки, котрі були спрямовані до українців, які за різних обставин не залишили своїх домівок при наближенні ворожих військ і проживали під окупацією. Вони не містили інформації фізичної розправи над ними, а швидше попереджували про небезпеку, яку принесе із собою так званий «руський мір» (рисунок 11).

Рис. 11. Приклади попереджувальної листівки до мешканців окупованих територій Херсонщини (Воронцова, 2022; Паспорт рф., 2022)

Єднальні листівки – це ознака згуртування цивільного населення, яке перебувало в межах інтервенції російських військ, у боротьбі проти агресора. Вони підкреслювали, що мешканці українських окупованих населених пунктів не підтримують політики країни-загарбниці та ідентифікують себе українцями. Власне основними гаслами, які доносили такі агітаційні матеріали, були: «Я з Донбасу! Я українець!» (Окупанти, геть..., 2017), «Вся Луганська область – Україна!» (Активізувалися партизани..., 2022), «Крим – це Україна» (Опір у Криму..., 2019), «Російський окупант, в Стаханові тобі не раді! Це наше місто! Це Україна!» (Русский окупант..., 2022), «Мелітополь – це Україна» (В Мелітопольском районе..., 2022), «ЗСУ скоро прийдуть! Куп’янськ – це Україна!» (В окупированном городе..., 2022) тощо (рисунок 12).

Водночас такого змісту листівки були покликані наголошувати окупаційним силам, що питання повернення під контроль офіційного Києва усіх анексованих територій не полишається.

Рис. 12. Приклади єднальних листівок: ліворуч – з міста Олешки Херсонської області (В окупованих містах..., 2022), праворуч – з міста Вовчанськ Харківської області (У Вовчанську..., 2022)

Про результативність інформаційно-психологічного впливу (у тому числі засобами друкованої агітації) на тимчасово окупованих територіях поки війна не завершилась ще рано вести мову. Проте про окремі випадки здачі в полон з проукраїнськими листівками відомості є. Так, у березні 2022 р. російський солдат на ім'я Міша відгукнувся на заклик українських військових та приїхав на танку, щоби здати його за винагороду (Росіянин здався..., 2022). А на початку серпня цього ж року офіцер квазі-армії так званої ЛНР Владислав Васильєв підібрав у місті Снігурівка Миколаївської області листівку з пропозицією перейти на бік України та здатися в полон. Він скористався алгоритмом дій, який був у ній зазначений, і неушкодженим перейшов на позиції українських військових (На Миколаївщині офіцери..., 2022).

Висновки. 1. Досвід російсько-української війни підкреслює, що навіть у вік цифровізації суспільства, паперові носії інформації залишаються ефективними засобами розповсюдження відомостей пропагандистського характеру.

2. Проукраїнські листівки є важливим джерелом, яке висвітлює як напрями боротьби, так й психолого-ідеологічний стан

противника та місцевого населення в межах збройного протистояння. 3. При належному вивченні, листові агітки можуть бути важливим матеріалом в оцінюванні інформаційно-психологічного протистояння між Російською Федерацією та Україною.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в проведенні детального контент-аналізу листівок російсько-української війни обох протистоячих сторін.

Використані посилання:

Активізувалися партизани: на Луганщині набирає обертів рух опору окупації – Гайдай (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/aktivizuvajisja-partizani-na-luhanshchini-nabiraje-obertiv-rukho-oporu-okupatsiji-hajdaj.html>. (Дата звернення: 07.07.2022).

Безпілотник скинув на окупованому Донбасі листівки-попередження щодо громадянства Росії (2019).

URL: https://24tv.ua/bezpilotnik_skinuv_na_okupovanomu_donbasi_listivki_poperedzhennya_shhodo_gromadyanstva_rosiyi_n1160808. (Дата звернення: 28.06.2022)

Березовець Т. (2022). В Херсоні невідомі українські партизани розклеюють плакати наступного змісту. Запорізький медіацентр. URL: <https://ms-my.facebook.com/zpmedia/photos/5421054214591820/>. (Дата звернення: 17.07.2022).-

Бійтеся ночі – мелітопольці залишають послання окупантам (2022). URL: [https://ria-m.tv/news/290288/boytes_nochi_melitopoltsyi_ostavlyayut_poslaniya_okkupantam_\(foto\).html](https://ria-m.tv/news/290288/boytes_nochi_melitopoltsyi_ostavlyayut_poslaniya_okkupantam_(foto).html). (Дата звернення: 19.07.2022).

Будова артилерійського озброєння. Самохідні гармати: 21-мм самохідна гаубиця 2С1: навчальний посібник / Б. Федор, С. Бондаренко, Г. Семів «та ін.». Львів: НАСВ, 2020. 412 с.

Військове телебачення України. «Снаряди правди» для Донецька, Луганська та Горлівки (2014). YouTube.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X4H40kkb94w>. (Дата звернення: 29.06.2022).

Використання Збройними силами України артилерійських засобів для розповсюдження листівок: [розмова з доцентом кафедри ракетно-артилерійського озброєння факультету ракетних військ і артилерії, к.е.н., доцентом Семів Галиною Олександрівною]. Проведена 28.06.2022.

В Луганске во время массовых мероприятий раздавали проукраинские листовки (2018). URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/v-luganske-vo-vremya-massovyh-meropriyatiy-razdavali-proukrainskie-listovki-1152441.html>. (Дата звернення: 30.06.2022).

В Мелітополі розвесли на стовпах мишені з портретом Галини Данильченко (2022).

URL: [https://riam.tv/news/288085/v_melitopole_razvesili_na_stolbah_misheni_s_portretom_galinyi_danilchenko_\(foto\).html](https://riam.tv/news/288085/v_melitopole_razvesili_na_stolbah_misheni_s_portretom_galinyi_danilchenko_(foto).html). (Дата звернення: 03.07.2022).

В Мелітопольському районі пропонують «оторвати ногу окупанту» (2022). URL: [https://ria-m.tv/news/290201/v_melitopolskom_rayone_predlagayut_otorvat_nogu_okkupantu_\(foto\).htm](https://ria-m.tv/news/290201/v_melitopolskom_rayone_predlagayut_otorvat_nogu_okkupantu_(foto).htm). (Дата звернення: 27.06.2022).

В окупованому місті Харківської області активізувалися партизани (2022). URL: <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/01.07.2022/v-okkupirovanom-gorode-xarkovskoi-oblasti-aktivizirovalis-partizany>. (Дата звернення: 07.07.2022).

В окупованих містах продовжують поширювати листівки та лишати послання для ворога (2022). URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/2022/06/09/v-okupovanyh-mistah-prodovzhuyut-poshyruvaty-lystivky-ta-lyshaty-poslannya-dlya-voroga/>. (Дата звернення: 13.07.2022).

В окупованому місті на Запоріжжі партизани передали «вітання» сирійцям, які приїхали воювати на боці РФ (2022). URL: <https://subbota.ua/news/182525/nazaporizhzh-partizani-peredali-vitannya-sirijczyam-yaki-pri%dl1%97hali-voyuvati-na-boczi-rf-foto>. (Дата звернення: 03.07.2022).

В окупованому Херсоні оголосили поховання на колаборантів (2022). URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/2022/06/08/v-okupovanomu-hersoni-ogolosyly-polyuvannya-na-kolaboranti/>. (Дата звернення: 17.07.2022).

Волонтери та військові відправили на повітряних кульках до Донецька тисячі листівок (2021). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3251961-volonteri-ta-vijskovi-vidpravili-na-povitranih-kulkah-do-donecka-tisaci-listivok.html>. (Дата звернення: 25.06.2022).

В ОРДЛО розклеїли проукраїнські листівки із закликом повернутися до України (2022). URL: <https://www.dsnews.ua/society/v-ordlo-raskleili-proukrainskie-listivki-s-prizovom-vernutsya-03062020100900>. (Дата звернення: 21.06.2022).

Воронцова О. (2022). В окупованому Херсоні активізувалися партизани (фото). URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/v-okupovanomu-hersoni-aktivizovalisyapartizani-foto-845830.html>. (Дата звернення: 03.07.2022).

Врятуєшся, а ще й добре заробиш: Україна звернулася до російських військових (2022). URL: https://24tv.ua/ru/spaseshsja-eshhe-horoshho-zarabotaesh-ukraina-obratilas-k-rossijskim_n1934325. (Дата звернення: 21.06.2022).

Галас Я. (2022). «Закарпатський легіон» накриває ворога не тільки смертоносним вогнем, але й пропонує зберегти життя, скласти зброю й заробити. URL: <https://www.facebook.com/slavik.galas/posts/10216890436451421>. (Дата звернення: 20.06.2022).

«ЗСУ близько»: жителі Херсонщини організували активний рух опору (2022). URL: <https://skadovsk.city/articles/220041/zsu-poruch-zhiteli-hersonschni-organizovali-aktivnij-ruh-oporu>. (Дата звернення: 27.06.2022).

ЗСУ оригінально «привітали» бойовиків з Днем Незалежності, кадри: «не хочеш на концерт Кобзона?» (2020). URL: <https://politeka.net/uk/society/281607-vsu-originalno-pozdravili-boevikov-s-dnem-nezavisimosti-kadry-ne-hochesh-na-koncert-kobzona>. (Дата звернення: 18.06.2022).

Как сдать в плен в Украине: инструкция для российских военных (2022). URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2022-03-19/kak-sdatsya-v-plen-v-ukraine-instruktsiya-dlya-rossijskih-voennyih/263169>. (Дата звернення: 15.07.2022).

Кулеш С. (2017). Вооруженные Силы Украины начали испытания нового отечественного беспилотника «Лелека-100». ІТС. URL: <https://web.archive.org/web/20170913082047/http://itc.ua/news/vooruzhennyye-silyi-ukrainyi-nachali-ispytaniyanovogo-otechestvennogo-bespilotnika-leleka-100-video/>. (Дата звернення: 28.06.2022).

«Ласкаво просимо, ти вдома»: над ОРДЛО з дронів скинули понад 10 тис. проукраїнських листівок (2020). URL: <https://espresso.tv/news/2020/03/10/quotlaskavo-prosimo-ty-vdomaquot-nad-ordlo-z-droniv-skyuly-ponad-10-tys-proukrayinskykh-lystivok>. (Дата звернення: 28.06.2022).

«Лелека-100» прийнято на озброєння ЗСУ (2021). URL: <https://web.archive.org/web/20210513081808/https://mil.in.ua/uk/news/leleka-100-pryjnyato-na-ozbrojennya-zsu/>. (Дата звернення: 28.06.2022).

Мы скоро придем: Над храмом Донецка сбросили проукраинские листовки (2018). URL: <https://dnews.dn.ua/news/672286>. (Дата звернення 03.07.2022).

Михайлова Г. (2022). Как россиянину правильно сдать в плен: видеоинструкция для оккупантов. URL: <https://telegraf.com.ua/ukraine/2022-04-02/5701245-kak-rossiyaninu-pravilno-sdatsya-v-plen-videoinstruksiya-dlya-okkupantov>. (Дата звернення: 16.06.2022).

На Миколаївщині офіцери окупаційної армії переходять на бік України (2022). URL: <https://www.nikpravda.com.ua/na-mykolayivshhyni-ofitsery-okupatsijnoyi-armiyi-perehodyat-na-bik-ukrayiny/>. (Дата звернення: 16.08.2022).

Над Донецьком 9 травня скинули патріотичні листівки (2016). URL: https://texty.org.ua/fragments/67462/Nad_Doneckom_9_travnja_sknuly_patriotichni_lystivky-67462/. (Дата звернення: 20.06.2022).

Над окупированным Донбассом разбросали проукраинские листовки (2020). URL: <https://darinka07.livejournal.com/2929.html>. (Дата звернення: 04.07.2022).

«Окупанти, геть з моєї землі. Тут ви знайдете смерть»: у Донецьку, Луганську й інших окупованих містах Донбасу поширили 3000 проукраїнських листівок (2017). URL: https://censor.net/ua/photo_news/444355/okupanty_get_z_moyeyi_zemli_tut_v_y_znayidete_smert_u_donetsku_lugansku_yi_inshyh_okupovanyh_mistah_donbasu. (Дата звернення: 07.07.2022).

Окупанты массово хотят сдаваться в плен: Им рассказали, как это сделать (2022). URL: <https://news.depo.ua/rus/news/okupanti-masovo-khochut-zdavatisya-v-polon-im-rozprovili-yak-tse-zrobiti-202203101433069>. (Дата звернення 21.06.2022).

Опір у Криму: листівки проти репресій (2019). URL: https://petrimazepa.com/soprotivlenie_v_krymu_listovki_protiv_repressiy. (Дата звернення: 06.07.2022).

«Паспорт рф ізольов від світу»: у Херсоні невідомі розклеюють проукраїнські листівки (2022). URL: <https://www.0552.ua/news/3400879/pasport-rf-izolue-vid-svitu-u-hersoni-nevidomi-rozkleuut-proukrainski-listivki>. (Дата звернення: 03.07.2022).

«Перемогли фашистів, здолаємо і рашистів». Волонтери скинули патріотичні листівки на окуповану Горлівку (2017). URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/peremogli-fashistiv-zdolajemo-i-rashistov-volonteri-skinuli-patriotichni-listivki-na-okupovanu-gorlivku-video-187544.html>. (Дата звернення: 28.06.2022).

«Помни, что живешь на украинских землях»: Фонд «Сестри Перемоги» сбросил листовки на города оккупированной территории (2018). URL: https://censor.net/ru/photo_news/3066433/pomni_cho_to_zivesh_na_ukrainskih_zemlyah_fond_sestri_peremogi_sbrosil_listovki_na_goroda_okkupirovannoyi. (Дата звернення: 28.06.2022).

Розбитий БПЛА «Лелека-100» у Криму з листівками «Слава Україні» може бути елементом спецоперації РФ (2018). URL: <https://informnapalm.org.ua/rozbytji-bpla-leleka-100-u-krymu/>. (Дата звернення: 28.06.2022).

Росіянин здався у полон разом з танком, щоб отримати винагороду (2022). URL: https://zaxid.net/rosiyskiy_soldat_priyhav_do_ukrayinskih_biysiv_zdati_tank_za_vinagorodu_n1539179. (Дата звернення: 16.08.2022).

Русский оккупант, в Стаханове тебе не рады. В тылу оккупантов неизвестные расклеивают проукраинские листовки (2022). URL: <https://realgazeta.com.ua/v-tylu-okkupantov-neizvestnyye-raskleivayut-proukrainskiye-listovki-20-06/>. (Дата звернення: 02.07.2022).

Сайт Центру протидії дезінформації (2022). URL: <https://cpd.gov.ua/>. (Дата звернення: 10.08.2022).

Смешук Р. (2019). ЗСУ випробували на Донбасі новітній безпілотник. URL: <https://podrobnosti.ua/2301162-zsu-viprobuvali-na-donbas-novtnj-bezplotnik.html>. (Дата звернення: 28.06.2022).

Степанюк М. (2022). Чекає доля гітлерівських солдатів: українські партизани залишають листівки окупантам. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220524-chekaye-dolya-gitlerivskykh-soldat-ukrayinski-partyzany-zalyshayut-lystivky-okupantam/>. (Дата звернення: 11.08.2022).

Стецюк О., Любезна К. (2022). Херсонські партизани розклеюють листівки із координатами розташування окупантів. URL: <https://crimea.suspilne.media/ua/news/7933>. (Дата звернення: 17.07.2022).

Твердохліб Ю. М. Інформаційно-психологічні операції у російсько-українській гібридній війні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Чернівці, 2019. 219 с.

У Вовчанську на Харківщині активізувалися партизани (2022). URL: <https://dumka.media/ukr/war/1659613607-u-vovchansku-na-harkivshchini-aktivizuvalisya-partyzani>. (Дата звернення: 15.08.2022).

Український безпілотник «Лелека» скинув 9 травня на окуповану Горлівку дві тисячі листівок «Вибили фашистів – виб'ємо і рашистів» (2017). URL: <https://cossackland.org.ua/2017/05/10/ukrajinskyj-bezplotnyk-leleka-skynuv-9-travnja-na-okupovanu-horlivku-dvi-tysyachi-lystivok-vybyly-fashystiv-vyb-jemo-i-rashystiv/>. (Дата звернення: 25.06.2022).

Українські військові з вертольотів розкидали листівки над Слов'янськом (2014). URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3354129-ukraynskye-voennye-s-vertoletarazbrosaly-lystovky-nad-slavianskom>. (Дата звернення: 17.07.2022).

Українські військові обстрілюють окупантів снарядами з інструкцією, як здатися в полон (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/events/okkupantov-obstrelivayut-snaryadami-s-instrukciey-kak-sdatsya-v-plen-novosti-ukrainy-50226175.html>. (Дата звернення: 20.07.2022).

Український прапор в Горлівці: бійці батальйону «Донбас» знайшли спосіб відправити в ОРДЛО тисячі листівок (2020). URL: <https://tsn.ua/ato/ukrayinski-viyskovi-upershe-pokazali-yak-dopravlyayut-agitaciyni-listivki-do-okupovanogo-donbasu-eksklyuziv-tsn-1554276.html>. (Дата звернення: 20.06.2022).

Українців просять поширювати листівки із закликом окупантів здатися (2022). URL: https://24tv.ua/ru/ukraincev-prosjat-rasprostranjat-listovki-prizyvom-okkupantov_n1883356. (Дата звернення: 13.07.2022).

У Криму впав український безпілотник: фото і відео (2018). URL: <https://www.diamantova-ledi.top/?p=9891>. (Дата звернення: 28.06.2022)

У Херсоні партизани «оригінально» звернулись до окупантів (2022). URL: https://gazeta.ua/articles/np/_u-hersoni-partizani-originalno-zvernulisya-do-okupantiv/1094658. (Дата звернення: 17.07.2022).

У Чернігівській області закликають поширювати листи до російських військових: ви прийшли з вогнем і мечем (2022). URL: <https://tsn.ua/ukrayina-u-chernigivskiy-oblasti-zaklikeyut-poshiryuvati-listi-do-rosiyskih-viyskovih-vi-priyshli-z-vognem-i-mechem-1991926.html>. (Дата звернення: 13.07.2022).

Штампы времени. Агитационные листовки войны в Донбассе (2015). URL: <https://dennislapin.livejournal.com/441423.html>. (Дата звернення: 17.07.2022).

References

«AFU is nearby»: residents of the Kherson region organized an active resistance movement (2022). URL: <https://skadovsk.city/articles/220041/zsu-poruch-zhiteli-hersonschini-organiзуvali-aktivnij-ruh-oporu>. (ukr).

«Leleka–100» has been adopted by the Armed Forces of Ukraine (2021). URL: <https://web.archive.org/web/20210513081808/https://mil.in.ua/uk/news/leleka-100-prjnyato-na-ozbroyennya-zsu/>. (ukr).

«Occupiers, get out of my land. Here you will find death»: 3,000 pro-Ukrainian leaflets were distributed in Donetsk, Luhansk and other occupied cities of Donbas (2017). URL: https://censor.net/ua/photo_news/444355/okupanty_get_z_moyeyi_zemli_tut_vy_znayidete_smert_u_donetsku_lugansku_yi_inshyh_okupovanyh_mistah_donbasu. (ukr).

«Passport of the russian federation isolates from the world»: in Kherson, unknown people are putting up pro-Ukrainian leaflets (2022). URL: <https://www.0552.ua/news/3400879/pasport-rf-izolue-vid-svitu-u-hersoni-nevidomi-rozkleuut-proukrainski-listivki>. (ukr).

«Remember that you live on Ukrainian lands»: the «Sisters of Victory» Foundation dropped leaflets on the cities of the occupied territory (2018). URL: https://censor.net/ru/photo_news/3066433/pomni_chno_jivesh_na_ukrainskih_zemlyah_fond_sestri_per_emogi_sbrosil_listovki_na_goroda_okkupirovannoyi. (rus).

«We defeated the fascists, we will defeat the rashists too.» Volunteers dropped patriotic leaflets on occupied Horlivka (2017).

«Welcome, you're home»: more than 10,000 pro-Ukrainian leaflets were dropped from drones over ORDLO (2020).

A drone dropped leaflets warning about Russian citizenship in occupied Donbas (2019). URL: https://24tv.ua/bezpilotnik_skinuv_na_okupovanomu_donbasi_listivki_poperedzhennya_shhodo_gromadyanstva_rosiyi_n1160808. (ukr).

A hunt for collaborators was announced in occupied Kherson (2022). URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/2022/06/08/v-okupovanomu-hersoni-ogolosyly-polyuvannya-na-kolaborantiv/>. (ukr).

A Ukrainian drone crashed in Crimea: photo and video (2018). URL: <https://www.diamantova-ledi.top/?p=9891>. (ukr).

Be afraid of the night - the people of Melitopol leave a message to the occupiers (2022). URL: [https://ria-m.tv/news/290288/boytes_nochi_melitopoltsyi_ostavlyayut_poslaniya_okkupantam_\(foto\).html](https://ria-m.tv/news/290288/boytes_nochi_melitopoltsyi_ostavlyayut_poslaniya_okkupantam_(foto).html). (ukr).

Berezovets T. (2022). In Kherson, unknown Ukrainian partisans put up posters with the following content. Zaporizhia Media Center. URL: <https://ms-my.facebook.com/zpmedia/photos/5421054214591820/>. (rus).

Design of artillery weapons. Self-propelled guns: 21-mm self-propelled howitzer 2C1: training manual / B. Fedor & S. Bondarenko & G. Semiv «and others». Lviv: NASV, 2020. 412 p. (ukr).

Halas Ya. (2022). «Transcarpathian Legion» covers the enemy not only with deadly fire, but also offers to save lives, lay down arms and earn money.: <https://www.facebook.com/slavik.galas/posts/10216890436451421>. (ukr).

How to surrender as a prisoner in Ukraine: instructions for the russian military (2022). URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2022-03-19/kak-sdatsya-v-plen-v-ukraine-instruktsiya-dlya-rossijskih-voennyih/263169>. (rus).

In Kherson, the partisans «originally» appealed to the occupiers (2022). URL: https://gazeta.ua/articles/np/_u-hersoni-partizani-originalno-zvernulisya-do-okupantiv/1094658. (ukr).

In Luhansk, pro-Ukrainian leaflets were distributed during mass events (2018). URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/v-luganske-vo-vremya-massovyh-meropriyatiy-razdavali-proukrainskie-listovki-1152441.html>. (rus).

In the Chernihiv region, they are calling to distribute letters to the russian military: you have come with fire and sword (2022). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-chernigivskiy-oblasti-zaklikayut-poshiryuvati-listi-do-rosiyskih-viyskovih-vi-priyshli-z-vognem-i-mechem-1991926.html>. (ukr).

In the Melitopol district, they offer to «cut off the leg of the occupier» (2022). URL: [https://riam.tv/news/290201/v_melitopolskom_rayone_predlagayut_otrvat_no_gu_okkupantu_\(foto\).htm](https://riam.tv/news/290201/v_melitopolskom_rayone_predlagayut_otrvat_no_gu_okkupantu_(foto).htm). (rus).

In the Mykolaiv Oblast, the officers of the occupation army go over to the side of Ukraine (2022). URL: <https://www.nikpravda.com.ua/na-mykolayi-vshhyni-ofitsery-okupatsijnoyi-armiyi-perehodyat-na-bik-ukrayiny/>. (ukr).

In the occupied cities, leaflets and messages for the enemy continue to be distributed (2022). URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/2022/06/09/v-okupovanyh-mistah-prodovzhuyut-poshyryuvaty-lystivky-ta-lyshaty-poslannya-dlya-voroga/>. (ukr).

In the occupied city of Zaporizhzhia, partisans sent «greetings» to Syrians who came to fight on the side of the Russian Federation (2022). URL: <https://subbota.ua/news/182525/na-zaporizhzhii-partizani-peredali-vitannya-sirijczyam-yakipri% d1% 97hali-voyuvati-na-boczi-rf-foto>. (ukr).

Kulesh S. (2017). The Armed Forces of Ukraine began testing the new domestic drone «Leleka-100». ITC.

Military television of Ukraine. «Truth projectiles» for Donetsk, Luhansk and Horlivka (2014). YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X4H40kbb94w>. (ukr).

Mykhailova H. (2022). How to surrender a russian correctly: video instructions for the occupiers URL: <https://telegraf.com.ua/ukraina/2022-04-02/5701245-kak-rossiyaninu-pravilno-sdatsya-v-plen-videoinstruktsiya-dlya-okkupantov>. (rus).

On May 9, the Ukrainian drone «Leleka» dropped two thousand leaflets «We beat the fascists - we will also beat the rashists» on the occupied Horlivka (2017). URL: <https://cossackland.org.ua/2017/05/10/ukrajinskyj-bezpilotnyk-leleka-skynuv-9-travnja-na-okupovanu-horlivku-dvi-tysyachi-lystivok-vybyly-fashystiv-vyb-jemo-i-rashystiv/>. (ukr).

Partisans became more active in the occupied city of Kharkiv region (2022). URL: <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/01.07.2022/v-okkupirovannom-gorode-xarkovskoi-oblasti-aktivizirovalis-partizany>. (rus).

Partisans became more active in Vovchansk, Kharkiv Oblast (2022). URL: <https://dumka.media/ukr/war/1659613607-u-vovchansku-na-harkivshchini-aktivizovalisya-partizani>. (ukr).

Partisans have become more active: the movement to resist the occupation is gaining momentum in Luhansk region- Haidai (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/aktivizovalisja-partizani-na-luhanshchini-nabiraje-obertiv-rukhoporuk-opratsiji-hajdaj.html>. (ukr).

Patriotic leaflets were dropped over Donetsk on May 9 (2016). URL: https://texty.org.ua/fragments/67462/Nad_Doneckom_9_travna_skynuluy_patriotychni_lystivky-67462/. (ukr).

Pro-Ukrainian leaflets were scattered over the occupied Donbass (2020). URL: <https://darinka07.livejournal.com/2929.html>. (rus).

Pro-Ukrainian leaflets with a call to return to Ukraine were pasted in ORDLO (2022). URL: <https://www.dsnews.ua/society/v-ordlo-raskleili-proukrainskie-listovki-s-prizovom-vernutsya-03062020100900>. (ukr).

Resistance in Crimea: leaflets against repression (2019). URL: https://petrimazepa.com/soprotivlenie_v_krymu_listovki_protiv_repressiy. (ukr).

Russian occupier, you are not welcome in Stakhanov. In the rear of the occupiers, unknown people are pasting pro-Ukrainian leaflets (2022). URL: <https://realgazeta.com.ua/v-tylu-okkupantov-neizvestnyye-raskleivayut-proukrainskiye-listovki-20-06/>. (rus).

Smeschuk R. (2019). The Armed Forces tested the newest drone in Donbas. URL: <https://podrobnosti.ua/2301162-zsu-viprobuvali-na-donbas-novtnj-bezplotnik.html>. (ukr).

Stepaniuk M. (2022). The fate of Hitler's soldiers awaits: Ukrainian partisans leave leaflets to the occupiers.

Stetsiuk O. & Lyubezna K. (2022). Kherson partisans are pasting leaflets with the coordinates of the location of the occupiers. URL: <https://crimea.suspilne.media/ua/news/7933>. (ukr).

Targets with a portrait of Halyna Danylchenko were hung on poles in Melitopol (2022). URL: [https://riam.tv/news/288085/v_melitopole_razvesili_na_stolbah_misheni_s_portretom_galyniy_danilchenko_\(foto\).html](https://riam.tv/news/288085/v_melitopole_razvesili_na_stolbah_misheni_s_portretom_galyniy_danilchenko_(foto).html). (rus).

The Armed Forces of Ukraine originally «congratulated» the militants on Independence Day, footage: «don't you want to go to Kobzon's concert?» (2020). URL: <https://politeka.net/uk/society/281607-vs-u-originalno-pozdravili-boevikov-s-dnem-nezavisimosti-kadry-ne-hochesh-na-koncert-kobzona>. (ukr).

The crashed UAV «Leleka-100» in Crimea with «Glory to Ukraine» leaflets may be an element of the russian special operation (2018). URL: <https://informnapalm.org/ua/rozbytyi-bpla-leleka-100-u-krymu/>. (ukr).

The occupiers want to surrender en masse: They were told how to do it (2022). URL: <https://news.depo.ua/rus/news/okupanti-masovo-khochut-zdavatisya-v-polonim-rozpovili-yak-tse-zrobiti-202203101433069>. (rus).

The russian surrendered along with the tank to receive a reward (2022). URL: https://zaxid.net/rosiyskiy_soldat_priyihav_do_ukrayinskih_biytsiv_zdati_tank_za_vinagorodu_n1539179. (ukr).

The Ukrainian flag in Horlivka: fighters of the «Donbas» battalion found a way to send thousands of leaflets to ORDLO (2020). URL: <https://tsn.ua/ato/ukrayinskiyviskoviy-upershe-pokazali-yak-dopravlyayut-agitaciyni-listivki-do-okupovanogo-donbasu-eksklyuziv-tsn-1554276.html>. (ukr).

The Ukrainian military fires shells at the occupiers with instructions on how to surrender (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/events/okkupantov-obstrelivayut-snaryadami-s-instrukciy-kak-sdatsya-v-plen-novosti-ukrainy-50226175.html>. (ukr).

Time stamps. Campaign leaflets of the war in Donbass (2015). URL: <https://dennislapin.livejournal.com/441423.html>. (rus).

Tverdokhlib Yu. M. Informational and psychological operations in the Russian-Ukrainian hybrid war: diss. ... candidate flight. Sciences: 23.00.04. Chernivtsi, 2019. 219 p. (ukr).

Ukrainian military personnel scattered leaflets over Sloviansk from helicopters (2014). URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3354129-ukraynskye-voennyje-s-vertoleta-razbrosaly-lystovky-nad-slavianskom>. (ukr).

Ukrainians are asked to distribute leaflets calling on the occupiers to surrender (2022). URL: https://24tv.ua/ru/ukrainecev-prosijat-rasprostranjat-listovki-prizyvom-okkupantov_n1883356. (ukr).

URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220524-chekaye-dolya-gitlerivskyh-soldat-ukrayinski-partyzany-zalyshayut-lystivky-okupantam/>. (ukr).

URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/peremogli-fashistiv-zdolajemo-i-rashistov-volonteri-skinuli-patriotichni-listivki-na-okupovanu-gorlivku-video-187544.html>. (ukr).

URL: https://espresso.tv/news/2020/03/10/quotlaskavo_prosymo_ty_vdomaquot_nad_ordlo_z_droniv_skyuly_ponad_10_tys_proukrayinskykh_lystivok. (ukr).

URL: <https://web.archive.org/web/20170913082047/http://itc.ua/news/vooruzhennyie-silyi-ukrainyi-nachali-ispytaniya-novogo-otechestvennogo-bespilotnika-leleka-100-video/>. (rus).

Use of artillery systems by the Armed Forces of Ukraine for the dissemination of leaflets: [conversation with an associate professor of the Department of Missile and Artillery Weapons of the Faculty of Missile Forces and Artillery, Doctor of Economic Sciences, associate professor Semiv Halyna Oleksandrivna]. Held on 06/28/2022. (ukr).

Volunteers and soldiers sent thousands of leaflets to Donetsk on balloons (2021). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3251961-volonteri-ta-vijskovi-vidpravilina-povitranih-kulkah-do-donecka-tisaci-listivok.html>. (ukr).

Vorontsova O. (2022). Partisans became active in occupied Kherson (photo) URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/v-okupovanomu-hersoni-aktivizuvalisya-partizani-foto-845830.html>. (ukr).

We are coming soon: Pro-Ukrainian leaflets were dropped over the church in Donetsk (2018). URL: <https://dnews.dn.ua/news/672286>. (rus).

Website of the Center for Countering Disinformation (2022). URL: <https://cpd.gov.ua/>. (ukr).

You will be saved, and you will also make good money: Ukraine addressed the Russian military (2022). URL: https://24tv.ua/ru/spaseshsja-eshhe-horoshho-zarabotaesh-ukraina-obratilas-k-rossijskim_n1934325. (ukr).

Kutska O., Marchenko Ya.

PRO-UKRAINIAN LEAFLET AGITATION MATERIALS IN THE TERRITORIES TEMPORARILY OCCUPIED OF UKRAINE BY THE RUSSIAN FEDERATION (2014 – 2022)

The Russian-Ukrainian war, which has been going on for more than 8 years, has become another armed conflict that marked the beginning of the 21st century. As in past wars, informational and psychological influence became one of the means of armed struggle. In the proposed work, attention is focused on such a form as leaflet campaign materials. The study is limited to the analysis of pro-Ukrainian leaflets that

took place in the temporarily occupied territories in the chronological framework since April 2014 (the beginning of the Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine) to August 2022 (the time of submitting the manuscript of the article for publication). In the course of the work, an attempt was made to establish the attribution of printed materials. In particular, the authors of such products include: the Defense Forces of Ukraine, opposition organizations that have formed themselves in territories not controlled by official Kyiv, representatives of the pro-Ukrainian partisan movement, and activists. The target audience to which the propaganda was addressed was defined as: the enemy and the civilian population of the temporarily occupied territories. The first group includes not only Russian servicemen, but also representatives of private military companies, mercenaries, and collaborators. It was found that the methods of distribution of leaflet campaign materials depended on their authorship. The campaign, which was made by pro-Ukrainian activists and partisans who were directly behind enemy lines, pasted leaflets with their own hands. The dissemination of materials produced by the defense forces of Ukraine was usually carried out with the help of artillery and aviation. By thematic directions, leaflets are divided into three main categories: address leaflets, threatening leaflets, and unity leaflets. The experience of the Russian-Ukrainian war emphasizes that even in the age of society digitalization, paper media remain effective means of disseminating information of a propagandistic nature.

Keywords: Russian-Ukrainian war, informational and psychological influence, propaganda, leaflets, russian occupiers, partisans, collaborators, pro-Ukrainian leaflet campaign.

УДК 355/359

PASHCHUK Y.

<https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>¹⁵

SHCHEHLOV A.

<https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.233-242>

CREATION OF THE LESSONS LEARNED SYSTEM IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND ITS PERFORMANCE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (January 2019-February 2022)

This paper deals with the historical aspects of creation of the Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine in January 2019 and performance of this System during the Russo-Ukrainian war (2014–present) till 24 February 2022, when the Russian Federation launched a large-scale war against Ukraine.

The Lessons Learned System was built on the basis of previous System of lessons analysis and dissemination, which operated in the Armed Forces of Ukraine from December 1991 to December 2018. The advanced theoretical developments and practical achievements of organizational learning in the armed forces of NATO countries have been used to form the Lessons Learned System. This approach allowed exploiting the Alliance's lessons learned capabilities and improving interoperability of the Ukrainian Armed Forces with Forces of the NATO countries and their partners.

The need to study the history of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine in the Russo-Ukrainian war (Donbass war) from January 2019 till 24 February 2022 is primarily due to the importance of such research to ensure more effective functioning of the Lessons Learned System in enduring Russian armed aggression. The significance and relevance of this scientific-practical task is also determined by absence of the tailored studies in the Ukrainian historiography.

Today, the performance of this System is focused on providing efficient lessons learned capabilities of the Armed Forces of Ukraine to implement learning and sharing of acquired knowledge and combat experiences, transforming such knowledge and experiences into appropriate remedial actions. A main objective of using the Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine is to adapt the Ukrainian troops as soon as possible (faster than the enemy) to permanent changes in the Russo-Ukrainian war.

The article contains an analysis of the formation and performance of the Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine correspondingly to the main System capabilities: 1) organizational structure; 2) formalized process of military learning; 3) lessons learned tools; 4) lessons learned training.

Keywords: experience, organizational learning, lessons learned process, Lessons Learned System, the Armed Forces of Ukraine.

Пащук Юрій Михайлович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Щеглов Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, начальник лабораторії (військово-історичних досліджень Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Пащук Ю.М., Щеглов А.Ю., 2022

Introduction. Five years of the Russian armed aggression (2014-2018) and using of the obsolete and ineffective System of lessons analysis and dissemination (SLAD) has revealed an urgent need for cardinal improving the Ukrainian organizational learning potential (*Pashchuk Y., Pashkovskiy V., 2019: 36-43; Pashchuk, 2019: 21; MSR 2020*). Using of the SLAD in the Armed Forces of Ukraine (AFU) during the above-mentioned period has allowed to significantly improve the Ukrainian military capabilities. At the same time the Russo-Ukrainian war (Donbas war) has indicated an ineffectiveness of the SLAD and proved that this System had to be changed (*Pashchuk, 2019: 21; MSR 2020; Dyson, Pashchuk, 2022:141-159; Pashchuk, 2022: 298-300*). All main components of the System (organizational structure, formalized process of military learning, lessons learned tools, lessons learned training) have required fundamental modernization based on the contemporary theoretical developments and world best LL practices LL (*LL Handbook 2016*). It was clear that the SLAD had to be replaced by a fundamentally different modern system organizational learning.

Therefore, in August of 2018, the AFU leadership decided to focus an initiative on significantly improving of military learning by creating a fundamentally new prospective Lessons Learned System (LLS) (*LL 2018: 1-3*). This System is defined as a set of methods and techniques for using prescribed structure and tools to execute the lessons learned process (*Pashchuk, 2020: 21*).

The building of the above System meant the final transition from semi-formal lessons learned process (LLP) to permanent formal organizational learning (*Dyson, 2019; Dyson, 2020; Dyson, Pashchuk, 2022*). This effort was also driven by the priorities of the Ukrainian foreign policy towards gaining NATO membership and fully embracing interoperability.

The LLS Road Map was developed in November 2018 and included four dominant directions (*LL 2018; Pashchuk, 2019: 21; Dyson, Pashchuk, 2022:141-159*):

- 1) Forming a three-tier LL Organizational Structure, which includes lessons learned staff officers (LL SOs) and lessons learned points of contact (LL POCs) at tactical, operational, and strategic levels (by December 30, 2019)

- 2) Implementing NATO Lessons Learned Process into practice of the Ukrainian Armed Forces (by December 30, 2019)

3) Organizing effective lessons learned (LL) training for all military personnel, especially tailored courses designed specifically for the LL SOs (by December 30, 2019)

4) Creating the LL Portal (by June 30, 2021).

Problem statement. After beginning of the Donbass war in 2014 the process of reforming the AFU, especially in the domain of the LL project, has made significant progress in the continued capabilities development of the Armed Forces of Ukraine (*NRU 2020: 1-2; Dyson, Pashchuk, 2022:141-159*).

One of the key points of this advancement course was the NATO Representation to Ukraine (NRU) engagement with the AFU General Staff and initiating a Lessons Learned Capability Development Program in 2017 (*NRU, 2020: 1-2*). According to this Program the AFU Command and Control structure has been transformed conforming to the NATO standards, and the LL sections (LL bodies) have been set up in the AFU General Staff (Department J7), Military Services (Forces) Commands, Operational Commands and Joint Forces Operation (JFO) headquarters. The AFU Lessons Learned Process has been further institutionalized with the development and implementation of the LL Doctrine and LLP Temporary Standard Operating Procedures (*NRU, 2020: 1-2; LL 2020; SOP 2020*).

Despite these and other important successes, some key issues, and challenges in the LSS performance are still not have solved (*NRU, 2020; Dyson, Pashchuk, 2022:141-159*):

Lack of awareness and understanding of the standardized LLP at all levels of the AFU personnel.

The comprehensive LLP has not been fully implemented into AFU practice.

While deeply engaged with everyday important activities, commanders and HQ staff at all levels are not likely prioritize attention towards the LLP.

Sometimes the quality of LL analysis is poor due to insufficient time to prepare, lack of proper training with academic techniques in conducting LL analysis, as well as low level of timely and reliable information assurance.

Frequently after completing the analysis phase of LLP, the identified lessons are not implemented.

Sometimes LL sharing is ineffective, primarily due to collected experiences is not properly categorized and archived, as well as to

unreliable access to the existing LL Database with use of obsolete software and open information, to absence of the LL Portal with classified LL information.

The aforesaid limitations with development of the LLS are preventing the AFU ability to address all challenges and make use of potential best practices in the Ukrainian military. This situation is extremely unacceptable in the today's conditions of enduring large-scale Russian aggression, when a price of the AFU victory is too high: lives and security of the Ukrainian people; independence, and territorial integrity of Ukraine.

The aim of the paper is to research the historical aspects of creation of the Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine in January 2019 and performance of this System during the Russo-Ukrainian war (2014–present) till 24 February 2022, when the Russian Federation launched a large-scale war against Ukraine.

The main part of the article. According to the LLS Road Map (*LL 2018*), some tasks have been completed on time, several tasks have been performed with serious delays, and some very significant projects have not been accomplished yet (*NRU, 2020; Dyson, Pashchuk, 2022: 158-159*).

First, the new LL organizational structure, including setting up of the modernized LL bodies in the JFO area, has been carried out in a timely manner, by early 2020. However, in most cases the appointed LL officers have not received proper LL training and have not obtained appropriate experience in organizing the Lessons Learned Process.

Besides, the principal LL doctrinal documents have been developed with delays or have not been processed yet. In particular, due to cardinal changes in the AFU leadership when Zelensky became the sixth president of Ukraine, the LL Doctrine (*LL 2020*) and the LLP Temporary Standard Operating Procedures (*SOP 2020*) were introduced in the Armed Forces of Ukraine in July 2020, later than scheduled in December 2019 (*LL 2018: 3*). The documents, that should describe methods and approaches in performing certain LL procedures (e.g., gathering and drafting observations, analyzing information on problems and positive experiences, validating the results of such analysis, sharing and tracking LL information) are not developed yet. Moreover, there are no detailed techniques in the AFU organizational learning for analyzing combat operations, military exercises, peace support operations etc.

The permanent AFU LL training courses in teaching LL SOs and LL POCs were planned to launch in December 2019. But the first pilot national LL course was completed at the National Army Academy (Lviv) only on 14-18 June 2021 (*NRU, 2020; Dyson, Pashchuk, 2022: 158-159*). The main problem was in lack of adequate training of AFU LL courses staff and their poor experience in organizing and teaching the Lessons Learned Process. The NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre's Advisory and Mobile Training Teams planned to provide the specialized LL courses for the AFU LL personnel, including LL courses staff, in 2019 and 2020, but finally could conduct the programmed course in May 2021 (*Dyson, Pashchuk, 2022: 158-159*).

“The foundations of Mindset and Leadership are the fundamental social and cultural climate the organization needs for an effective LL capability” (*LL Handbook 2016:23*). Any organizational learning plan or procedure, or process, no matter how perfectly designed, could be rendered ineffective if there is a lack stakeholder investment. All soldiers within each level command structure should understand the importance of the LLP and take an active role in this process, in identifying issues, finding their root causes and proposing remedial actions. All commanders, especially at the most senior level, should play a key role in forming and engaging the Lessons Learned System. They should emphasize focus on effective decision-making through the LLP and encourage subordinates to freely share observations and study the previous lessons learned.

To achieve efficient military learning in AFU there is still one of the most serious unsolved problems that consists in lack of awareness and understanding of LLP at all levels of the Ukrainian military personnel. The Armed Forces of Ukraine still do not pay attention to informing soldiers and officers on organizational learning issues on a regular basis, and the professional military education does not provide adequate basic knowledge in LLP for Ukrainian cadets (*Dyson, Pashchuk, 2022: 141-167*).

According to the results of survey in examining the effectiveness of the military learning, that was conducted in 2020 (*Pashchuk, 2020*), it was concluded that the AFU personnel was not aware sufficiently on the LLS performance. Only 18.9% of respondents knew about creation of the LLS as well as about its main components and the LL procedures (*Pashchuk, 2020: 62; Dyson, Pashchuk, 2022: 158-167*).

One of the solutions to this problem should be the mandatory inclusion of the course “Organizational learning” into the educational training programs for AFU officers (*Pashchuk, Pashkovskiy, 2019*). The purpose of this course is to teach cadets the capabilities of the LLS, prepare future officers to apply the acquired knowledge, skills, and abilities in practical military learning.

Since the military learning efficiency heavily depends on use of modern information technologies, the LLS performance cannot be successful without launching the LL Portal. There is a significant delay in implementing the LL Road Map (*LL 2018*) to create the AFU LL Portal. The Portal should combine the existing multiple scattered LL databases and grant authorized LL data access for the AFU personnel as well as support the specialized forums that cover a wide variety of organizational learning areas.

The LL Doctrine (*LL 2020: 19-21*) revised the Road Map principles and terms in creation of the LL Portal and presented three new stages of formation and development of the Portal infrastructure.

The first stage was building the LL databases in different commands, in particularly, creating the central databases in the Joint Forces Command and Center for Operational Standards and Troops Training. Sharing of LL information was planned to perform both in printed and electronic forms by open system “Dnipro” and Secured Electronic Documents Management System (SEDO-M).

The second stage should involve developing of the LL Portal software and combining the resources of the LL databases within Internet (for open information) and secure networks with access to authorized users.

During the third stage the databases of the AFU LL Portal and the NATO LL Portal should be integrated for sharing the open LL information. The exchanging of classified LL information between Ukraine and NATO was planned in accordance with the adopted international agreements on data protection.

The above approach is quite problematic and time consuming to implement. As databases, which were originally developed in different AFU military bodies and institutions, have different structure and standards for data exchange, which will lead to serious difficulties in combining information resources of such databases, their control, management and use as well as in integrating with the NATO LL databases.

The building of the AFU LL Portal is based on the experiences and best practices of the NATO countries, as well as on the methodological and technical assistance offered by these states (*NRU 2020*). Thus, a comparative analysis of organizational learning performance in some NATO member countries and Alliance shows the existence of several unsolved issues and contradictions (*Francisco Garcia de Paredes, 2020: 1*). For example, “a lack of a common standards for data exchange, different interpretations of LL terms and procedures” cannot enable the successful integration and interoperability of LL databases in the NATO member states (*Francisco Garcia de Paredes, 2020: 3-4*).

Considering this lesson, as well as the priority of Ukraine's course towards full membership in NATO, it is important to adjust the existing regulatory framework for organizational learning (*LL 2020, SOP 2020*) and implement the theoretical and methodological principles of the NATO military learning. Therefore, the LL Doctrine (*LL 2020*) and LLP Temporary Standard Operating Procedures (*SOP 2020*) should be revised.

First of all, it concerns the application of the standardized NATO LLP in the Armed Forces of Ukraine (*LL Handbook 2016: 25-27*). To achieve interoperability with NATO countries in military learning, including the technical interoperability of LL databases, the above references need to be perfected. Foremost, it is necessary to edit the LL terms and definitions in accordance with fundamental NATO LL documents (*Francisco Garcia de Paredes, 2020: 3-4*).

Since there are some contradictions between the LL Doctrine (*LL 2020*) and Temporary Standard Operating Procedures for LLP (*SOP 2020*) in presenting certain LL procedures, the LLP should be systematically described in a more accessible form. Especially it pertains to outlining the responsibilities of originating and tasking authorities, action bodies as well as the responsibilities of LL personnel, in particularly, duties of LL SOs and LL POCs.

In addition, there is a need to simplify and adjust a number of LL reporting documents (*Dyson, Pashchuk, 2022*). For example, for gathering and drafting observations, analyzing information on problems and positive experience, it is proposed to use the NATO ODCR layout (*LL Handbook 2016: 33, 67-71*).

Conclusions. Thus, a significant factor in Ukraine's Victory in enduring Russo-Ukrainian war is ensuring high efficiency of the Lessons Learned System. Compared to peacetime, this System is

focused on processing, sharing, and transforming significantly larger volumes of data on the acquired knowledge and combat experiences in difficult, complicated wartime conditions. Therefore, today it is extremely important to analyze the LSS achievements obtained before 24 February 2022, upgrade accordingly this System and conduct its performance to improve efficiency of the AFU training and employment. An aim is to reduce risks of repeating mistakes and increase chances for Ukrainian tactical, operational, and strategic victories.

Based on results of the analysis of the LSS creation and this System performance in the Russo-Ukrainian war from January 2019 till 24 February 2022, a special emphasis is placed on advance modernization of the Lessons Learned System. It should be noted that forming of the LLS System is carried out slowly behind the schedule set by the Road Map and other guidelines. There is an acute need in improving the quality of analysis and summarization of huge volume data of obtained observations, faster sharing of the necessary information to those who need it most, providing distributed and secured access the AFU personnel to identified and learned lessons, best practices. The effectiveness of the LSS strongly depends on raising awareness, motivation, and concernment of the AFU personnel in organizational learning, extending the leading role of commanders in military learning, improving the LL training as well as upgrading the LL tools.

References

Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. *Defence Studies*. Vol. 19. Issue 2, pp. 107–129.

Dyson T. (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes*. 1st Edition. Abingdon: Routledge. 276 p.

Dyson T., Pashchuk Y. (2022): Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes. *Defence Studies*, Volume 22, 2022. Issue 2, pp. 141-167.

Francisco Garcia de Paredes (2020). Why Are Lessons Not Learned, How Can Policy and Standards Ensure Data Exchange and Truly Enable Lessons to Be Learned. *Interservice/Industry Training, Simulation, and Education Conference (I/ITSEC 2020)*. Paper No. 20225. 10 p.

LL 2018. Plan to create a prospective Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine. UAF General Staff. 27 November 2018. 7 p. [In Ukrainian].

LL 2020. Doctrine for Lessons Learned Process in the Armed Forces of Ukraine. VKP 7-00(01). 01 July 2020. 30 p. [In Ukrainian].

LL Handbook 2016. *The NATO Lessons Learned Handbook*. Lisbon: NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. Third Edition. February 2016. 81 p.

MSR 2020. Military Scientific Research, final report, code “DOSVID-ZSV”, 2020. State registration № 0120u102708. Lviv, National Army Academy, 2020. 126 p. [In Ukrainian].

NRU 2020. NATO Representation to Ukraine. Letter NRU 2020/082, Kyiv, Ukraine, 21 August 2020. 10 p.

Pashchuk Y., Pashkovskiy V. (2019). Methodological approach to forming Prospective Lessons Learned System in the Ukrainian Army. Science and Technology of the Air Force of Ukraine. Kharkiv, National Air Force University. Vol. 4 (37), 2019. pp. 36-43. [In Ukrainian].

Pashchuk Y. (2019). Approach to improving the Ukrainian Army Lessons Learned Capability. 15th NATO Lessons Learned Conference. (м. Каркавелуш, Португалія, 14-16.10.2019). NATO LL Conference 2019 Magazine (14-16 October), p. 21.

Pashchuk Y. (2020). The questionnaire development and survey of the Ukrainian Armed Forces personnel on the effectiveness of the Lessons Learned System. 125/NOV, 05 June 2020. Lviv: National Army Academy. 106 p. [In Ukrainian].

Pashchuk Y. (2021). Historical aspects of organizational learning in the Ukrainian Armed Forces in peacetime (1991-2014). Military Scientific Journal. Lviv, National Army Academy. Vol. 35 (2021). pp. 44-57. [In Ukrainian].

Pashchuk Y., Pashkovskiy V., Zvonko I. (2022). Performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period (2014-2018). Military Scientific Journal. Lviv, National Army Academy. Vol. 37 (2022). pp. 292-319.

SOP 2020. “Temporary Standard Operating Procedures for Lessons-Learned Process in the Armed Forces of Ukraine”. VKP 7-00(01).01.07. July 2020. 72 p. [In Ukrainian].

Пащук Ю.М., Щеглов А.Ю.

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ВИВЧЕННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (січень 2019 – лютий 2022)

У статті досліджено створення у Збройних Силах України Системи вивчення та впровадження досвіду у січні 2019 року, історичні аспекти функціонування даної Системи під час російсько-української війни (2014 – по теперішній час) до 24 лютого 2022 року, коли Росія розпочала повномасштабну агресивну війну проти нашої держави та її народу.

Формування вказаної Системи здійснювалося на основі попередньої Системи узагальнення та поширення досвіду, що діяла у Збройних Силах України з грудня 1991 року по грудень 2018 року. При створенні Системи вивчення та впровадження досвіду були використані передові теоретичні і практичні засади організаційного вивчення та впровадження досвіду, що розроблені і застосовуються у збройних силах країн - членів НАТО.

Потреба у дослідженні історії організаційного вивчення та впровадження у Збройних Силах України під час російсько-української війни з січня 2019 року по 24 лютого 2022 року зумовлена насамперед важливістю такого дослідження для забезпечення більш ефективного функціонування Системи вивчення та впровадження досвіду в надзвичайно складних умовах триваючої російської збройної

агресії. Також необхідність вказаного науково-практичного завдання визначається тим, що в українській історіографії відсутні дослідження, присвячені вищезазначеному питанню.

На сьогодні діяльність Системи вивчення та впровадження досвіду спрямована на формування здатності Збройних Сил України реалізувати продуктивне організаційне (колективне) вивчення та поширення отриманих знань і бойового досвіду, трансформування таких знань і досвіду у відповідні коригувальні дії. Основне призначення даної Системи – забезпечити якнайшвидше (швидше за противника) адаптування українських військ (сил) до постійних змін у війні.

Стаття містить аналіз формування і діяльності Системи вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України відповідно до головних спроможностей цієї Системи: організаційна структура; формалізовані процедури; засоби; підготовка особового складу.

Ключові слова: досвід, організаційне вивчення та впровадження досвіду, процес вивчення та впровадження досвіду, Система вивчення та впровадження досвіду, Збройні Сили України.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ ЗОВНІШНЬОГО ВОРОГА У КАРИКАТУРІ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 РОКУ

У статті розглядаються особливості репрезентації зовнішнього ворога у карикатурі журналу «Перець» під час російсько-української війни 2022 р. Аналіз карикатур дозволив виявити, що основним ворогом виступає росія. Образ ворога найчастіше подається у персоніфікованому вигляді, і основним його уособленням постає президент російської федерації володимир путін. Досліджено, що домінантною стратегією репрезентації образу ворога є його демонізація та дегуманізація. Важливими прийомами, до яких вдаються художники-карикатуристи, є применшення значущості противника, його висміювання, демонстрація його нікчемності задля переконання читачів у тому, що попри небезпеку ворога його не варто боятися і слід перемагати.

Ключові слова: журнал «Перець», карикатура, образ ворога, путін, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, розпочатої російською федерацією проти України у лютому 2022 р., українське суспільство потребує максимальної сконсолідованості у процесі протистояння агресору. У цьому контексті засоби масової інформації є потужним інструментом для формування чіткого розуміння того, хто і чому є нашим противником, і які є шляхи та способи його подолання. Певну специфіку мають такі видання, як «Перець», здатні і покликані не лише поширювати фактичну інформацію чи аналізувати, а й подавати суть і перебіг війни крізь призму гумористичного і сатиричного бачення. Особливу роль у цьому процесі відіграє політична карикатура, яка, з одного боку, репрезентує уявлення, які побутують у суспільстві щодо того або іншого явища чи процесу, а з іншого – активно формує ці уявлення у свідомості широкого загалу. Подання у такий спосіб образу ворога здатне не лише акцентувати увагу масового читача на його небезпеці та підступності, але й силою олівця переконати, що не такий страшний чорт, як його малюють, і що його можна й треба перемагати.

Питльована Лілія Юрївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, Український католицький університет, м. Львів.

© Питльована Л.Ю., 2022

Метою статті є аналіз художніх і смислових особливостей репрезентації образу зовнішнього ворога на сторінках журналу «Перець» під час російсько-української війни 2022 р.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія часопису «Перець», його публікації стали темою зацікавлень низки українських дослідників. Серед найґрунтовніших досліджень – монографія К. Єремєєвої, присвячена становленню і функціонуванню журналу у системі радянського політико-ідеологічного контролю, специфіці розповсюдження та сприйняття матеріалів «Перця» радянськими громадянами (Єремєєва, 2018). Безпосередньо аналіз репрезентації образу ворога (внутрішнього чи зовнішнього) представлений у кількох дослідженнях (Родигін, 2021; Стрільчук, 2018; Яковлев, 2017, 2018), але всі вони займаються темами, що відносяться до радянського періоду в історії «Перця». Публікацій, які би розглядали репрезентацію сучасної російсько-української війни, у журналі не існує, що і зумовлює актуальність дослідження.

Часопис «Перець» упродовж багатьох десятиліть був провідним сатирично-гумористичним виданням України. Він публікується з 1922 р. і донині залишається чи не єдиним українським журналом відповідного жанру. Якщо у СРСР видання значною мірою виконувало політико-ідеологічні функції, то у незалежній Україні редакція, сатирики та карикатуристи отримали свободу у виборі тематики і засобів художнього вираження. На початку ХХІ ст. «Перець» зазнав значних фінансових труднощів, що спричинило різке скорочення накладів, і, навіть, припинення його виходу впродовж 2014–2016 рр. Починаючи з 2020 р., часопис виходить лише у цифровій версії у мережі Інтернет. Журнал розташований на окремому веб-ресурсі (<https://www.perets.org.ua>), має офіційну сторінку у соціальній мережі Facebook (<https://www.facebook.com/PerecRepublic>). Візуально-графічні жанри - карикатура, малюнок з підписом, шарж, комікс – завжди були найбільш популярними у «Перці». Аналіз жанрів засвідчує його високу чутливість до внутрішньої та зовнішньополітичної кон'юнктури у країні, жваву реакцію на перебіг політичних подій, зміни в економіці, культурі, увагу до соціально-психологічної, побутової тематики.

Карикатура, у тому числі політична, поряд з іншими формами візуалізації у ЗМІ значно полегшує і прискорює сприйняття читачем важливої інформації, а також через образну та емоційну

складові сприяє кращому її запам'ятовуванню. Вона, з одного боку, є виявом панівного політичного дискурсу, а з іншого – чинником, який на нього впливає.

Російська агресія щодо України не могла пройти повз увагу «Перця». Але через те, що часопис не виходив упродовж кількох років, ми можемо простежити реакцію його творців на цю подію, починаючи з 2017 р. Вже у першому відновленому номері редакція журналу запевнила, що «...разом з усім народом нарешті скаже своє тверде і вагоме слово ворогам-окупантам» (Знову з народом, 2017).

Важливо, що часопис публікує карикатури не лише українських художників, а й митців з інших країн світу, зокрема росії, представляючи у такий спосіб широке коло думок щодо російської агресії.

Ми вживаємо термін «образ ворога», маючи на увазі цілісне уявлення про противника, що поєднує як усталені стереотипні риси, так і новонабуті у результаті негативного оцінного сприйняття. Думки дослідників щодо того, що було початковим – ворог чи образ ворога – розходяться. Одні вважають, що національні стереотипи існують одвічно, і рано чи пізно вони породжують конфлікти і війни. Зокрема, американський психолог і публіцист Сем Кін наполягає на тому, що війни розпочинаються у головах людей. Вони належать до виду *Homo hostilis*, і лише тим й займаються, що створюють собі образи ворогів, а потім починають війни (Keen, 1986: 17-18). Інші фахівці сходяться на тому, що первинним у створенні ворожих національних стереотипів є конфлікт, розпочатий якоюсь стороною з прагматичних інтересів, і вже він запускає відповідні процеси.

Щодо росії, то на сторінках «Перця» періоду російсько-української війни ми стикаємося і з елементами її історичного образу, який формувався у масовій свідомості українців упродовж століть, і з поточним поданням образу росії – ворога України.

Упродовж 2017–2021 рр. тематика російсько-української війни була присутня від номера до номера «Перця» інколи нарівні, а інколи – у значно меншому процентному співвідношенні, ніж соціально-побутова і суспільно-політична. На початку 2022 р. вона займала не більше 25–30% обсягу журналу, що, на нашу думку, пояснюється локалізацією конфлікту в межах Луганської і

Донецької областей, а також відсутністю екзистенційної загрози існуванню України як держави. Але з 24 лютого репрезентація образу росії як ворога на сторінках журналу різко змінюється як за кількісними, так і за якісними параметрами. Карикатури набувають максимальної емоційної виразності через використання художниками-карикуристами ширшої палітри візуальних символів, метафор, технік і прийомів впливу (зміст малюнка, його об'єкти, кольорова гама, гіперболізація, вербальні елементи тощо).

Кількісний і якісний аналіз карикатур «Перця» дозволяє виокремити три різні категорії «ворогів»: зовнішній ворог (росія, президент в. путін та його оточення, російська армія); внутрішній ворог (представники української влади, що приймають недолугі рішення, які на руку російським загарбникам; політичні і громадські діячі, що своїми висловлюваннями або діяльністю дестабілюють обстановку всередині країни; бойовики-сепаратисти Сходу України; такі явища, як корупція, злочинство, безвідповідальність, безпринципність тощо); ворог-друг (політики європейських країн і США, чиновники ЄС, НАТО, які на словах підтримують Україну, а на ділі виходячи з власних егоїстичних інтересів підтримують політику Кремля, легітимізуючи таким чином його війну проти України).

Важливо зауважити, що специфіка репрезентації образу ворога сучасною українською карикатуристикою полягає у тому, він не потребує штучного конструювання. Цей образ постає у режимі реального часу, будучи поточною фіксацією подій війни. Для художників практично не існує потреби вибудовувати образ Росії в межах класичних стратегій, зокрема, концепту «свій» – «чужий» (Vuolinen, 2012: 1-15). Адже від самого початку конфлікту політика кремля щодо України не залишала їй шансу розцінювати росію інакше як «ворога», тобто апріорі «чужого». Крім того, на малюнках представлений не якийсь знеособлений, а радше образ колективного ворога. Тут і уявлення про російську армію (звірства щодо цивільного населення, мародерство, несправедливість цілей, бездарність тощо); і про зомбований ЗМІ російський народ, який байдуже, а то й радо спостерігає за руйнуванням українських міст, смертю дітей і продовжує підтримувати політику кремля; і зрештою про росію загалом, «руський мір», з усіма відповідними стереотипами та символами (лапті, матрьошки, горілка і т.д.).

Але найчастіше у карикатурах «Перця» уособленням образу ворога виступає володимир путін. На нашу думку, не в останню чергу це відбувається під впливом панівного громадського дискурсу, який асоціює початок повномасштабного вторгнення РФ в Україну з одноособовим рішенням президента, його злою волею, параноїдальною ненавистю до нашої країни.

Однією з головних стратегій репрезентації образу росії є демонізація. Цей прийом з'явився ще кілька тисяч років тому як переосмислення іншими релігіями, як правило, монотеїстичними, політеїстичних божеств як злих і брехливих демонів. Також у релігійній свідомості віддавна було укорінене уявлення про можливість оволодіння людини дияволом. Прийом демонізації згодом був розширений, щоб позначити будь-яку характеристику окремих осіб, груп або політичних органів як поганих і злих. У новітні часи демонізація ворога виступала як один із основних прийомів пропаганди, покликаних конструювати образ ворога, маніпулювати свідомістю, дезінформувати суспільство з метою вибудувати негативний образ іншого, особливо у політичних конфліктах, під час підготовки та ведення війн.

Стратегія демонізації може бути спрямована як на власне населення, так і на опонентів задля формування у них потрібних оцінних суджень морального характеру. Часто для зображення ворога використовуються образи всілякої нечисті: апокаліптичні багатоголові звірі, міфічні дракони, що вивергають вогонь, отруйні змії з іклами, які ефективно символізують зло, і воно є для них спільним знаменником. Однак у політичній карикатурі демонізація має і фігуративну силу: це візуальна метафорична та символічна характеристика ворога. Адже у сьогоденнішньому політичному дискурсі космічна битва між Богом і Дияволом маскується під риторику добра і зла, а демонізація тлумачиться ширше, менш буквально та часто виходить за межі релігійної символіки. Але все, що можна визначити терміном «зло», є експліцитно та імпліцитно демонізуючим. Складовою демонізації виступає і дегуманізація, яка позбавляє опонента людяності, людською гідності та претензії на права людини.

Сучасна бельгійська історикиня Енн Мореллі розглядає демонізацію як важливий принцип воєнної пропаганди, тісно пов'язаний з приписуванням вини у війні та власним виправданням. Вона

вважає демонізацію необхідним кроком пропаганди для персоніфікації ворога. Ненависть населення має бути перенаправлена на психологічно прийнятний образ, оскільки людина не може ненавидіти народ у цілому, але може ненавидіти дегуманізований образ ворожого керівника, який уособлює всю країну. Демонізація тісно пов'язана з мобілізацією населення, це метод масової психології, який поширюється через ЗМІ (Morelli, 2005: 141-148).

Демонізація відрізняється від інших стратегій зображення образу ворога з точки зору інтенсивності свого емоційного впливу: вона акцентує на крайньому злі і увінчує піраміду можливих негативних уявлень та стереотипів про противника, є крайньою формою іншування (Link, 1995:2-6). Причетність чи приналежність ворога до темних, злих сил вкотре підкреслює його надзвичайну небезпечність. Спровоковані в такий спосіб емоції дозволяють значно ефективніше маніпулювати тими, кого вони переконують більше, ніж реальні факти.

Сказане вище стосується класичного тлумачення процесу демонізації образу ворога. Натомість упродовж 2022 р., коли Україна стала жертвою неспровокованої агресії з боку росії, українцям не доводиться демонізувати ворога. Адже такі запитання – Як люди можуть робити таке з іншими людьми? У якому столітті вони живуть, що наважилися йти великою війною на нас? Чи можу я бажати смерті тим, хто вбиває, катує, гвалтує мій народ? – після 24 лютого виникали в голові кожного. Своїми вчинками і словами росіяни прекрасно демонізують себе самі, тож українській владі не потрібно робити це цілеспрямовано, а ЗМІ достатньо лише поширювати факти про звірства «орків». У цьому випадку демонізація ворога виступає як захисний механізм для українців і допомагає їм об'єднатися у борні з ворогом. Причому це згуртування відбувається у певних рамках, які створюють розмежування таких моральних категорій, як добро – зло, світло – темрява. Це дає можливість чітко ідентифікувати росію (ворога) як силу зла, яку потрібно перемогти Україні (силам добра). Тобто зі сторони жертви агресії демонізація та дегуманізація ворога є природним і раціональним процесом (Бровко, 2022).

Саме у такий спосіб докладаються карикатуристи «Перця» до процесу мобілізації українського суспільства у протистоянні з

реальним ворогом, а не сконструйованим його образом. Тут неабияке значення відіграв і факт достатньо довгого по тривалості російсько-українського зіткнення. Конфлікт, звичайно, незрівнянно менший, якщо поєднувати його з іншими міжнародними конфліктами, до прикладу, із арабо-ізраїльським, під час якого зростали покоління людей, які впродовж свого життя не знали нічого, крім реальності конфлікту. Втім жорстокість дій російських військ забезпечила швидке зростання ворожнечі та ненависті до окупантів, що сприяло логіці використання стратегії демонізації ворога (Normand, 2016:13-15)

Приступаючи до безпосереднього аналізу карикатур «Перця», можемо виокремити як такі, що подають демонізований у буквальному розумінні образ ворога, так і ті, що місять лише відповідні символи, алюзії та конотації.

На нашу думку, однією з найкращих репрезентацій персоніфікованого ворога, зображеного у вигляді інфернального зла (диявола), є робота Ігоря Поночевного, російського художника, який давно емігрував до США через незгоду з політикою кремля (Ступін, 2022 а). Наступного дня після анексії Криму він опублікував свій перший малюнок на цю тему від імені 7-річного провінційного хлопчика Альоши Ступіна. Тоді багато хто вирішив, що це справді робота дитини, і відтоді Альоша став альтерего художника, який препарує російську політичну реальність (Черниченко, 2022).

Опублікована у квітневому номері карикатура автора (рис. 1) є алюзією на відомий живописний сюжет з життя святої Катерини, написаний італійським художником XIV ст. Барна да Сієною. Головний сюжет створеної близько 1430 р. картини «Містичні заручини Святої Катерини», що нині зберігається у Бостонському Музеї витончених мистецтв (Mfa.org, 2022), демонструє видіння Катерини Александрійської, у якому Христос взяв її як свою духовну наречену, одягнувши на її палець каблучку. Три нижні предели – це образи Святих Маргарити та Михаїла, які приборкують демонів та сповіщають про перемогу добра над злом.

Рис. 1. Альоша Ступін. Без назви. Перець. 2022. № 8. С. 7

На малюнку Барна да Сієни Свята Маргарита у червоному плащі виганяє демона, якого тримає за роги лівою рукою, а правою замахується на нього молотом. Як у західноєвропейській, так і в православній іконографії Святої демон або дракон в образі темношкірого рогатого низькорослого чоловіка присутній дуже часто. Карикатура Альоши Ступіна майже дослівно копіює сюжет лівої пределли, тільки повержений демон, обличчя якого на картині італійського художника практично неможливо роздивитись, на ній має чітку впізнавану схожість з володимиром путіним. Більше того, роги на голові нечисті скоріше схожі на панти оленів, ванни з яких, за повідомленнями ЗМІ, які часто публікувалися саме у квітні 2022 р., приймає путін для оздоровлення. Демон уже впав і лежить, він не викликає у глядача жодної емоції, крім огиди, а ршучий вигляд Маргарити не залишає сумнів у її перемозі.

Вінець мучеництва на Святій Маргариті має вигляд жовто-блакитної стрічки, підкреслюючи роль України як жертви російської агресії. Цю ж функцію відіграє і загальне тло у кольорах українського державного прапора.

Розташована поруч з карикатурою поезія Валентина Шульги «Короткими чергами» (актуалізація вірша Євгена Євтушенка), з риторичним питанням, чи хочуть путінці війни, теж називає

керівника Кремля Сатаною, «оскаженілим хижим звіром» (Шульга, 2022). У такий спосіб створюється цілісна візуально-вербальна кореляція путіна з нечистою силою, злом, яке мусить бути, і буде знищене силами Добра (Україною).

Титульна сторінка одного з березневих номерів має назву «Смерть кремлівській нечисті!» (рис. 2). На цей час вже стало зрозуміло, що задуманий москвою блицкриг провалився, окупанти почали зазнавати невдач, а Збройним Силам України вдається перехоплювати ініціативу на багатьох напрямках. Хоча автор малюнка Олександр Костенко (Костенко, 2022) зображає путіна у вигляді Сатани, однак останній вже добряче отримав кулаком, що визирає із жовто-блакитного рукава. Образ путіна-Сатани виглядає зловісно, в стилі усталеної ще з середньовічних часів іконографії. Хоча домінантні для образу роги на голові відсутні, однак ми бачимо всі інші атрибути: оголені ноги з роздвоєними копитами, хвіст, звірячі вуха, крила кажана за плечима, кігті на руках, лиса голова, закривавлена пащека з гострими іклами, зловісні, заплілі кров'ю очі (Link, 1995:35-80).

Рис. 2. Костенко О. Смерть кремлівській нечисті! Перець. 2022. № 5. С. 1

Попри впізнавану схожість Сатану-Путіна також чітко ідентифікує один із символів «руського міра» – георгіївська стрічка, перетворена сучасною кремлівською пропагандою на інструмент «победобесія» та елемент імперського нарративу. Вона нарівні з символами «Z» і «V» використовується армією агресорів.

Негативні конотації, пов'язані з нечистою силою дещо нівелюються на карикатурі масштабом персонажу путіна. Він виглядає значно меншим за розміром, аніж кулак, яким отримав прочухана. Його обличчя перекошене злістю, але він зіщулюється від страху, відчуваючи свою приреченість.

Чотиривірш Георгія Берча прямо називає путіна чортом, який намірився здійснити пекельний марш в Україну, але «як виродок усяк потрапив під міцний кулак!» (Берч, 2022b) У комплексі креолізований текст створює потрібний ефект, підбадьорюючи читача і вселяючи у нього впевненість у силах ЗСУ.

Проаналізована карикатура є прикладом ще однієї стратегії зображення путіна – іронічно-сатиричної. Низка малюнків, інколи навіть тих, які демонізують його, свідомо подають його образ смішним, нікчемним, недолюбим. Така оцінка покликана дати читачеві чітку вказівку на те, що попри всю небезпечність ворога і його планів він все-таки є здоланим, ним не треба нехтувати, але й не слід боятися. Відповідно до цієї стратегії, ми бачимо на малюнках образи путіна недочорта, недобога, недоцаря, недопрезидента, недоленіна, недосталіна, недоГітлера тощо. Диктатор стає карикатурним у буквальному розумінні цього слова.

Вчинені путіним злочини проти України, цивільного населення, людяності й без формального вираджання у бісівські шати красномовно свідчить про те, що диктатор є Злом у чистому вигляді. На карикатурі Дениса Лопатіна (Лопатін, 2022) бункерний дід насолоджується купанням у довжелезній, за аналогією зі столом, ванні, з якої аж вихлюпується кров невинно вбитих ним жертв. Радіючи, як дитина, граючись каченям і паперовим корабликом, кривавий вбивця не відчуває сорому. Є у гігантській ванні і місце для путінського генералітету на чолі з шойгу. Криваві процедури дещо шокують навіть їх, але не путіна, той – абсолютно щасливий.

Десятки тисяч смертей, спричинених російською агресією в Україні, однозначно асоціюються з особою російського президента. На малюнку узбецького карикатуриста Махмуджона Ешонкулова

(Ешонкулов, 2022) злочинець сам постає в образі смерті. Його портрет виконано у вигляді двосторонньої гральної карти, на якій дзеркально, зверху і знизу дублюється силует Похмурого женця – персоніфікації Смерті, але з обличчям путіна – на ньому чорний балахон з капюшоном, у руках він тримає косу, зображення якої, з'єднуючись по середині карти з дзеркальним відображенням, утворює букву «Z». Карта пікової масті, на місті номіналу зазначена латинська літера «P» («Putin»). Образ путіна – Похмурого женця доповнює бомбочка зі значком радіаційної небезпеки, демонструючи, що, якщо його не зупинити, то жнива смерті можуть продовжитися у набагато більших масштабах.

Образ Похмурого женця відомий у культурі з XIV ст. Усі образні та смислові конотації, пов'язані з ним, вся атрибутика, що традиційно супроводжує його в уявленнях людини, посилюють негативне сприйняття глядачами Путіна. Образ Смерті, яка апіорі є ворогом роду людського, антитезою життя, сприяє драматизації зображуваних сюжетів, апелює до найглибших і найприродніших страхів людини. Формат гральної карти, обраний Ешонкуловим, теж не випадковий. Адже у європейських уявленнях про Смерть їй часто приписується любов до азартних ігор і відомо, що її, як вправного шулера, обіграти неможливо. Навряд чи вдасться це і путіну.

Завдання збитків у минулому або демонстративне бажання завдати їх у майбутньому є важливим критерієм диявольського зла. Тому прирівнювання противника до Адольфа Гітлера є ще одним прийомом демонізації. Адже лідер Третього Рейху став найвищим символом зла у ХХ ст., тому приписування ворогам нацистських/гітлерівських рис цілком доцільне, якщо автор карикатури ставить собі за мету викликати у читача емоційні реакції страху та відрази водночас.

Не менш ефективним у цьому відношенні є порівняння з радянським кривавим диктатором Йосифом Сталінін. Жорсткі методи запровадження індустріалізації, масові репресії, примусова колективізація, ГУЛАГ, штучно і навмисне створений Голодомор в Україні однозначно асоціюються у масовій свідомості з образом Сталіна як монстра, вбивці мільйонів і тирана.

В одній із карикатур «Перця» (рис. 3) художник Валерій Чмирьов успішно порівняв в. путіна одразу з обома диктаторами (Чмирьов, 2022). Він використав сюжет французької чорно-білої

листівки, випущеної близько 1939–1940 р. Це карикатура невідомого автора під назвою «Хижак і його тінь» («La Proie et l'Ombre»), яка, ймовірно, була рефлексією на підписання пакту Ріббентропа – Молотова.

Рис. 3. Чмирьов В. La Proie et l'Ombre. Перець. 2022. № 7. С. 1

На ній бачимо Гітлера у військовій уніформі, з нимбом довкола голови, на якому написано «Мир». Автор малюнка іронізує над «миролюбністю» фюрера: пальмова гілка у його лівій руці зів'яла і зламалася, а голуб миру у правій схожий радше на общипану курку. Союзник Гітлера Сталін тінню височіє над ним, будучи гарантом успішного здійснення злочинних нацистських планів.

На малюнку В. Чмирьова до цієї компанії додається третій персонаж – в. путін. Він опиняється на передньому плані, а його ідейні натхненники – за його плечима. Зовнішній вигляд Гітлера і Сталіна – суворий. Як короткі «фірмові» вуса першого, та і довгі чорні другого лише додають їм зловісності. Серп і молот у руках Сталіна символізують більшовицько-комуністичну ідеологію, на якій був побудований Радянський Союз, відновлення якого є

однією із головних мрій і фантазій сьогоднішнього російського президента.

Те, що Сталін зображується на карикатурі у чорно-білому кольорі, з одного боку, просто повторює стилістику оригінальної французької листівки, де він є тінню Гітлера. Але, можливо, за задумом художника, зображення і Гітлера, і путіна у кольоровому форматі має підкреслити, що сьогодні політика і дії останнього є значно ближчими до того, що робив нацистський лідер.

Контрастна чорно-біло-червона свастика на рукаві Гітлера перегукується з ракетою з атомною боеголовкою в руці путіна, виконаною у таких самих кольорах. Це на загальному спокійному кольоровому тлі карикатури одразу кидається в очі. До того ж червоний асоціюється з кольором крові, якої чимало на руках обох диктаторів. Окрім того, путін розмахує великою літерою «Z», такою собі «недоствастиком», що стала символом російського вторгнення в Україну 2022 р.

Розташувавши путіна в компанії двох найбільших диктаторів ХХ ст., автор підкреслює, що цілі і методи російського президента цілком схожі та однакові з тими, які використосувався у фіюрера і «вождя всіх народів». Всіх трьох «світогубців», як називає їх у своєму вірші Г. Берч, єднає і брехливість, використання пропаганди для «зомбування» мас, маніпулювання і дивовижне нахабство називати чорне – білим, війну – миром, агресора – жертвою і т.д. Поет підкреслює, що російському «миролюбцю» – «Гітлера нащадку», вихідцю з касты «серпасто-молоткастих» не вдасться нікого ввести в оману своєю облудною риторикою (Берч, 2022а).

Водночас В. Чмирьов кепкує над путіним. Навіть масштаби фігур на карикатурі засвідчують нікчемність президента рф. У нього злостивий вираз обличчя, він суворо, як Сталін, супить брови. Але карликовий зріст путіна, короткі штанці і недоладне взуття роблять його образ просто смішним.

На одній із карикатур (рис. 4) І. Поночевного (Ступін, 2022b), об'єднаних у триптих «Лици руського міра», для подання путіна як персонажа, що становить загрозу не лише для України, а й для всього людства, використовується ще один прийом репрезентації образу ворога – дегуманізація. Концептуально вона часто використовується з демонізацією як взаємозамінні. Дегуманізація включає процес визначення когось як недолюдини. Незалежно

від того, чи особу сприймають як диявола чи монстра, мікроба чи шкідника, свиню чи мавпу, чи як абстрактну загрозу, вона таким чином вилучається з товариства людей.

Рис. 4. Альоша Ступін. Без назви. Перець. № 10. С. 7

У цьому випадку ми бачимо президента росії у зооморфному образі. Це мавпа з обличчям Путіна, яка з усієї сили вчепилася чотирма лапами в атомну бомбу. На її смертоносну начинку вказує відповідна позначка радіоактивної небезпеки, корпус прикрашає незмінна «Z». У цьому малюнку легко впізнається алюзія на відомий фразеологізм про мавпу з гранатою, який означає людину, що має у своєму розпорядженні щось небезпечне, але не вміє з цим поводитися. Той факт, що путін, одержимий параноїдальними ідеями, володіє зброєю, яка здатна призвести до ядерного апокаліпсису, художник розцінює як вкрай небезпечний.

З іншого боку, зооморфний образ мавпи містить також чіткі конотації з певними рисами характеру. Він стереотипно асоціюється з хитрою, лукавою, здатною обманути людину; людиною, яка кривляється, меле і повторює дурниці; нездатною поводитися раціонально.

Карикатура водночас з анімалістичною дегуманізацією ворога вдається і до примітивізації. Адже мавпа зазвичай сприймається як менш розвинута порівняно з людиною істота. Цей прийом

одразу дає оцінку об'єкту дегуманізації як такому, що може слідувати лише інстинктам і не контролює себе, неспроможному дотримуватися якихось цінностей, готовому на все заради досягнення власних цілей (Скороход, 2021: 25, 28).

Хвіст мавпи роздвоюється на кінці, з таким часто зображується диявол. Ба більше, кінець хвоста в його роздвоєній частині перетворюється на «колорадську» стрічку. Використання її карикатуристами для ідентифікації представника країни агресора слугує безпомилковим маркером. 9 травня стало головним святом при Путіні, частиною його зусиль з реабілітації Радянського Союзу. Плекання культу Великої Вітчизняної війни і привласнення сучасною росією перемоги СРСР над нацистською Німеччиною логічно переросло у використання мови нацизму і фашизму для виправдання вторгнення в Україну. Сьогодні у росії ця міфологія є абсолютно всепоглинаючою і відокремленою від фактів, сповненою пихи і кліше. Вона свідчить про те, що путін, як і всі росіяни, безвилазно застрягли у минулому, і варіантів майбутнього для його країни у такому вигляді практично нема (Marques, 2022).

Намір путіна відновити велич імперії у межах колишнього СРСР підкреслюється у багатьох малюнках. Художники-карикатуристи вбачають агресію щодо України лише як черговий крок на шляху до цього. Зокрема, у Йосипа Когана (Коган, 2022a) СРСР зображений у вигляді силуету корови на схемі її поділи. На окремих частинах туші є написи з назвами колишніх радянських республік. Їх розміри відповідають територіям за масштабом, то ж Україна виглядає одним із найбільш ласих шматків для м'ясника-путіна.

На іншій карикатурі автора (Коган, 2022b) путін завзято, оголившись до пояса, як він полюбляє робити, демонструючи свою маскуліність (рис. 5) – російська пропаганда понад 20 років наполегливо ліпила з низенького кволого чоловічка справжнього руського богатиря (на малюнку він виглядає жалюгідно) – намагається склеїти до купи уламки Радянського Союзу. Він хоче їх з'єднати, виклавши кам'яні брили у формі серпа і молота – елементів державної символіки СРСР і більшовицько-комуністичної ідеології загалом. На тюбику клею зазначена назва «Krazy» («Божевільний»), що в рівній мірі можна віднести як до клею, так і до того, хто ним користується.

Рис. 5. Коган Й. Без назви. Перець. 2022. № 10. С. 7

Не обійшли увагою карикатуристи «Перця» і манію величі путіна, і тут, звичайно, чи не найдоречніша прив'язка – це постать Наполеона і його «наполеонівські плани». Малюнки 2022 р. зазвичай проводять паралелі між намірами обох політичних діячів. Напевно, найлаконічніше ця ідея виражена в карикатурі Андрія Клімова (Клімов, 2022). На ній немає жодних персонажів, а лише один предмет з двома символічними буквами (рис. 6). Це дворогий чорний капелюх, легко впізнаваний зовнішній символ, який кожною людиною безпомилково ідентифікується з образом Наполеона. На цьому головному уборі була прикріплена латинська буква «N». Однак вона відвалилася і повернулася так, що утворила «Z» – рашистський символ «спеціальної військової операції». Україною і більшістю країн світу він визнаний неонацистським, таким, що прославляє військову агресію та вбивства.

Рис. 6. Клімов А. Без назви. Перець. 2022. № 9. С. 4

Внутрішній сенс карикатури – в отождненні не лише символів, планів, а й долі Наполеона і путіна. Читача у такий спосіб підводять до логічного висновку, що як і Наполеон, який свого часу завоював значну частину Європи, спіткнувся на Росії і зазнав краху, путін неминуче програє війну з Україною.

Важливий нюанс полягає також у тому, що якщо «N» на шапці має однозначний сенс – це буква перша у прізвисьці французького полководця, то смисл «Z» невідомий нікому, навіть її творцям. Жорстока і трагічна війна, розпочата путіним, така ж безпричинна і непояснювана, як і її символіка. Люди, що її затіяли, живуть у своїй власній реальності, їх вчинки не піддаються логічному або раціональному тлумаченню.

У тому паралельному світі кремлівський диктатор не лише вважає себе спадкоємцем і продовжувачем справи російських царів, збирачем земель і батьком нації, а й сам не проти приміряти на себе «корону імперії». Це його «скромне» бажання неодноразово обігрується у карикатурах «Перця». На них, хоч і при всіх царських регаліях, путін виглядає смішно. Іронія досягається за рахунок того, що, як правило, художники зображають його карликового зросту, в мантиї, що завелика йому за розміром, у короні (або шапці Мономаха), що насунулась йому на вуха та очі.

Такого «царька» ми бачимо на карикатурі Віктора Кудіна (Кудін, 2022). Скіпетр у руці путіна увінчаний не лише двоголовим орлом, а й символом «Z». Ним же затаврований і ніж гільйотини, яка на малюнку слугує президенту тронем. Цей винахід часу Французької революції кінця XVIII ст., єдиним призначенням

якого було здійснення смертної кари шляхом відтинання голови, красномовно окреслює перспективи путіна.

Ще один штрих, який додатково підкреслює нікчемність кремлівського карлика, – це нічний горщик під тронем, який є рефлексію на неодноразові повідомлення у ЗМІ про чергову манію путіна, пов'язану з процесом відвідування туалету.

Сумніви у ментальному здоров'ї російського президента теж знайшли відображення у карикатурах, на яких ми бачимо божевільного, що розмахує ядерною зброєю. Художники часто вдаються до сюжетів з безкінечної довжини столу, за яким путін приймає відвідувачів, і який давно вже став інтернет-мемом (з'явилася навіть окрема рубрика «Салон меблів путіна») (Салон, 2022).

Але максимально коротко свою оцінку психічному стану путіна дав Олександр Коноваленко (Коноваленко, 2022). На його карикатурі (рис. 7) бачимо голову президента у профіль, риси обличчя не промальовані, воно зафарбовано у чорний колір. Зате, як рентгеном, просвічується мозок, і чітко видно, як у ньому водять хороводи комахи, вишиковуючись у букву «Z». Автор обіграє відомий всім фразеологізм про тарганів у голові, який означає різноманітні дивацтва, манії, фобії та інші нав'язливі стани, які притаманні якійсь людині і спричиняють її незрозумілі, дивні, неприйнятні для нормальних людей слова та вчинки. Ірраціональна ненависть путіна до України – лише один із таких тарганів.

Рис. 7. Коноваленко О. Без назви. Перець. 2022. № 19. С. 6

Ніс путіна на карикатурі непропорційно довгий, що є алюзією до казки Карло Коллоді про пригоди Піноккіо, в якій ніс головного героя ставав довшим щоразу, коли той брехав. Таким чином підкреслюється брехливість, словоблудство, інформаційні маніпуляції, до яких постійно вдається путін і вся російська пропаганда, виправдовуючи вторгнення в Україну.

Загальним тлом карикатури є російський триколон, що підштовхує читача до думки, що не лише персонально путін, а й все російське суспільство хворе, задурманене імперською пропагандою, манією імперської величі, ксенофобією, всім тим, що ми сьогодні за аналогією з нацизмом називаємо рашизмом.

Висновки. Особливістю репрезентації росії як зовнішнього ворога у карикатурах «Перця» є те, що художникам, як зрештою і українському суспільству, державі, пропаганді, не доводиться займатися конструюванням її образу. Своєю безглуздою, вкрай жорстокою, нічим не спровокованою агресією, ігноруванням будь-яких звичаїв і правил ведення війни москва сама створила про себе максимально негативне уявлення у свідомості як українців, так і жителів усього цивілізованого світу. Карикатуристи часопису лише візуалізують те, чим є сучасна росія в очах громадськості. Звичайно, при цьому використовуються і існуючі стереотипи, ментальні кліше щодо росії та росіян, які склалися історично.

Характерною рисою подання образу ворога у «Перці» є переважання його персоніфікованого варіанту. Найчастішим уособленням образу росії як ворога є президент володимир путін.

Асоціативно-семантичними маркерами подання путіна як ворога є візуалізації його як злочинця, вбивці, брехуна, шантажиста, варвара, божевільного. Водночас множинність іпостасей, у яких постає путін, створює єдиний образ колективного ворога, яким є росія і її терористичний режим для України та українців через війну, розпочату кремлівським диктатором. Образ путіна постає перед читачами у дуже сатиричній формі, він викликає огидні емоції.

Ключовими стратегіями репрезентації образу ворога є його демонізація та дегуманізація. Перша проявляється як у прямому використанні образів сатани, диявола та різної іншої нечисті як уособлення росії та путіна та непрямі нав'язування до одіозних політичних діячів (Гітлер, Сталін, Наполеон), діяльність яких

мала вкрай трагічні для людства наслідки. Друга передбачає використання анімалістичних асоціацій або демонстрацію вчинків персонажів, які не мають нічого спільного з людяністю, гуманізмом, честю, гідністю тощо. Важливим прийомом є, з одного боку, демонстрація небезпечності противника, його найогидніших характеристик і нищості, звірств щодо цивільного населення, що посилює у читачів розуміння, що ворог мусить бути знищений. З іншого – навмисне применшення значущості представленого образу ворога, акцент на його нікчемності, сміхотворності, карикатурності сприяють усвідомленню того, що ворога можна здолати.

Автори карикатур часто використовують кольорові маркери, зокрема, українського та російського державних прапорів для додаткової швидкої ідентифікації зображених на малюнках персонажів і червоно-чорно-білі для проведення аналогій між сучасною росією і нацистською Німеччиною тощо. Ідеї «руського міра» зазвичай подаються за допомогою символічних елементів (самовари, балалайки, лапті, матрешки і т. д.), Z-символіки.

Використані посилання

Keen, S. (1986). *Faces of the enemy: reflections of the hostile imagination; the psychology of enmity*. San Francisco: Harper & Row.

Link, L. (1995). *Devil: a mask without a face*. London: Reaktion, 208 p.

Marques, C.F. (2022). *Analysis | Putin's Parades Can't Hide a Missing Victory*. Washington Post. (online) 10 May.

Available at: https://www.washingtonpost.com/business/energy/putins-paradescant-hide-amissing-victory/2022/05/09/b31fa486-cfad-11ec-886b-df76183d233f_story.html (Accessed 13 Oct. 2022).

Mfa.org. (2022). *The Mystic Marriage of Saint Catherine – Works – Museum of Fine Arts, Boston*. (online)

Available at: <https://collections.mfa.org/objects/31540/the-mystic-marriage-of-saint-catherine>.

Morelli, A. (2005). *Principi elementari della propaganda di guerra*. Roma: Ediesse, 146 p.

Normand, L. (2016). *Demonization in international politics : a barrier to peace in the Israeli-Palestinian conflict*. New York: Palgrave Macmillan, 271 p.

Vuorinen, M. (2012). *Enemy images in war propaganda*. Cambridge: Cambridge Scholars, 152 p.

- Берч Г. (2022a). Кремлівський ордофюрер. Перець. № 7. С. 1.
- Берч Г. (2022b). Кремлівський чорт пекельний марш... Перець. № 5. С. 1.
- Бровко Л. (2022). Демонізація ворога: як росіяни демонізують самі себе та українців. URL: <https://pressassociation.org.ua/ua/demonizacziya-voroga-yak-rosiyani-demonizuyut-sami-sebe-ta-ukra%D1%97ncziv/>
- Знову з народом! Відкрите звернення до громадян Веселої республіки Перець. Перець. 2017. № 1. С. 2.
- Гела О. (2020). Карикатура як симулякр: конструювання образів інтелігенції радянськими сатиричними виданнями у 1922–1991 рр. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 22. Харків, С. 44–52.
- Ешонкулов М. (2022). Без назви. Перець. № 9. С. 6.
- Єремєєва К. (2018). Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків, Раритети України, 2018, 200 с.
- Клімов А. (2022). Без назви. Перець. № 9. С. 4.
- Коган Й. (2022a). Без назви. Перець. № 9. С. 6.
- Коган Й. (2022b). Без назви. Перець. № 10. С. 7.
- Коноваленко О. (2022). Без назви. Перець. № 19. С. 6.
- Костенко О. (2022). Смерть кремлівській нечисті! Перець. № 5. С. 1.
- Кудін В. (2022) Без назви. Перець. № 15. С. 3.
- Лопатін Д. (2022) Без назви. Перець. № 6. С. 6.
- Родигін К. (2021) Конструювання візуального образу «українського буржуазного націоналіста» в карикатурах журналу «Перець» (1941–1991 рр.). Образ. Вип. 1 (35). Київ. С. 101–113.
- Салон меблів Путіна. Перець. № 10. С. 6.
- Скороход К. (2021). Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4(52). 2021. Київ. С. 23–32.
- Стрільчук А. (2018). «Их нравы и забавы»: образ Заходу на сторінках радянських сатиричних журналів (1960–1980–ті рр.). Гілея: науковий вісник. Вип. 135. Київ. С. 56–59.
- Ступін Альоша. (2022a). Без назви. Перець. № 8. С. 7.
- Ступін Альоша. (2022b). Без назви. Перець. № 10. С. 7.
- Черниченко А. (2022). Руський мір очима дитини: Карикатури Ігоря Поночевного. Режим доступу: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/20220713-igor-popochevny-cartoons.html>
- Чмирьов В. (2022). La Proie et l'Ombre. Перець. № 7. С. 1.
- Шульга В. (2022). «Короткими чергами» (актуалізація вірша Євгена Євтушенка). Перець. № 8. С. 7.
- Яковлев А. (2018). Між творчим задумом і реальністю: категорії внутрішніх ворогів у журналі «Перець» часів пізнього сталінізму. Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 27. Вінниця. С. 209–222.
- Яковлев А. (2017). Образи США та Великої Британії на шпальтах сатиричного журналу «Перець» у перші роки холодної війни. Схід. № 5. Київ. С. 60–64.

References

- Again with the people! An open appeal to the citizens of the Merry Republic of Pepper. (2017). Perets, (1), p.2. (in Ukrainian).
- Berch, H. (2022a). The Kremlin Ordofuhrer. Perets, (7), p.1. (in Ukrainian).
- Berch, H. (2022b). The Kremlin's Devil hellish march... Perets, (5), p.1. (in Ukrainian).
- Brovko, L. (2022). Demonization of the enemy: how Russians demonize themselves and Ukrainians. (online) Press Association. Available at: <https://pressassociation.org.ua/ua/demonizacziya-voroga-yak-rosiyani-demonizuyut-sami-sebe-ta-ukra%D1%97ncziv/> (Accessed 14 Oct. 2022). (in Ukrainian).
- Chernychenko, A. (2022). Russian world through the eyes of a child: Cartoons of Ihor Ponochevnyi. (online) Bird In Flight. Available at: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/20220713-igor-ponochevny-cartoons.html> (Accessed 14 Oct. 2022). (in Ukrainian).
- Chmyrov, V. (2022). La Proie et l'Ombre. Perets, (7), p. 1. (in Ukrainian).
- Eshonkulov, M. (2022). Unnamed. Perets, (9), p. 6. (in Ukrainian).
- Hela, O. (2019). Caricature as simulacra: the construction of images of the intelligentsia by Soviet satirical publications in 1922 – 1991. Actual problems of national and world history, (22), pp.44–52. (in Ukrainian).
- Ieremieieva, K. (2018). To Hit with satire: the magazine 'Perets' in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine. Kharkiv: Rares of Ukraine, 200 p. (in Ukrainian).
- Keen, S. (1986). Faces of the enemy : reflections of the hostile imagination; the psychology of enmity. San Francisco: Harper & Row.
- Klimov, A. (2022). Unnamed. Perets, (9), p. 4. (in Ukrainian).
- Kohan, Y. (2022a). Unnamed. Perets, (9), p. 6. (in Ukrainian).
- Kohan, Y. (2022b). Unnamed. Perets, (10), p. 7. (in Ukrainian).
- Konovalenko, O. (2022). Unnamed. Perets, (19), p. 6. (in Ukrainian).
- Kostenko, O. (2022). Death to the Kremlin evil! Perets, (5), p. 1. (in Ukrainian).
- Kudin, V. (2022). Unnamed. Perets, (15), p. 3. (in Ukrainian).
- Link, L. (1995). Devil: a mask without a face. London: Reaktion, 208 p.
- Lopatin, D. (2022). Unnamed. Perets, (6), p. 6. (in Ukrainian).
- Marques, C.F. (2022). Analysis | Putin's Parades Can't Hide a Missing Victory. Washington Post. (online) 10 May. Available at: https://www.washingtonpost.com/business/energy/putins-paradescant-hide-amissing-victory/2022/05/09/b31fa486-cfad-11ec-886b-df76183d233f_story.html (Accessed 13 Oct. 2022).
- Mfa.org. (2022). The Mystic Marriage of Saint Catherine – Works – Museum of Fine Arts, Boston. (online) Available at: <https://collections.mfa.org/objects/31540/the-mystic-marriage-of-saint-catherine>.
- Morelli, A. (2005). Principi elementari della propaganda di guerra. Roma: Ediesse, 146 p.
- Normand, L. (2016). Demonization in international politics: a barrier to peace in the Israeli-Palestinian conflict. New York: Palgrave Macmillan, 271 p.
- Putin's furniture salon. (2022). Perets, (10), p.6. (in Ukr).
- Rodyhin, K. (2021). Constructing the visual image of a 'Ukrainian bourgeois nationalist' in the cartoons of the 'Perets' magazine (1941–1991). Image, 1(35), pp. 101–113. (in Ukr).
- Shulha, V. (2022). 'In short lines' (actualization of Yevhen Yevtushenko's poem). Perets, (8), p.7. (in Ukrainian).

Skorokhod, K. (2021). The aspects of dehumanization in the condition of hybrid war: on the example of attitudes of the citizens of Ukraine to Russian soldiers – participants of the Russian-Ukrainian war. Bulletin of NTUU 'KPI'. Political science. Sociology. Law., 4(52), pp.23–32. (in Ukrainian).

Strelchuk, A. (2018). "Their maimers and aimnuseineuts»: the image of the west on the pages of the soviet satherical journals (1960-1980). Gilea, (135), pp. 56–59. (in Ukrainian).

Stupin Alosa (2022a). Unnamed. Perets, (8), p. 7. (in Ukrainian).

Stupin Alosa (2022b). Unnamed. Perets, (10), p. 7. (in Ukrainian).

Vuorinen, M. (2012). Enemy images in war propaganda. Cambridge: Cambridge Scholars, 152 p.

Yakovliev, A. (2017). The image of the USA and Great Britain in the political cartoon magazine 'Perets' in the first years of the Cold War. East, (5), pp. 60–64. (in Ukrainian).

Yakovliev, A. (2018). Between Creativity and Reality: the Categories of the Enemies within in the 'Perets' Magazine: Late Stalinism Era. New pages of Donbas history, (27), pp. 209–222. (in Ukrainian).

Pytlovana L.

THE IMAGE OF THE EXTERNAL ENEMY IN REPRESENTATION OF PERETS MAGAZINE CARTOONS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN 2022

The main objective of this article is to analyze the peculiarities of the representation of Russia as an external enemy in the cartoons of Perets magazine during the Russian-Ukrainian war of 2022. Cartoonists and Ukrainian society, state, or propaganda do not have to construct this image. With its senseless, ruthless, unprovoked aggression, ignoring any customs and rules of warfare, Moscow has created the most negative image of itself with its own hands. The cartoonists of the magazine only visualize what modern Russia is in the eyes of the public. They also use stereotypes and mental clichés about Russia and Russians that have developed historically.

The image of the enemy in Perets magazine is presented mainly in a personified form. The most frequent personification of Russia as an enemy is president Vladimir Putin. He is often portrayed as a criminal, murderer, liar, blackmailer, barbarian, madman, etc.

The critical strategies for representing the enemy image are its demonization and dehumanization. The first one can be seen in the direct use of images of Satan, the devil, and various other evil spirits as personifications of Russia and Putin, as well as indirect comparisons with odious political figures (Hitler, Stalin, Napoleon), whose activities had extremely tragic consequences for humanity. The second one is the use of animalistic associations or the demonstration of such cartoon characters' behavior that has nothing to do with humanity, humanism, honor, or dignity.

An important technique is the demonstration of the enemy's danger, its most disgusting characteristics, lowliness, and atrocities against the civilian population, which strengthens the readers' understanding that the enemy must be destroyed. But cartoonists also intentionally underestimate the significance of the enemy's presented image, emphasizing its insignificance, ridiculousness, and cartoonishness, thus contributing to the realization that the enemy can be defeated.

Keywords: cartoon, enemy image, Perets magazine, Putin, Russian-Ukrainian war.

УДК 329.09.5(477)

ПОРОНЮК Р.О.

<https://orcid.org/0000-0001-5289-9431>

ГАПЄЄВА О.Л.

<https://orcid.org/0000-0002-3145-7025>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.266-280>

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУП МОНІТОРИНГУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ТА ПРОТИДІЇ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ У ВОЄННІЙ СФЕРІ

У статті розглядається діяльність груп моніторингу інформаційного простору та протидії обласних військових комісаріатів та військових частин безпосереднього підпорядкування оперативних командувань Сухопутних військ Збройних Сил України у 2018 – 2020 рр. Основна увага сконцентрована на історичних передумовах та правничих підставах їх створення, аналізі діяльності щодо протидії негативному інформаційному впливу в українському медіасередовищі з боку російської федерації, узагальненню отриманого досвіду в контексті забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері. Досліджуються досвід та діяльність офіцерів підрозділів інформаційної боротьби за своїм призначенням у складі Командування Сухопутних військ як у зоні проведення операції Об'єднаних сил, так і в пунктах постійної дислокації.

Ключові слова. групи моніторингу інформаційного простору та протидії, Збройні Сили України, інформаційна війна, інформаційна протидія, комунікаційна кампанія.

Постановка проблеми та її актуальність. Через стрімкий розвиток сучасних форм і методів інформаційного впливу на світову спільноту українське суспільство, особовий склад Збройних Сил України та, особливо, мешканці тимчасово окупованих територій потерпають від інформаційних гібридних атак російської федерації. Виникає необхідність пошуку нових та удосконалення існуючих форм і методів протидії негативному інформаційному впливу, виробленні дієвих засобів протидії агресивній інформаційній політиці кремля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення інформаційної безпеки України «...тривалий час залежало від зовнішньополітичного курсу держави й поглядів її керівництва, отже

Поронюк Роман Олександрович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Гапєєва Ольга Львівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Поронюк Р.О., Гапєєва О.Л., 2022.

носить ситуативний і амплітудний характер» (Ганєєва О.Л., 2017:423). Від початку російської “гібридної” агресії відбулись відчутні зміни у концептуальному і нормативно-правовому забезпеченні проблематики інформаційної безпеки.

Питання протидії негативному інформаційному впливу розглядали українські дослідники Я. Жарков, Л. Смола, Б. Ратніков, П. Черник, А. Шумка, В. Телелим, В. Горбулін, І. Руснак, Г. Певцов, Г. Почепцов, М. Подибайло та ін.

Діяльність груп моніторингу інформаційного простору та протидії у 2018–2020 рр., враховуючи відносно короткий історичний проміжок часу їх існування, ще не стала предметом дослідження українських науковців. Натомість, створення системи, яка могла б забезпечити своєчасне виявлення негативної (неправдивої інформації) та оперативно протидіяти даним чинникам, було розглянуто у науковій статті П. Сніцаренка, Ю. Саричева, В. Семененка, В. Ткаченка ще до офіційного введення таких структур (Сніцаренко, 2018).

Метою наукової розвідки є дослідження та аналіз діяльності груп моніторингу інформаційного простору та протидії, спираючись на розпорядчу документацію (накази, директиви, розпорядження) та досвід особового складу цих підрозділів; визначити доцільність їх створення та ефективність проведеної роботи у контексті протидії агресивному інформаційному впливу російської федерації на українське військо, населення України та мешканців тимчасово окупованих територій.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2018 р. при обласних військових комісаріатах та частинах безпосереднього підпорядкування оперативним командуванням (далі – ОК), на підставі Наказу командувача Сухопутних військ Збройних Сил України (далі – КСВ ЗС України) № 113 дск від 23.02.2018 “Про затвердження Тимчасової інструкції з організації та проведення заходів забезпечення інформаційної безпеки Сухопутних військ Збройних Сил України” були сформовані групи моніторингу інформаційного простору та протидії (далі – ГРМП), які виконували свої завдання за призначенням понад два роки.

Правовою підставою для створення ГРМП було виконання оперативної цілі 1.7 Стратегічного оборонного бюлетеня, схваленого Указом Президента України від 06.06.2016 року № 240/2016. Зокрема, Оперативна ціль 1.7. передбачає: “...становлення та

розбудову спроможностей сил оборони у сфері стратегічних комунікацій як частини загальнодержавної та міжвідомчої системи стратегічних комунікацій, спрямованих на підтримку формування та реалізації політики у сфері безпеки і оборони України, також досягнення цілей оборони держави. Результативний (індикативний) показник: Створено комунікаційні спроможності на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях, що забезпечують інтеграції та підтримки стратегічними комунікаціями на усіх рівнях планування та впровадження політики у сфері безпеки і оборони” (Указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»).

У перші дні російсько-української війни (2014 р.) проти якісно підготовлених, з потужною матеріально-технічною та методичною базою, гібридно-інформаційних військ збройних сил рф виступили підрозділи Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ та ІПСО ЗС України. Проте вони мали свої окремі напрямки діяльності та дещо специфічні завдання. Окрім того, невелика чисельність даних підрозділів, їх матеріально-технічне забезпечення не дозволяла охопити всі необхідні ділянки. Тому на даному етапі на допомогу силовому блоку в інформаційній боротьбі повстали поодинокі “блок пости” українських патріотичних сил, цивільних та військових журналістів, блогерів, “інформволонтерів”. Серед них найбільш відомими є проєкт Центру військово-політичних досліджень (м. Київ) – “Інформаційний спротив” Дмитра Тимчука; Stopfake.org – випускників та викладацького складу Могилянської школи журналістики та Програми для журналістів і редакторів – DigitalFutureofJournalism; проєкт InformNapalm, діяльність якого за інформативністю порівнюють із публікаціями WikiLeaks; проєкт-сайт “Інформаційні війська України” i-army.org, створений з метою залучення громадян України до інформаційної діяльності проти російської пропаганди і дезінформації (Ганєєва О.Л., 2017:423). Діяльність цих громадських організацій заповнила український інформаційний простір, надавши при цьому час для створення штатних підрозділів моніторингу інформаційного простору та протидії у Сухопутних військах ЗС України. Слід додати, що до моменту створення ГРМП значна частина цих обов’язків покладалась на структури

по роботі з особовим складом. Проте із врахуванням кількості додаткових завдань для даних підрозділів роботи з особовим складом, комунікації з громадськістю, проведення службових розслідувань – у них банально не вистачало часу на якісне виконання даних додаткових обов'язків.

Посади у ГРМП комплектувалися виключно особами офіцерського складу. Обов'язковою умовою стали такі якості, як комунікабельність, вміння писати тексти за визначеною тематикою, робота з графічними редакторами, високі навички володіння персональним комп'ютером, наявність професійних зв'язків із представниками ЗМІ та громадськістю. До складу групи увійшли офіцери з числа журналістів, призваних по мобілізації на особливий період, волонтерів, громадських діячів, а також фахівців підрозділів морально-психологічного забезпечення, зв'язківців, програмістів тощо.

Існував певний алгоритм відбору кандидатів до проходження військової служби у ГРМП. Так, кандидатури усіх претендентів підлягали ретельному вивченню: командири структурних підрозділів подавали свої пропозиції; у подальшому інформація узагальнювалась у вищих штабах, вносились певні корективи. Пізніше представники командування КСВ ЗС України ознайомлювались з особовими справами офіцерів, вивчали їхні морально-ділові якості, проводили особисті співбесіди з усіма кандидатами, приймали відповідні рішення щодо призначення на кожну конкретну посаду.

Необхідно зазначити, що у подальшому призначення іншого офіцера на посаду здійснювалось виключно за погодженням КСВ ЗС України, що свідчить про увагу керівництва до вирішення питань інформаційної протидії через якісне комплектування та функціонування новоствореного підрозділу.

Особливе значення приділялось професійній підготовці особового складу ГРМП. Так, за три роки існування цих груп за рішенням вищого командування особовий склад проходив підготовку на курсах та зборах у провідних військових вишах України, серед яких:

- Національна академія сухопутних військ (2018 рік);
- Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського (2018 рік);

- Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут (2019 рік).

Суттєвою та цінною була допомога наших міжнародних партнерів держав-членів НАТО, зокрема США, Польщі, Литви, Великобританії. Для проведення занять залучались фахівці інформаційно-аналітичних структур, зв'язків із громадськістю (РАО), викладачі провідних вищих військових навчальних закладів Альянсу. Такі курси тривали один тиждень на базі Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України. Слухачів навчали формам і методам роботи щодо інформування громадськості, комунікації зі своїми громадянами, а головне – алгоритмам пошуку негативної чи “фейкової” новини, яка може завдати шкоди армійському підрозділу, та формам і методам реакції на неї. Важливо, що все навчання зводилося до головного принципу – першим давати інформацію та говорити правду, із урахуванням інтересів військової частини, армії, держави.

Слід зауважити, що ГРМП швидко та органічно зайняли своє місце, яке з об'єктивних та суб'єктивних причин до 2018 року було вакантне як в системі ЗС України, так і національної безпеки держави загалом. У стислі терміни був налагоджений механізм отримання, оброблення та подання інформації, що давало змогу командирам (начальникам) на місцях у найкоротші терміни приймати рішення, реагувати на виклики та загрози у зоні відповідальності.

Особовий склад груп моніторингу інформаційного простору та протидії офіційно заборонялося залучати до будь-якої діяльності, не передбаченої посадовими обов'язками, виключенням була лише робота, пов'язана із співпрацею з громадськими організаціями, журналістами, органами державної влади задля проведення ефективних комунікаційних кампаній Збройних Сил України.

Начальники ГРМП підпорядковувалися безпосередньо командирів підрозділу (військовому комісару, командирів бригади тощо), що дозволяло оперативно реагувати на ті чи інші події та зменшити час прийняття рішення. Методичне керівництво діяльністю ГРМП здійснював відділ інформаційної боротьби оперативного командування, який, у свою чергу, підпорядковувався відповідному відділу у КСВ ЗС України. Розглянемо схему підпорядкування детальніше (рис.1).

Рис.1 Схема підпорядкування ГРМП

Завдяки такій структурі ГРМП 24 обласних військових комісаріати та ГРМП військових частин доводили інформацію про зміни в інформаційному полі зони відповідальності щодо проблемних питань територіальної оборони, резонансних подій та інших кризових ситуацій, що стосувались діяльності військового відомства. Відтак, вище командування у максимально стислі терміни отримувало необхідну інформацію та більш оперативно та адекватно приймало рішення щодо подальшого реагування на неї.

У цілому на ГРМП обласних військових комісаріатів поклалися завдання, тотожні завданням забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері:

- оперативне виявлення негативної інформації щодо КСВЗС України в термін до двох годин від часу її публікації;
- моніторинг регіональних ЗМІ та їхньої інтерпретації загальнодержавних подій;
- участь у комунікаційних кампаніях, які проводяться ЗС України, СВ ЗС України, оперативними командуваннями;
- моніторинг акцій протесту, які відбуваються в регіонах, та їх аналіз;
- проведення аналізу та прогнозу розвитку соціально-політичної та соціально-економічної обстановки в регіоні;

- виявлення “рейкової” інформації та інформаційних загроз, які впливають на підготовку, ведення територіальної оборони та проведення заходів призову громадян України на строкову військову службу;

- інформаційна підтримка заходів з підготовки та веденні територіальної оборони, заходів проведення комплектування Збройних Сил України та підготовки військових частин і підрозділів;

- здійснення інформаційної протидії виявленням інформаційним загрозам шляхом поширення інформації у соціальних мережах;

- проведення превентивних інформаційних заходів (комунікаційних кампаній) у регіонах з метою популяризації діяльності Сухопутних військ Збройних Сил України;

- збір бази даних про регіональні інформаційні ресурси, ЗМІ та спільноти в соціальних мережах;

- налагодження контактів та взаємодії з регіональними інформаційними ресурсами та ЗМІ;

- наповнення бази даних про регіональні проросійські громадські об'єднання та партійні осередки;

- збір інформації в регіонах про настрої громадян щодо Збройних Сил України та військового і військово-політичного керівництва;

- збір інформації з мережі Інтернет та з соціальних мереж про суспільно-політичну обстановку у прикордонних з Україною регіонах інших держав та на тимчасово окупованих територіях;

- здійснення інформаційного впливу на громадян країни-агресора в соціальних мережах під час проведення інформаційних операцій (акцій), які сплановані вищим командуванням.

До завдань груп моніторингу інформаційного простору і протидії військових частин додатково включено:

- оперативне виявлення негативної інформації щодо військової частини та інформації, яка негативно впливає на суспільно-політичну обстановку в районах виконання завдань, у термін до двох годин від часу її публікації;

- внесення пропозицій командуванню військової частини щодо реагування на виявленні інформаційні загрози;

- проведення інформаційних акцій у районах проведення ООС при їх координації з підрозділами ІПСО;

- збір інформації в районах проведення ООС про настрої громадян щодо Збройних Сил України та військового та військово-політичного керівництва;

- збір інформації з мережі Інтернет та з соціальних мереж про суспільно-політичну обстановку на тимчасово окупованих територіях;

- проведення моніторингу соціальних мереж противника під час перебування військової частини в районах виконання завдань за призначенням;

- здійснення заходів інформаційної протидії шляхом поширення інформації в соціальних мережах у координації з прес-службою, з підрозділами цивільно-військового співробітництва та з підрозділами розвідки;

- здійснення інформаційного впливу на громадян країни-агресора в соціальних мережах під час проведення інформаційних операцій (акцій), які сплановані вищим командуванням;

- поширення інформації в соціальних мережах в інтересах забезпечення заходів безпеки операцій.

Аналіз діяльності ГРМП дає підстави стверджувати, що найбільша дієвість та ефективність у забезпеченні інформаційної безпеки спостерігалась лише за умови активної співпраці та взаємодії з прес-службами цих підрозділів, представниками відділів цивільно-військового співробітництва та відділом морально-психологічного забезпечення. Так, у зоні проведення ООС у форматі постійного контролю за інформаційним простором було організовано цілодобовий моніторинг. Інформація про всі важливі заходи, резонансні події, новини, пропозиції, які могли впливати на ситуацію, обов'язково доводилась безпосередньо командирів військової частини. Також офіцери ГРМП долучались до випуску газети, підготовки друкованих матеріалів для місцевого населення та розповсюдження їх у прифронтових населених пунктах. Було розроблено та проведено важливе соціологічне опитування мешканців прифронтових містечок щодо прихильності та довіри до ЗМІ України, російської федерації та сепаратистів.

Важливою та постійною ділянкою роботи був моніторинг місцевих сепаратистських груп, зокрема у соціальних мережах “Фейсбук”, “Вконтакте”, “Однокласники”. Проводився аналіз сторінок бойовиків проросійських військових формувань. Усі отримані дані після обробки та систематизації передавалися відповідним підрозділам, що дозволяло об'єктивно оцінювати обстановку.

Робота ГРМП обласних військових комісаріатів мала дещо іншу специфіку. Вона була спрямована на недопущення зриву

виконання заходів комплектування особовим складом бойових підрозділів, призову на строкову військову службу, реагування на кризові ситуації, що стосувались діяльності структур обласного військового комісаріату та Збройних Сил України. Окрім типових завдань, ГРМП ОВК на постійній основі взаємодіяла зі структурними підрозділами обласної державної адміністрації. Зокрема, була налагоджена дієва співпраця з департаментом комунікацій та внутрішньої політики, відділом оборонної роботи та взаємодії з правоохоронними органами, департаментом освіти і науки обласної адміністрації. Також офіцери груп активно проводили “комунікаційні кампанії” з населенням області, що передбачало створення агітаційних картинок із подальшим поширенням їх у соціальних мережах; розповсюдження офіційних повідомлень у місцевих групах соціальних мереж та через обласні, районні та міські засоби масової інформації. Проте найбільш важливою ділянкою роботи була протидія інформаційним атакам, які постійно відбувались як під час проведення призову, так і при черговому загостренні ситуації в зоні проведення ООС.

За період діяльності ГРМП можемо визначити декілька недоліків: ГРМП ОВК та підрозділів безпосереднього підпорядкування ОК іноді виконували дублюючі функції, зокрема під час перебування підрозділів у пункті постійної дислокації. Окрім цього, зона відповідальності ГРМП підрозділів безпосереднього підпорядкування ОК була значно вужча (обмежувалася одним або декількома населеними пунктами в районі дислокації частини). Проте їхня робота набувала ваги під час виконання бойових завдань у зоні ООС. Натомість ГРМП ОВК відповідала за майже 30 адміністративних районів і, відповідно, мала більше можливостей, контактів та ресурсів.

Фахівці ГРМП постійно брали участь у підготовці інформації висвітлення діяльності обласного військового комісаріату та інформуванні громадськості щодо призовних кампаній та відбору громадян на контрактну військову службу.

При цьому слід зауважити, що діяльність ГРМП була спрямована не на проведення інформаційних операцій, а на виконання комунікаційних заходів – інформували громадськість про діяльність ЗС України та конкретну військову частину, установу. Це давало можливість виконувати завдання відкрито, публічно, із залученням представників ЗМІ та громадськості, що значно

посилювало авторитет військових, додавало важелі впливу обласному військовому комісаріату.

Підкреслимо, що законодавство України чітко регламентує обов'язки щодо інформаційного захисту України. Так, у Законі України «Про Збройні Сили України» (у зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України») частини четверта і п'ята статті 1 викладені в наступній редакції: *«З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, організації та підтримання дій руху опору, проведення військових інформаційно-психологічних операцій...»*(Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» від 07 липня 2016 року № № 1437-VIII). Тобто функції щодо проведення інформаційних операцій ЗС України покладені виключно на Сили спеціальних операцій ЗС України. Відповідно, інші структурні підрозділи до такої діяльності на професійному рівні не залучалися. Частково ці функції поклалися на структури морально-психологічного забезпечення. Проте враховуючи кількість покладених завдань на дані підрозділи та іншу специфіку діяльності, дані завдання виконувалися на недостатньому рівні. Саме тому силами ГРМП системно проводилися «комунікаційні кампанії».

Комунікаційна кампанія – комплекс заходів, організованих та проведених структурними підрозділами Збройних Сил України задля доведення певної інформації до суспільства з використанням ЗМІ (засобів масової інформації), соціальних мереж, месенджерів тощо. Головною метою заходу є підвищення іміджу ЗСУ, постійне, позитивне, трансформаційне перебування армійських структур в інформаційному полі держави, набуття у суспільстві довіри, розуміння, взаємодії.

Розглянемо декілька основних прикладів проведення заходів комунікаційної кампанії (далі – КК):

1. КК «Строкова служба: міфи та реальність». (План проведення комунікаційної кампанії, затверджений Командувачем Сухопутних військ Збройних Сил України 10.03.2020 року, № 8303).

Головним завданням комунікаційної кампанії було забезпечення проведення якісного призову на строкову військову службу

військовими комісаріатами. Увага акцентувалася на роз'ясненні чинного законодавства щодо обов'язків призовників, розвінчування міфів щодо “дідівщини”, демонстрації умов проходження військової служби. Наголошували на тому, що солдати строкової служби до участі в Антитерористичній операції (операції Об'єднаних сил) не залучаються. Для проведення такого інформування застосовувалися радіо, телебачення, газети, інформаційні агенції. Окремою ділянкою роботи були соціальні мережі. Зокрема, використовуючи місцеві групи та акаунти місцевих лідерів думок, в інформаційний простір додавали наступні картинки, які досить активно поширювалися далі серед місцевого населення (цільової аудиторії) (рис. 2).

Рис.2 Заставка комунікаційної кампанії «Строкова служба: міфи та реальність».

1. КК «Обери своє майбутнє» (Розпорядження начальника штабу Командування Сухопутних Військ Збройних Сил України від 27.02.2020 р. № 116/3/2468). Основними завданнями даної КК були:

- популяризація навчання у вищих військових навчальних закладах;

- нарощування зацікавленості серед вступників в отриманні військової освіти, акцентуючи увагу на те, що деякі спеціальності є дуже популярними та користуються попитом і у цивільній сфері.

Такі кампанії проводилися системно, відповідно до планових заходів Командування Сухопутних військ та суспільно-політичної обстановки у регіоні.

Загалом ГРМП продемонстрували ефективну роботу. У 2019 р. КСВ, враховуючи та розуміючи виклики і загрози в інформаційній сфері, ініціювало експеримент із розширення структур ГРМП, створивши за їх рахунок декілька центрів моніторингу інформаційного простору та протидії зі значно більшим штатом та можливостями. Цей експеримент успішно був реалізований і впроваджений на початку 2020 р. І тому з 01 червня 2020 р. ГРМП безпосереднього підпорядкування ОК та обласних військових комісаріатів припинили свою діяльність.

Війна триває, й інформаційні атаки з боку російської федерації лише посилюються. За найскромнішими підрахунками, які наводить Ілля Вітюк, керівник Департаменту кібербезпеки СБУ, «...сьогодні з території Російської Федерації проти України працюють близько 7 000 співробітників спецслужб. У 2021 році Департамент кібербезпеки СБУ заблокував 15 розгалужених мереж антиукраїнських інтернет-агітаторів, припинив діяльність близько 20 ботоферм потужністю понад 150 000 облікових записів. Це – нібито 150 тисяч осіб, які щось коментують, репостять, пишуть та дають оцінку подіям. СБУ було проведено безпрецедентну спецоперацію проти хакерської групи «Армагедон», яка штатно перебувала у ФСБ Росії і діяла з території Криму» (Телепрограма «Свобода слова», від 30.11.2021 року).

На нашу думку, ГРМП лише підсилять оперативні командування знанням глибини проблеми, вони реальною картиною процесів і подій. Можлива підготовка кадрів з числа мешканців регіону, які найкраще обізнані з соціально-політичною ситуацією, національно-культурними традиціями тощо.

Висновки. До початку російсько-української війни (2014 р.) у сухопутних військ ЗС України були відсутні підрозділи, які б системно здійснювали діяльність, пов'язану із моніторингом інформаційного простору та протидією інформаційній агресії. Велику роботу зробили громадські організації, журналісти, блогери

та “інфоволонтери”, які з перших днів війни активно протидіяли інформаційній діяльності агресора. Лише у 2018 рр. було проведено експеримент зі створення ГРМП при обласних військових комісаріатах та військових частинах, методичне керівництво якими здійснювали профільні відділи у вищих штабах – ОК, КВС. Наступним кроком стало створення у 2020 році центрів інформаційного моніторингу та протидії. Разом з тим стратегічна ціль 1 Стратегії інформаційної безпеки України передбачає: “...протидію дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини”. Досягнення зазначеної цілі має здійснюватися шляхом виконання таких завдань, як створення системи раннього виявлення, прогнозування та запобігання гібридним загрозам, зокрема, створення системи протидії дезінформації та інформаційним операціям, спрямованої на запобігання, максимально швидке виявлення та реагування держави і суспільства на інформаційні загрози (Указ Президента України № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»).

Отже, на державному рівні передбачено розширення мережі структур з протидії дезінформації та інформаційним операціям. Відповідно, ГРМП, які добре зарекомендували та ефективно діяли впродовж 2018–2020 років, змогли б бути відновлені та працювати у ланці центрів моніторингу інформаційного простору та протидії КСВ/ОК та протистояти інформаційним викликам та загрозам.

Використані посилання

Виступ керівника Центру кібербезпеки Служби Безпеки України у телепрограмі «Свобода слова», 30.11.2021 року. URL: https://www.youtube.com/watch?v=L3kYMt6_tng. (Дата звернення: 02.12.2021).

Гапєєва О. (2017) Міждержавне протиборство в інформаційній сфері на пострадянському просторі (1991-2017). Монографія. Львів. Тріада-Плюс. 423 с.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-19#Text> (Дата звернення: 15.12.2021).

Наказ командувача Сухопутних військ Збройних Сил України №113-ДСК від 23.02.2018 «Про затвердження Тимчасової інструкції з організації та проведення заходів забезпечення інформаційної безпеки Сухопутних військ Збройних Сил України».

План проведення комунікаційної кампанії «Строкова служба: міфи та реальність», затверджений Командувачем Сухопутних військ Збройних Сил України 10.03.2020 року, №8303.

Сніцаренко П., Саричев Ю., Семененко В., Ткаченко В. (2018). Удосконалення чинного інформаційного законодавства України як необхідна умова адекватності заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки держави. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. № 2(63). С. 68–74.

Указ Президента України № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (Дата звернення: 18.12.2021).

Указ Президента України від 20 травня 2016 року № 240/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (Дата звернення: 21.12.2021).

References

Decree of the President of Ukraine №685/2021 «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of October 15, 2021 « On the Information Security Strategy» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>. (Date of application 18.12.2021).

Decree of the President of Ukraine of May 20, 2016 №240 / 2016 «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine «On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (Date of application 21.12.2021). Gapeyeva, O. (2017). Interstate confrontatio ninthe informations phere inthepost-Sovietspace (1991-2017). Lviv, Triad-Plus, 423 p. (in Ukrainian).

Order of the Commander of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine №113-ДСК dated 23.02.2018 «On approval of the Interim Instruction on the organization and implementation of information security measures of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine».

Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-19#Text>

Performance of leader of Center of Cybersecurity of Ukraine in a telecast «Freedom of speech», 30.11.2021 poky. URL: https://www.youtube.com/watch?v=L3kYMt6_tng.

Snicharenko P., Sarichev Y., Semenenko V., Tkachenko V. (2018) Improvement of the current in formation legislation of Ukraine as a necessary condition for the adequacy of measures to ensure the information security of the state. Center for Military and Strategic Studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi. №2(63). P.74-68 (in Ukrainian).

The plan of the communication campaign «Urgent Service Myths and Reality», approved by the Commander of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine on March 10, 2020, 308303.

Poronyuk R., Gapeyeva O.

ACTIVITIES OF THE GROUP OF INFORMATION SPACE MONITORING AND COUNTERACTION AS A COMPONENT OF ENSURING INFORMATION SECURITY OF THE STATE IN THE MILITARY SPHERE

The article describes the activity in 2018-2020 of the Information space monitoring and counteraction groups as the detachments of regional military commissariats or military units in direct subordination of Operational Army Commands of the Armed Forces of Ukraine. The article is focused on the historical preconditions and legal grounds for their creation, analysis of the activities to combat negative informational influence in the Ukrainian media environment by the Russian Federation, generalization of the practices of the state information security provision in the military sphere. The work examines the experiences and activities of the information operations units assigned to the Army Command in the area of the Joint forces operation and in the permanent units' locations.

Keyword: information space monitoring and counteraction groups, Armed Forces of Ukraine, information war, information counteraction, communication company.

ДІЇ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ З ТЕРИТОРІЇ БІЛОРУСІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (лютий-квітень 2022 р.)

У статті розглянуті питання використання аеродромної мережі та повітряного простору Білорусі Повітряно-космічними силами росії під час першого етапу повномасштабної агресії проти України (24 лютого – середина квітня 2022 р.). Упродовж січня-лютого 2022 р. росія створила на території Білорусі потужне угруповання оперативного-тактичної та армійської авіації. Для його розміщення використовувались не тільки білоруські військові авіабази, але й запасні аеродроми, розконсервовані недіючі аеродроми, цивільні аеропорти. Дії російської авіації, яка базувалась в Білорусі, зосереджувались, головним чином, на Київському напрямі. Зокрема, вона забезпечувала висадку гелікоптерного десанту на аеродромі Гостомель 24 лютого. Штурмовики Су-25СМ та бомбардувальники Су-34 завдавали ударів по об'єктах у прикордонних областях України. Поряд з тим з початку квітня відзначається використання літаків Су-35С для пусків крилатих ракет по цілях в глибині української території. Упродовж першої половини квітня 2022 р. більшість російських літаків та гелікоптерів були виведені з території Білорусі. Однак певна частина російських літаків в Білорусі залишилась, і загроза загострення агресії з цього напрямку зберігається.

Ключові слова: російсько-українська війна, військова авіація, армійська авіація, військові літаки, битва за Київ.

Постановка проблеми та її актуальність. Територія Білорусі стала одним із головних плацдармів повномасштабної російської агресії проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. Стосується це не лише наземних військ та ракетних частин, але й військової авіації. Ціла низка стаціонарних і польових аеродромів використовувалась для базування російських авіаційних частин. З території Білорусі російські літаки здійснювали вильоти для ударів по цілях в Україні, а гелікоптери – для висадки повітряних десантів і підтримки наземних частин. Дослідження цих операцій є важливим для відтворення цілісної картини російської агресії та визначення ролі Білорусі як співучасника цієї агресії.

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А.І., 2022.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дії російської авіації з території Білорусі широко висвітлювались (і продовжують висвітлюватись) у засобах масової інформації та офіційних повідомленнях українських властей. Однак таке висвітлення має фрагментарний характер. Ці повідомлення містять лише згадки про певні епізоди бойового застосування російської авіації з території Білорусі, не даючи цілісної картини. Єдиною наразі статтею, присвяченою цьому питанню, є дослідження Тіма Ріплі (*Ripley, 2022*). У статті Владіміра Трендафіловського побіжно розглядаються питання формування російського авіаційного угруповання на території Білорусі напередодні агресії (*Trendafilovski, 2022*). Окремі аспекти дій російської авіації з білоруських аеродромів висвітлюються в статтях Марціна Стрембського (*Strembski, 2022*), Якуба Фойтіка (*Fojtik, 2022*), Яцека Фішера і Єжи Грушинського (*Fischer & Gruszczyński, 2022*) та деяких інших.

Мета та завдання дослідження. У нашій статті ми маємо на меті проаналізувати хід формування авіаційного угруповання Повітряно-космічних сил (ПКС) російської федерації на території Білорусі, а також дослідити участь цього угруповання у повномасштабній агресії проти України в період з 24 лютого до середини квітня 2022 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Білоруський диктатор александр лукашенко за попередні два з половиною десятиліття фактично перетворив свою країну сателіта рф. Процеси підпорядкування усіх сторін життя Білорусі своєму «старшому партнеру» послідовно йдуть ще з 1999 р., коли був підписаний договір про утворення Союзної держави росії та Білорусі. Торкнулись і військової сфери, кульмінацією чого стало підписання владіміром путіним та александром лукашенком 4 листопада 2021 р. воєнної доктрини Союзної держави. Необхідність укладення такого документу пояснювалась «безпрецедентним зовнішнім тиском на країни» та потребою «підвищити рівень узгодженості оборонної політики, своєчасно адаптувати завдання міністерств оборони з урахуванням зміни у регіоні військово-політичної обстановки» (*Хребет, 2021*). Російська сторона визначає Білорусь як єдиного стратегічного союзника на західному напрямі. Ще з часу розпаду СРСР росія зберігала на території Білорусі дві військові бази (РЛС попередження про пуски міжконтинентальних балістичних ракет і вузол зв'язку ВМФ). Упродовж двох десятиліть між двома

країнами була укладена ціла низка угод про співробітництво у військовій сфері. У квітні 2016 р., зокрема, була утворена об'єднана регіональна система ППО. росія постачає Білорусі сучасне озброєння, включаючи бойові літаки, гелікоптери та системи ППО (*Заквасин & Хлусова, 2017*).

Російська військова авіація почала «освоювати» повітряний простір і аеродромну мережу Білорусі задовго до 24 лютого 2022 р. Відбувалось це в ході численних

на білоруських аеродромах значно зросла. Зокрема, 15 березня 2014 р. до «Баранович» прибув літак далекого радіолокаційного виявлення А-50. Його перебування в Білорусі пояснювалось необхідністю захисту повітряного простору під час проведення в Мінську Чемпіонату світу з хокею (тривав з 9 по 25 травня 2014 р.). Однак бойові можливості А-50 дозволяли контролювати повітряний простір над значною частиною території України.

4 червня 2014 р. А-50 повернувся в Росію, але в Білорусі залишились десять винищувачів Су-27 (чотири в Барановичах і шість в Бобруйську) (*Мінабароны, 2014*). Бойове чергування суміщалося з інтенсивною бойовою підготовкою – за повідомленням командувача ВПС і військами ППО Білорусі алега двігальова, упродовж 2014 р. російські й білоруські літаки виконали 400 спільних вильотів (*Канюта, 2014*).

Поряд із винищувачами на білоруських аеродромах базувались також російські ударні літаки. Зокрема, у червні 2016 р. до Барановичів прибула ланка бомбардувальників Су-34. Їхня присутність тут пояснювалось «необхідністю оборони інтересів Білорусі у зв'язку з військовими навчаннями, які проводяться в Польщі військами НАТО» (*СМІ, 2016*). Російська авіація систематично брала участь у спільних стратегічних навчаннях на території Білорусі, зокрема «Запад-2017» і «Запад-2021». За вже відпрацьованою практикою, повномасштабному вторгненню російських військ в Україну мали передувати чергові стратегічні навчання (як, наприклад, навчання «Кавказ-2008» передували агресії проти Грузії). Таке рішення дозволяло замаскувати підготовку до вторгнення, заделегідь здійснити перекидання військ та матеріально-технічних засобів. Навчання під назвою «Союзная решимость-2022» проходили на території Білорусі з 10 до 20 лютого 2022 р. Однак перекидання військ почалось ще в січні.

Основу авіаційного угруповання ПКС росії на території Білорусі склали частини 11-ї армії ВПС і ППО Східного військового

округу (ВО), які передислоковувались з Далекого Сходу і Забайкалля. В першу чергу прибули винищувачі Су-35С (найновіші російські літаки цього класу) з 22-го ВАП (пункт постійної дислокації – Центральная Угловая, поблизу Владивостока) (*Trendafilovski, 2022:36*). Крім того, на аеродром «Барановичі» прибула ескадрилья Су-35С 23-го ВАП з аеродрому «Дземгі» (поблизу Комсомольська-на-Амурі), а на аеродром «Лунинець», розташований лише за 40 км від кордону з Україною, – 18-й штурмовий авіапункт (ШАП) з Черніговки (Приморський край), який налічував 32 літаки Су-25СМ. За деякими даними, цей полк і ескадрилья 23-го ВАП увійшли в підпорядкування 105-ї мішаної авіаційної дивізії 6-ї армії ВПС і ППО Західного військового округу (*Fiszer & Gruszczynski, 2022:11*). Можна припустити, що 18-й ШАП був посилений за рахунок інших частин, оскільки штатна чисельність російського штурмового авіапункту становить 28 літаків (у тому числі 4 навчально-бойові).

Про прибуття Су-35С в Барановичі було повідомлено 27 січня 2022 р. На той час там знаходилось щонайменше дев'ять таких винищувачів. На момент початку повномасштабного вторгнення в Барановичах було близько 30 російських літаків, а супутникові знімки, зроблені в середині березня, вказують наявність 19 Су-35С (півтори ескадрильї) та семи Су-30СМ. Штурмовики Су-25СМ почали прибувати в Лунинець 5 лютого, причому перекидання здійснювалось кількома партіями – наступного дня супутникові знімки показали, що на цьому аеродромі знаходиться тільки 13 штурмовиків. До Луниноця прибув і підрозділ безпілотних літальних апаратів (БПЛА) «Форпост». Ще одним білоруським аеродромом, який використовувався для базування російської авіації, стала Ліда, розташована на півночі країни. Сюди прибула група бомбардувальників Су-34 з 277-го бомбардувального авіапункту (БАП), теж зі Східного ВО (аеродром «Хурба», Хабаровський край) (*Ripley, 2022:46*). Уже після початку повномасштабного вторгнення аеродромна мережа, надана білоруською стороною в розпорядження російського агресора, суттєво розширилась. Крім військових аеродромів, російська авіація використовувала й цивільні – скажімо, 20 березня 2022 р. було зафіксоване базування БПЛА «Форпост» в аеропорту Гомеля (*Лукашенко надав, 2022*).

Поряд з бойовими літаками росія перекинула на територію Білорусі значну кількість гелікоптерів. Зосередження цього угруповання обумовлювалось планом проведення десантно-штурмової

операції з захоплення українського аеродрому «Гостомель». З Черніговки прибув 319-й окремий вертолітний полк (ОВП), озброєний бойовими вертольотами Ка-52 і транспортними Мі-8АМТШ. Крім того, на білоруські аеродроми прибули вертолітні частини Західного ВО: 15-та бригада армійської авіації (БрАА) з Острова (Псковська обл.), озброєна бойовими вертольотами Ка-52, Мі-35 і транспортними Мі-8МТ, а також 440-й ОВП з Пушкіно (Ленінградська обл.) з гелікоптерами Ка-52 і Мі-8МТ (*Fiszer & Gruszczyński, 2022:16*). Російські вертольоти спочатку зосереджувались переважно на військовому аеродромі «Мачуліщі» під Мінськом. Однак з наближенням дати вторгнення їх почали переміщувати на південь Білорусі, на тимчасові аеродроми. Один з них обладнали на ділянці шосе біля містечка Хойники, за 32 км від кордону з Україною. 23 лютого супутникові знімки зафіксували тут наявність приблизно 30 гелікоптерів, в основному Ка-52 і Мі-8. Іншим місцем зосередження російських вертольотів став колишній аеродром «Великий Боков» під Мозирем (37 км від кордону з Україною) (*Ripley, 2022:48*). Підрозділи 15-ї БрАА прибули на розконсервованій аеродром «Зябровка» поблизу Гомеля (*Fiszer & Gruszczyński, 2022:16*). Білоруські аеродроми активно використовувались і в системі логістики – російські військово-транспортні літаки Ан-124, Іл-76, Ту-134 систематично приземлялись на аеродромах «Мачуліщі» та «Зябровка», доставляючи різноманітні вантажі, військову техніку та особовий склад.

Із перших хвилин повномасштабного вторгнення російських військ авіаційні частини ПКС рф, розміщені на теренах Білорусі, брали активну участь у бойових діях. У вечірньому зведенні 24 лютого Генеральний штаб ЗС України відзначав, що противник «з аеродромів Республіки Беларусь виконує демонстраційні дії вздовж північної ділянки державного кордону» (*Оперативна інформація, 2022a*). Також з території Білорусі здійснювалось управління діями тактичної авіації РФ (*Оперативна інформація, 2022b*). Найбільш масованою авіаційною операцією, організованою з території Білорусі 24 лютого, стала висадка десанту на аеродромі «Гостомель» (на північний схід від Києва). За цитованим вище повідомленням ГШ ЗСУ, у ній брали участь 20 вертольотів Ка-52 і Мі-8. Зустрічаються й інші цифри – наприклад, 16 ударних вертольотів Ка-52 і 18 транспортних Мі-8АМТШ (*Gawęda, 2022:22*). Є свідчення і про застосування під час Гостомельської операції старіших ударних гелікоптерів Мі-8 – за

словами одного з російських пілотів, його група з восьми Мі-24 супроводжувала таку ж кількість Мі-8 з десантом (*Двадцять вертолетов, 2022*).

Висадка десанту на аеродромі «Гостомель» почалась близько 11:00-11:30 (*Бій за аеродром, 2022*). Ще на підході російські вертольоти були обстріляні розрахунками ПЗРК. Один Ка-52 був збитий і впав у воду. Обидва члени його екіпажу катапультивались. Другий вертоліт цього ж типу був пошкоджений і здійснив вимушену посадку. Один зі збитих Ка-52 пілотував командир ескадрильї 319-го полку Айрат Сафаргалеев (*Кулинич, 2022*). Був збитий і один з транспортних вертольотів Мі-8 (*Strembski, 2022:17*). Незважаючи на опір українських військ, російський десант зумів захопити аеродром «Гостомель». Значну роль при цьому відіграли ударні гелікоптери Ка-52, які супроводжували транспортні вертольоти, а також завдавали ударів по наземних цілях, використовуючи протитанкові керовані ракети «Вихрь» та 80-мм некерівані ракети С-8 (*Fojtik, 2022:14*). Однак завдяки артилерійським ударам українських військ злітно-посадкова смуга Гостомеля була виведена з ладу. Останній факт змусив росіян коригувати хід своєї десантної операції. 18 літаків Іл-76 з десантниками і технікою зі складу 76-ї гвардійської десантно-штурмової дивізії, які вилетіли зі Пскова, замість Гостомеля приземлились в білоруському Гомелі (*Rovenský, 2022:3*). Після вивантаження, десантники рушили на територію України наземними шляхами. Зрозуміло, це сповільнило хід операції і позначилось на усьому наступові на Київ.

Участь в агресії проти України російських бойових літаків, які базуються на території Білорусі, простежується, зокрема, за ідентифікованими втратами. Скажімо, 2 березня 2022 р. був збитий Су-25СМ номер RF-91961 (борт «07»), який належав 18-му ШАП (тимчасово розташованому на аеродромі «Лунинець»). Це був один із двох штурмовиків, які того дня атакували м. Ірпінь (*Збито російський Су-25, 2022*). Наступного дня поблизу Бородянки був збитий бомбардувальник Су-34 (RF-81251, борт «31»), який належав до 277-го БАП (як ми вже згадували, літаки цього полку дислокувались на аеродромі «Ліда») (*Знайдено уламки Су-34, 2022*).

Ще один літак Су-25СМ (RF-91969, борт «10») з 18-го ШАП був збитий вночі з 9 на 10 березня ракетою ПЗРК «Стінгер» на

Житомирщині (ЗСУ збили, 2022). В деяких випадках ушкоджені російські літаки змогли повернутись на білоруські аеродроми. Скажімо, 14 березня зафіксована посадка штурмовика Су-25СМ (RF-90965, борт «22»), у якого вогнем ПЗРК був виведений з ладу один двигун (ІППО України, 2022). Літак належав до 266-го окремого ШАП (пункт постійної дислокації – Степь, Забайкальський край).

Повну картину інтенсивності використання білоруської аеродромної мережі російською авіацією наразі встановити неможливо через обмеженість опублікованих даних. Однак певні висновки все ж зробити можна. За даними ГШ ЗС України, 22 березня (до 18:00) російська авіація атакувала об'єкти військової та цивільної інфраструктури у Житомирській, Київській, Чернігівській, Харківській та Донецькій областях. При цьому противник здійснив понад 80 літаковильотів, зокрема 29 з аеродромів «Барановичі» та «Бобруйськ», що розташовані на території Республіки Білорусь (Оперативна інформація, 2022d).

Білоруські аеродроми використовувались росіянами і для ведення розвідки території України. Скажімо, 11 березня в Житомирській області був збитий розвідувальний безпілотний літальний апарат «Форпост» зі складу російського підрозділу БПЛА, розгорнутого на аеродромі «Лунинець». Судячи з заводської таблички, цей апарат належав до партії, поставленої в Росію з Ізраїлю (На Житомирщині, 2022). 16 березня фіксувалось застосування тактичних розвідувальних БПЛА «Орлан-10» на Волинському напрямку (Оперативна інформація, 2022с).

Білорусь надала свою територію та інфраструктуру для російської агресії проти України. До того ж вона формально утворила єдину Союзну державу з росією. Однак білоруський диктатор александр лукашенко не поспішав безпосередньо вступати у війну проти України (не зробив він цього і на момент подачі нашої статті до друку). Російське ж керівництво всілякими способами намагалось підштовхнути білоруську сторону до прямої участі у бойових діях. При цьому воно вдавалось до провокацій, у тому числі з участю авіації. 11 березня два російські військові літаки залетіли з Білорусі на Рівненщину, де здійснили бомбардування, після чого розвернулись і полетіли на Білорусь, де обстріляли село Копані. Заліт 2 літаків Су-25 з сусідньої держави фіксували прикордонні наряди на ділянці відділу «Дубровиця», що

на Рівненщині. Пізніше командування Повітряних сил ЗСУ повідомило, що Росія обстріляла й інші прикордонні населені пункти Білорусі: містечко Верхній Теребежів та село Бухличі. Однак Міноборони Білорусі на цю провокацію не відреагувало, взагалі заперечивши інформацію про бомбардування своїх сіл (Родак, 2022).

Наприкінці березня 2022 р. під натиском Сил оборони України російські окупанти змушені були розпочати відступ з території Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Фактично Північний театр воєнних дій згортався, а основні зусилля росіяни переносили на Східний ТВД – на Донбас. Це відобразилось і на складі угруповання ПКС рф на території Білорусі. Більшість літаків і гелікоптерів виводились на територію росії, ближче до українського Донбасу. 31 березня Росія почала перекидати значну кількість бойових літаків з аеродрому в Барановичах на авіабазу «Шайковка» в Калужській області. Було зафіксовано вильоти мінімум 7 літаків. Не виключено, що загальна кількість винищувачів, що залишила Барановичі цього дня, – до 20 одиниць (Росіяни частково, 2022). 1 квітня 2022 росія продовжувала виведення авіації та ППО з території Білорусі. Зокрема, з аеродрому «Мачулищі» здійснили переліт до аеродрому «Остров» у Псковській області мінімум 12 гелікоптерів (ймовірно, до свого пункту постійної дислокації повертались підрозділи 15-ї БрАА). Також аеродром Великий Боков в напрямку рф залишили все гелікоптери, які там базувалися. Ці процеси супроводжувались польотами транспортної та пасажирської авіації ПКС рф. Зокрема, рейс здійснив Ту-154, який забрав пасажирів на аеродромі «Мачулищі» і доставив їх в Ахтюбинськ. Можливо, літак забрав пілотів, які були задіяні в операції проти України. 1 квітня з Лідського аеродрому виїхало три одиниці систем ППО (тип не уточнюється). Вони базувалися там від початку російсько-білоруських навчань «Союзна рішучість-2022» (Росіяни частково, 2022). Частину виведених з Білорусі літаків і гелікоптерів розмістили на аеродромі «Сеща» у Брянській області (Росія вивела, 2022). До 15 квітня авіація ПКС рф фактично завершила перебазування бойових літаків з території Білорусі на передові аеродроми поблизу Східної операційної зони. Щонайменше 30 штурмовиків Су-25 з білоруських аеродромів перебазувались на летовище у Воронежській області. Також

командування російських ПКС кардинально зменшило кількість інших типів літаків своєї фронтової авіації, базованої у Білорусі, – з десятків до одиниць, головним чином, Су-24 та Су-34, які, втім, залучаються до виконання оперативно-тактичних завдань (Згурець, 2022).

Виведення більшості угруповання ПКС рф зовсім не означало, що російська авіація перестала використовувати аеродроми і повітряний простір Білорусі. За повідомленням командування Повітряних сил ЗС України, вночі 5 квітня пара російських Су-35 із території Білорусі завдала удару крилатими ракетами по території України. Засобами протиповітряної оборони знищено три крилаті ракети, четверта була пошкоджена, що не дало їй можливості точно потрапити в ціль. Наведення ракет противником та ведення розвідки щодо результатів удару здійснювалося двома БПЛА оперативного-тактичного рівня, які теж знищені підрозділами зенітних ракетних військ Повітряного командування (ПвК) «Захід» (Уражено чотири, 2022). Аналогічний удар по об'єктах у Львівській області був повторений 16 квітня, коли Су-35, стартувавши з аеродрому «Барановичі», випустили чотири крилатих ракети. Ці ракети були знищені зенітними ракетними комплексами ПвК «Захід» (Знищено чотири, 2022).

Висновки. Територія Білорусі, її аеродромна мережа та повітряний простір активно використовуються росією в агресії проти України. Підготовка до цього розпочалась задовго до початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. Присутність Повітряно-космічних сил рф на території Білорусі спочатку була періодичною (на період навчань). Але з грудня 2013 р. на аеродромі «Барановичі» було організоване постійне чергування російських винищувачів (на ротаційній основі). Упродовж січня-лютого 2022 р. на білоруських аеродромах було утворене потужне авіаційне угруповання, основу якого склали літаки й гелікоптери, передислоковані зі Східного військового округу. Для їхнього розміщення використовувались не тільки білоруські військові авіабази (Барановичі, Мачулищі, Ліда), але й запасні аеродроми (Лунинець, Бобруйськ), розконсервовані недіючі аеродроми (Великий Боков, Зябровка), цивільні аеропорти (Гомель). Для тимчасового базування гелікоптерів використовувались імпровізовані аеродроми, створені на автошляхах. До складу угруповання увійшли літаки оперативного-тактичної авіації

(винищувачі Су-35С, Су-30СМ, бомбардувальники Су-34, штурмовики Су-25СМ), а також гелікоптери армійської авіації (головними чином, Ка-52 та Мі-8).

Дії російської авіації, яка базувалась в Білорусі, зосереджувались, головним чином, на Київському напрямі (на території Київської та Житомирської областей). Зокрема, вона забезпечувала висадку гелікоптерного десанту на аеродромі «Гостомель» 24 лютого. Штурмовики Су-25СМ та бомбардувальники Су-34 завдавали ударів по об'єктах у прикордонних областях України. Поряд з тим з початку квітня відзначається використання літаків Су-35С для пусків крилатих ракет по цілях у глибині української території. Безпілотні літальні апарати з території Білорусі активно використовувались для ведення розвідки.

Упродовж першої половини квітня 2022 р. більшість російських літаків та гелікоптерів були виведені з території Білорусі. Це було викликано поразкою Росії в битві за Київ та зосередженням основних зусиль російського агресора на оволодінні Донбасом. Однак певна частина російських літаків в Білорусі, залишилась і загроза загострення агресії з цього напрямку зберігається.

Використані посилання

Бій за аеродром Гостомеля і російський десант – як це було (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ТКнеХу1JUZ4> [Дата звернення: 14 липня 2022 р.].

Двадцять вертолетов на стратегический аэродром: летчики рассказали об операции под Гостомелем (2022). URL: <https://tvzvezda.ru/news/2022321551-YCUv0.html> [Дата звернення: 14 липня 2022 р.].

Заквасин А. & Хлусова К. (2017). Союзное войско: чего достиг военный блок России и Белоруссии за 20 лет существования URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/374321-rossiya-belorussiya-voennoe-sotrudnichestvo> [Дата звернення: 9 липня 2022 р.].

Запад-2009 (2009). URL: <http://www.zapad2009.mil.by/news> [Дата звернення 9 липня 2022 р.].

Збито російський Су-25, який бомбив Ірпіль (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/su-25-vks-rf-zbylly-nad-irpenem/> [Дата звернення: 15 липня 2022 р.].

Згурець С. (2022). Росія перекинула свої штурмовики Су-25 з Білорусі на аеродром у Воронежську область URL: https://defence-ua.com/news/rosija_perekinula_usi_svoji_shturmoviki_su_25_z_bilorusi_na_aerodrom_u_voronezhsku_oblast-6954.html [Дата звернення 16 липня 2022 р.].

Знайдено уламки Су-34 (2022). URL: <https://www.facebook.com/MilitaryAviationInUA/posts/7255316584510326> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.].

Знищено чотири крилаті ракети рашистів (2022). URL: <https://www.facebook.com/PvkZahid/posts/389847536478068> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.].

ЗСУ збили російський Су-25СМ – літак ідентифікували (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/zsu-zbyly-rosijskij-su-25sm-litak-identyfikovali/> [Дата звернення: 15 липня 2022 р.]

Канюта В. (2014). Олег Двігалеу: «Наша задача – забезпечити бясхмарнае неба, абараніць паветранья межь» URL: <http://zviazda.by/be/news/20141220/1419024961-aleg-dvigaleu-nasha-zadacha-zabyaspechyc-byashmar-nae-neba-abaranic> [Дата звернення 10 липня 2022 р.]

Кулинич И. (2022). Установлена личность сбитого под Гостомелем российского вертолетчика URL: <https://news.obozrevatel.com/society/ustanovlena-lichnost-sbitogo-pod-gostomelem-rossijskogo-vertoletchika-foto-i-vse-podrobnosti.htm> [Дата звернення: 14 липня 2022 р.]

Лукашенко надав рашистам аеропорт «Гомель» для роботи БПЛА «Форпост» (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/lukashenko-nadav-rashystam-aeroport-gomel-dlya-roboty-bpla-forpost/> [Дата звернення: 14 липня 2022 р.]

Мінабароны Беларусі абвясняе звесткі пра адлёт расійскіх самалётаў (2014). URL: <https://euroradio.by/minabarony-belarusi-abvyargae-zvestki-pra-adlyot-rasiyskih-samalyotau> [Дата звернення: 10 липня 2022 р.]

На Житомирщині збито безпілотник Росії «Форпост» (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-zhytomyrshhyni-zbito-bezpilotnyk-rosiyyi-forpost/> [Дата звернення: 15 липня 2022 р.]

Оперативна інформація станом на 17.00 24 лютого щодо російського вторгнення (2022a). URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/6217_ae6b4909af0013065b7e [Дата звернення: 14 липня 2022 р.]

Оперативна інформація станом на 06.00 26 лютого щодо російського вторгнення (2022b). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/259492119697207> [Дата звернення: 15 липня 2022 р.]

Оперативна інформація станом на 12.00 16.03.2022 щодо російського вторгнення (2022c). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/273677714945314> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.]

Оперативна інформація станом на 18.00 22.03.2022 щодо російського вторгнення (2022d). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/278395061140246> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.]

ППО України знешкодила російський Су-25 (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/prо-ukrayinu-zneshkodyla-rosijskij-su-25/> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.]

Родак К. (2022). Російські винищувачі завдали удару по території Білорусі URL:https://zaxid.net/rf_planuye_atakuvati_naseleni_punkti_bilorusi_z_teritoriyi_ukr_ayini_n1538128 [Дата звернення: 15 липня 2022 р.]

Росія вивела частину авіації з Білорусі на аеродром у Брянській області – ЗМІ (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyya-vyvela-chastynu-aviatsiyyi-z-bilorusi-na-aerodrom-u-bryanskij-oblasti-zmi/> [Дата звернення: 16 липня 2022 р.]

Росіяни частково виводять з території Білорусі авіацію та засоби ППО (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyanu-chastkovo-vyvodyat-z-bilorusi-aviatsiyu-ta-zasoby-ppo/> [Дата звернення 16 липня 2022 р.]

СМІ: У Баранавічы прыляталі найноўшыя расійскія бамбардзіроўшчыкі (2016). URL: <https://euroradio.by/smi-u-baranavichy-prylyatali-naounouшыя-rasiyskiya-bambardziroushchyki> [Дата звернення: 10 липня 2022 р.]

Спатай Б. (2016). Военная и специальная авиация Беларуси: состояние и перспективы развития. Часть 2 URL: <https://bsblog.info/voennaya-i-specialnaya-aviaciya-belarusi-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-chast-2/> [Дата звернення: 10 липня 2022 р.]

У Беларусь прыляцела дзяжурнае звяно расійскіх знішчальнікаў Су-27 (2013). URL: <https://euroradio.by/dnyami-u-belarus-prylyacis-dzyazhurnaе-zvyanorasiyskih-znishchalnikau-su-27> [Дата звернення: 10 ліпеня 2022 р.].

Уражэно чотири крилаті ракеты рашистів (2022). URL: <https://www.facebook.com/kpszs/p/posts/347423137425641> [Дата звернення: 16 ліпеня 2022 р.].

Хребет О. (2021). Пугін та Лукашенко затвердзілі вайсковую доктрыну Саюзной дзяржавы Расіі та Білорусі URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/putin-ta-lukashenko-zatverdili-vijskovu-doktrinu-sojuznoji-derzhavi-rosiji-ta-bilorusi.html> [Дата звернення: 9 ліпеня 2022 р.].

Fiszer J. & Gruszczyński J. (2022). Ukraina w ogniu. Obrona powietrzna i lotnictwo. Lotnictwo Aviation International, № 4, p. 10–21.

Fojtik J. (2022). Ruské vrtulníky při okupaci Ukrajiny. ATM, № 4, p. 14–15.

Gawęda M. (2022). Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 1. Wojsko i Technika, № 3, p. 16–24

Ripley T. (2022). Enabling Aggression. Air Forces Monthly, № 5, p. 44–49.

Rovenský D. (2022). Putinova «specoperace». Ruská invaze na Ukrajinu w detailech. ATM, № 4, p. 2–12.

Strembski M. (2022). Wojna powietrzna nad Ukrainą. 24 luty – 23 marca 2022. Lotnictwo, № 3, p. 16–31.

Trendafilovski V. (2022). Facing a Blitz. Air Forces Monthly, № 3, p. 36–38.

References

The battle for the Gostomel airfield and the Russian landing - what it was like (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TKneXy1JUZ4> [Accessed July, 14, 2022] (ukr.).

Twenty helicopters to the strategic airfield: the pilots spoke about the operation near Gostomel (2022). URL: <https://tvzvezda.ru/news/2022321551-YCUv0.html> [Accessed July, 14, 2022] (rus.).

Zakvasin A. & Khlusova K. (2017). Union army: what has the military bloc of Russia and Belarus achieved in 20 years of existence URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/374321-rossiya-belorussiya-voennoe-sotrudnichestvo> [Accessed July, 9, 2022] (rus.).

West-2009 (2009). URL: <http://www.zapad2009.mil.by/news> [Accessed July, 9, 2022] (rus.).

A Russian Su-25 that bombed Irpin was shot down (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/su-25-vks-rf-zbyly-nad-irpenem/> [Accessed July, 15, 2022] (ukr.).

Zgurets S. (2022). Russia transferred its Su-25 attack aircraft from Belarus to an airfield in the Voronezh region URL: https://defence-ua.com/news/rosija_perekinula_usi_svoji_shturmoviki_su_25_z_bilorusi_na_aerodrom_u_voronezhsku_o_blast-6954.html [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

The wreckage of the Su-34 was found (2022). URL: <https://www.facebook.com/MilitaryAviationInUA/posts/7255316584510326> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Four Rashist cruise missiles were destroyed (2022). URL: <https://www.facebook.com/PvkZahid/posts/389847536478068> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

ZSU shot down a Russian Su-25SM – the plane was identified (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/zsu-zbyly-rosijskyj-su-25sm-litak-identyfikovaly/> [Accessed July, 15, 2022] (ukr.).

Kanyuta V. (2014). Oleg Dvigalev: «Our task is to ensure a cloudless sky, to protect air borders» URL: <http://zviazda.by/be/news/20141220/1419024961-aleg-dvigaleu-nasha-zadacha-zabyaspechyc-byashmarnae-neba-abaranic> [Accessed July, 10, 2022] (belorus.).

Kulinich I. (2022). The identity of the Russian helicopter pilot shot down near Gostomel has been established URL: <https://news.obozrevatel.com/society/ustanovleni-ena-lichnost-sbitogo-pod-gostomelem-rossijskogo-vertoletchika-foto-i-vse-podrobnosti.htm> [Accessed July, 14, 2022] (rus.).

Lukashenko gave the Rashists Gomel airport for the operation of the Forpost UAV (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/lukashenko-nadav-rashystam-aeroport-gomel-dlya-roboty-bpla-forpost/> [Accessed July, 14, 2022] (ukr.).

The Ministry of Defense of Belarus denies information about the departure of Russian planes (2014). URL: <https://euroradio.by/minabarony-belarusi-abvyargae-zvestki-pra-adlyot-rasiyskih-samalyotau> [Accessed July, 10, 2022] (belorus.).

Russian Forpost drone shot down in Zhytomyr region (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-zhytomyrshhyni-zbyto-bezpilotnyk-rosiyyi-forpost/> [Accessed July, 15, 2022] (ukr.).

Operational information as of 17:00 on February 24 regarding the Russian invasion (2022a). URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/6217ae6b4909af0013065b7e [Accessed July, 14, 2022] (ukr.).

Operational information as of 06:00 on February 26 regarding the Russian invasion (2022b). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/259492119697207> [Accessed July, 15, 2022] (ukr.).

Operational information as of 12.00 on 16.03.2022 regarding the Russian invasion (2022c). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/273677714945314> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Operational information as of 18.00 on 22.03.2022 regarding the Russian invasion (2022d). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/278395061140246> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Air defense of Ukraine neutralized the Russian Su-25 (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ppo-ukrayiny-zneshkodyla-rosijskyj-su-25/> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Rodak K. (2022). Russian fighter jets struck the territory of Belarus URL: https://zaxid.net/rf_planuye_atakuvati_naseleni_punkti_bilorusi_z_teritoriyi_ukrayini_n1538128 [Accessed July, 15, 2022] (ukr.).

Russia has withdrawn part of the aviation from Belarus to the airfield in the Bryansk region – mass media (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiya-vyvela-chastynu-aviatsiyi-z-bilorusi-na-aerodrom-u-bryanskij-oblasti-zmi/> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

The Russians are partially withdrawing aircraft and air defense equipment from the territory of Belarus (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyany-chastkovovivodyat-z-bilorusi-aviatsiyu-ta-zasoby-ppo/> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Media: The newest Russian bombers have arrived in Baranovichi (2016). URL: <https://euroradio.by/smi-u-baranavichy-prylyatali-naynoushyya-rasiyskiya-bambardziroushchyki> [Accessed July, 10, 2022] (belorus.).

Спаркай Б. (2016). Military and special aviation of Belarus: state and development prospects. Part 2 Military and special aviation of Belarus: state and development prospects. Part 2 URL: <https://bsblog.info/voennaya-i-specialnaya-aviaciya-belarusi-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-chast-2/> [Accessed July, 10, 2022] (rus.).

A duty unit of Russian Su-27 fighter jets has arrived in Belarus (2013). URL: <https://euroradio.by/dnyami-u-belarus-prylyacic-dzyazhurnae-zvyano-rasiyskih-znishchalnikau-su-27> [Accessed July, 10, 2022] (belorus.).

Four Rashist cruise missiles were hit (2022). URL: <https://www.facebook.com/kpszs/posts/347423137425641> [Accessed July, 16, 2022] (ukr.).

Hrebet O. (2021). Putin and Lukashenko approved the military doctrine of the Union State of Russia and Belarus URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/putin-talukashenko-zatverdili-vijskovu-doktrinu-sojuznoji-derzhavi-rosiji-ta-bilorusi.html> [Accessed July, 9, 2022] (ukr.).

Fiszer J. & Gruszczyński J. (2022). Ukraina w ogniu. Obrona powietrzna i lotnictwo. Lotnictwo Aviation International, № 4, p. 10–21 (pol.).

Fojtik J. (2022). Ruské vrtulníky při okupaci Ukrajiny. ATM, № 4, p. 14–15 (czech.).

Gawęda M. (2022). Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 1. Wojsko i Technika, № 3, p. 16–24 (pol.).

Ripley T. (2022). Enabling Aggression. Air Forces Monthly, № 5, p. 44–49 (eng.).

Rovenský D. (2022). Putinova «specoperace». Ruská invaze na Ukrajinu w detailech. ATM, № 4, p. 2–12 (czech.).

Strembski M. (2022). Wojna powietrzna nad Ukrainą. 24 luty – 23 marca 2022. Lotnictwo, № 3, p. 16–31 (pol.).

Trendafilovski V. (2022). Facing a Blitz. Air Forces Monthly, № 3, p. 36–38 (eng.).

Kharuk A.

ACTIONS OF THE RUSSIAN MILITARY AVIATION FROM THE TERRITORY OF BELARUS DURING THE FULL-SCALE AGGRESSION AGAINST UKRAINE (FEBRUARY-APRIL 2022)

The territory of Belarus, its airfield network and airspace are actively used by Russia in its aggression against Ukraine. Preparations for this actions began long before the start of a full-scale Russian invasion on February 24, 2022. The presence of the Air and Space Forces of the Russian Federation on the territory of Belarus was initially periodic (for the periods of exercises). But since December 2013, a permanent combat duty of Russian fighter jets has been organized at the Baranovichi airfield (on a rotational basis). During January-February 2022, a powerful aviation group was formed on Belarusian airfields, the basis of which was planes and helicopters redeployed from the Eastern Military District. Not only Belarusian military airbases (Baranovichi, Machulyschi, Lida), but also spare airfields (Lunynets, Bobruisk), reconserved inactive airfields (Veliky Bokov, Zyabrovka), and civilian airports (Gomel) were used for their placement. For temporary basing of helicopters,

improvised airfields created on highways were used. The group included tactical combat aircraft (Su-35S, Su-30SM fighters, Su-34 bombers, Su-25SM attack aircraft), as well as army aviation helicopters (mainly Ka-52 and Mi-8).

The actions of the Russian aviation, which was based in Belarus, were mainly focused on the Kyiv direction (on the territory of the Kyiv and Zhytomyr regions). In particular, it ensured the landing at the Gostomel airfield on February 24. Su-25SM attack aircraft and Su-34 bombers struck targets in the border regions of Ukraine. Along with that, since the beginning of April, the use of Su-35S aircraft for launching cruise missiles on targets in the furtherer parts of Ukrainian territory has been noted. Unmanned aerial vehicles from the territory of Belarus were actively used for reconnaissance.

During the first half of April 2022, the majority of Russian planes and helicopters were withdrawn from the territory of Belarus. This was caused by the defeat of Russia in the battle for Kyiv and the concentration of the main efforts of the Russian aggressor on mastering Donbas. However, a certain part of Russian aircraft remained in Belarus and the threat of escalation of aggression from this direction remains.

Keywords: Russian-Ukrainian War, military aviation, army aviation, military aircraft, battle for Kyiv.

УДК 930.9.943.7.086 «1937/1938»

ІЛЬЮШИН І.І.

<https://orcid.org/0000-0003-0288-8659>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.296-321>

ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС: АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА АДОЛЬФА ПЕТРОВСЬКОГО

У статті на підставі неопрілюднених документів із архівів радянських спецслужб проаналізовано архівно-слідчу справу Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) СРСР при уряді України Адольфа Петровського, звинуваченого у тому, що він був агентом польської розвідки, за завданням якої нібито проводив шпигунську діяльність. Автор приходить до висновку, що Петровський виявився лише однією з численних жертв «польської операції» НКВС, ініційованої «оперативним наказом № 00485» від 11 серпня 1937 р., слідчу справу на якого було банально сфабриковано.

Ключові слова: «Польська операція» НКВС, «оперативний наказ № 00485», архівно-слідча справа, Адольф Петровський.

Постановка проблеми та її актуальність. «Польська операція» НКВС, ініційована «оперативним наказом № 00485» наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова від 11 серпня 1937 р., була одним із жажливих злочинів сталінського режиму, внаслідок якого радянські органи безпеки репресували 144 тисячі власних громадян. За вироком так званої Двійки НКВС СРСР не менше 112 тисяч із цього числа були звинувачені у приналежності до Польської військової організації (ПОВ) та засуджені за першою категорією (тобто до розстрілу). Переважну кількість жертв становили етнічні поляки, хоча серед арештованих у ході операції були і представники інших народів СРСР, яких також було звинувачено у шпигунсько-диверсійній діяльності на користь Польщі. Цією статтею автор прагне зробити власний внесок у відновлення правди про цей злочин сталінської каральної машини проти польського народу та інших громадян колишнього СРСР.

Ільюшин Ігор Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ.

© Ільюшин І.І., 2022

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Незважаючи на величезний масштаб злочину «польська операція» НКВС 1937–1938 рр. досі в масовій несвідомості населенням. У будь-якому випадку кількість підготовлених на цю тему наукових досліджень незрівнянна з масштабами цієї трагедії. Кілька років тому польський Інститут національної пам'яті та Центр польсько-російського діалогу та примирення розпочали роботу зі створення бази даних, що містить основну інформацію про кожну виявлену жертву «польської операції» НКВС, та науковий інтернет-портал, що популяризуватиме знання з цієї теми. Ці зусилля стали можливі завдяки виявленню у попередній період документам радянських органів державної безпеки за 1937–1938 рр. співробітниками московського науково-інформаційного центру «Меморіал» (Петров і Рогинский, 1997; Лубянка, 2004), а також у рамках спільного українсько-польського видавничого проєкту «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Великий терор, 2010). Сам «оперативний наказ № 00485» вперше було опубліковано в польському часописі «Карта» (Pietrow, 1993). У вітчизняній (Шановал Ю., Пристайко В. і Золотарьов В., 1997) і західній історіографії (Courtois S., Werth N., Panné J.-L., Paczkowski A., Bartosek K. and Margolin J.-L., 1997) документ оприлюднено майже одночасно. Пропонованій темі присвячено декілька важливих польських документальних публікацій (Polacy na Ukrainie, 2014) та досліджень істориків (Iwanow, 1991, 2014; Sommer, 2014; Kuśnierz, 2016). З огляду на те, що в Україні розташовувалася найбільша концентрація поляків в СРСР, видається необхідним проаналізувати всі доступні сучасним українським дослідникам архівно-слідчі справи людей, звинувачених в рамках «польської операції» у шпигунській діяльності на території України, а у післясталінські часи реабілітованих за відсутності складу злочину.

Мета дослідження. На підставі архівних джерел (ГДА СБУ, ЦДАГОУ) та напрацювань вітчизняної і зарубіжної історіографії дослідити архівно-слідчу справу Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді України Адольфа Петровського, звинуваченого Управлінням державної безпеки НКВС УРСР у тому, що він був агентом 2-го відділу польського Генерального штабу, за завданням якого проводив шпигунську діяльність на користь Польщі.

Виклад основного матеріалу. Під час «польської операції», ініційованої «оперативним наказом № 00485» наркома внутрішніх справ СРСР Єжова від 11 серпня 1937 р. (ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 81. арк. 210-214), було завдано удару по апарату Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді Української РСР, керівником якого був уродженець Польщі Адольф Петровський (справжнє прізвище Зальберг Шварцман).

Про те, що особистість Петровського, як і посада, яку він обіймав, були вкрай вагомими, а проведена робота з його затримання – важливою для радянських органів державної безпеки, свідчить доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ СРСР Льва Бельського на ім'я Єжова про арешти в ході «польської операції» 5103 осіб, проведені органами НКВС УРСР вже до 25 серпня 1937 р. У записці вказувалося, що у тому числі «заарештовані великі польські шпигуни Петровський – уповноважений НКЗС в Україні, його заступник Юшкевич, співробітник НКЗС Бреденко, голова Товариства культурних зв'язків за кордоном Величко, які протягом кількох років були пов'язані з польською розвідкою і в Києві з польським консульством» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 211. арк. 320-324).

Вже через місяць Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР змогло надати Москві більш детальну інформацію «у справі Петровського». У доповіді наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського Єжову про хід «польської операції» від 21 вересня 1937 р. повідомлялося: «У Києві в апараті НКЗС викрито шпигунську групу. Уповноважений Наркомату в Україні Петровський, колишній член Комуністичної партії Польщі, який прибув до СРСР у порядку обміну (йдеться про обмін політв'язнями – І. І.), був завербований поляками в 1921 р. через брата своєї дружини, начальника політичного відділення 2-го відділу польського Генерального штабу Бірнбаума. Працюючи в системі НКЗС, він проводив велику шпигунську роботу на користь Польщі. Петровський систематично передавав полякам дуже важливі дані з питань міжнародної політики Союзу. У Києві був пов'язаний з польським консулом Каршо-Седлевським. Каршо-Седлевський використовував Петровського для зв'язку з колишнім Головою Ради народних комісарів УРСР Любченком і скеровував діяльність української націоналістичної організації в інтересах Польщі» (*Великий терор*, 2010: 565-567).

Ця інформація республіканського НКВС, передана московському керівництву, повністю відповідала вимогам вищезгаданого «оперативного наказу № 00485» НКВС СРСР і, зокрема, «Закритому листу про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, розгромну та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР № 59098» від 11 серпня 1937 р., який був розісланий разом з цим наказом і в якому апарат НКВС України було піддано різкій критиці «за абсолютно незадовільну роботу з викриття діяльності Польської військової організації в Україні» (*Кулаковський і Шановал, 1997:15-44*).

Хоча слід зазначити, що в Україні до вказівок московського центру щодо проведення «польської операції» поставилися більш ніж серйозно. Нарком внутрішніх справ УРСР Леплевський і його заступник Михайло Степанов негайно направили отриманий наказ керівникам обласних управлінь НКВС УРСР, хоча пізніше вони привнесли в директиви центру своє розуміння операції (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 190. арк. 121-126;140-142*).

Перш ніж приступити до аналізу архівно-слідчої справи Петровського А., необхідно, принаймні кількома штрихами, окреслити ситуацію, створену в Україні, зокрема в системі роботи НКЗС СРСР при уряді України на момент арешту Петровського 24 липня 1937 р., тобто, по суті, ще до офіційного оголошення про початок «польської операції» НКВС.

Нагадаємо, що з початку 1920-х років Україна втратила можливість формувати і реалізовувати власну зовнішню політику. Народні комісаріати союзних республік та їх представництва за кордоном були ліквідовані. Одночасно в союзних республіках були створені Управління уповноважених НКЗС СРСР.

Одним з найважливіших напрямів, зокрема Петровського А. як Уповноваженого НКЗС СРСР у Києві, була допомога посольствам і консульствам іноземних держав у роботі як з іноземними підданими, які проживали в Україні, так і з радянськими громадянами.

Про те, що він, маючи багатий дипломатичний досвід, як буде видно з архівно-слідчої справи далі, робив чимало корисного в цьому напрямку в умовах постійно зростаючого Великого терору 1937–1938 років, свідчить доповідь керівника Генерального консульства Республіки Польща в Києві Яна Каршо-Седлевського «Ізоляція іноземних дипломатичних представництв на території Радянської України» від 5 вересня 1937 р. (*Kuśnierz, 2010: 378*).

У ній зазначалося, що процес ізоляції радянських громадян від іноземців за останні два місяці набув «просто страхітливих розмірів», хоча більшовики завжди намагалися ізолювати своїх громадян від іноземців. На думку Каршо-Седлевського, на це вплинули арешти Тухачевського, Якіра, Постишева, Балицького та інших осіб, які зізналися у підтримці контактів з іноземними розвідками. Це призвело до відчуття панічних страхів як серед пересічних громадян, так і серед партійних і державних чиновників у разі будь-якого контакту з «чужими». Ситуацію, в якій знаходилося польське консульство, як, до речі, й німецьке, зазначав дипломат, погіршувала військова пропаганда, яка зводилася до того, що Польща і Німеччина можуть напасти на СРСР. Преса закликала до пильності щодо можливих іноземних шпигунів. У такій ситуації робота польських дипломатів була значно ускладнена, за словами Каршо-Седлевського, хворобою уповноваженого НКЗС Петровського, який «хоч і мінімально, але висловлював розуміння щодо потреб консульств, а також мав авторитет серед київської влади» (*Kuśnierz, 2010: 379-380*).

Позицію органів радянської влади в цьому питанні також охарактеризував польський посол у Москві Вацлав Гжибовський на початку 1938 р.: «Вже майже рік іноземці переслідуються у вигляді арештів, заслань або видворення з країни, і це не тільки представники інтелігенції, а й прості робітники, які оселилися в Росії за багато років до війни і революції. Крім того, переслідування охопили не тільки іноземних громадян, а й людей, які приїхали з-за кордону і отримали радянське громадянство, а також займали високі посади на державній і військовій службі. А оскільки радянське керівництво перебуває під гіпнозом можливості шпигунства з боку власних громадян іноземного походження, тим більше воно підозрює у шпигунстві іноземні дипломатичні представництва» (*Skóra, 2010: 420*). Таким чином, посол охарактеризував стан влади в СРСР як «загіпнотизованої» страхом перед невідомими ворожими агентами і шпигунами.

Архівно-слідча справа № 741537 Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді України Петровського Адольфа Марковича, обвинуваченого в тому, що він був агентом іноземної розвідки, за завданням якої нібито вів шпигунську діяльність, зберігається у Фонді № 263 (колекція позасудових справ, реабілітованих за 1918–1950 рр.) Центрального державного архіву громадських

об'єднань України (ЩДАГОУ) у Києві. Вона складається з двох томів, з яких перший власне містить матеріали слідства, а другий – матеріали перевірки справ № 741537 і № 741538 за обвинуваченням Петровського Адольфа Марковича і Петровської Естер Адамівни (його дружина) (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1– 89 арк.; т. 2 – 132 арк.).

Архівно-слідча справа № 741537 відкривається постановою про початок розслідування на підставі матеріалів «про злочинну діяльність громадянина Петровського А. М». На думку слідчого, начальника відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Александрова, наявні матеріали вказували на те, що Петровський А. був агентом іноземної розвідки, за завданням якої вів шпигунську діяльність. Слідчий встановив у діях обвинуваченого ознаки злочинів, передбачених пунктом «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР («зрада Батьківщині»), і вирішив на підставі статей 93-ї, пункт 2-й і 108-ї Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УРСР розпочати досудове розслідування у цій справі. Копію рішення направили прокурору Київського військового округу (КВО), диввоєнюрису Олексію Калосину. Щоб уникнути різних «способів ухилення від слідства», слідчий Александров щодо обвинуваченого обрав запобіжний захід у вигляді тримання під вартою в Спеціальному корпусі НКВС УРСР (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 1-2).

23 липня 1937 р. військовий прокурор КВО, диввоєнюрис Калосин, розглянувши матеріали, надані 3-м відділом УДБ НКВС УРСР щодо Петровського А., беручи до уваги, що «Петровський викритий у державній зраді Батьківщині» відповідно до пункту «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР, керуючись статтями 146 і 156 Кримінально-процесуального кодексу УРСР і постановою ЦВК СРСР від 8 травня 1933 р., прийняв рішення про обрання запобіжного заходу щодо громадянина Петровського А. у вигляді тримання під вартою в спеціальному корпусі Київського слідчого ізолятора» (ЩДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 3-4).

Наступні два документи у справі – ордер на обшук і протокол обшуку, за яким послідував арешт Петровського А. (24 липня 1937 р.), який проживав у Києві на вулиці Карла Лібкнехта, в будинку № 17, – дають уявлення про особисті речі заарештованого, вилучені для передачі в НКВС УРСР, зокрема, партійний

квиток, паспорт громадянина СРСР і дипломатичний паспорт, членський квиток Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XIII скликання, револьвер «Браунінг» з шістьма патронами до нього, особисте листування. Після обшуку, згідно з отриманим наказом і ордером на арешт № 57, Петровського А. доставили в комендатуру НКВС УРСР (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 5-7*).

З анкети заарештованого випливає, що він народився 15 грудня 1887 р. у Варшаві. До революції займався професійною революційною діяльністю, а після революції працював службовцем. Професія і спеціальність були вказані як «дипломатичний працівник». Зокрема, у графі місце служби і посада або рід занять було зазначено: «уповноважений Наркомату закордонних справ». Хоча Петровський мав тільки середню освіту. Він був поляком за національністю, але громадянином СРСР. У нього була сім'я: дружина, викладач співу за професією, – Петровська Естер Адамівна, яку також заарештували; дочка, студентка – Петровська Яніна Адольфівна; син, учень – Петровський Марк Адольфович. В анкеті заарештованого вказувалося, що він є членом ВКП (б) з 1904 р. (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 8-8а*).

Насправді Адольф Петровський був польським комуністичним діячем єврейського походження. Закінчив школу у Варшаві. У 1904 р. став членом Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, а в грудні 1918 р. – членом Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП). У цей період Петровського неодноразово заарештовували за «підривною діяльністю». У 1920 р. його обрано членом ЦК КРПП. У тому ж році був заарештований і засуджений до п'яти років позбавлення волі. У 1921 р. Петровський був переданий в Радянську Росію за угодою про обмін політв'язнями. З того часу постійно там проживав. У той же час вступив до Російської комуністичної партії (більшовиків). У 1921–1934 рр. Петровський перебував на дипломатичній роботі: посол СРСР в Естонії, Литві, Ірані, Австрії, Угорщині. У 1934–1937 рр. був призначений Уповноваженим НКЗС СРСР при Уряді УРСР (*Polacy na Ukrainie, 2014: 187*).

У постанові про висунення звинувачення помічник начальника відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки Аркадій Літман зазначив: «Розглянувши 7 серпня 1937 р. матеріали розслідування у справі громадянина

Петровського А. М., вирішив на підставі статті 126-ї і керуючись статтею 127-ю КПК УРСР висунути проти нього звинувачення у здійсненні шпигунської діяльності в якості агента іноземної розвідки, тобто в скоєнні злочинів, передбачених пунктом «а» статті 54-1». Копія цього рішення була направлена Прокурору (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 9).

У постанові про долучення матеріалів до справи зазначалося, що слідчий Літман, розглянувши матеріали слідства 14 серпня 1937 р. (слідча справа отримала № 749), вирішив також додати до нього показання обвинуваченої Петровської Е., які «викривають її чоловіка у злочинній діяльності» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 10-11).

Далі в архівно-слідчій справі є заява заарештованого Петровського, написана і підписана власною рукою 20 серпня 1937 р., в якій він стверджував, що «розуміючи, що його подальша упертість не має сенсу, він вирішив дати відверті свідчення про мету свого приїзду до СРСР і проведену ним контрреволюційну роботу». Зокрема, він повідомив, що «з 1920 р. є членом ПОВ і був пов'язаний з начальником політичного відділення 2-го відділу польського Генштабу Бірнбаумом, за дорученням якого проводив в СРСР контрреволюційну розвідувальну діяльність». Нібито він також був готовий детально розповісти про свою роботу і осіб, з якими він був пов'язаний (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 12-13).

У справі міститься машинопис протоколу допиту обвинуваченого Петровського (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 1-25), який здійснив слідчий Літман, і оригінал протоколу російською мовою з особистим підписом Петровського на кожному аркуші від 25 серпня 1937 р. (арк. 26-35), а також машинопис протоколу допиту обвинуваченого Петровського (арк. 36-46) й оригінал протоколу російською мовою з особистим підписом Петровського на кожному аркуші від 1 вересня 1937 р. (арк. 47-56). Оригінали протоколів опублікували українські дослідники Олександр та Наталія Рубльови (*Україна-Польща, 2012: 504-518*). Я в процесі роботи виявив копії цих протоколів також у ГДА СБУ (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 69-80; 87-97*) разом з супровідними листами наркома внутрішніх справ УРСР Леплевського на ім'я першого секретаря ЦК КП (б) України Станіслава Косіора відповідно 1 і 3 вересня 1937 р. (*ГДА*

СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 67, 86). Крім протоколів допиту, заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан держбезпеки Самуїл Самойлов підготував довідку на осіб, які проходили за показаннями заарештованого Петровського (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 68).*

Варто підкреслити, що слідство у справі Петровського проводилося у прискореному та спрощеному порядку, супроводжувалося не більше ніж двома поверховими допитами, з набором від 10 до 20 стандартних питань до самого обвинуваченого та осіб, які проходили у справі за показаннями заарештованого, без очної ставки зі свідками, допиту експертів, збору та перевірки доказів, не кажучи вже про будь-яку правову допомогу. Той факт, що в архівно-слідчій справі міститься заява самого заарештованого, написана і підписана власноруч, в якій він погоджувався дати «відверті показання про проведену ним контрреволюційну роботу», свідчить про застосування до нього фізичного насильства, тобто незаконних методів розслідування, що було підтверджено в 1956 р. матеріалами справи під час додаткової перевірки військовою прокуратурою.

З протоколу допиту Петровського від 25 серпня 1937 р. випливало, що для шпигунської роботи на користь Польщі його нібито завербував начальник політичного відділення 2-го відділу Польгенштаба Мечислав Бірнбаум, який був братом його дружини. Перед обміном як політв'язня, який відбував тюремний термін за антиурядову діяльність в Польщі, і напередодні від'їзду Петровського в Радянську Росію, до нього прийшов Бірнбаум і повів розмову. Він сказав, що за Ризьким договором обмінювані особи зберігають своє польське громадянство, і польська влада мала право під будь-яким приводом заарештувати дружину Петровського, і «відразу ж він почав говорити, чого від нього вимагають пілсудчики», щоб він міг виїхати з сім'єю і щоб родичі Петровських могли залишитися спокійно жити в Польщі (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 71-72).*

Вимога полягала в тому, щоб він взяв на себе зобов'язання надавати послуги пілсудчикам в СРСР і, за їхніми вказівками, проводити контрреволюційну розвідувальну роботу на користь Польщі. І Петровський нібито погодився на цю пропозицію. Він стверджував, що домовився з Бірнбаумом, що через нього буде передавати інформацію про СРСР до 2-го відділу Польгенштабу,

що коло осіб, з якими він зустрічатиметься для передачі інформації, буде дуже невеликим і спочатку обмежиться тільки однією особою, а, крім того, добре законспірованою. Цією особою виявився Йосип (Юзеф) Уншлихт (з лютого 1935 р. – секретар Союзної ради ЦВК СРСР). За порадою Уншлихта і його рекомендацією Петровський пішов на роботу в НКЗС (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 73-74*).

На запитання слідчого Літмана, у чому полягала його діяльність як агента 2-го відділу Польгенштабу і як він використовував для цього своє становище в НКЗС, обвинувачений відповідав, що передавав Уншлихту інформацію про всі справи НКЗС, наприклад, про відносини між тодішнім наркомом закордонних справ РРФСР і СРСР Георгієм Чичеріним та його заступником Максимом Литвиновим, про роль окремих членів Колегії в діяльності НКЗС, про щойно заплановані призначення за кордон, з підготовки Генуезької конференції, про відносини Наркомату зовнішньої торгівлі та інших наркоматів, а також про багато інших питань, з яких він не все пам'ятав. Під час поїздки до Варшави в 1923 р., щоб провести там відпустку з родичами, Петровський зустрічався з Бірнбаумом і повідомив йому про життя в СРСР та свою роботу в НКЗС. Він стверджував, що Бірнбаум особливо цікавився станом радянсько-німецьких відносин, зокрема, співпрацею двох країн у військовій справі (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 75-76*).

Далі під час допиту Петровський у загальних рисах поінформував про свої контакти з польськими посланцями в тих країнах, де йому довелося працювати Повпредом СРСР з 1924 р. по 1934 р. включно, зокрема в Естонії, Литві, Ірані (Персії), Австрії. Працюючи з кінця 1934 р. Уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УРСР в Києві, Петровський контактував з Генконсулом Польщі Каршо-Седлевським. Він інформував останнього про врожаї в УРСР, про хід сільськогосподарських робіт (цю інформацію він отримував на засіданнях Раднаркому, в яких часто брав участь), про стаханівський рух. Крім того, Каршо-Седлевський цікавився новими призначеннями, біографіями радянських діячів, але Петровський стверджував, що стосовно цього не міг задовольнити прохання Генконсула, оскільки мало був про це поінформований (*ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 77-80*).

У протоколі допиту від 1 вересня 1937 р. йшлося виключно про діяльність Петровського з кінця 1934 р., тобто з моменту його

роботи на посаді Уповноваженого НКЗС в Україні. Обвинувачений стверджував, що, повертаючись в Україну в 1934 р., він нібито дізнався на черговій зустрічі з Бірнбаумом у Варшаві, що поляки мають великого політичного агента в Україні, зокрема, в особі голови Раднаркому УРСР Панаса Любченка. У розмові Каршо-Седлевський також повідомив йому, що Любченко є одним із видатних українських націоналістичних діячів в Україні, тісно пов'язаний у своїй діяльності з Польщею і має особливе завдання по лінії контрреволюційної розвідувальної роботи в Україні, підтримує безпосередній контакт з Варшавою (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 87-90).

На запитання слідчого Літмана, у чому полягав зв'язок між Любченком і Каршо-Седлевським, Петровський відповідав, що передавав пакети від Каршо-Седлевського Любченку, а від Любченка отримував і передав запечатані пакети Каршо-Седлевському. Обвинувачений стверджував, що «пакети від Любченка містили розвідувальні матеріали і чергові донесення про діяльність контрреволюційної організації в Україні». На запитання слідчого, чому Петровський вважав, що ці пакети містили шпигунську інформацію та інформацію про контр революційну роботу Любченка, якщо вони були запечатані, обвинувачений відповідав, що знав про це з особистих розмов з Любченком, яких у нього було дві. Перша – в середині 1935 р., друга – на початку 1936 р. Обидві зустрічі відбулися у Любченка, в кабінеті Раднаркому. Петровський доповідав, що Любченко нібито сказав, що йому (Любченку) дуже допомагає зв'язок з поляками, який у нього є давно. Обвинувачений також стверджував, що зі слів Любченка знав, що той пов'язаний з поляками «в єдиному прагненні відокремити Україну від СРСР, і що він дав згоду полякам проводити розвідувальну роботу, спрямовану на розгром Червоної армії під час її зіткнення з поляками» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 92-94).

На запитання слідчого, чи брав Петровський участь у встановленні Каршо-Седлевським інших «зрадницьких» зв'язків з відповідальними радянськими співробітниками, обвинувачений відповів, що організував зустріч Каршо-Седлевського з головою НКВС УРСР Всеволодом Балицьким і ним була зроблена спроба організувати таку зустріч польського Генконсула з командувачем Київського військового округу Юном Якіром (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 104. арк. 95-97).

До слідчої справи також були долучені протоколи допиту обвинувачених в інших справах, зокрема заступника Уповноваженого НКЗС УРСР Михайла Юшкевича та Естер Петровської. Юшкевич нібито вказав на Петровського як на «антирадянську особу» і заявив, що останній «був агентом польських розвідувальних органів», що за його, Юшкевича, допомоги «він передавав польському розвіднику Каршо-Седлевському докладну інформацію про СРСР», і що в помешканні Петровського збиралися нарком фінансів УРСР Олександр Рекіс, народний комісар охорони здоров'я УРСР Соломон Канторович та інші, які «вели антирадянські розмови» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 57-59; 60-62).

Зі свідчень від 27 серпня 1937 р. обвинуваченої Петровської Е., які нібито викривали її чоловіка в злочинній діяльності і які, як уже зазначалося, слідчий Літман також долучив до справи, випливає, що під час неодноразових поїздок до Варшави вона зустрічалася зі своїм братом Бірнбаумом і передавала йому інформацію, наприклад, про матеріальне становище населення в СРСР, про існуючі ціни на промислові та інші товари, про склад уряду, але серед іншого також про особовий склад Повпредства СРСР, зокрема в Тегерані, під час роботи там її чоловіка, про розподіл обов'язків між співробітниками, персонально про деяких з них, які, на її думку, вели роботу Державного політичного управління (ДПУ) під виглядом аташе (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 66). Що стосується інформації, яку її чоловік нібито передавав 2-му відділу Польгенштабу, то вона не знала, які саме матеріали він передавав, оскільки Петровський їй про це не розповідав. На питання слідчого, навіщо Бірнбауму, за наявності такого джерела, як її чоловік, було необхідно долучати до розвідувальної роботи її, обвинувачена відповіла, що хоча вона нібито була менш солідним джерелом інформації, ніж Петровський, вона мала можливість частіше, ніж її чоловік, виїздити до Варшави, зустрічатися з братом Бірнбаумом та інформувати його про ситуацію в СРСР. Обвинувачена також повідомила, що під час роботи Петровського в Києві вона двічі протягом 1935 р. передавала від нього до польського Генконсульства пакети, в яких нібито містилися «цілком таємні зведення і шифротелеграми наркомату закордонних справ». (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 70, 74).

На думку польського дослідника Томаша Сомера, матеріали розслідування багатьох жертв польської операції «[...] на сто відсотків були сфабриковані (тобто були цілком вигадані слідчими)». Він стверджує: «[...] є фактом, що в ході польської операції понад 150 тисяч осіб були репресовані за звинуваченням у шпигунстві, в той час як справжніх польських агентів, які діяли на території Радянського Союзу, було кілька сотень, і це, якщо максимально розширити розуміння терміна агент, тому що реальних і активних було лише кілька десятків» (*Sommer, 2014: 65*).

Однак інший польський дослідник Войцех Скура вважає, що «чистки, проведені в СРСР у другій половині 1930-х рр. і загальне посилення репресій, відповідали переконанню керівництва країни про швидкий початок війни. Громадянська війна в Іспанії, перше збройне зіткнення зі спільним німецько-італійським фронтом, за ворожого і агресивного ставлення Японії («Антикомінтернівський пакт»), зіграли роль каталізатора. Консульства країн, які вважалися потенційними супротивниками, були визначені як небезпечні шпигунські центри (в більшості випадків вони дійсно були такими). Дії проти іноземних консульських служб почалися в 1937 р. з країн, які були визнані найбільш ймовірними військовими супротивниками СРСР, а саме з Польщі та Японії (*Skóra, 2010: 416*).

Польський дослідник Анджей Пеплонський стверджує, що в Радянському Союзі в 1927–1939 рр. було щонайменше 45 розвідувальних об'єктів так званого Реферату «Схід» 2-го відділу польського Генштабу. На його думку, тільки в Києві в ті ж роки діяло 14 розвідувальних об'єктів (в основному, одноштатних). Прізвища резидентів свідчать про те, що переважна більшість з них працювали в умовах конспірації в структурах київського консульства (*Peplowski, 1996: 126-127; Peplowski, 2011: 160, 163*).

Навіть напередодні війни, влітку 1939 р., на польських розвідувальних об'єктах на території СРСР продовжували працювати 33 співробітники Міністерства закордонних справ Другої Речі Посполитої. Як встановив польський дослідник Славомір М. Новинський, десять з них були офіцерами польської розвідки. Хоча вони працювали під зміненими прізвищами, за його твердженням, схоже, що радянська контррозвідка здогадалася про масштаби цього явища, що власне, обумовило поточну політику щодо посольства і консульств. «Цивільні» співробітники

польських консульств також надавали Варшаві важливі військові дані щодо СРСР. Ці дії були результатом простого спостереження за районом, що є звичайною справою для консульської служби. Однак багато що залежало від того, під яким кутом зору розглядалися ці повідомлення. Істотною і важливою обставиною була їхня тодішня інтерпретація апарата репресій. За підвищеної пильності радянських органів безпеки навіть передача рутинної консульської інформації або підготовка повідомлень в пресі могли сприйматися у той час як розвідувальна діяльність (Nowinowski, 2005: 121-139).

На думку тодішнього політичного керівництва країни і підпорядкованих йому органів НКВС, дійсно існувало переконання, що співробітники посольств і консульств, в першу чергу таких країн, як Німеччина, Японія, Італія і Польща, «ведуть на території СРСР активну контрреволюційну, шпигунську, терористичну і диверсійну діяльність». З метою припинення можливої такої діяльності організовувалися і проводилися всілякі агентурно-оперативні заходи з обслуговування цих дипломатичних представництв таким чином, щоб позбавити їх всієї бази, умов та можливостей для організації «будь-якої ворожої діяльності на території СРСР».

Наприклад, в «Оперативному наказі № 00698» від 28 жовтня 1937 р. за підписом наркома Єжова йшлося про те, щоб «шляхом застосування широкомасштабних репресій припинити всі контакти між посольствами і консульствами цих країн та радянськими громадянами, піддаючи негайному арешту всіх радянських громадян, пов'язаних з персоналом цих диппредставництв, які відвідують їхні службові та домашні приміщення». З числа іноземних підданих арешту підлягали ті особи, характер контактів яких з диппредставництвами цих країн був для радянських органів безпеки підозрілим. Арешт іноземних підданих мав бути санкціонований НКВС СРСР. Відповідно до цього наказу розроблявся особовий склад диппредставництв та організовувалося постійне зовнішнє та агентурне спостереження за посольствами, місіями та консульствами цих країн, а також за гуртожитками їхніх співробітників; персонально за послами, консулами, військовими аташе та всіма іншими працівниками посольств та консульств, «підозрюваними в контрреволюційній шпигунській діяльності, за їхніми помешканнями та під час поїздок у дорозі» (ГДА СБУ, ф. 9. оп. 1. спр. 10. арк. 81-82, 207; спр. 36. арк. 8-9).

Важко сказати, якою мірою Петровський пишався своїм польським походженням та зберігав патріотичні почуття до Польщі. Як правило, так звані червоні поляки, до яких він, безсумнівно, належав, були цілком заангажовані в політику радянської влади і, в будь-якому випадку, офіційно демонстрували неприязнь або навіть ворожість щодо Другої Речі Посполитої та її урядів. Таким чином, Петровський виявився лише однією з численних жертв «польської операції», слідчу справу на якого було банально сфабриковано.

В обвинувальному вирокі – одному з ключових елементів слідства – за обвинуваченням Петровського А. за пунктом «а» статті 54-1 Кримінального кодексу УРСР зазначалося: «Третій відділ УДБ НКВС УРСР мав у своєму розпорядженні судові матеріали щодо колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ при уряді УРСР – Петровського Адольфа Марковича, – який був агентом 2-го відділу Польського генштабу та проводив розвідувальну роботу в СРСР на користь Польщі. На підставі цих матеріалів 24 липня 1937 р. Петровський був заарештований та притягнутий до слідства у цій справі» (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, spr. 43398-ФП, т. 1, арк. 75*).

Далі в обвинувальному акті просто констатувалося, що слідство таки встановило, що «Петровський є агентом польських розвідувальних органів, на користь яких був залучений до роботи шефом політичного відділення 2-го відділу польгенштабу – Бірнбаумом Мечиславом (у Польщі)... [і] відповідно до отриманого завдання, починаючи з 1920 р. і до дня арешту, проводив активну шпигунську діяльність на користь Польщі, збираючи і передаючи через польське консульство в Києві і консульства інших країн цілком таємні матеріали про роботу НКЗС». Далі йшло посилення на листи, в яких були викладені свідчення Петровського від 25 серпня 1937 р. В обвинувальному вирокі підкреслювалося, що обвинувачений Петровський визнав себе цілком винним.

Керуючись наказом ГУДБ НКВС СРСР № 00485, Третій відділ УДБ НКВС УРСР в особі помічника начальника 3-го відділу УГБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Літмана та заступника начальника 3-го відділу УГБ НКВС УРСР капітана держбезпеки УРСР Самойлова (документ затверджено помічником начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітаном

держбезпеки Аркадієм Ратинським) постановив: слідчу справу № 749 за обвинуваченням Петровського А. М. направити в ГУДБ НКВС СРСР (*Україна-Польща, 2012: 519-520*).

У цьому місці слід нагадати, що з метою реалізації «польської операції» наказ № 00485, по суті, створив принципово новий в практиці НКВС процесуальний порядок покарання. По завершенні розслідування по кожному з обвинувачених була підготовлена інформація разом з коротким переліком наявних слідчих і агентурних матеріалів. Інформація збиралася протягом 10 днів, а потім розміщувалася у формі єдиного списку (у вигляді альбому), який розглядався керівником НКВС або керівником відповідної колегії НКВС та прокурором. Комісія, що складалася з державного прокурора і представника НКВС, називалася «двійкою». До її компетенції входило винесення вироків – по першій категорії (розстріл) і по другій категорії (позбавлення волі від 5 до 10 років). Потім список (альбом) відправлявся на розгляд до Москви, де він повинен був отримати остаточне схвалення наркома внутрішніх справ та Генерального прокурора. Після затвердження список (альбом) відсилався до відповідного регіону з метою виконання судових рішень. На практиці вже на місці, при обговоренні справи кожного обвинуваченого, оперативник разом з начальником відділу або відомства також пропонували свій вердикт. Голови колегій та прокурори, які підписували списки (альбоми), робили це автоматично, як правило, незалежно один від одного, без аналізу та обговорення, без вивчення слідчих справ. «Судді» не бачили і не заслуховували обвинуваченого. Не існувало також процедури оскарження судового рішення. Засуджені до смертної кари «двійкою» (більшість заарештованих під час «польської операції») були засуджені саме «Вищою двійкою», тобто наркомом внутрішніх справ СРСР Єжовим та Генпрокурором СРСР Вишинським), як, між іншим, і «трійкою», помирили без ознайомлення з вироком. Таким чином, вся «судова процедура» проходила без дотримання будь-яких правових норм, до того ж в прискореному порядку та без залучення громадськості. Кожен з новопризначених керівників НКВС прагнув лише інтенсифікувати переслідування (*Тепляков, 2007; Мазохин, 2011*).

В архівно-слідчих матеріалах № 741537 міститься довідка до справи УДБ НКВС УРСР № 749, в якій йдеться про те, що за рішенням Двійки НКВС СРСР (протокол № 17 від 13.IX.1937 р.)

Петровський А. М. був засуджений по першій категорії (тобто до розстрілу). Копія протоколу № 17 зберігається у Фонді 5 (кримінальні справи на nereабілітованих осіб) Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Києві. У списку обвинувачених, поданому НКВС УРСР відповідно до наказу НКВС № 00485 від 11 серпня 1937 р., у цьому протоколі значаться 60 осіб. Петровський А. і його дружина Петровська Е. займають 33-тю та 34-ту позиції. Протокол був затверджений в присутності наркома СРСР Єжова та Прокурора СРСР Вишинського (*ГДА СБУ, ф. 5. оп. 1. спр. 465. арк. 56-58*).

Вже через декілька днів після винесення вироку, а саме 17 вересня 1937 р., його було виконано. Відповідну довідку з цього приводу підготував начальник 1-го відділення 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Ізраїль Гросман (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 77*).

Згаданий вище «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, розгромну та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР № 59098» від 11 серпня 1937 р., як і багато інших оперативних наказів НКВС СРСР (наприклад, «З репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів № 00447» від 30 липня 1937 р.), передбачали, що час і місце виконання смертних вироків обов'язково зберігатимуться в таємниці. Довгий час НКВС-МДБ-КДБ намагалися утримувати завісу брехні над долями засуджених до смертної кари «позасудовими органами». Тільки в 1950-х роках почав поступово розгортатися процес перегляду раніше сфабрикованих слідчих справ та відповідних судових рішень, що відкрило шлях до реабілітації незаконно засуджених осіб. Однак, оскільки радянська система в основному зберігалася, весь її цинізм не міг не позначитися також на процесі реабілітації (*Реабілітація, 2000*).

В архівно-слідчій справі № 741537 міститься протест (в порядку нагляду) до Військової колегії Верховного суду СРСР Головного Військового прокурора полковника юстиції Артема Горного від 12 червня 1957 р. щодо рішення Комісії НКВС СРСР та Прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р., згідно з яким Петровський був розстріляний (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 80-82*).

У протесті йдеться, що з матеріалів справи зрозуміло, що жодних конкретних фактів передачі Петровським шпигунських

матеріалів польським розвідувальним органам немає, свідчення Петровського, а також осіб, які його викривають, під час слідства не були повторно перевірені, жодними іншими об'єктивними матеріалами не підтвержені, стаття 206-а КПК УРСР, яка стосувалася загальних обов'язків судді із захисту прав обвинуваченого, не була виконана.

У 1956 р. у справі було проведено додаткову перевірку, в ході якої встановлено, що, наприклад, Уншлихт, з яким Петровський нібито був пов'язаний шпигунською діяльністю, а також Юшкевич, який звинуватив останнього в антирадянській діяльності, були безпідставно засуджені та їхні справи в 1956 р. були припинені за відсутності складу злочину.

За свідченнями Рекіса А. і Канторовича С., які нібито були співучасниками Петровського з антирадянської діяльності, останній не проходив, а перевірка їхніх справ показала, що всі вони були безпідставно засуджені. У зв'язку з цим справа проти Канторовича була закрита в 1956 р., а справу Рекіса в жовтні 1956 р. направили до Військової колегії на предмет припинення та реабілітації останнього.

Свідчення Петровської Є. про шпигунську діяльність її чоловіка не заслуговували на довіру, оскільки вони були неконкретні, а сама Петровська, як було встановлено перевіркою, засуджена безпідставно, і її справу разом зі справою чоловіка також направили до Військової колегії на предмет припинення через відсутність складу злочину.

Любченко П., з яким Петровський також був пов'язаний шпигунською роботою, у серпні 1937 р. покінчив життя самогубством, до кримінальної відповідальності не притягнувся, по суті, звинувачення не допитувався і його архівної-слідчої справи не існувало (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 81*).

Пошук в архівах органів КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР даних про приналежність Петровського і Бірнбаума до розвідувальних органів Польщі, а також про зв'язки Петровського з Каршо-Седлевським, не виявив. В архівах МВС Польської Народної Республіки Петровський і Бірнбаум також не проходили.

У протесті до Військової колегії Верховного Суду СРСР Головний військовий прокурор особливо підкреслив, що з матеріалів справи було зрозуміло, що колишній співробітник НКВС УРСР Літман, який проводив слідство, «використовував незаконні методи розслідування і допускав фальсифікацію слідчих справ».

З огляду на вищевикладене і беручи до уваги те, що «звинувачення Петровського під час перевірки об'єктивно не підтвердилося», Головний військовий прокурор визнав, що Петровський був засуджений безпідставно. Тому, керуючись статтею 25-ю Положення про прокурорський нагляд в СРСР, він просив постанову Комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р. щодо Петровського А. М. скасувати, а справу за пунктом «б» статті 204-ї КПК РРФСР припинити (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 82*).

Далі в архівно-слідчій справі № 741537 міститься визначення Військового трибуналу Прикарпатського військового округу (м. Львів) № 3/ ОП-568 у складі головуючого генерал-майора юстиції Федора Мельниченка та членів підполковників юстиції Карплюка та Луценка (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 83-84*).

Розглянувши на засіданні 21 вересня 1957 р. протест Головного військового прокурора на рішення Комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р., згідно з яким був розстріляний Петровський А. М., Військовий трибунал встановив, що протест підлягає задоволенню, але з огляду на те, що матеріали додаткової перевірки справи безсумнівно довели, що справа Петровського була сфальсифікована, тому справу мали закрити за відсутністю складу злочину, а не через відсутність доказів провини, як це було заявлено у протесті Головного військового прокурора.

Таким чином, Військовий трибунал Прикарпатського військового округу визначив: «Рішення комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 вересня 1937 р. стосовно Петровського А. М. скасувати і справу проти нього в кримінальному порядку припинити за відсутністю в його діях складу злочину» (*ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 1, арк. 84*).

З листування, наявного в архівно-слідчій справі № 741537 про виконання рішення Військового трибуналу, можна дізнатися, що 30 грудня 1957 р. Київський обком партії реабілітував Петровського А. і в партійному відношенні.

Уся драма долі Петровського, його родини та загалом тієї епохи в СРСР передають не тільки згадані нами сухі архівно-слідчі матеріали, але також, наприклад, звернення сина Петровського – Річарда Адольфовича – на ім'я Першого секретаря Президії

ЦК КПРС Микити Хрущова від 22 червня 1956 р. (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 2-6). Це лист з проханням про реабілітацію його особисто, рідної сестри, яка померла в 1943 р., і посмертної реабілітації батьків, Річард Петровський написав після прочитання доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особистості та його наслідки». Детальніше висвітлимо цей своєрідний документ радянської доби (лист з проханням про реабілітацію), який цікавий, крім усього іншого, ще й тим, що його автор передає деякі характерні подробиці «слідчої і судової процедури», через які йому довелося пройти самому.

У листі на ім'я Хрущова Річард Петровський, зокрема, повідомляв, що в 1936 р. його батько був обраний депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, про що в архівно-слідчій справі № 741537, між іншим, не згадується. Однак у ніч на 24 липня 1937 р. його батька на очах у всієї родини заарештували у власній квартирі співробітники УДБ НКВС УРСР. Через 15 днів, у ніч на 9 серпня 1937 р., заарештували матір. Петровський Р. підкреслював, що до сьогоднішнього дня йому невідома подальша доля батьків. Усе їхнє майно було опечатано та конфісковано. Він і його сестра залишилися тільки з найнеобхіднішими речами. Восени, в рік арешту батьків, – повідомляв Петровський, – він перейшов у 10-й клас. Але вчитися довелося йому недовго. Спочатку секретар райкому відібрав у нього комсомольський квиток (до речі, цього секретаря райкому заарештували на два дні раніше, ніж самого Петровського Р.), а в середині вересня рішенням педагогічної ради його виключили зі школи (слід зазначити, що директор цієї школи незабаром також потрапив до в'язниці).

Далі Петровський Р. докладно інформував про те, що в ніч на 5 листопада у власній квартирі було заарештувано його сестру, а через півтори години його самого. Того ж дня його помістили в спеціальну будівлю Київської Лук'янівської в'язниці. Через 11 днів, вночі, його викликав на допит старший слідчий Літман, який «приголомшив його з місця в кар'єр», – як підкреслював Петровський Р. – «таким питанням: Розкажи про шпигунську діяльність твого батька». Поставивши ще кілька порожніх запитань і протримавши його в себе протягом двох годин, слідчий відправив «підсудного» назад в камеру. Петровський Р. зазначав, що це був його єдиний допит протягом усього «розслідування». Переведений в

загальну камеру головного корпусу в'язниці, він перебував там, як підкреслював, в нелюдських найважчих умовах рівно сім місяців без єдиного виклику. Нарешті, в червні 1938 р., його викликали в тюремну контору і оголосили, що рішенням Особливої наради НКВС СРСР від 16 травня 1938 р. він визнаний «соціально-небезпечним елементом» та засуджений до 3 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Згодом він дізнався, що аналогічний вирок, і в той же час, був винесений його сестрі, яка утримувалася в тій же в'язниці, в декількох кроках від його камери. Сестру відправили в табір Долинка в Казахстані, а він, у віці 17 років, пішов по етапу в Комі АССР, в «Північний залізничний табір НКВС», на будівництво Печорської залізниці (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 3-4).

У продовженні звернення до Хрущова Петровський Р. вказував, що в таборі він перехворів дизентерією, цингою, подагрою, двостороннім туберкульозом легенів та виразкою шлунку, – недугами, від яких він страждав донині. Через три роки, 5 листопада 1940 р., його звільнили з тимчасовим паспортом, який обмежував його проживання лише деякими районами Середньої Азії.

Наприкінці листа Петровський Р. зазначав: «Я вірю, що Ви, Микита Сергійович, що мій народ, моя Партія відгукнуться на цей лист. Зрештою, він написаний кров'ю [...]. Злий вітер розкидав мою сім'ю. Так, я знаю, що це була помилка, фатальна, жаклива помилка; але я також знаю, що Партія не винна в цій помилці [...]. Прошу, зняти з мене клеймо злочинця, яке вже упродовж 19 років важким тягарем лежить на моїх плечах. Я не вчинив жодного злочину проти свого народу; моя совість чиста [...]. Але я прошу не лише за себе. Мати і сестра теж ні в чому не винні: я це знаю. А пам'ять про батька я зберігаю в своєму серці як найцінніший скарб. Він назавжди залишиться для мене яскравим ідеалом більшовика, солдата Революції. Посудіть самі: чи могла людина вчинити злочин проти держави, якщо вона сама своїми руками будувала цю державу? Чекаю Вашого повідомлення, дорогий Микита Сергійович, про переляд справи і повну реабілітацію всієї нашої сім'ї» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 5-6).

24 вересня 1957 р. Петровський Р., який на той час жив у Ялті Кримської області, отримав від Голови Військового трибуналу Прикарпатського військового округу генерал-майора юстиції Мельниченка довідку про те, що його батько реабілітований

посмертно. Крім того, в ній зазначалося, що «на підставі Постанови Ради Міністрів СРСР № 1655 від 8 вересня 1955 р. син громадянина Петровського А. М. – Петровський Річард Адольфович – має право на отримання двомісячної заробітної плати за місцем колишньої роботи батька, виходячи з місячного окладу, наявного на день реабілітації, за посадою, яку займав до арешту громадянин Петровський А. М.» (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 86).

Ще більш цинічною була відповідь на заяву сина Петровського А. на адресу КДБ при Раді Міністрів УРСР з проханням видати йому свідоцтво про смерть батька. 24 жовтня 1957 р. у висновку на звернення Петровського Р. інспектор 2-го відділення обліково-архівного відділу КДБ Беседіна, зокрема, зазначила: «Вважала б можливою реєстрацію смерті Петровського А. М. в Київському міському бюро ЗАГСу як померлого у в'язниці 17 січня 1942 р. від гострої жовтої атрофії печінки, повідомивши заявника про те, що він може отримати свідоцтво про смерть батька, звернувшись до Київського міського бюро ЗАГСу». Цей висновок схвалив заступник Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР полковник Павло Тихонов (ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 43398-ФП, т. 2, арк. 88).

Тільки наприкінці 1980-х років радянські громадяни вперше дізналися про справжні причини та реальні дати смерті своїх рідних та близьких. Місця вбивств та масових поховань також були виявлені в основному лише в 1990-х роках.

Висновки. Як свідчить розглянута нами архівно-слідча справа № 741537, фактично не було такої сфери життя радянського суспільства, в якій апарат НКВС не шукав би «польських шпигунів» чи «агентів», а там, де не вистачало реальних ворогів, їх створювали. У цьому сенсі «польська операція» була схожа на інші «національні операції» НКВС СРСР («німецьку», «румунську», «харбінську» та ін.), хоча послужила для них зразком.

Історик зобов'язаний розуміти мотивацію дій всіх учасників подій. Однак відповідь на питання, якою мірою шпигуноманія в СРСР була виправдана, виходить за рамки цього дослідження. Навіть якщо припустити, що хтось зі співробітників польських дипломатичних представництв в СРСР працював на польську розвідку, а такі, як ми переконалися, безсумнівно, були, то це ще не означало, що радянські або іноземні посадові особи, які

контактували з ними, могли збирати і передавати туди матеріали, які становили державну таємницю.

Оскільки більшовицький проєкт був, зрештою, соціально, а не етнонаціонально орієнтованим, у тривалій дискусії про «національні операції» залишається питання: якою мірою варто говорити про «етнізацію» уявлень радянського керівництва та підпорядкованих йому каральних органів, а якою – про переслідування представників різних народів, які опинилися в кордонах СРСР, за політичними ознаками?

Використані посилання

Великий терор (2010): польська операція 1937–1938 / *Welki Terror: operacja polska 1937–1938* / red. J. Bednarek i in., *wybór dokumentów* i red. W. Chudzik, J. Szapował i in. / «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» / «Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych». Т. 8, частина перша, Варшава-Київ. 1040 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф 5. Оп.1. Спр. 465; Ф. 9. Оп 1. Спр. 10, 81; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 104, 190, 211, 245.

Кулаковський П., Шаповал Ю. (1997). Спільне українсько-польське видання «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Вип. 1-2. С. 9–44.

Лубянка. (2004). Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: МФД. 736 с.

Мазохин О. Б. (2011). Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953 гг.). Москва: Кучково поле. 752 с.

Петров Н. В., Рогинский А. Б. (1997). «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. Исторические сборники «Мемориала». Выпуск 1: Репрессии против поляков и польских граждан. Москва: Звенья. С. 22–43.

Реабилитация (2000): как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Т. 1. Март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н. Москва: МФД. 507 с.

Тепляков А. Г. (2007). Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах. Москва: Возвращение. 108 с.

Україна-Польща (2012). 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. Інститут історії України НАН України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і літера. 624 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43398-ФП, Т. 1. – 89 арк.; Т. 2 – 132 арк.

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. (1997). ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. За ред. Т. Хорунжа. НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба Безпеки України. Київ: Абрис. 608 с.

Courtois S., Werth N., Panné J.-L., Paczkowski A., Bartosek K. and Margolin J.-L. (1997). *Le Livre Noir du Communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris: Éditions Robert Laffont. 846 p.

Iwanow M. (1991). *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim, 1921–1939*. Warszawa-Wrocław: Państwowe wydawnictwo naukowe. 399 s.

Iwanow M. (2014). *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938*. Kraków: Znak. 445 s.

Kuśnierz R. (2010). *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i Grz. Seroczyńskiego. Olsztyn-Charków: Litera. 656 s.

Kuśnierz R. (2016). *Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 373 s.

Nowinowski S. M. (2005). *Specyfika funkcjonowania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Związku Sowieckim (1936–1939)* [w:] *Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej i konsularnej. Księga upamiętniająca życie i dzieło Jana Nowaka-Jeziorańskiego (1914–2005)*. Pod red. J. Farysia i M. Szczerbińskiego. Gorzów Wielkopolski: Sonar Sp. 536 s.

Peplowski A. (1996). *Wywiad polski na ZSSR 1921–1939*. Warszawa: Bellona. 224 s.

Peplowski A. (2011). *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 432 s.

Pietrow N. (1993). *Polska operacja NKWD*. Karta. nr. 11. s. 27-29.

Polacy na Ukrainie (2014). Zbiór dokumentów, cz. 1: lata 1917–1939, t. VII. Pod red. S. Stepania i O. Rublowa. Przemysł: Południowo-wschodni Instytut Naukowy. 350 s.

Skóra W. (2010). *Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r.* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i Grz. Seroczyńskiego. Olsztyn-Charków: Litera. 656 s.

Sommer T. (2014). *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*. Warszawa: 3S Media. 416 s.

References

Branch State Archives of the Security Service of Ukraine. (ukr), (rus).

Central State Archives of Public Associations of Ukraine. (ukr, rus).

Ivanov M. (1991). *The first nation punished: Poles in the Soviet Union, 1921–1939*. Warsaw-Wrocław: PWN. 399 p. (pol).

Ivanov M. (2014). *Forgotten genocide. Poles in Stalin's state. «Polish Operation» 1937–1938*. Krakow: Sign. 445 p. (pol).

Kulakovskiy P., Shapoval Y. (1997). *Joint Ukrainian-Polish edition «Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century. Unknown documents from the archives of special services»*. From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Issue 1-2. PP. 9-44. (ukr).

Kuśnierz R. (2010). *The functioning of Polish diplomatic missions in the USSR in the conditions of the Great Terror (1937–1938)* [in:] *Polish diplomacy in the East in the twentieth – early twenty-first century*. Collective work edited by H. Stroński and Grz. Seroczyński. Olsztyn-Kharkiv: Letter. 656 p. (pol).

Kuśnierz R. (2016). Purges and terror in Ukraine (1934–1938). Toruń: Adam Marszałek Publishing House. 373 p. (pol).

Lubyanka. (2004). Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD. Stalin's archive. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937–1938. Ed. Acad. A. N. Yakovlev; sost. V. N. Khaustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova. Moscow: MFD. 736 p. (rus).

Mazokhin, O. B. (2011). The right to repression. Extrajudicial powers of state security bodies (1918–1953). Moscow: Kuchkovo Pole. 752 p. (rus).

Nowinowski S.M. (2005). Specificity of the functioning of Polish diplomatic and consular posts in the Soviet Union (1936–1939) [in:] From the history of the Polish diplomatic and consular service. A book commemorating the life and work of Jan Nowak-Jeziorański (1914–2005). Edited by J. Faryś and M. Szczerbiński. Gorzów Wielkopolski: Sonar Sp. 536 p. (pol).

Peplowski A. (1996). Interview Polish at the USSR 1921–1939. Warsaw: Bellona. 224 p. (pol).

Peplowski A. (2011). A war of secrets. In the secret service of the Second Polish Republic 1918–1944. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 432 pp. (pol).

Petrov N. (1993). Polish NKVD operation / Karta. №. 11, PP. 27-29. (pol).

Petrov N. V., Roginsky A. B. (1997). «Polish Operation» NKVD 1937–1938. Istoricheskie sborniki «Memoriala». Issue 1: Repressions against Poles and Polish citizens. Moscow: Zvenya. PP. 22-43. (rus).

Poles in Ukraine (2014). Collection of documents, part 1: years 1917–1939, vol. VII. Edited by S. Stepien and O. Rublev. Przemyśl: South-Eastern Scientific Institute. 350 pp. (pol).

Rehabilitation (2000): how it was. Documents of the Presidium of the Central Committee of the CPSU and other materials. In 3 volumes. T. 1. March 1953–February 1956. Compiled by Artizov A. N., Sigachev Y. V., Khlopov V. G., Shevchuk I. N. Moscow: MFD. 507 p. (rus).

Shapoval Y., Prystaiko V., Zolotarev V. (1997). Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents. Ed. T. Khorunzha. NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. M.S. Hrushevsky; Security Service of Ukraine. Kyiv: Abris. 608 p. (ukr).

Skóra W. (2010). The kidnapping of the head of the Polish consular post in Kiev Jerzy Matusiński by the Soviet authorities in 1939 [in:] Polish diplomacy in the East in the twentieth – early twenty-first century. Collective work edited by H. Stroński and Grz. Seroczyński. Olsztyn-Kharkiv: Letter. 656 p. (pol, ukr).

Sommer T. (2014). NKVD Anti-Polish Operation 1937–1938. The genesis and course of the genocide committed against Poles in the Soviet Union. Warsaw: 3S Media. 416 p. (pol).

Tepljakov A. G. (2007). Procedure: execution of death sentences in the 1920s–1930s. Moscow: Return. 108 p. (rus).

Welki Terror: Polish Operation 1937–1938 (2010). Ed. J. Bednarek et al., selection of documents and ed. W. Chudzik, J. Shapoval et al. «Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century. Unknown documents from the archives of the special services». T. 8, part one, Warsaw-Kyiv. 1040 p. (ukr, pol).

Ukraine-Poland (2012) 1920-1939 : On the history of diplomatic relations of the USSR with the Second Polish Republic: Documents and materials. Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine; arrangement, comments, introductory article: N. S. Rubleva, O. S. Rublev. Kyiv: Spirit and Letter. 624 p. (ukr).

Ijushyn I.
**«POLISH OPERATION» OF THE NKVD: THE ARCHIVE-INVESTIGATIVE
CASE OF ADOLF PIOTROWSKI**

As part of the «Polish Operation» launched with an Operations order no 00485 of August 11th, 1937, issued by the People's Commissioner for Internal Affairs of the USSR, N. Yezhov, an attack was made on the post of Plenipotentiary of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the USSR to the government of the Ukrainian SSR. Head of the office was Adolf Piotrowski, of Polish origin. Both Piotrowski himself, and his office were held in high regard. All the effort that went into his arresting shows how important he was to the Soviet security service.

The article analyzed the archive-investigative case on Adolf Piotrowski, accused of being a foreign intelligence agent on whose task he carried out espionage activities. The case is stored in file No. 263 (collection of extrajudicial cases rehabilitated in 1918-1950) at the Central State Archives of Social Organizations of Ukraine in Kyiv. It consists of two volumes, the first of which contains investigation materials, and the second – materials from the examination of cases no. 741537 and no. 741538, accusing Adolf Piotrowski and Estera Piotrowska (his wife).

It is hard to say to what extent Piotrowski was a Polish patriot proud of his Polish descent. Generally speaking, the so-called «red Poles», and he most certainly was one of them, were definitely jointly responsible for the Soviet politics, and at any rate – they did not hide their hostility or aversion to the Second Polish Republic and its authorities. Therefore, Piotrowski was yet another one of many victims of the «Polish Operation», the investigation of which was fabricated.

The process of reviewing the previously fabricated investigation cases and the corresponding court decisions began only in the 1950s, and this opened the way to the rehabilitation of wrongfully convicted persons. However, since the Soviet system remained basically unchanged, its cynicism influenced the rehabilitation process.

As our analyses of archive-investigative case show, there actually was no sphere of life of the Soviet society where the NKVD would not look for «Polish spies» or «agents», and if there were no real enemies, they were fabricated. In this respect, the «Polish Operation» was similar to many other «national operations» of the NKVD of the USSR (the «German», «Romanian», «Harbin», etc.), although it served as a model.

Keywords: «Polish Operation» of the NKVD, Operations order no 00485, the archive-investigative case, Adolf Piotrowski.

АВІАЦІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ПОЛЬЩІ У 1994–2021 рр.: ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТА ОЗБРОЄННЯ

У статті досліджено процес організаційного та технічного розвитку авіації сухопутних військ Польщі в 1994–2021 рр. Встановлено, що для неї характерною є двокомпонентна структура. Першою її складовою є авіаційний компонент дивізії (з 1999 р. – бригади) повітряної кавалерії – аеромобільного компоненту Сухопутних військ. У його складі зосереджені транспортно-десантні вертольоти. Друга складова – це два полки бойових вертольотів, у 2011 р. об'єднані в бригаду і реорганізовані в авіаційні бази. У їхньому складі знаходяться вертольоти вогневої підтримки та спеціального призначення. Основу армійської авіації Польщі становлять вертольоти Мі-24 і Мі-8/17, виготовлені в 70–80-х роках минулого століття. Поряд з ними використовуються легкі вертольоти Мі-2 і W-3, які посідають проміжне місце між Мі-2 і Мі-8. Спроби радикального оновлення вертолітного парку армійської авіації Польщі які на разі не були успішними.

Ключові слова: Військо Польське, Сухопутні війська, авіація Сухопутних військ, бойові вертольоти, аеромобільні війська.

Постановка проблеми та її актуальність. Досвід військового будівництва Польщі у постсоціалістичну добу, реформування Війська Польського відповідно до стандартів НАТО та його інтеграції в євроатлантичні безпекові структури становить значний інтерес для України та її Збройних Сил. Це стосується як Війська Польського загалом, так і його видів і родів – адже процес еволюції кожного з них мав свою специфіку. Визначалась вона кількома чинниками, насамперед, – вихідним станом на момент початку реформування, а також баченням ролі того чи іншого виду (роду) збройних сил в майбутній структурі. Повною мірою це притаманне й авіації Сухопутних військ.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Тема розвитку авіації Сухопутних військ Польщі досі лишається практично поза увагою українських дослідників. Окремі вузькі аспекти її розглядалися лише в роботі А. Харука (*Kharuk, 2020*). Польські

Мельник Володимир Васильович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Мельник В.В., 2022

фахові видання систематично вміщують статті, пов'язані з проблематикою нашої роботи, однак жодна з них не претендує на повне охоплення теми. Умовно їх можна поділити на кілька блоків. Перший з них – це матеріали, в яких наводяться відомості щодо еволюції загальної структури авіації сухопутних військ (*Pogorzelski, 2008; Gołqbek, Kwasek & Wrona A. 2019*). Другий блок включає матеріали, присвячені історії окремих частин, наприклад, статті Б. Бери та Є. Грущинського (*Bera & Gruszczyński, 2012*) та М. Русецького (*Rusiecki, 1999; 2003*). Найбільш численними є публікації третьої групи – про історію служби окремих типів вертольотів в авіації Сухопутних військ. Це, зокрема, роботи А. Голомбека та А. Врони (*Gołqbek & Wrona, 2016a; 2026b; 2020a; 2020b; 2020c*) та вже згаданого М. Русецького (*Rusiecki, 2012; 2016a, 2016b; 2017*). Окрему групу становлять щорічні загальні огляди вертолітного парку Війська Польського, які стосуються не лише авіації Сухопутних військ, але й інших видів Збройних сил (*Bączuk, 2008; Cielma, 2021; Dmitruk, 2021*).

Мета та завдання дослідження. У нашій статті ми маємо за мету проаналізувати хід реформування та розвитку авіації сухопутних військ Війська Польського в період з 1994 до 2021 р. Нижньою хронологічною межею є передача вертолітних частин з підпорядкування Повітряних сил до Сухопутних військ. Основна увага буде зосереджена на двох аспектах: змінах в організаційній структурі, а також стані вертолітного парку та проблемах його оновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Датою створення авіації сухопутних військ (*Lotnictwo Wojsk Lądowych – LWL*; ми будемо використовувати українську аббревіатуру – АСВ) У Польщі вважається 1963 р., коли почалось формування перших вертолітних частин у складі Повітряних сил (*Wojsk Lotniczych*). Ними стали полки окружного підпорядкування, а також ланки, приділені до артилерійських бригад. 1972 р. був створений керівний орган – відділ АСВ, але цей рід авіації, як і раніше, залишався в підпорядкуванні Повітряних сил (*Pogorzelski, 2008:68-69*). Станом на 1990 р. основу АСВ становили два полки бойових вертольотів (*Pułk Śmigłowców Wojskowych – PŚB*; використовуватимемо українську аббревіатуру – ПБВ): 49-й у Прущу Гданському та 56-й у Іновроцлаві.

Перші кроки з перепідпорядкування АСВ з Повітряних сил до Сухопутних військ були зроблені 15 червня 1994 р. Того дня був виданий наказ начальника Генштабу Війська Польського про

утворення 25-ї дивізії повітряної кавалерії, штаб якої розташувався в Лодзі (*Gołabek & Wrona, 2019:58*). Військово-політичне керівництво Польщі поставило вельми амбітну мету: створити аеромобільне з'єднання на кшталт дивізій аналогічного призначення, які існували в США та Франції. Авіаційний компонент дивізії склали два полки повітряної квалерії: 251-й (колишній 37-й полк транспортних вертольотів) та 252-й (реорганізований з 66-го навчального авіаційного полку) (*Bera, 2011:38*). Дивізія перебувала в підпорядкуванні Краківського військового округу, а після його ліквідації в січні 1999 р. – 2-го повітряно-механізованого корпусу. 1995 р. 25-й дивізії повітряної кавалерії присвоїли ім'я князя Юзефа Понятовського.

У жовтні 1995 р. до складу Сухопутних військ передали обидва полки бойових вертольотів (*Rusiecki, 2003:40*). 1996 р. 56-му ПБВ надали почесну назву «Кюявський».

Таким чином, в середині 1990-х років у складі Сухопутних військ Польщі була сформована двокомпонентна структура АСВ: 1) авіаційна складова аеромобільної дивізії; 2) окремі полки бойових вертольотів. Загальні засади цієї двокомпонентної структури зберігаються й досі, хоча упродовж двох останніх десятиліть АСВ зазнала певних змін. Зумовлені вони були, насамперед, економічними реаліями. Суттєво вплинув на еволюцію Війська Польського і вступ Польщі до НАТО 12 березня 1999 р. Відтепер оборонне планування країни здійснювалось в рамках коаліційної стратегії. Першим з'єднанням Сухопутних військ, реорганізованим після вступу Польщі до НАТО, стала саме 25-та дивізія повітряної кавалерії. Вже до кінця 1990-х років стало цілком зрозуміло, що утримання в боєздатному стані аеромобільного з'єднання рівня дивізії виходить за межі можливостей бюджету Польщі. Тому вже у вересні 1999 р. її реорганізували в 25-ту бригаду повітряної кавалерії (штаб у Томашові Мазовецькому). Полки колишньої дивізії були скорочені до батальйонів (для наземної частини) і дивізіонів (для повітряної складової). Таким чином, у складі 25-ї бригади повітряної кавалерії залишилися: 1-й (з березня 2000 р. – 37-й; пізніше повернуто попередній номер) в Лежніці Велькей і 7-й (з березня 2000 р. – 66-й; пізніше повернуто попередній номер) у Новому Глінніку авіаційні дивізіони; Повітряний підрозділ медичної евакуації (ППМЕ; Нови Гліннік); 1-й і 7-й батальйони повітряної кавалерії; 25-й батальйон

управління, 25-й батальйон логістики та 25-та група медичного забезпечення (*Bera, 2011:38*).

Наступна значна реорганізація АСВ відбулась у 2011 р. Наказом командувача Сухопутними військами від 17 травня 2011 р. була утворена 1-ша бригада АСВ штатною чисельністю 1765 військово-службовців і 184 цивільних працівники та 80 вертольотів (*Bera & Gruszczyński, 2012:42*). До її складу увійшли 49-й і 56-й ПБВ, які втратили свою самостійність і були реорганізовані в авіаційні бази, зберігши номери. Структура кожної бази включає: штаб; роту управління; групу авіаційних операцій (бойова складова); групу обслуговування і групу підтримки (складова забезпечення) (*Bera & Gruszczyński, 2012:43*). Ще однією складовою 1-ї бригади АСВ став Дивізіон повітряної розвідки, укомплектований безпілотними літальними апаратами (БПЛА). Його історія почалась наприкінці 2006 р., коли у складі 49-го ПБВ утворили ескадру (цей польський термін відповідає прийнятій в українській термінології «ескадриль») БПЛА. 2008 р. була сформована друга ескадра, а 1 липня 2010 р. обидві ескадри БПЛА об'єднали в дивізіон. Того ж року його передислокували з Пруцу Гданського у Мірославець, але при цьому залишили в підпорядкуванні 49-го ПБВ (*Bera & Gruszczyński, 2012:47*). З утворенням 1-ї бригади АСВ і реорганізацією 49-го ПБВ в авіаційну базу Дивізіон повітряної розвідки вивели з його складу, підпорядкувавши напряму бригаді. Однак 1 січня 2016 р. Дивізіон повітряної розвідки реорганізували в 12-ту базу БПЛА і вивели з складу АСВ, підпорядкувавши 1-му крилу тактичної авіації Повітряних сил.

Станом на 2021 р. структура АСВ Війська Польського була наступною:

- 1-ша бригада АСВ, а в її складі – 49-та авіаційна база (одна ескадра Мі-24 і дві – Мі-2) і 56-та авіаційна база (1 ескадра Мі-24, 1 W-3PL і 2 – Мі-2);

- 25-та бригада повітряної кавалерії, а в її складі – 1-й авіаційний дивізіон (дві ескадри Мі-8/17), 7-й авіаційний дивізіон (три ескадри W-3) і ППМЕ (*Cielma, 2021:6-8*).

Окремого керівного органу АСВ не має – обидві її бригади підпорядковані напряму Генеральному командувачу родів Збройних сил (в польській термінології рід Збройних сил відповідає нашому виду). Адміністративно ж керівництво цими бригадами здійснює командувач аеромобільних та моторизованих військ (*Cielma, 2021:7*).

На озброєнні АСВ Війська Польського знаходяться вертольоти чотирьох типів. Основною ударною силою є бойові вертольоти радянського виробництва Мі-24. Перші чотири машини модифікації Мі-24Д прибули до Польщі у вересні 1978 р. Спочатку їх включили до 37-го полку транспортних вертольотів, але в грудні 1981 р. передали до 49-го ПБВ (*Rusiecki, 1999:42*). Загалом до 1985 р. Військо Польське отримало 16 вертольотів Мі-24Д, якими укомплектували 8-му ескадру 49-го ПБВ (*Rusiecki, 2012:33*). Упродовж квітня-червня 1986 р. Польща отримала 16 вертольотів сучаснішого варіанта Мі-24В, якими укомплектували 3-тю ескадру 56-го ПБВ (*Rusiecki, 2016a:49*). Ще один екземпляр Мі-24В надійшов в травні 1991 р. – він був куплений замість машини, розбитої у 1987 р. (*Rusiecki, 2016a:54*). До 1991 р. були втрачені і два Мі-24Д. У 1995 р. Польща отримала ще 18 вертольотів Мі-24Д зі складу колишньої Національної народної армії НДР. 16 з них повернули до стану, придатного до польотів і упродовж 1996–1997 рр. передали до 49-го ПБВ (*Rusiecki, 1999:44*). Ремонт вертольотів Мі-24 налагодив авіаремонтний завод в м. Лодзь. Поряд з тим деякі екземпляри проходили ремонт в Україні – на підприємстві «Авіакон» в м. Конотоп (*Rusiecki, 2016a:56*).

Наймасовішим вертольотом АСВ у 1990-х роках залишався легкий багатоцільовий вертоліт Мі-2. Він був створений в СРСР, але серійне виробництво в рамках Ради економічної взаємодопомоги передали до Польщі. На заводі в м. Свіднік упродовж 1966–1985 рр. 5418 Мі-2, переважна більшість з яких надійшла до СРСР, частину поставили в десять інших країн, а близько 280–290 отримало Військо Польське (*Goląbek & Wrona, 2016a:89*). В АСВ вертольоти Мі-2 експлуатувались у складі 49-го і 56-го ПБВ. Свої перші машини цього типу 49-й полк отримав в лютому 1968 р., а 56-й – у вересні 1973 р. (*Rusiecki, 2017:62-63*).

Військо Польське використовувало Мі-2 у різноманітних варіантах – від найпростіших (транспортні Мі-2Т, навчальні Мі-2Sz) до вузькоспеціалізованих (мінні загороджувачі, постановники димових завіс, вертольоти управління, радіаційно-хімічної розвідки тощо). Для АСВ найбільше значення мали озброєні варіанти, оскільки через недостатню кількість вертольотів Мі-24 машини Мі-2 розглядались як тимчасова їх заміна. На озброєння 49-го і 56-го ПБВ надходили вертольоти Мі-2URN (озброєні блоками 57-мм некерованих ракет; виготовлено 26 вертольотів) і

Mi-2URP (носії ПТКР «Малютка»; 44 екземпляри). Обидва варіанти мали також вмонтовану 23-мм гармату НС-23КМ (*Rusiecki, 2017:56*). Такі вертольоти теоретично могли виконувати функції вогневої підтримки Сухопутних військ, однак їхня практична бойова цінність була сумнівною через примітивне прицільне обладнання і відсутність будь-якого захисту для екіпажу і критично уразливих вузлів самої машини (*Rusiecki, 2016b:96*). В другій половині 1990-х років Mi-2 експлуатувались в п'яти ескадрах АСВ: двох у 49-му ПБВ і трьох – у 56-му. Станом на 2000 р. Військо Польське мало у своєму складі 122 вертольоти Mi-2, але ця кількість враховує не лише машини АСВ, але й Повітряних сил та авіації ВМС (*Goląbek, Kwasek & Wrona, 2019:39*). У 2008 р. в АСВ було 42 Mi-2 (*Bączyk, 2008:26*).

Головним засобом забезпечення повітряної мобільності АСВ Війська Польського упродовж півстоліття залишаються середні транспортні вертольоти Mi-8, а також Mi-17 (експортний варіант модифікації Mi-8МТ, що відрізняється потужнішими двигунами). Перші Mi-8 Польща отримала в 1967 р., а загалом до 1983 р. надійшло 56 таких вертольотів (41 транспортний Mi-8Т, 10 пасажирських Mi-8П і 5 «салонів» Mi-8С, призначених для перевезення вищих посадовців) (*Goląbek & Wrona, 2020a:28*). У 1989 р. до них приєдналися вісім вертольотів Mi-17 (*Kuska, 2017:36*).

Вертольоти Mi-8 експлуатувались кількома полками Повітряних сил Війська Польського, а також 103-м полком авіації Надвіслянських частин Міністерства внутрішніх справ (останні були польським відповідником радянських Внутрішніх військ МВС). До складу сухопутних військ вони потрапили разом з 37-м полком транспортних вертольотів, який у 1994 р. увійшов до складу 25-ї дивізії повітряної кавалерії (*Goląbek & Wrona, 2020a:29*). Після реорганізації дивізії в бригаду в 1999 р. усі наявні у з'єднанні Mi-8/Mi-17 зосередили в 1-му (37-му) авіаційному дивізіоні, який складається з двох ескадр. Два Mi-17 згодом переобладнали в медико-евакуаційний варіант Mi-17АЕ і передали до Повітряного підрозділу медичної евакуації (ППМЕ) (*Kuska, 2017:36*). В грудні 2006 р. з огляду на невідкладну оперативну потребу (участь в операціях за кордоном) Польща придбала сім вживаних вертольотів Mi-17-1В, які передали до 37-го дивізіону. Чисельність Mi-17 в АСВ 2008 р. становила 13 екземплярів, а Mi-8 – 17 (*Bączyk, 2008:26*).

Єдиним типом вертольота АСВ, який був спроектований у Польщі (у співпраці з радянським конструкторським бюро М. Міля), є легкий багатоцільовий вертоліт W-3 «Сокул». Машина ця значною мірою спиралась на конструкцію легшого вертольота Мі-2. Випробування прототипа W-3 почалось в 1979 р., а перші серійні екземпляри були випущені в 1986 р. (*Goląbek & Wrona, 2020b:34-35*). В АСВ такі вертольоти експлуатуються, головним чином, в 7-му (66-му) авіаційному дивізіоні 25-ї бригади повітряної кавалерії. Станом на 2008 р. АСВ мала 37 машин W-3 різних модифікацій (*Bączyk, 2008:26*).

Базовий транспортний варіант «Сокула» (W-3W/W-3WA) далеко не повністю відповідав потребам армійської авіації. Упродовж трьох десятиліть були створені кілька спеціальних модифікацій. Зокрема, для ППМЕ два вертольоти переобладнали у медико-евакуаційні W-3AE. У 2003 р. почалась реалізація програми «Глушець», яка передбачала створення озброєного вертольота бойового пошуку і порятунку (Combat Search And Rescue – CSAR). Результатом стала поява варіанта W-3PL, згідно з яким переобладнали 8 багатоцільових вертольотів W-3WA (4 у 2006-2008 рр., а ще 4 – у 2012-2016 рр.) (*Goląbek & Wrona, 2020c:34-35*). Цими вертольотами укомплектували одну ескадру в 56-му ПБВ (авіаційній базі). В 7-му авіаційному дивізіоні станом на 2020 р. залишалось 28 багатоцільових вертольотів W-3W/W-3WA (*Goląbek & Wrona, 2020c:40*).

W-3 виявився єдиним типом вертольотів, який закуповувався у відносно значній кількості для АСВ в 1990-х роках. Однак обсяг цих закупівель виявився недостатнім, щоб замінити морально і фізично застарілі Мі-2. Інші класи оновлювались епізодично, причому вживаними машинами. Ми вже згадували про отримання колишніх німецьких Мі-24Д, а також вживаних Мі-17-1В. У 2008 р. розглядалось питання закупівлі 12 вживаних вертольотів Мі-24В або Мі-24П, але цей план лишився не реалізованим (*Dmitruk, 2021:13*). Ситуація поглиблювалась ще й з огляду на інтенсивне використання вертольотів АСВ в операціях за рубезем. Скажімо, станом на середину 2008 р. у зарубіжних контингентах перебувало 22 вертольоти АСВ: 11 в Іраку (4 Мі-24Д, 4 W-3WA, 3 Мі-8), 8 в Афганістані (4 Мі-24В і 4 Мі-17-1В) і 3 в Чаді (Мі-17) (*Bączyk, 2008:27*). Інтенсивна експлуатація в бойових умовах призводила до пришвидшеного зносу машин. До цього додавалось і моральне

старіння. Особливо відчутним воно було в сегменті ударних вертольотів – адже комплекси озброєння і оглядово-прицільного обладнання вертольотів Мі-24Д/В були створені ще в 1970-х роках. Фінансові можливості Польщі на рубежі століть не дозволяли придбати нові ударні вертольоти. Тому було ухвалене рішення про їхню модернізацію.

У січні 2002 р. міністри оборони Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини уклали попередню угоду про спільну модернізацію вертольотів Мі-24, які знаходились на озброєнні в цих країнах. Програма, яка отримала назву «Плющ», могла охопити до 100 машин (у тому числі 40 польських). Однак у травні наступного року спільна програма фактично була припинена через розбіжності серед її учасників. Польща певний час ще намагалась продовжити реалізацію «Плюща» самотужки. Відповідно планувалось модернізувати 16 вертольотів, у тому числі 12 в ударному варіанті Мі-24PL і 4 – в пошуково-рятувальному Мі-24PL/CSAR. Але і ця програма була закрита в червні 2004 р. (*Gołqbek & Wrona, 2020c:32-33*). Ситуація з ударними вертольотами погіршилась ще більше після вичерпання у 2012 р. запасів ПТКР «Фаланга» і «Штурм». Єдиним протитанковим засобом АСВ залишились ПТКР «Малютка» на вертольотах Мі-2URP (*Cielma, 2021:7*). Експлуатація Мі-24Д/В триває й досі. Станом на середину 2021 р. у строю залишались 28 машин, середній вік яких становить 36 років (*Dmitruk, 2021:12*). Програма закупівлі 32-х нових ударних вертольотів (шифр «Крук») офіційно була започаткована в 2014 р., однак станом на 2021 р. ще не вийшла зі стадії визначення тактико-технічних вимог і тендер на нові вертольоти не оголошено. Тому в 2019 р. була ініційована чергова програма модернізації Мі-24, однак до її практичної реалізації ще не приступили. Вертольоти пройшли лише обмежені доопрацювання, включаючи встановлення на частині машин Мі-24В сучасних систем захисту КТ-01 «Адрос». Ці системи українського виробництва закуповуються Польщею з 2005 р. Крім Мі-24В, вони також встановлюються на деяких інших вертольотах АСВ – Мі-17-1В та W-3PL (*Kharuk, 2020:321-322*).

Революцією в плані технічного оснащення АСВ мав стати тендер на спільну вертолітну платформу середнього класу для усіх видів збройних сил, оголошений у 2012 р. Спочатку планувалось придбати 70 вертольотів, з них 48 – у транспортно-десантному

варіанті для АСВ. У квітні 2015 р. переможцем оголосили концерн «Ербас Гелікоптерз» з вертольотом H225M «Каракал». Одночасно з огляду на бюджетні обмеження кількість запланованих до купівлі машин скоротили до 50. Змінились і пріоритети: тепер АСВ мала отримати лише 21 вертоліт, у тому числі 16 транспортно-десантних і 5 медико-евакуаційних. Переговори з «Ербас Гелікоптерз» тривали понад рік і зрештою завершилися нічим – у жовтні 2016 р. вони були припинені. Причиною стали розходження між замовником і виробником в питаннях офсету (Dmitruk, 2021:14-15). Таким чином, АСВ залишилась без нових транспортних вертольотів, продовжуючи експлуатувати Мі-8 і Мі-17 (середній вік станом на 2021 р. – відповідно, 43 і 30 років) (Dmitruk, 2021:12).

Не менш критичною є й ситуація з легкими вертольотами. Середній вік Мі-2 становить 42 роки, а відносно нових W-3 – 24 роки. Питання про їхню заміну постало 2020 р., коли Інспекторат озброєння почав технічний діалог щодо придбання 32 легких вертольотів вантажо-підйомністю 1000 кг (шифр «Перкоз»). Планується придбати ці машини у трьох варіантах: бойової підтримки; управління і розвідки; радіоелектронної боротьби (Dmitruk, 2021:18).

Висновки. Становлення авіації Сухопутних військ Польщі в її сучасному вигляді почалось у 1994 р. – з передачею низки вертолітних частин з Повітряних сил в Сухопутні війська. Вже на ранньому етапі визначилась двокомпонентна структура армійської авіації. Першою її складовою став авіаційний компонент дивізії (з 1999 р. – бригади) повітряної кавалерії – аеромобільного компоненту Сухопутних військ. У його складі зосереджені транспортно-десантні вертольоти. Друга складова – це два полки бойових вертольотів, у 2011 р. об'єднані в бригаду і реорганізовані в авіаційні бази. У їхньому складі знаходяться вертольоти вогневої підтримки та спеціального призначення. В організаційному відношенні авіація Сухопутних військ Польщі відрізняється від аналогічного роду військ Збройних Сил України двома рисами: по-перше, в Польщі відсутній керівний орган армійської авіації, а, по-друге, – частина її сил утворює єдине з'єднання з наземним компонентом аеромобільних військ.

В технічному плані суттєвого прогресу, в авіації Сухопутних військ Польщі, починаючи з 1990-х років не відбулося – навпаки,

спостерігається деградація і старіння вертолітного парку. Так само, як і в Україні, основу армійської авіації Польщі становлять вертольоти Mi-24 і Mi-8/17, виготовлені в 70–80-х роках минулого століття. Поряд з тим в Польщі значно вищою є частка легких вертольотів Mi-2, які використовуються не тільки як допоміжні, але й як ударні. Крім того, експлуатуються й вертольоти W-3, які посідають проміжне місце між Mi-2 і Mi-8. Спроби радикального оновлення вертолітного парку армійської авіації Польщі які на разі не були успішними: програму закупівлі середніх транспортних вертольотів скасували, а програми придбання ударних вертольотів (шифр «Крук») і легких багатоцільових вертольотів (шифр «Перкоз») знаходяться на початковій стадії реалізації.

З огляду на обмежений обсяг статті поза нашою увагою злишилися питання бойового застосування підрозділів АСВ Польщі у військових операціях за кордоном. Ці питання становлять значний інтерес і будуть предметом подальших досліджень.

Використані посилання

- Bączyk N. 2008. Raport o śmigłowcach. Lotnictwo, № 5, P. 26-29.
- Bera B. 2011. 25. Brygada Kawalerii Powietrznej. Lotnictwo, № 6, P. 38-43.
- Bera B., Gruszczyński J. 2012. 1. Brygada Lotnictwa Wojsk Łądowych. Lotnictwo, № 5, P. 42-51.
- Cielma M. 2021. Wojskowa flota śmigłowcowa Polski. Nowa Technika Wojskowa, № 6, P. 6-11.
- Dmitruk T. 2021. Śmigłowce Wojska Polskiego – w kierunku redukcji zdolności. Nowa Technika Wojskowa, № 6, P. 12-19.
- Gołąbek A., Kwasek T., Wrona A. 2019. Polskie lotnictwo wojskowe 2001-2018. Lotnictwo, № 1-2, P. 26-41.
- Gołąbek A., Wrona A. 2016a. Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 1. Lotnictwo Aviation International, № 11, P. 88-98.
- Gołąbek A., Wrona A. 2016b. Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 2. Lotnictwo Aviation International, № 12, P. 88-98.
- Gołąbek A., Wrona A. 2019. Organizacja polskiego lotnictwa wojskowego 1989-2019. Lotnictwo, 2019, № 10-11, P. 54-67.
- Gołąbek A., Wrona A. 2020a. Mi-8 w polskim lotnictwie wojskowym. Lotnictwo, № 2, P. 24-35.
- Gołąbek A., Wrona A. 2020b. Uzbrojone Sokoły. Prototypy z uzbrojeniem kierowanym i śmigłowiec uzbrojony W-3W/WA. Lotnictwo, № 4-5, P. 34-45.
- Gołąbek A., Wrona A. 2020c. Uzbrojone Sokoły. W-3PL Głuszec i PZL W-3WA WPW. Lotnictwo, № 6, P. 32-40.
- Kharuk A. 2020. Bronieć Międzymorza: współpraca wojskowa i wojskowo-techniczna pomiędzy Ukrainą i Polską. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom XV. Bałtyk w dziejach ludów Morza Bałtyckiego. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, P. 316-326.

- Kuska K. 2017. Mi-17 lotnictwa polskiego. *Lotnictwo*, № 12, P. 36-49.
- Kwasek T. 2018. Śmigłowce Sił Zbrojnych RP. *Lotnictwo*, № spec. 21, P. 32-46.
- Pogorzelski K. 2008. Lotnictwo Wojsk Łądowych – 45 lat w polskich siłach zbrojnych. *Lotnictwo*, № 12, P. 68-76.
- Rusiecki M. 1999. 49 Pułk Śmigłowców Bojowych. *Lotnictwo Wojskowe*, № 3, P. 39-44.
- Rusiecki M. 2001. Samodzielna Grupa Powietrzno-Szturmowa IV zmiana. *Nowa Technika Wojskowa*, № 1, P. 30-32.
- Rusiecki M. 2003. 56 Kujawski Pułk Śmigłowców Bojowych. *Lotnictwo Wojskowe*, № 2, P. 34-41.
- Rusiecki M. 2016a. Śmigłowce Mi-24W w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 1. *Lotnictwo Aviation International*, № 4, P. 48-61.
- Rusiecki M. 2016b. Śmigłowce Mi-24W w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 2. *Lotnictwo Aviation International*, № 5, P. 72-84.
- Rusiecki M. 2017. Mi-2 śmigłowiec do wszystkiego. Wersje wojskowe. *Lotnictwo Aviation International*, № 5, P. 48-63.
- Rusiecki M. 2012. Śmigłowiec Mi-24D w polskim lotnictwie wojskowym. *Lotnictwo*, № 4, P. 30-43.

References

- Bączyk N. 2008. Raport o śmigłowcach. *Lotnictwo*, № 5, P. 26-29 (pol).
- Bera B. 2011. 25. Brygada Kawalerii Powietrznej. *Lotnictwo*, № 6, P. 38-43 (pol).
- Bera B., Gruszczyński J. 2012. 1. Brygada Lotnictwa Wojsk Łądowych. *Lotnictwo*, № 5, P. 42-51 (pol).
- Cielma M. 2021. Wojskowa flota śmigłowcowa Polski. *Nowa Technika Wojskowa*, № 6, P. 6-11 (pol).
- Dmitruk T. 2021. Śmigłowce Wojska Polskiego – w kierunku redukcji zdolności. *Nowa Technika Wojskowa*, № 6, P. 12-19 (pol).
- Gołąbek A., Kwasek T., Wrona A. 2019. Polskie lotnictwo wojskowe 2001-2018. *Lotnictwo*, № 1-2, P. 26-41 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2016a. Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 1. *Lotnictwo Aviation International*, № 11, P. 88-98 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2016b. Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 2. *Lotnictwo Aviation International*, № 12, P. 88-98 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2019. Organizacja polskiego lotnictwa wojskowego 1989-2019. *Lotnictwo*, 2019, № 10-11, P. 54-67 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2020a. Mi-8 w polskim lotnictwie wojskowym. *Lotnictwo*, № 2, P. 24-35 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2020b. Uzbrojone Sokoły. Prototypy z uzbrojeniem kierowanym i śmigłowiec uzbrojony W-3W/WA. *Lotnictwo*, № 4-5, P. 34-45 (pol).
- Gołąbek A., Wrona A. 2020c. Uzbrojone Sokoły. W-3PL Głuszec i PZL W-3WA WPW. *Lotnictwo*, № 6, P. 32-40 (pol).
- Kharuk A. 2020. Bronić Międzymorza: współpraca wojskowa i wojskowo-techniczna pomiędzy Ukrainą i Polską. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Tom XV. Bałtyk w dziejach ludów Morza Bałtyckiego. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, P. 316-326 (pol).
- Kuska K. 2017. Mi-17 lotnictwa polskiego. *Lotnictwo*, № 12, P. 36-49 (pol).

Kwasek T. 2018. Śmigłowce Sił Zbrojnych RP. Lotnictwo, № spec. 21, P. 32-46 (pol).

Pogorzelski K. 2008. Lotnictwo Wojsk Lądowych – 45 lat w polskich siłach zbrojnych. Lotnictwo, № 12, P. 68-76 (pol).

Rusiecki M. 1999. 49 Pułk Śmigłowców Bojowych. Lotnictwo Wojskowe, № 3, P. 39-44 (pol).

Rusiecki M. 2001. Samodzielna Grupa Powietrzno-Szturmowa IV zmiana. Nowa Technika Wojskowa, № 1, P. 30-32 (pol).

Rusiecki M. 2003. 56 Kujawski Pułk Śmigłowców Bojowych. Lotnictwo Wojskowe, № 2, P. 34-41 (pol).

Rusiecki M. 2016a. Śmigłowce Mi-24W w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 1. Lotnictwo Aviation International, № 4, P. 48-61 (pol).

Rusiecki M. 2016b. Śmigłowce Mi-24W w polskim lotnictwie wojskowym. Cz. 2. Lotnictwo Aviation International, № 5, P. 72-84 (pol).

Rusiecki M. 2017. Mi-2 śmigłowiec do wszystkiego. Wersje wojskowe. Lotnictwo Aviation International, № 5, P. 48-63 (pol).

Rusiecki M. 2012. Śmigłowiec Mi-24D w polskim lotnictwie wojskowym. Lotnictwo, № 4, P. 30-43 (pol).

Melnyk V.

AVIATION OF THE POLISH ARMY IN 1994-2021: THE EVOLUTION OF ORGANIZTIONAL STRUCTURE AND ARMAMENTS

The formation of the Polish Army aviation in its current form began in 1994 – with the transfer of a number of helicopter units from the Air Force to the Land Forces. The two-component structure of army aviation was determined at an early stage. Its first component is the aviation part of the division (since 1999 – brigade) of the air cavalry – the airmobile component of the Land Forces. It consists of transport helicopters. The second component was two regiments of combat helicopters, in 2011 united into a brigade and reorganized into air bases. They include fire support and special purpose helicopters. Organizationally, the aviation of the Polish Army differs from the similar forces of the Armed Forces of Ukraine in two respects: first, Poland has no governing body of army aviation, and secondly, part of its forces forms a single unit with the ground component of airborne troops.

In technical terms, significant progress in the Polish army aviation since the 1990s has not occurred – on the contrary, there is degradation and aging of the helicopter fleet. As in Ukraine, the basis of Polish army aviation are Mi-24 and Mi-8/17 helicopters manufactured in the 70s and 80s of the last century. At the same time, the share of Mi-2 light helicopters, which are used not only as auxiliary but also as attack helicopters, is much higher in Poland. In addition, W-3 helicopters are used, which occupy an intermediate position between the Mi-2 and Mi-8. Attempts to radically upgrade Poland's helicopter fleet have so far been unsuccessful: the program to purchase medium-sized transport helicopters has been canceled, and programs to purchase attack helicopters (Kruk) and light multi-purpose helicopters (Perkoz) are currently underway.

Keywords: Polish Army, Land Forces, army aviation, combat helicopters, airmobile troops.

УДК 355.077.6

БОКАЧОВ С.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1511-9069>

МОКОЇВЕЦЬ В.І.

<https://orcid.org/0000-0002-2662-8854>

ТОМЧУК О.А.

<https://orcid.org/0000-0002-9476-4348>

ФЕДОРОВ О.Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-8080-9306>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.334-343>

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ВЕДЕННЯ МАНЕВРНОЇ ОБОРОНИ

Війна, розв'язана російською федерацією проти України, актуалізує комплекс проблем, пов'язаних із національною безпекою держави, змушує вдаватися до теоретичного аналізу військових аспектів розв'язання конфлікту, віднаходити перспективні шляхи вирішення проблеми і визначити оптимальні форми і способи застосування частин і підрозділів Сухопутних військ для гарантованого виконання покладених на них завдань. Неабияким значим чинником у цьому процесі є вивчення зарубіжного та вітчизняного історичного досвіду теорії і практики підготовки і ведення як основних видів загальновійськового бою, так і нетипових його різновидів.

У сучасних умовах ведення збройної боротьби саме маневрена оборона може стати перспективним видом оборони, в ході якої війська будуть виконувати широкий спектр бойових, спеціальних і специфічних завдань.

Ключові слова: оборонний бій, активність оборони, маневрена оборона, проміжний рубіж, позиційна оборона, проведення контратаки.

Постановка проблеми. Важливість теми обумовлена змінами у тенденціях розвитку способів ведення збройної боротьби. За поглядами командування армій провідних держав, перш за все країн – членів НАТО, основною формою можливих воєнних дій збройних формувань вважається повітряно-наземна операція. Наступальний бій в межах цієї операції буде вестись без явно

Бокачов Сергій Вікторович, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ, Львів.

Мокоївець Валерій Ілліч, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія Сухопутних військ, Львів.

Томчук Олександр Анатолійович, доктор філософії, начальник науково-дослідного відділу Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ, Львів

Федоров Олександр Юрійович, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ, Львів

© Бокачов С.В., Мокоївець В.І., Томчук О.А., Федоров О.Ю., 2022

визначеного фронту та тилу, з відкритими флангами і стрімкими змінами в обстановці. Під час організації своєї оборони перевагу слід надавати веденню маневрених дій з побудовою глибоко ешелонованого бойового порядку і широким застосуванням незначних сил і мобільних груп.

Грамотне ведення бою, зокрема маневреної оборони, під час бойового застосування військових частин і підрозділів в ході відбиття агресії вимагає від їх командирів та штабів знання таких особливостей її організації та ведення, які формувались в ході багатьох війн і збройних конфліктів протягом тривалого історичного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія досліджуваного питання є досить широкою і включає праці українських та зарубіжних істориків та фахівців військової справи. Проте, як правило, вони мають фрагментарний характер і висвітлюють проблему частково, відображаючи суб'єктивну думку авторів. Описуючи історичні факти і конкретні приклади використання маневреної оборони, вони не зосереджуються у своїх роботах на загальних принципах її організації, не досліджують поступовість розвитку теорії і практики її ведення, не прогнозують подальший розвиток і не описують можливі сценарії застосування. Проте, запропонований матеріал надає можливість не тільки відтворити хронологію формування поглядів на ведення маневреної оборони протягом певного періоду, але й дозволяє зрозуміти логіку і перспективи її розвитку.

Метою статті є висвітлення історичних етапів розвитку теоретичних поглядів на підготовку і ведення маневреної оборони, поетапного формування директивних документів щодо порядку її організації і способів ведення, ознайомлення з прикладами практичних маневрених дій військ в історичних і сучасних війнах та збройних конфліктах, визначення перспективності розвитку маневреної оборони, як одного із дієвих способів ведення сучасного оборонного бою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Маневрені форми ведення оборонного бою у поєднанні з позиційними застосувалися з прадавніх часів. Масштаби, порядок організації і способи ведення маневрених бойових дій змінювалися відповідно до розвитку озброєння конкретного історичного етапу, що відбивалось у військово-теоретичних працях, статтях, бойових

статутах, настановах, директивах, наказах і рекомендаціях військового командування.

Кожна минула велика війна вносила певні зміни в систему побудови оборони та удосконалювала способи її ведення. В умовах позиційної боротьби початку ХХ століття зросло значення фортифікаційного облаштування позицій. Підвищилася роль артилерійського вогню. Щільність оборони значно підсилилася за рахунок використання загороджень.

Чимало нового у розвиток способів ведення оборони внесла російсько-японська війна, в ході якої вперше утворився суцільний позиційний фронт на багато десятків кілометрів. Польова оборона набула глибини спочатку до декількох кілометрів, а потім стала сягати десятків кілометрів.

За часів Першої світової війни переважала позиційна оборона. Війська, що оборонялися, змушені були стійко протистояти ударній силі противника навіть в умовах застосування ним нових засобів боротьби – танків, авіації та хімічної зброї. Намагаючись вирватися з лещат позиційної безвиході, воюючі сторони в кампаніях 1917 – 1918 рр. вимушені були знаходити ефективніші шляхи досягнення успіху. У деяких операціях стали застосовувати так звану еластичну оборону. Сенс її полягав у тому, що війська за рахунок маневру зберігали свою живучість. Тимчасово втрачаючи частину території, вони, проте, опинялися в результаті у виграші, оскільки зберігали свої сили та могли відновити втрачене положення.

Звичайно, еластична оборона лише віддалено нагадувала маневрену в сучасному її розумінні. Та все ж це була реальна альтернатива позиційній обороні, що не могло залишатися не поміченим для військових теоретиків і практиків армій світу.

Вперше теоретичне обґрунтування загальних принципів ведення маневреної оборони було розроблено радянською військовою наукою наприкінці 20-х років ХХ століття на базі систематизації досвіду Громадянської війни і військової інтервенції. У праці А. Сиромятникова, виданій в 1928 р., маневреній обороні була присвячена ціла глава. На думку автора, суть такої оборони зводилася до того, щоб замість жорсткого утримання позицій протиставити противнику широкий маневр військ по фронту і в глибину: «При проривах в обороні слід бачити не катастрофу, не привід до того, щоб почати бити тривогу по всьому фронту і в тилу, а добра нагода жорстоко покарати противника» (*Шарпий, 1992: 26 – 33*).

У 1929 році термін «маневрена оборона» був внесений в Польовий статут РСЧА. «Маневрена оборона, – вказувалося в одній із статей, – та, що складається з оборонних боїв, не доведених до кінця і що супроводжуються вислизанням від противника і закріпленням на нових оборонних рубежах, застосовується, коли з оперативних міркувань можна пожертвувати частиною території, але виграти необхідний час і зберегти живу силу...» (*Полевой устав РККА 1929 г., 1933:47*). Це був початок новаторських пошуків в області дослідження маневреної оборони. Якщо до Першої світової війни оборона не поділялася на види, а у бойових статутах зазвичай розміщувалася в розділі «Оборонний бій», де йшлося лише про відхід, то у 20–30-х роках у статутах Червоної Армії основні положення маневреної оборони тактичного рівня трактувалися у польових статутах. У Тимчасовому польовому статуті було визначено, що «відходи з рубежу на рубіж можуть відбуватися перекатами під прикриттям ар'єргардів» (*Временный Полевой Устав РККА 1936 г., 1937: 83*). В якості прийомів дій військ при веденні маневреної оборони було зазначено, що «завжди необхідно використовувати будь-яку слушну нагоду для коротких ударів по частинах противника, що розгортається і для облаштування засідок».

Конкретизація зазначеного питання знайшла відображення в проекті Польового статуту робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА) 1939 року (*Полевой Устав РККА (ПУ - 39), проект, 1940: 58*). У ньому містилося немало рекомендацій, які не втратили актуальності і дотепер. Прикладом можуть служити умови, в яких доцільний перехід до такої оборони, а саме: при значній перевазі противника, коли оборона на нормальному або на широкому фронті успіху не гарантує, а також якщо обстановка дозволяє поступитися частиною простору, щоб зберегти свої сили і виграти час. Рубежі оборони вперше діляться на проміжні і граничні. Відстані проміжних рубежів один від одного повинні були визначатися із таким розрахунком, щоб противник при захопленні одного з них був змушений просувати вперед весь свій бойовий порядок зі зміною вогневих позицій артилерії і заново організувати наступ для захоплення наступного рубежу. З виходом на граничний рубіж війська повинні були переходити до позиційної оборони.

У цьому статуті вперше постало питання про використання танків в маневреній обороні. Рекомендується в окремих випадках

посилювати ними деякі частини, але, в основному, використовувати масовано в якості рухомого ударного засобу для завдання, спільно з кіннотою і піхотою коротких ударів по противнику, прикриваючи відхід військ на новий рубіж.

Умови і способи ведення маневреної оборони у найбільш концентрованому вигляді на офіційному рівні вперше були визначені на грудневій (1940 року) нараді вищого командного складу РСЧА. Тоді Нарком оборони Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко у своїй промові рекомендував не відмовлятися від маневреної оборони. В зв'язку з цим підкреслював: «Якщо оборона із-за нестачі сил і засобів ... будується на принципах рухомих дій військ і прагне послабити противника, зберегти свої сили, навіть часом не зважаючи на втрату простору, то це буде оборона маневрена». Також нарком поставив завдання «Провести ряд дослідних навчань із завданням уточнити деякі питання, пов'язані з подібним видом оборони» (*Шарпій, 1998: 26*).

У польових статутах (проектах), що з'явилися безпосередньо у перші роки Другої світової війни (ПУ-40, ПУ-41), крім того, підкреслювалась важливість взаємодії маневру військ із завданням вогневих ударів, коротких і раптових контратак, а також широким застосуванням усіх видів загороджень. Характерно і те, що замість терміна «рухлива оборона» вводиться в ужиток новий – «маневрена оборона», що точніше виражало її суть. Більш детально був визначений порядок дій військ на проміжних рубежах. Зокрема, йшлося, що на цих рубежах війська, що обороняються, повинні нанести «противнику, що наступає, втрати, змусити його розвернутися, втратити час на організацію наступу і, не доводячи до атаки противника, вийти з-під удару».

Загальноприйняті напередодні німецько-радянської війни погляди на оборону в цілому розглядали маневрену оборону лише як допоміжний вид військових дій і не сприяли глибокому теоретичному осмисленню змісту її підготовки і ведення. Суть маневреної оборони на той час полягала у виснаженні переважаючих сил противника, що наступає, шляхом проведення ряду послідовних у глибину оборонних боїв на задалегідь підготовлених (намічених) рубежах, у поєднанні з контрударами (контратаками) і широким використанням різного роду загороджень. Передбачалося, що перехід військ до ведення маневреної оборони найчастіше може бути вимушеним, але не заперечувалося і можливість завчасного (навмисного) переходу до неї.

Незважаючи на те, що в міжвоєнний період армія мала чималі успіхи в області теоретичних досліджень, в їх реалізації були допущені великі помилки. Хоча у бойових статутах і підручниках декларувалося: «Червона Армія повинна уміти оборонятися так само відмінно, як і наступати», практично ніяких занять з цієї теми у військах і військово-навчальних закладах не проводилось. До початку німецько-радянської війни командири, штаби і, тим більше, війська веденню цього виду оборони навчені не були.

Розплата за допущені прорахунки настала в перші ж дні німецько-радянської війни. Всім без виключення прикордонним дивізіям Червоної Армії довелося розпочинати протиборство з противником саме з маневрених оборонних дій, що поєднувалися з виходом з бою і відходом, до чого вони виявилися не підготовленими. Звідси і багато невдач та серйозні втрати. Німецько-радянська війна з усією очевидністю показала, що війська, які обороняються, не можуть розраховувати на успіх, якщо проявляють пасивність, не ведуть активні дії і не прагнуть нав'язати противнику свою волю, щоб нанести йому максимального ураження.

Слід зазначити, що за умовами, характером і способами проведення маневрена оборона відрізнялася від позиційної. Це обумовлювалося, передусім, тим, що війська найчастіше до неї переходили в критичній обстановці, при гострій нестачі сил і засобів. З'єднанням приходилося діяти в ширшій, ніж зазвичай, смузі. Оборона майже завжди мала осередковий характер зі значними проміжками між вузлами опору. Це давало можливість противникові здійснювати охоплення, обходи і розчленовувати бойові порядки на частини. Але найуразливішим місцем стрілецьких підрозділів Червоної Армії була їх низька рухливість. Танковим і моторизованим військам противника нерідко вдавалося випереджати їх у виході до вигідних рубежів і тим самим створювати сприятливі умови для оточення і знищення по частинах.

Краще склалися справи при веденні маневреної оборони танковими і механізованими військовими частинами Червоної Армії (*Боевой Устав бронетанковых и механизированных войск Красной Армии, 1944: 107*). Вони могли «на рівних» вести протиборство з рухливими угрупованнями вермахту. Особливе значення мали заходи з протидії охопленням і обходам противника, введення його в оману відносно своїх намірів і способів проведення наміченого маневру. Від бою до бою поступово удосконалювалося мистецтво командирів і штабів Червоної Армії.

Досвід оборонних дій показав, що маневр силами і засобами повинен застосовуватися на всіх етапах ведення бою (*Организация и ведение маневренной обороны полком в условиях применения противником воздушных десантов, высокоточного оружия и радиоэлектронных помех, 1991: 70*). Вдосконалення мистецтва здійснення маневру в обороні йшло за декількома напрямками. Скоротилася тривалість проведення маневру, чітко намітилася тенденція його здійснення у призначений час. Разом з маневром з глибини сміливіше і рішучіше став проводитися маневр по фронту. Все більшого поширення отримав маневр артилерійськими і танковими підрозділами, частинами і з'єднаннями в порівнянні з маневрами інших родів військ. Новим способом ведення оборонного бою, застосованим радянськими військами у битві під Курськом, було нанесення ураження противнику, що вклинився в оборону, з вогневого рубежу. Ці питання знайшли розвиток у Бойовому статуті бронетанкових і механізованих військ 1944 р., де розглядалися принципи їх застосування як в позиційній, так і маневреній обороні (*Боевой Устав бронетанковых и механизированных войск Красной Армии, 1944: 343*). Основною метою маневру у все більшому ступені ставало посилення оборони, а не створення контратакуючих угруповань. Це було нововведенням у тактиці дій.

Слід зазначити, що на той час абсолютна більшість оборонних боїв продовжувала вестися за принципами класичної позиційної оборони, а перехід до маневреної оборони переважно здійснювався вимушено. Через це у бойових статутах домінувала концепція «єдиної оборони», в рамках якої практично виключались будь-які варіанти, окрім жорстких, позиційних форм оборонних дій, а сама оборона не ділилася на позиційну і маневрену.

У післявоєнні роки на основі великого бойового досвіду Другої світової війни військові теоретики все більшої уваги стали приділяти сміливим, несподіваним діям із засідок, зухвалим рейдам у тилу ворога спеціально залишених груп, засиланню в тил противника рейдових загонів, здійсненню маневру, висадці повітряних (морських) тактичних десантів. При цьому змінювалася сутність маневру, збільшився розмах, оновився зміст і призначення, стали рішучішими і різноманітнішими його мета і завдання (*Гришин & Цапенко, 1985: 14*). Все більшою застосування знаходив багатократний маневр для досягнення ширшої мети.

З появою в арміях провідних країн світу зброї масового ураження і далекобійних засобів його доставки стався новий етап у розвитку тактики і оперативного мистецтва, що сприяло суттєвому удосконаленню способів ведення маневрених оборонних дій. На початку 60-х років вважалося, що застосування ракетно-ядерної зброї дозволяє вести оборонні дії значно меншими силами. Сформульовані ще на основі досвіду Другої світової війни сприятливі умови для застосування маневреної оборони майже перестали братися до уваги, їх фактично замінило завдання ядерних ударів.

З визнанням офіційними документами можливості ведення бойових дій без застосування ядерної зброї знову стала підвищуватися увага дослідженню і врахуванню в бойовій практиці сприятливих умов для ведення маневреної оборони. Поняття маневреної оборони було відроджено, але до кінця 70-х років ХХ ст. основні її положення продовжували розглядатися як один із способів здійснення відходу з послідовним розгортанням сил для боїв на проміжних рубежах.

Розвиток воєнного мистецтва на підставі аналізу проведених навчань і досвіду війн та збройних конфліктів другої половини ХХ століття привели до того, що у кінці 80-х років маневрена оборона була офіційно визнана як самостійний вид оборонних дій, метою яких є стримування переважаючих сил противника шляхом опору на декількох послідовно утримуваних рубежах.

Сучасні умови ведення збройної боротьби спонукають війська вести активні самостійні дії часто на відокремлених по фронті і в глибину напрямках, використовувати високомобільні підрозділи і різномірні сили. Все це не тільки значно розширює можливості застосування маневреної оборони, але й підтверджує її актуальність і необхідність.

У ході ведення Антитерористичній операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС) на Сході України маневрені оборонні дії використовувалися всіма воюючими сторонами, особливо під час активної фази збройної боротьби в період 2014 – 2015 років (*Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України, 2016: 117*). Такий вибір був обумовлений, насамперед, значною просторовою протяжністю театру воєнних дій, відсутністю суцільної лінії фронту, відносно невеликою чисельністю військ протидіючих сторін і широким застосуванням мобільних тактичних груп для ведення рейдових

дій (*Робота штабу тактичної ланки з організації бою (дій)*, 2015: 263).

Висновки. Багато положень щодо маневреної оборони, які сформовані на основі історичного бойового досвіду минулих війн, не втратили актуальності і на початку ХХІ століття. З огляду на ймовірність значних втрат від високоточної зброї противника, необхідність ведення активних маневрених дій може виникнути як в умовах оборонного, так і наступального бою, а також після невдалого результату зустрічного бою, при виході з оточення і навіть у ході переслідування противника.

Бойовий досвід свідчить про те, що організація і ведення маневреної оборони в сучасних умовах вимагає від командирів підрозділів тактичної ініціативи, уміння швидко оцінювати обстановку, чітко визначати і своєчасно ставити завдання підлеглим, організовувати взаємодію, уміло здійснювати маневр силами і засобами (*Проект. Бойовий статут механізованих військ*, 2018:). Ефективність її ведення залежатиме, перш за все, від здатності командирів і штабів впевнено управляти підрозділами. Що, в свою чергу, потребує від них твердого знання основ теорії і практики підготовки та ведення маневреної оборони, які сформовані протягом тривалого історичного періоду її застосування.

Отже, знання історії розвитку теорії і практики ведення маневреної оборони та застосування у сучасній бойовій практиці набутого у минулому досвіду сприятимуть підвищенню ефективності дій підрозділів та гарантованому виконанню бойового завдання у будь-яких умовах обстановки.

Використані посилання

Боевой Устав бронетанковых и механизированных войск Красной Армии. 1944 г. Часть 2. (1944). Москва: Воениздат.

Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України. Ч. II (батальйон, рота). (2016). Київ.

Зварич Р. *Військовий посібник 3.1. Тактика: радник Головнокомандувача Збройних Сил України.*

Временный Полевой Устав РККА (1936). Москва: Госвоениздат, 1937.

Гришин С., Цапенко Н. (1985). *Активная оборона.* Соединения и части в бою. Москва: Военноеиздательство. 279 с.

Организация и ведение маневренной обороны полком в условиях применения противником воздушных десантов, высокоточного оружия и радиоэлектронных помех. (1991) Информ. бюллетень по обмену опытом боевой подготовки СВ. Вып. 1. Москва: ГУБП СВ. 70 с.

Полевой Устав РККА (ПУ - 39), проект. (1940). Москва: Воениздат.

Полевой устав РККА (1929). Москва: Госвоениздат. 1933.

Проект. Бойовий статут механізованих військ. (2018). Київ.

Ткачук П.П., Кривизюк Л.П., Моківець В.І. (2015) *Робота штабу тактичної ланки з організації бою (дій). Частина I. Робота штабу під час підготовки бою (дій): Навчальний посібник.* Львів: НАСВ. 362 с.

Шарий В. (1998). Маневрена оборона – історія розвитку, проблеми та погляди сьогодення. *Наука і оборона.* Вип. 2. С. 26–33.

References

Combat Charter of the armored and mechanized troops of the Red Army. Part 2. (1944). Moscow: Voenizdat.

Combat Charter of Mechanized and Tank Troops of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine. Part II (battalion, company). (2016). Kyiv.

Zvarych R. *Military manual 3.1. Tactics. Adviser to the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine.*

Provisional Field Charter of the Red Army in 1936. (1937). Moscow: Gosvoenizdat.

Grishin S., Tsapenko N. (1985). *Active defense.* Connections and units in battle. Moscow: Voennoeizdatelstvo. 279 p. (Foreign armies).

Organization and conduct of maneuver defense of the regiment in the conditions of the enemy's use of airborne troops, high-precision weapons and electronic interference.(1991). Inform. bulletin on the exchange of experience in combat training of the JI. Iss. 1. Moscow: GUBP SV. 70 p.

Field Charter of the Red Army (PU - 39), draft. (1940). Moscow: Voenizdat, 1940.

Field Charter of the Red Army 1929. Moscow: Gosvoenizdat. 1933.

Project. Combat charter of mechanized troops. Kyiv, 2018.

The work of the headquarters of the tactical unit to organize the battle (action). Part I. The work of the staff during the preparation of the battle (action): Textbook (2015). P.P. Tkachuk, L.P. Krivizyuk, V.I. Mokoivets [etc.] Lviv: NASV, 2015. 362 p.

Shary V. (1998). Maneuverable defense - the history of development, problems and views of today. *Science and Defense.* Vol. 2. pp. 26-33.

Bogachov S., Mokoivets V., Tomchuk O., Fedorov O. HISTORY OF DEVELOPMENT OF THEORY AND PRACTICE OF MANAGEMENT MANOEUVRE DEFENCE

An important factor in this process is the study of foreign and domestic historical experience in the theory and practice of preparation and conduct of both the main types of military combat, and its atypical varieties. Despite the fact that independent Ukraine declares and implements a peaceful foreign policy, the military and political conditions around the borders of our country and the current armed conflict in the east of the country force the Armed Forces to be constantly ready to repel aggression and use various forms of defense. maneuverable defense. In modern conditions of armed struggle, maneuverable defense can become a promising type of defense, during which troops will perform a wide range of combat, special and specific tasks. The experience of modern armed conflicts and war in eastern Ukraine shows that maneuverable defense still remains a relevant type of combat, which requires commanders of the initiative, the ability to quickly assess the situation, make appropriate decisions according to its changes, clearly formulate and set tasks to subordinates, to organize management and interaction, to skillfully manage the actions of subordinates, to maneuver forces and means, to confidently manage units. The article reveals the rich historical experience of maneuver defense, on the basis of which form promising views on its organization in modern conditions of combat.

Keywords: defensive battle, defensive activity, maneuver defense, intermediate frontier, positional defense, counterattack.

УДК 930 Й 11

БУРАКОВ Ю.В.

<http://orcid.org/0000-0001-7180-4469>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.344-350>

ДАЛЕКА ТА БЛИЗЬКА ЯПОНІЯ

Рецензія на книгу: Окабе Йошіхіко. Історія японсько-українських відносин 1915 – 1937 рр. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021, 192 с.

Історія японсько-українських відносин з початку ХХ ст., особливо у культурній сфері, досить невиразно представлена в історіографії. Чи знали українці про тогочасну культуру Японії, а японці про далеку для них Україну? Судячи із представленого наукового дослідження японського вченого, Окабе Йошіхіко, доктора історичних та економічних наук університету Кобе Гакуїн знали й досить непогано.

Рецензована книга нещодавно вийшла в світ у видавництві Національного університету «Львівська політехніка». Саме у львівському виші на кафедрі іноземних мов в 1980 році під керівництвом доцента А. Р. Медведіва виник гурток японської мови, який дав поштовх виникненню нині існуючої у виші спеціалізації – «японська мова». Львівські політехніки чітко вловили світовий тренд японського «економічного дива» – технологічної досконалості відродженої повоєнної промисловості (найкращі в світі автомобілі, радіотехніка, обчислювальна техніка, робототехніка й т. д.). Високоякісний переклад книги Окабе Йошіхіко на українську мову здійснила викладачка кафедри іноземних мов «Львівської політехніки» Надія Гораль.

Вважається, й на це звертає увагу Окабе Йошіхіко, що перше знайомство українців з японцями відбулося у 1914 році, коли острівну країну відвідав письменник, знавець багатьох мов світу, у тому числі й есперанто, незрячий письменник Василь Якович Єрошенко. Він навчався у Токійській школі для незрячих, опанував японську мову й друкувався у місцевих журналах.

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бураков Ю.В., 2022

В українській громаді мабуть зацікавленість далекосхідною країною викликала відома опера написана у 1904 р. Джакомо Пуччіні «Мадам Баттерфляй», де арію «Чіо-чіо-сан» найкраще виконувала славетна українська співачка Соломія Крушельницька, 150-річчя з дня народження якої відзначає цього року світова спільнота.

Однак саме у 1904 р. Японія стала відомою усім тим українцям, морякам й солдатам, які змушені були узяти участь у війні розв'язаною російським імперіалізмом на Далекому Сході. Напередодні війни царська Росія діяла за тактикою гібридної війни: вона уклала вигідний контракт на вирубку лісів у Кореї, а під виглядом лісорубів туди направили перевдягнених солдатів та офіцерів, які почали будувати укріплені об'єкти, по суті – військову базу. На всі запитання російський уряд відповідав у стилі «їх там нет». (Як це нагадує початковий період сучасної російсько-української війни, зокрема загарбання Криму та Донбасу!).

Зухвала самовпевненість російського царизму призвела до кривавої війни, масової загибелі людей, у тому числі українців на сопках Маньчжурії. Поразка Росії у війні на Далекому Сході підштовхнула до революції 1905 – 1907 років, появи парламенту – Думи, до запровадження певних реформ, однак не зупинила подальшого пошуку нових загарбань російського царизму, що врешті-решт підштовхнуло до вибуху Першої світової війни.

Перший розділ книги Окабе Йошіхіко присвячений початковому етапу японсько-українських відносин, а саме знайомству японців з українською культурою. Для багатьох японців вагомим культурним явищем стало гастрольне турне української театральної трупи Костянтина Леонтіювича Кармелюка-Каменського під час Першої світової війни у 1916 році. За рік до того згадана театральна трупа ставила спільні вистави із знаменитою японською співачкою Мацуї Сумако у російському Владивостоці. Це дало поштовх до запрошення українських акторів у гастрольне турне по містам Японії. Українська театральна трупа виступала у містах Кобе, Токіо, Йокогама та Камакура.

Автор рецензованого видання підкреслює характерну рису для культурного зближення двох народів – спільне захоплення українців і японців хоромим співом, оперою, театральним дійством. Дослідник вказує, що незважаючи на мову виконання деяких п'єс, якої японці не розуміли, майстерна гра акторів та співи викликали схвальні відгуки та були високо оцінені місцевою пресою.

Японців вразили не лише майстерність українських акторів, але й українські народні костюми. У книзі наведено витяг із газети «Кобе Юшин Ніппо»: «Українські жіночі костюми, в яких переважають яскраво-червоні та багряні кольори, розшиті блискучими лелітками. Вінки з великих квітів та стрічки, які спадають до землі, гармонійно завершують сценічний образ українок...» (с.22). У репертуарі трупи Кармелюка-Каменського була опера Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». У коментарі згаданої газети вказано, що «події у п'єси розвивалися в Малоросії, а сам сюжет про історію романтичного кохання славетних козаків, які проживали в плавнях гирла річки Дунай, а також про нелегку вдачу українських жінок та мінливість козацьких почуттів» (с.20).

Другий розділ книги присвячено проблемі Голодомору в Україні та його трактуванні в Японії. Автор проаналізував усі доступні публікації у тогочасній японській пресі, де згадувався Голодомор, і дійшов висновку, що автори публікацій все ж наголошували саме на українському характері страти голодом населення. У тогочасному виданні книги Йошімура Чюдзю «Японсько-російські відносини: сучасність та плани на майбутнє», виданій у 1934 році, міститься розділ під назвою «Голод в Україні». Цінними з історичної точки зору є свідчення японця Масакане Кікута, який працював на території СРСР у той час. Після повернення на батьківщину він написав «Спогади про голод в Україні», де описав трагічні події геноциду українського народу з боку верховодів кремля на чолі зі Сталіним.

Автор книги згадує про дискусії і суперечки в науковому, а скоріше у промосковському пропагандистському середовищі щодо голоду – стосовно того, чи було це явищем зумовленим природними факторами й поширеним по всій території російської імперії, чи це був злочин проти українського народу. Окабе Йошіхіко чітко визначає: «...ми щиро сподіваємося, що досліджені нами факти 1934 – 1935 рр. і наведені переконливі свідчення японських експертів про Україну як епіцентр голоду, сприятимуть у цій дискусії визнанню Голодомору геноцидом української нації» (с.39).

У додатку до розділу Окабе Йошіхіко висвітлив історію вивчення японської мови в Україні. Ми дізнаємося про перший підручник з японської мови авторства Федора Пуценка, який

побачив світ у 1926 р. Звичайно, той факт, що японське консульство в Одесі сприяло розповсюдженню підручників з японської мови в Україні свідчило про активний розвиток відносин у сфері культури та освіти двох народів. У 20-х роках ХХ ст. викладали японську мову та літературу у Харківському університеті.

У 1926 р. в Харкові створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (далі – ВУНАС) з філіями у Києві й Одесі, в якій японську секцію очолював вищезгаданий Федір Пущенко, а історію Далекого Сходу досліджували Б. Курц та І. Тригубов. ВУНАС організувала курси сходознавства, на яких був і японський відділ. Статті про Японію з'являлися у її виданнях: «Бюлетень ВУНАС» (1926 – 1928) та в журналі «Східній Світ» (1927 – 1931).

Друга частина монографії Окабе Йошіхіко (розділи третій, четвертий та п'ятий) присвячені міжкультурним японсько-українським взаєминам на Далекому Сході, де з другої половини ХІХ ст. активно формувалося українське населення із переселенців, відоме під назвою «Зелений клин», «Далекосхідна Україна», «Зелена Україна» та ін. Також багато українців переселялися у китайську північну Маньчжурію, де вони працювали на станціях російської Китайсько-Східної залізниці та оселялися поблизу неї. На території Маньчжурії з 1932 р. японці утворили маріонеткову державу «Маньчжоу-го» на чолі з імператором Пуї, яка проіснувала до кінця Другої світової війни.

Значна частина українців проживало у китайському Харбіні, який став осередком українського національного руху на Далекому Сході. За даними історичних джерел, які приводить Окабе Йошіхіко українське населення у цьому місті складало близько 15000 осіб (с.53).

Дослідження другої частини рецензованої книги ґрунтуються, в основному, на аналізі історичних матеріалів щотижневої україномовної газети «Маньчжурський Вістник», яка виходила в Харбіні з серпня 1932 р. до серпня 1937 р., до початку (7 липня 1937 р.) широкомасштабного японського вторгнення у Китай. Вторгнення, яке, по суті, стало початком Другої світової війни.

Багаторічним редактором україномовної газети в Харбіні був випускник Харківського університету Іван Світ. Після більшовицького перевороту в Росії та репресій організованих комуністичною верхівкою, він планував переїхати до Америки, тому рушив до Владивостоку, а коли це місто зайняли війська

Червоної армії, емігрував до китайського Харбіну. Після завершення Другої світової війни він таки добрався до США, де випустив книгу «Українсько-японські взаємини 1903 – 1945 рр.». Окабе Йошіхіко спирається на літературний доробок Івана Світа при аналізі бачення та ставлення тогочасних українців до ситуації та подій на теренах Маньчжурії.

З проаналізованих праць Івана Світа та фактів «Маньчжурського Вістника» автор робить цікавий висновок, що серед так званих «білих емігрантів» Харбіну, до яких у той час зараховували й українців, українська громада була найчисельнішою (с.160). Громада активно поширювала українську культуру в місті та регіоні. Той факт, що японська військова місія в Харбіні, незважаючи на строгу цензуру, дозволила видавати україномовний тижневик, свідчить про те, що впродовж періоду існування газети аж до її закриття, японська влада сприяла діяльності української громади в Харбіні. Автор нагадує, що одна із найбільших архітектурних будов Харбіну належала українській громаді (побудована на її кошти у 1907 р.) й носила назву «Український народний дім». Цей будинок зображений на титульній сторінці рецензованої книги.

Окрім широкої тематичної палітри, праця Окабе Йошіхіко містить численні діаграми, таблиці, а головне – рідкісні фотографії, які ілюструють усі зазначені вище аспекти японсько-українських взаємин. Фотодокументи є хорошою джерельною доказовою базою. Відшукати всі ці унікальні світлини потребувало чимало зусиль, але без них книга не мала б такої насиченої інформативності і пізнавальної цінності, не справляла б на читача такого позитивного враження.

Серед таблиць, розміщених у книзі, доволі інформативною, на нашу думку, є таблиця 4 - 1 «Список японців, пов'язаних з Іваном Світом» (с. 79 – 85), у якій зазначені не лише імена та прізвища японців, з якими мав ділові та дружні стосунки І. Світ, а й їхні посади, військові звання і навіть короткі біографічні дані. Не менш інформативною і насиченою цікавим фактичним матеріалом є також таблиця 4 - 2 «Огляд статей з перших сторінок «Маньчжурського Вістника» (с. 86 – 118), що дає доволі чітке уявлення про коло тих проблем, які турбували українську далекосхідну діаспору у ті складні часи.

Окабе Йошіхіко розглянув життя й побут українців у Маньчжурії та їхні відносини з японцями. Особлива увага приділена комерційній діяльності української громади. Оригінальним методичним прийомом дослідника є аналіз комерційних оголошень (а це 200 номерів тижневика), який допоміг глибше зрозуміти ментальність українських підприємців в Харбіні. Найбільше оголошень надавав підприємець С. Д. Тарасенко, який й фінансово підтримав видання. Цікаво, що його сімейні та комерційні зв'язки сягали відомої кондитерської компанії «Cosmopolitanu Confectionary» («Космополітан кондитерська фабрика») у японському місті Кобе.

Життя Окабе Йошіхіко певним чином пов'язане із предметом дослідження. Про це пише японський вчений у післямові до книги. У дитинстві, по дорозі із дитячого садочка пресвітеріанської церкви міста Кобе, він із мамою відвідував кондитерську «Cosmopolitanu Confectionary» де їх обслуговувала старенька пані Ольга Морозова (донька С. Тарасенко). Перший науковий грант видавництва університету Кобе Гакуїн Окабе Йошіхіко виграв написавши історію родини українця С. Тарасенка. У подальшому це переросло у стійке зацікавлення історією життя української громади на Далекому Сході і врешті-решт до видання даної монографії.

Рецензована книга висвітлює маловідомі сторінки історії життя численної української громади в Маньчжурії. Розповідь автора доведена до 1937 року, початку Другої світової війни. Припускаємо, що Окабе Йошіхіко дослідить становище українців і в роки Великої війни.

Доля українців Маньчжурії після завершення світової війни була трагічною. Війна завершилася розгромом японської Квантунської армії, окупацією радянською армією Маньчжурії, що у свою чергу призвело до майже повного зникнення українців, яких огульно оголосили «білоемігратами».

У Маньчжурії радянцями були закриті усі українські товариства. Більшість їхніх активістів були заарештовані та ув'язнені за абсурдними звинуваченнями, деякі з них розстріляні. Ті з українців Маньчжурії, хто встиг вчасно перебраться до інших районів Китаю, на початку 1949 року (ще до перемоги 1 жовтня китайських комуністів) були разом з рештою українців Китаю трьома групами евакуйовані на Філіппіни. Звідти вони згодом виїхали до Канади, Аргентини, Сполучених Штатів Америки (як і згаданий у

книзі Іван Світ) та Австралії. А хто не втік на південь Китаю, тих повели або на розстріл, або заслали в концтабори ГУЛАГУ. Для більшовиків СРСР вони були білоемігрантами, «предателями родини». Незначна кількість емігрантів змогла уникнути переслідувань сталінських чекістів.

Книга Окабе Йошіхіко підштовхує до роздумів про нелегку, драматичну долю української еміграції. Сьогоднішня російсько-українська війна виштовхує за межі Батьківщини сотні тисяч наших співвітчизників. Віримо, що з Перемогою Збройних Сил України над російським агресором вони усі повернуться на Батьківщину, щоб взяти активну участь у її розбудові.

Вважаємо, що книгу Окабе Йошіхіко «Історія японсько-українських відносин 1915 – 1937 рр.» варто рекомендувати для потреб викладання у вищих навчальних закладах України, у тому числі в курсі «культурологія» вищих військових навчальних закладів. Зарубіжна україністика безсумнівно збагатить знаннями нашу молодь.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Войтович Л.В., Кривизюк Л.П. Куди зникли радянські танки влітку 1941 року? (танковий бій на площі Ринок у місті Миколаїв над Дністром 1.07.1941 р.)3

Гулай В.В., Дмитришин Н.М. Львів липня 1944 року в стратегічних наступальних планах та бойових діях Червоної армії та Армії Крайової проти Вермахту. Частина 2.....25

Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти перебування органів влади Директорії УНР на території Волині навесні 1919 р.....39

Задунайський Д.В. Огляд українського військового мистецтва періоду Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. у працях генерала Миколи Капустянского.....54

Льницький І.Л., Книгиницький В.Ф., Пашковський В.В. Давня історія львівського військового госпітально.....65

Литвин М.Р., Хахула Л.І., Шкорубська В.П. Мережа та особливості організаційної структури військових музеїв України на сучасному етапі77

Стеців Я. Участь українських офіцерів-артилеристів Австро-угорської армії в Першій світовій війні103

Терський С.В. Оборонний комплекс княжого Львова121

Трофимович Л.В. З історії участі жінок в українському підпільно-повстанському русі (середина 1940-х – початок 1950-х років)131

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Бенчук В.О., Трофимович В.В. Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.).....149

Долганова М.В., Чобіт І.Р. Особливості діяльності військових капеланів під час російсько-української війни (2014 – 2022 рр.).....167

Єфімов Г.В., Івахів О.С., Касаткін Є.В. Територіальна оборона України в умовах російсько-української війни: історичні аспекти.....182

Куцька О.М., Марченко Я.В. Проукраїнські листові агітаційні матеріали на тимчасово окупованих російською федерацією територіях України (2014 – 2022 рр.)206

Пацук Ю.М., Щеглов А.Ю. Створення Системи вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України та її функціонування під час російсько-української війни (січень 2019 – лютий 2022).....233

Питльована Л.Ю. Репрезентація образу зовнішнього ворога у карикатурі журналу «Перець» під час російсько-української війни 2022 року.....243

Поронюк Р.О., Ганеєва О.Л. Діяльність груп моніторингу інформаційного простору та протидії як складова забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері.....266

Харук А.І. Дії російської військової авіації з території Білорусі під час повномасштабної агресії проти України (лютий-квітень 2022 р.).....281

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Льюшин І.І. Польська операція НКВС: архівно-слідча справа Адольфа Петровського.....296

Мельник В.В. Авіація Сухопутних військ Польщі у 1994–2021 рр.: еволюція організаційної структури та озброєння.....322

Бокачов С.В., Мокоївець В.І., Томчук О.А., Федоров О.Ю. історія розвитку теорії і практики ведення маневреної оборони.....334

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКИ

Бураков Ю.В. Окабе Йошіхіко. Історія японсько-українських відносин 1915 – 1937 рр. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021, 192 с.....344

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

Voitovych L., Kryvyziuk L. Where did the soviet tanks disappear in the summer of 1941? (the tank battle on the market square in the city of Mykolaiv near the Dniester river on July 1, 1941).....3

Hulai V., Dmytryshyn N. Lviv in July 1944 in the strategic offensive plans and combat actions of the Red Army and the Army Krayova against the Wehrmacht. Part 2.....25

Demianiuk O. Military-political aspects of the Directory of Upr's authorities stay on Volyn in the spring of 1919.....39

Zadunaiski D. Review of Ukrainian military art of the period of the Liberation Struggle 1917-1921 in the affairs of General M. Kapustianskyi.....54

Ilnytskyi I., Knignitskyi V., Pashkovskyi Y. The ancient history of the Lviv military hospital.....65

Lytvyn M., Khakhula L., Shkorubka V. Network and features of the organizational structure of military museums of Ukraine at the present stage77

Stetsiv Y. Involvement of ukrainian artillery officers as a component of the Austro-hungarian army in the First World War.....103

Terskyj S. Defense complex of princely Lviv.....121

Trofymovych L. From the history of women's participation in the ukrainian insurgency (mid-1940's - early 1950's).....131

HISTORY OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Benchuk V., Trofymovych V. General operational situation in the ATO zone (August 2014)149

Dolganova M., Chobit I. Peculiarities of the activity of military chapals during the russian-ukrainian war (2014-2022).....167

Yefimov G., Ivakhiv O., Kasatkin Y. Territorial defense of Ukraine under conditions of the russian-ukrainian war: historical aspects.....182

Kutska O. Pro-ukrainian leaflet agitation materials in the territories temporarily occupied of Ukraine by the russian federation (2014- 2022).....206

Pashchuk Y., Shcheplov A. Creation of the lessons learned system in the Armed forces of Ukraine and its performance during the russo-ukrainian war (January 2019-February 2022)233

Pytlova L. The image of the external enemy in representation of Perets magazine cartoons during the russian-ukrainian war in 2022.....243

Poronyuk R., Gapeyeva O. Activities of the group of information space monitoring and counteraction as a component of ensuring information security of the state in the military sphere.....266

Kharuk A. Actions of the russian military aviation from the territory of Belarus during the full-scale aggression against ukraine (february-april 2022).....281

WORLD HISTORY

Ilyushyn I. «Polish operation» of the NKVD: the archive-investigative case of adolf piotrowski.....296

Melnyk V. Aviation of the Polish Army in 1994-2021: the evolution of organizational structure and armaments.....322

Bogachov S., Mokoivets V., Tomchuk O., Fedorov O. History of development of theory and practice of management manoeuvre defence.....334

SCIENTIFIC REVIEWS

Burakov Y. Okabe Yoshihiko. History of Japanese-Ukrainian relations 1915-1937. Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic, 2021, 192 p.344

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Обов'язковими елементами статті є:
індекс УДК (універсальний десятковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbu.gov.ua/node/868> та

<http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, у тому числі норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напрямку Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Інформація щодо надання матеріалів та вимоги до оформлення статей відображені на офіційному сайті видання - vuv.asv.gov.ua.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 38

Відповідальний за випуск *А. Щеглов*
Редактори: *Л. Актімова, Т. Животова*
Коректор *О. Мінсєва*
Комп'ютерний набір і верстка: *А. Щеглов, М. Пукій*

Підписано до друку 07.11.2022 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 22,5
Обл.-вид. арк. 12,00
Тираж 100 прим.
Замовлення № 58

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.